

268996

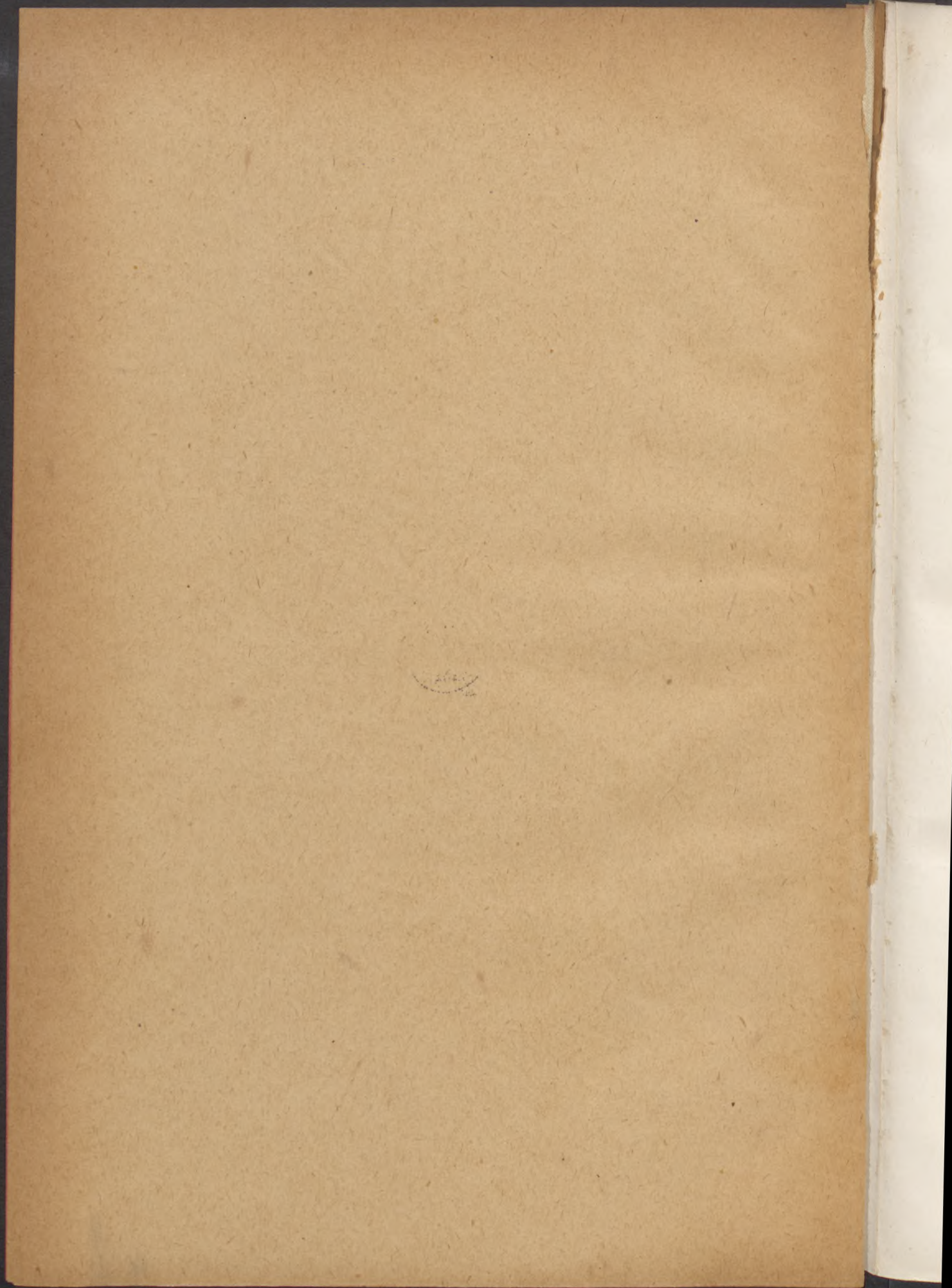

Méltóságos Dr. Fejérszabó László úrnak
mely halála és kiemelése jeléül

Domonkosy

Frederick of

E

EGYETEMES TÖRTÉNELEM.

A M. KIR. HONVÉDELMI MINISZTER MEGBIZÁSÁBÓL
A HONVÉD FŐREÁL- ÉS HADAPRÓDISKOLÁK SZÁMÁRA

ÍRTA

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR.

II. KÖTET:
AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE.

BUDAPEST
PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
1911.

Harc
286

268.996

Y. M. MUSEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Kövesséknapl
1972. 32.

ELŐSZÓ.

Az «Egyetemes Történelem» második kötete hagyja el a sajtót Megírásában ugyanazok a szempontok vezettek, mint az első kötetnél. A földolgozásban csak annyi a különbség, amennyit a tárgy természete megkövetel. Az első kötetben olyan eseményeket kellett összefoglalnom, amelyekről tudásunk homályosabb, s amelyek korunktól távolabb állanak. Ennek a kötetnek a tárgya ellenben az újkor és a legújabb kor, azok az események, amelyekből mai állapotaink és intézményeink kifejlődtek. Az intézmények fejlődése, a nagy egyéniségek tettei, a társadalomban megnyilvánuló erők itt közelebbről érdekelnek. A részletekre tehát már a kép helyes megvilágítása kedvéért is nagyobb gondot kellett fordítanom.

Ezzel a könyv terjedelme nagyobbra nőtt, mint az első köteté, ez a nagyobb terjedelem azonban csak meg fogja könnyíteni a megértést. Sok elbeszélő és magyarázó részletet főképp azért vettem föl, hogy a tanuló az anyag átismétlésekor ne csak halvány emlékeket, hanem pozitív tartalmat elevenítsen föl emlékezetében. Egyes magyarázó részek (pl. a muskétások haremodoráról 81. l.) olybá vehetők, mintha csillag alatt tett megjegyzések volnának. Máskor olyan dolgokat ismételtek, amelyeket korábban más kapcsolatban már elmondottam, — amit pl. az állami élet fejlődéséről az újkor elején elmondok, csupa ismétlés, — de szükségesnek tartottam, hogy a tanuló a tényeket ebben a csoportosításban is megfigyelje, hogy hatásukat ezen a téren is teljes mértékben mérlegelje.

A hadfejlődésnek és a háborúknak talán a megszokottnál több teret szenteltem, de ezt az iskola szakcélja egyenesen megkövetelte.

A magyar eseményeket viszont, a tantervnek megfelelően, — mint-hogy a magyar történet a harmadik év külön anyaga, — csak annyiban tárgyaltam, amennyiben a nemzetközi kapcsolatok megértéséhez szükséges volt. Hogy a magyar történetnek mégis több tér jutott, mint az első kötetben, annak oka épen az, hogy a kapcsolatok a többi európai államok fejlődésével ebben a korban olyan sokszorosak és olyan bensők voltak, hogy nélkülök a nemzetközi viszonyok nem is érthetők meg.

A szerkesztésre vonatkozólag, csak azt jegyzem meg, hogy az utalásoknál, ha az utalás a jelen kötetre vonatkozik, csak a lapszámot írtam ki; az első kötetre vonatkozó utalásoknál a kötetszám is ki van téve.

Budapest, 1911 október hó.

Dr. Domanovszky Sándor.

TARTALOM:

Az újkor világnézetének és életviszonyainak kifejlődése.

	Lap
Bevezetés	1
A fölfedezések okai és kezdetei	3
Amerika fölfedezése	7
Az életviszonyok átalakulása	13
A reformáció; Luther föllépése	17
V. Károly császár küzdelme a világuralomért és a reformáció ellen	23
A svájci reformáció	31
A tudományok haladása	34
A katolikus egyház belső reformja	36
Az állami élet fejlődése	40
A török hódítás	41

A vallásháborúk kora.

Spanyolország az ellenreformáció élén	46
A németalföldiek szabadságharca	50
A hugenotta-küzdelmek Franciaországban	55
Az angol és a skót reformáció	59
A német-római szent birodalom és a Habsburg országok a 16. század második felében	64
A harmincéves háború	71
A harmincéves háború a svédek és a franciák beavatkozása után	79

A nagyhatalmak szervezkedésének kora.

A Stuartok és az angol forradalom	87
A korlátlan királyi hatalom megerősödése Franciaországban	94
XIV. Lajos kormányzása és udvara	98
I. Lipót uralkodása	106
XIV. Lajos rablóhadjáratai és a spanyol örökösödési háború	114
VI. Károly és Poroszország hatalmának növekedése	123
Svédország és a többi északi országok	128
Oroszország fejlődése	132

A fölvilágosodás kora.

	Lap
A fölvilágosodás irodalma...	136
A fölvilágosult abszolútizmus...	141
Az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború...	147
Lengyelország fölosztása és a keleti politika...	154
Az északamerikaiak szabadságharca...	158

A nagy forradalom és a francia háborúk kora.

A forradalom okai és előzményei...	164
Az alkotmányozó nemzetgyűlés...	170
A törvényhozó gyűlés és az 1792-iki hadjárat...	178
A konvent és a rémuralom...	182
A direktorium és az 1796/7-iki hadjárat...	190
A második koalíció és a brumairei államcsíny...	196
A konzulátus és a császárság...	200
A harmadik koalíció és Poroszország megalázása...	208
A nemzeti küzdelmek és az 1809-iki hadjárat...	214
Az orosz hadjárat és a fölszabadító háború...	219
A bécsi kongresszus és a száznapos uralom...	225

A legújabb kor.

A szent szövetség...	228
A huszas évek alkotmányos mozgalmak...	230
A görög szabadságharc...	232
Franciaország a restauráció korában és a júliusi forradalom...	235
A nemzeti mozgalmak...	238
A gazdasági és a társadalmi élet átalakulása...	241
Az angol reformmozgalom...	244
A polgárkirályság és az 1848-iki forradalom...	246
Az 1848-iki mozgalmak...	249
A második francia császárság...	255
A lombardiai háború és az olasz egység...	258
Ausztria és Poroszország versengése...	262
1866-iki osztrák-porosz háború...	265
Az 1870/71-iki német-francia háború...	271
Ausztria-Magyarország és a keleti kérdés...	275
Befejezés...	279
Korrendi tábla...	282
A Habsburg uralkodók családfája...	285

AZ ÚJKOR VILÁGNÉZETÉNEK ÉS ÉLETVISZONYAINAK KIFEJLŐDÉSE.

Bevezetés. Azt a korszakot, amelyet az újkor nevével szoktunk jelölni, a középkorétól teljesen különböző világfölfogás és életviszonyok jellemzik. Az átalakulás azonban, amely a változást előidézte, lassú volt és századokon át tartott, amiért is az újkort a középkortól szigorúan elhatárolni nem lehet; még annyira sem, mint a középkort az ókortól. Mert az ókor végén egész világ dőlt össze vezérlő birodalmával, műveltségével, jogfölfogásával és világnézetével együtt. Megdőntöttek pedig a belső bomlás és a barbár támadás romboló erői. A középkor végén azonban nem hatottak ilyen romboló erők, az átalakulás békés volt és a fejlődésnek természetes következménye.

Az átalakító
tényezők.

A nyugateurópai népek műveltsége a kereszténységből sarjadzott, a nemzeteket a vallás és az egyház egyesítette az egyetemes keresztény kultúrkörben. A vallásból fakadt a középkor világnézete, amely megvetette a testi életet és a másvilági boldogságot sóvárogta; és ez a világnézet az egyháznak föltétlen uralmat biztosított nemcsak a szellemiek terén, hanem a világi fejedelmek fölött is. Az újkorban a régi lemondás helyett mindenki saját érdekei előmozdításán fáradozott. Az új áramlatok az egyház politikáját korholták, a papokat gúnyolták és reformokat sürgettek. A 16. században ez az áramlat a reformációval Európa északi részein diadalt is aratott. Az egyház nagy hatalmán ezzel súlyos csorba esett, — de nem a vallásosságon. Az új tanok követői épen olyan rajongással szálltak síkra hitvallásukért, mint a régieké, s az egész 16. század folyamán vallásos ellentétek irányították egymás ellen Európa népeinek fegyvereit.

Az egyházi
hatalom
hanyatlása.

A keresztény világegyetem is nemzeti államokra oszlott. A középkorban a nemzeti eszme diadalát a kereszténység egyetemes világnézete és a hűbéresség akadályozták. A középkori egyetemes világnézet magasabb egységbe fűzte össze a nemzeteket, amelyek nemzetileg azért sem tudtak érvényesülni, mert belsőleg viszont a hűbériség föl-

Nemzeti államok
keletkezése.

darabolta őket. Legkorábban a nemzeti eszme a magyaroknál, a szlávoknál és az északi népeknél erősödött meg, akik a nyugati kultúra gócpontjaitól távolabb voltak és így hatása alól is észrevétlenül kivonták magukat.

Az állami szervezet alakulása.

Az újkorban azonban a hűbéri rend helyébe az állami szervezet lépett. A hűbéreseket hatalma megtört, a közügyek vezetését pedig a fejedelmek ragadták magukhoz. A hűbéreseket már nem harcolták hűbértársaik ellen, hanem meghajoltak az állam tekintélye előtt. Akik az új fordulatba beletörődni nem akartak s a régi szokás szerint akarták hatalmukat fönttartani, azokat rablólovagoknak tekintették. A fejedelmek megerősödött kormánya országaik lakosságát magasabb egységben egyesítette. Nagy háborúkat viseltek zsoldos hadakkal. Ezek sok költséggel jártak és arra kényszerítették őket, hogy országuk haderejét, közigazgatását, főképen pedig pénzügyeit újjászervezzék és maguk irányítsák.

A gazdaság átalakulása.

A gazdasági élet is új fordulóponthoz jutott. A városi gazdálkodás már a középkorban a város és vidék között szorosabb egységet teremtett: a vidék a nyersterményeket szolgáltatva, a város pedig ennek fejében iparcikkkel látta el vidékét. Az újkor azonban a gazdasági életet is országosan szervezte. A nemzetgazdálkodás pedig az egyes országoknak külföldön, különösen az ujonnan fölfedezett világrészekben keresett piacokat. A gazdálkodás arányai tehát általában rohamosan megnöttek. A pénzgazdálkodás teljes diadalt aratott. A pénz elvesztette korábbi nagy értékét, az igények nőttek-nöttek. A termelés és a forgalom nagysága szemmel láthatólag nagyobbodott.

Az életviszonyok változása.

Természetesen az életviszonyok is megváltoztak. A pénzgazdálkodás különösen a polgárságnak kedvezett. A városi életmód tehát a többi osztályokat is vonzotta. A városok népesedtek, s a vidék lakossága is utánozta a városiak életmódját.

A műveltség haladása.

Az általános vagyonosodással pedig a művelődés ügye is sokat nyert. A renaissance mozgalmában még csak a fejedelmek és a gazdag főurak vehettek részt. A reformáció megteremtette a népművelést. A tudományok eredményei az alsóbb osztályok köreiből is terjedtek. A tudományos kutatás pedig a theologia felől a természettudományok felé fordult. Új kutatók és az új fölfedezések az egész világnézetet átalakították. A tudományos eredményekről pedig rövid idő alatt az egész művelt világ értesült. A középkorban a gondolat csak lassan terjedt. Könyvbe írták. Távoli vidékekre csak úgy juthatott el, ha a könyvet fáradságos munkával lemásolták. A gondolat csak azokhoz ért el, akik a könyvhöz vagy másolataihoz hozzáférhettek; csak az ő agyukat termékenyíthette meg. Az újkorban azonban a nyomtatott könyv és újság-lap sok száz példányban gyorsan hordta a hírt és közvetítette a gondolatot. A haladás ennek következtében a tudományokban is rohamos lett.

A gazdasági és szellemi életviszonyok alakulásával a társadalmi rend is megváltozott. Az osztályok között fönnállott ellentétek enyhültek. A nemesség kizárólagos uralma megszűnt. A pénzgazdálkodás idejében egy része gazdaságilag el is pusztult. A polgárság tekintélye viszont emelkedett. A társadalmi válaszfalak tehát eltolódtak, egy részük ledőlt, másutt pedig új elválasztó ellentétek támadtak.

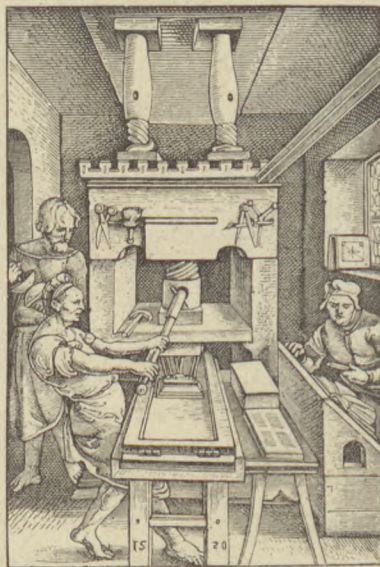
Társadalmi
átalakulás.

Ennek az egész életet átalakító változásnak a csirái azonban már a középkorban fejlődtek. Az egyház tekintélyének a hanyatlása, a fényűzés, a hűbériség bomlása, a fejedelmek abszolút hatalmának fejlődése már a 14. században megindult. A pápaság avignoni fogsága, a reformzsinatok, a haremodor átalakulása, a Habsburgok nagy hatalma, a törökök hódításai, a humanizmus, a renaissance igen jelentékeny előmozdító tényezői ennek a fejlődésfolyamatnak. Az új rend azonban csak a 15. század végén és a 16. század elején aratott teljes diadalt. Diadalát 1. a fölfedezések, 2. a reformáció, 3. a politikai viszonyok egészen új alakulása és 4. a természettudományok új eredményei vívták ki. Ezt a négy tényezőt kell tehát tüzetesebben megvizsgálni, hogy hatásukról és jelentőségükről tiszta képünk legyen.

A nagy
mozgalmak.

A fölfedezések okai és kezdetei.

Földünk legdúsabban termő vidékei között a legnevezetesebb India. A Kelet gazdag országai között is ez a legbujább. Sajátos terményei Európa zordabb és szeszélyesebb éghajlata alatt nem teremnek meg. Épen ezért, amióta Európa népei India fűszereivel megismerkedtek, a békés kereskedelmi összeköttetést ezzel a gazdag országgal minden módon fönn akarták tartani. Európa már az ókorban is a keleti termények hatása alatt állott, de akkor főképp a Kelet iparcikkei, drágaságai és illatszerei kerültek forgalomba a Földközi-tenger partvidékein. A Kr. utáni első századokban a római birodalom gazdaságilag rosszabbul szervezett nyugati fele a fejlettebb keleti fél virágzó gazdaságának áldozatául is esett (I. 100. l.). Az arany még a népvándorlás idején is olyan veszedelmesen Kelet felé vándorolt, hogy Nagy Károly épen ezért az ezüstvalutára tért át (I. 136. l.). Akkor megszakadt egy időre az érintkezés, de az olasz városok kereskedői csakhamar fölkeresték a Levante vidékeit és különösen a keresztes hadjáratok óta annál sűrűbb összeköttetésbe léptek a Kelettel.

Könyvsajtó. 1520-iki fametszet.

Kelet hatása a
gazdasági életre.

A török hódítás
hatása.

A haszon, amely ebből a kereskedeleből az olaszoknak jutott, fölköltötte később a többi népek irigységét. Különösen a spanyolok és portugálok szerettek volna velük versenyre kelni, amikor a mórokat a Pyrenei-félszigetről már jórészt kiszorították. Vállalkozásaikat azonban nem koronázták nagyobb sikerek. Sőt a 14. század óta magukat az olaszokat is nagy csapások érték. 1368-ban Kinában a Ming-dinasztia jutott trónra, az idegeneket üldözőbe vették, s a Tarim-medence karavánkereskedelme megszűnt. Ugyancsak a 14. század ötvenes és hatvanas éveiben indult meg a török hódítás is (I. 211. l.). Az európaiak sorra elvesztették ázsiai telepeiket, majd a Balkánt is. Csak Velence tartotta fenn összeköttetéseit, de a törökök jóindulatát és türelmét drága áron kellett megvásárolnia. Kereskedelmi jogaiért területeket kellett átengednie, majd adókat fizetett. Így azután az ő kereskedelme is hanyatlott.

Ez a fordulat, amely a közvetlen összeköttetést Kis-Ázsián és Arábián át Indiával és a távoli Kelettel elvágta, vezette az olaszok új versenytársait, a portugálokat arra a gondolatra, hogy más utat kereszenek India felé. India alatt különben akkor Ázsia egész keleti részét értették, úgyhogy Khatai (Kína) és a keleti szigetsoportok is India neve alatt szerepeltek.

A földrajzi
ismeret terjedése.

A kutatás akkor már sokkal kedvezőbb körülmények között is indulhatott meg, mint a korábbi századokban, mert a hajózás mestersege és a földrajzi ismeretek a 13. század óta nagyot haladtak. A középkorban a föníciaiak és a normannok fölfedezései (I. 19. és 148. l.) feledésbe mentek, a keleti és az északi vidékekre sűrű köd borúlt. Azt hitték pl., hogy a Kaspi-tó összefügg az Északi-jegestengerrel, hogy Skandinávia és India sziget és, hogy India csúcsával nyugat felé hajlik. Ezt a ködöt északon a hansakereskedők oszlatták el. A Kelettel pedig a mongolok betörése óta ismerkedtek meg az európaiak. Akkor a hatalmas mongol fejedelmekhez követeket küldtek, s közülök Plan Carpin (1246) és Rubruquis (1256) útvijat le is írták. Sokat köszönhetett a földleírás az arab földrajzíróknak is, akikkel lassanként Európa is megismerkedett. Az európai közönség gondolkodására azonban legnagyobb hatással Marco Polo útleírása volt. Ez a velencei kereskedő nagybátyjaival beutazta Ázsiát, majd hosszabb ideig a kínai udvarban tartózkodott (1271–1295). Útleírása ragyogó színekkel festette le a Keletet, különösen a dús, gazdag Zipangut (Japán), amelyet ő is csak hallomásból ismert.

A könyv-
nyomtatás.

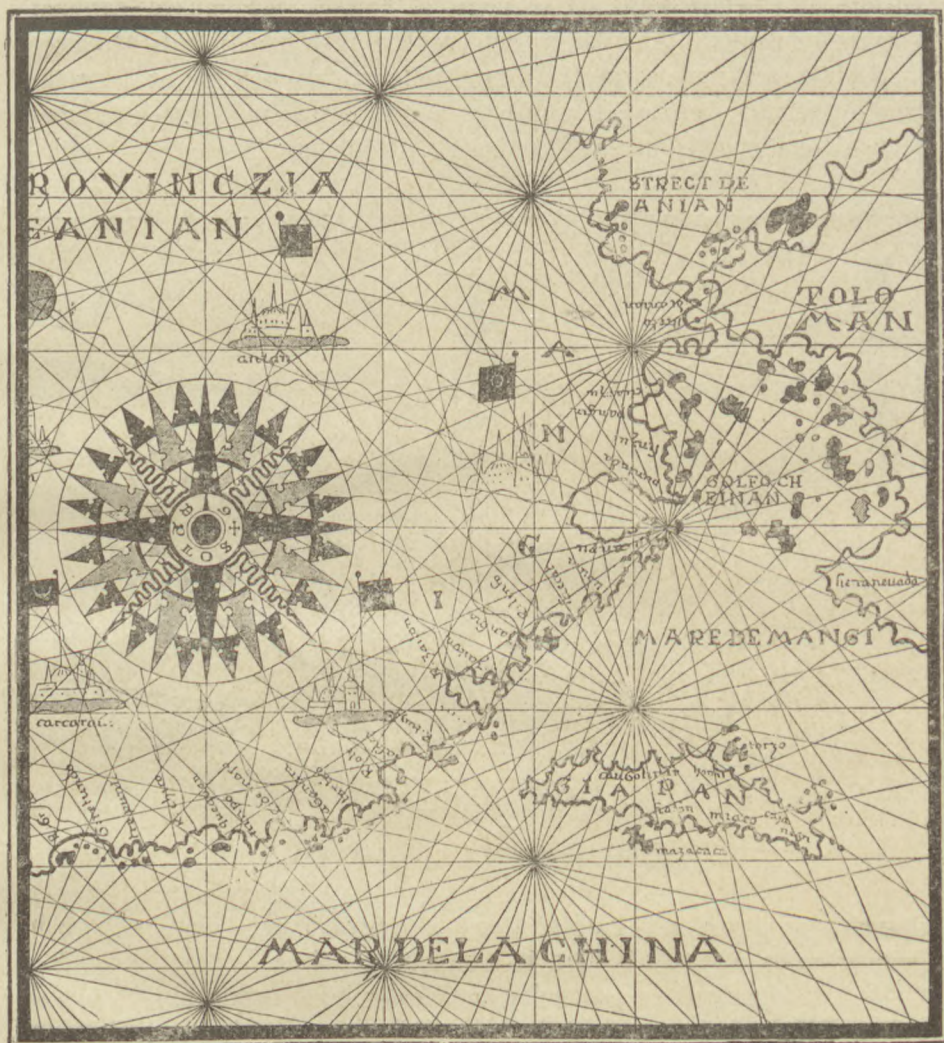
Tudósok és kalandorok foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a török birodalom megkerülésével hogyan lehetne Indiába jutni. A lázas tervezgetésnek a könyvnyomtatás is javára vált. Gutenberg már a tizenötödik század közepén megtanította az emberiséget, hogy a szétszedhető betűkkel hogyan lehet az írást könnyen és olcsón sokszorosítani.

Az útleírások, a földrajzi munkák is sajtó alá kerültek és sok elmét termékenyítettek meg.

A kutatást pedig a hajózás rohamos fejlődése könnyítette. Amalfi haósjai már a 13. század óta használták a delejtűt, amely Kinából került

A hajózás
fejlődése.

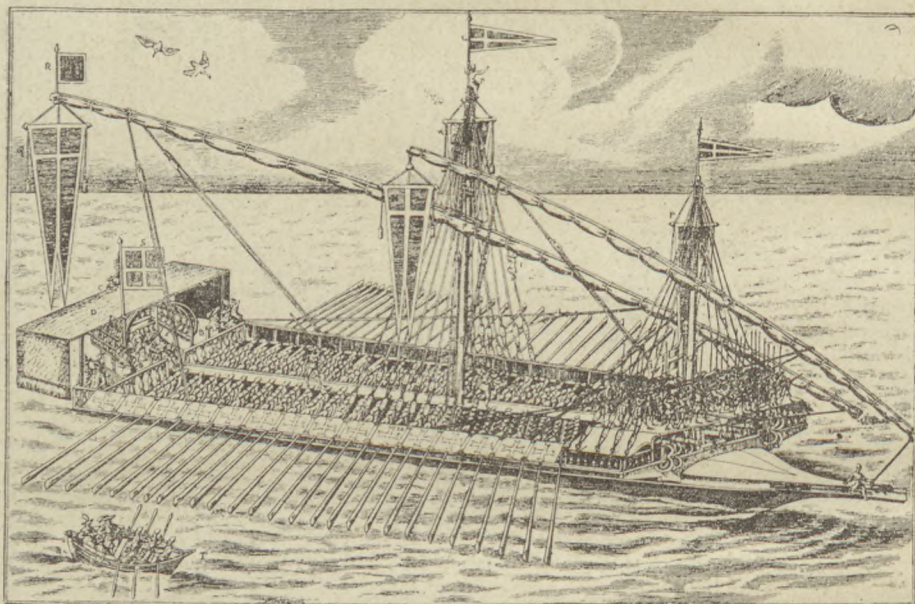

Kompasz-térkép részlete. Ázsia keleti partvidéke.

Európába. Jelentősége azonban csak azóta volt nagy, hogy Flavio Gioja (1320 körül) összekötötte a szélrózsával. A hajók addig csak a partok közelében haladtak, az iránytűvel azonban a sík tengerre is kimerészkedhettek és tájékozásukra csakhamar kompasz-térképeket szerkesztettek. Emellett pedig a hajó szerkezete is nagyot változott. Az ókor és a középkor hajói igen kicsinyek voltak; hajtóerejük még főképp az evező,

mert a vitorlával még nem nagyon tudtak bánni. Ezekben a hajókban a hely is kevés volt, mert az evezősök nagy részét elfoglalták. A keresztes hadjáratok óta azonban a hajó orrára és tatjára oldalain messzire kiálló, gyakran emeletes építményt alkalmaztak. Ez befogadóképességét növelte és lehetővé tette azt is, hogy a hajósok védelmükre ágyúkat vigyenek magukkal. Az új szerkezet azonban még nem jelenti azt, hogy a hadihajó szerkezete a kereskedő-hajóétól elvált volna. Csak az itáliaiaknak voltak külön hadihajóik, amelyeket karcsú formában építettek és amelyeken fönntartották az evezőrendszert. A fölfedezésekre ennek a fejlő-

Velencei hadi gálya a 16. századból.

désnek annyiban volt hatása, hogy a nagyobb terjedelmű, nehezebb építésű hajók az oceánjárásra is alkalmasak voltak.

A portugálok
kutatásai.

A tudományok és a technika haladásán kívül azonban jó hatással volt a fölfedezésekre egynémely még általánosan elterjedt balvélemény is. Így pl. még mindig hittek a nagy folyók bifurkációjában: hogy közep-folyásukon ketté válnak és más-más tengerbe szakadnak. Ez azzal a reménnyel kecsegtette őket, hogy Afrika nyugati partjain megtalálják a Nilus másik torkolatát és, hogy Afrikát vízi úton szelhetik át. A monda szerint pedig Afrika belsejében valami «János királynak» volt hatalmas keresztény birodalma, amelyet valahol a mai Abesszinia vidékén kerestek. Vele akartak szövetséget kötni a Pyrenei-félsziget népei a mórok ellen is, hogy évszázados vallásos harcaikat befejezzék.

A földrajzi helyzet különben is a Pyrenei-félsziget lakóit biztatta a legszebb kilátásokkal. Az Atlanti-oceánon ugyanis még a 14. században megindultak a fölfedezések. Akkor a genovaiak bukkantak a Kanári-szigetekre, majd fölfedezték Madeirát és az Azorokat is. A rendszeres kutatást azonban a portugálok indították meg. Náluk a tengerészet gyorsan fejlődött és fejlesztésén különösen Tengerész Henrik herceg (1394—1460) dolgozott fáradhatatlanul és céltudatosan. A vitéz herceg egész életét s a Krisztus-rend jóvedelmét, amelynek nagymestere volt, a fölfedezésekre szentelte. Kastélyt, templomot és tudományos intézetet építtetett a tengerparton. 1415 óta majdnem évenként küldtek hajókat Afrika partjaira.

Pedig a kutatásnak sok akadálya volt. A hajósok féltek az Oceán hullámaintól; a partot elhagyni nem merték, a Bojador-foknál pedig az a mese tartóztatta föl őket, hogy ezt a fokot az örvények miatt megkerülni nem lehet. Húsz évig ez a mese állta útját a további sikereknek. Azután meg a forró égöv rémitette a kutatókat, akik azt hitték, hogy ott az életet csak tengetni lehet. Tengerész Henriket azonban mindez nem riasztotta vissza. A fölfedezett területeken fölállította Portugália határköveit. A hajósok négereket hoztak magukkal, akiket a további kutatásokra tolmácsokul képeztek ki. Ezek a vállalkozások azonban csak azóta voltak népszerűbbek, hogy a Zöldfoki-szigeteket fölfedezték, mert ott a forró égöv alatt is igen sűrű népességet találtak, és mert onnan a part keletnek hajlott, s így joggal azt hihették, hogy elérték Afrika déli partjait. Azután áthajóztak az egyenlítőn, s ezzel megdőlt az a balvélemény is, hogy az egyenlítőn átmenni lehetetlen. A part újabb dél felé hajlása azonban lehangolta a kutatókat. Afrika déli csúcsát csak 1486-ban érték el. Akkor Diaz Bertalant a vihar messze délre elsodorta, északnak hajózva ért csak újra partot a Jóreménység-fokánál, amelyet ő Viharfoknak keresztelt. Csak királya II. János (1481—1495) merített reményt az új fölfedezésből és keresztelte a Viharfokot mai nevére. De ez a fölfedezés is annyira elcsüggesztette az embereket, hogy csak tizenkét év múlva akadt vállalkozó, aki az utat keletre folytassa. Vasco de Gama 1498-ban kötött ki India Kalikut nevű kikötőjében.

Amerika fölfedezése. Amikor Vasco de Gama célját elérte, Amerika már föl volt fedezve. Ott egy csapásra ért célt egy lelkes rajongó vakmerő vállalkozása.

Eredmények.

Portugál címeres határkő Afrikából.

A nyugati út
kérdése.

A nyugati út eszméjét a természettudományok új eredményei vetették föl. Az európaiak az arab írók közvetítésével megismerkedtek az ókor természettudósainak kutatásaival. A nagy közönség körében ugyan nem igen terjedtek ezek az ismeretek, annál buzgóbban foglalkoztak azonban velük a tudósok. Azt a tant, hogy a föld gömbalakú, akkor már mindenfelé ismerték. Először Pythagoras (Kr. e. 6. század) hirdette, mert a gömböt tartotta a legtökéletesebb testnek. Az újkor Aristotelestől (Kr. e. 384—322) tanulta, aki már a holdfogyatkozással bizonyította tantételét. A közönség képzeletét azonban élenkebben foglalkoztatta néhány középkori monda és természeti jelenség, különösen, hogy a tenger az Azori- és a Kanári-szigeteken gyakran vetett ki olyan tárgyakat, amelyeket nyugatról, az ismeretlen világból hozott.

Toscanelli.

Behaim globusa.

A portugál udvar komolyan foglalkozott ezzel a kérdéssel is. V. Alfonz király (1438—1481) kikérte róla Paolo Toscanellinek († 1482), a kiváló csillagásznak a véleményét (1474). Toscanelli pedig válaszában nemcsak utasítást adott, hogy miként kellene nyugat felé Ázsiába hajózni, hanem térképet is csatolt hozzá. A térkép sajnos nem maradt korunkra, de a német Behaim, aki résztvett a portugál kutatásokban,

globusát Toscanelli rajza alapján készítette (1492-ben, de még a fölfedezés előtt). A térképen rajta volt Európa, Ázsia és a köztük fekvő tenger. A távolság az Azoroktól Japánig alig volt nagyobb, mint a portugál partoktól az Azorokig. Ez a tévedés úgy állott elő, hogy akkor a föld területét még Eratostenes (Kr. e. 275—194) számítása szerint sokkal kisebbnek vették, mint amilyen a valóságban. Enélkül a hiba nélkül azonban aligha merészkedtek volna neki Columbus tengerészei a nagy útnak.

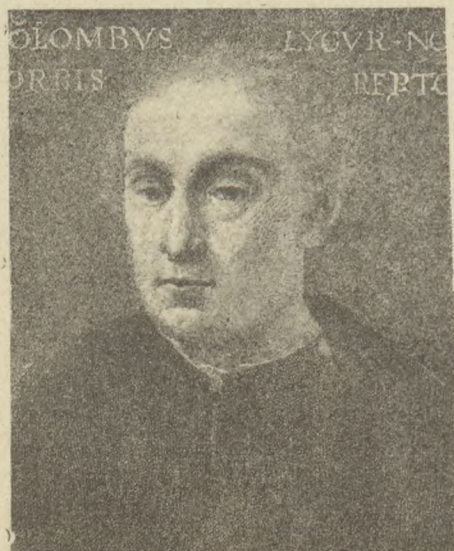
Columbus.

Magának Columbusnak különben — tulajdonképpen Cristoforo Colombo, spanyolosan Colon — sem a természettudományi, sem a tengerészeti képzettsége nem volt olyan, hogy ilyen nagy föladat megvalósítására jelölték volna ki. Apja takács volt, és ő is ezt a mesterséget tanulta. Elhatározását olvasmányai érlelték meg. Föltétlenül bízott a nyugati út sikerében. Ambíciója 25 éves korában Portugáliába vitte, ahol meséket költött vakmerő utazásairól és megszerezte az összeköt-

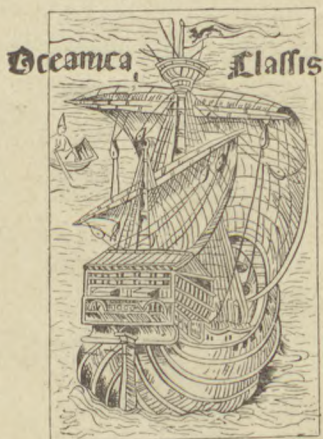

tetéseket, hogy tervét II. János király elé juttassa. Tudományos fejtegetéseiből azonban meggyőződtek, hogy okoskodásai kalandosak. A bizalmatlanságot ő is észrevette és ezért Spanyolországban próbált szerencsét. A portugál összeköttetésnek azonban nagy hatása volt rá, mert hozzájutott Toscanelli leveléhez és térképéhez, amelyeket állítólag el is lopott. Spanyolországban a vallásos buzgalmat fordította a maga javára. Hangoztatta, hogy a kereszténységnek új területeket akar szerezni. Hatalmas pártfogók ajánlatára Izabella királyné érdeklődött is iránta, de tudományos fejtegetéseinek ott sem volt jó hatásuk. A királyné évdíjat adott neki, de várakoznia kellett, amíg a mór háborút befejezik. 1491-ben elűnta ezt az állapotot és elhatározta, hogy

Franciaországban vagy Angliában keres támogatást. Hívei elárulták szándékát a királynénak, aki föltartóztatta és a granadai táborba vitette. Amikor 1492-ben a várost elfoglalták, Columbus megkapta a megbízást.

Columbus. Sebastiano del Piombo festménye.

Columbus hajója.
1493-iki ujságlapról.

A megvalósításban nagy szerep jutott a palosi Pinzon családnak is. Ők szerelték föl a hajókat, ők vezették a tengerészeti ügyeket, s nekik köszönhetette Columbus azt is, hogy a vakmerő vállalkozásra legénységet kapott. 1492 aug. 3-án indult el a három hajó a palosi kikötőből. A Kanári-szigeteken három hétig vesztegeltek. Onnan szept. 6-án indultak. Csalóka jelek egy hónapon át majdnem minden nap azzal a reménnyel kecsegtették őket, hogy szárazföld közelében vannak. Képzelték az izgatottság, amit ezek a csalódások a legénységben keltettek. Columbusban nem bíztak, csak a Pinzonok tartották őket féken, hogy gyűlöle-

tük az idegen iránt ki ne törjön. Október 10-én mégis föllázadtak, de másnap az ár nádat, fatörzset, faragott botot, majd vadrózsát sodort a hajókhoz, este pedig fényt véltek látni. 12-én reggel ki is kötöttek az

A fölfedező út.

Antillák Guanaháni (ma Watling Island) szigetén, amelyet Columbus, mint alkirály, el is foglalt a spanyol királynak és San-Salvadornak nevezett el. A sikert nagy részben a kedvező passzát szélnek köszönhatték.

A fölfedezők azt hitték, hogy valahol Ázsia nyugati szigetszoportjai közt vannak. Aranyat azonban, amely őket annyira vonzotta, nem igen találtak. Cuba és Haiti szigetén is, amelyeket szintén érintettek, csak kevés jutott kezeikbe. A fölfedezés így is nagyszerű volt, de a visszaúton nagy vihar érte el őket s csak hajszálon-múlt, hogy a tenger sikereiket el nem temette. Annál nagyszerűbb volt a fölfedezések hírének hatása. Columbus valóságos diadalmenetben vonult végig Spanyolországon indiánusaival, papagájaival és az összeszedett kevés arannyal. A király megengedte neki, hogy élményeit ülve mondhassa el. Az újságlapok pedig dicsőségét széthordták az egész Európában.

Columbus
későbbi útjai.

Még háromszor tért vissza a vakmerő fölfedező Nyugat-Indiába (1493–1496, 1498–1500 és 1502–1504). Akkor már nem volt nehéz a tengerészek toborzása. A kalandorok seregestől tódultak hajóira s az új gyarmatba. Ez a gyülevész nép azonban sok keserűséget szerzett Columbusnak. Az aranyat sóvárgó nép csalódott, egymás ellen is áskálódott, ami az új telepnek sok bajt okozott. Az első telepeseiket fölkoncolták az indiánusok, de a viszály később sem szűnt meg. Columbus pedig nem tudta őket fegyelmezni. Intézkedései szerencsétlenek voltak, s a spanyolok féktelenül gyűlöltek az idegen származású alkirályt. Bevádolták, s a vizsgálatra kiküldött Bobadillát is a gyűlölet vezette: láncokba verve küldte haza Columbust. Az udvar ugyan elégtételt adott neki, de a kormányzást másra kellett bízni, ami a fölfedezőt és családját anyagilag is károsította. Útjai közben eljutott Jamaikába, Közép-Amerika partjaira és az Orinoko torkolatvidékére. Mielőtt meghalt († 1506) még gazdag beenszüllött kereskedőkkel találkozott, de hogy új szárazföldet fedezett föl, arra csak mások jöttek rá.

Dél-Amerika
fölkutatása.

A szigetek és Közép-Amerika után a földrész déli részével ismerkedtek meg. 1500-ban az Indiába indult portugál hajókat a vihar Brazília partjára sodorta, amelyet Cabral Portugáliának elfoglalt. A további kutatást azonban ott is a spanyolok folytatták. Már 1501-től ismételtén hajókat küldtek a partvidék fölkutatására. 1513-ban Balboa átment a Panama-szoroson és megpillantotta a Csendes-oceánt. Azóta a fölfedezők különösen arra törekedtek, hogy dél felé hajózva, megkeressék a szárazföld végét és vizen jussanak át a Csendes-oceánba. Ezekben a kutatásokban résztvett az olasz Amerigo Vespucci is, aki a partvidékről az első térképeket szerkesztette s közreadta az új földrész első leírását. Róla is nevezték el Amerikának, mert azt még nem tudták, hogy ezek a területek ugyanahhoz a földhöz tartoznak, amelyet Columbus fedezett föl. A keresett átjárást azonban csak Magalhaens találta meg,

aki azután a Csendes-oceánon át eljutott Ázsiába. Őt magát útközben meggyilkolták, de hajósainak egy része, Afrikát megkerülve, visszatért Portugáliába. Ők hajózták körül elsőnek a földet (1519—1521), s így Magalhaensé az érdem, hogy bebizonyította, hogy a föld gömbalakú.

Észak-Amerika fölkutatása sokkal később történt. A spanyolok csak a mexikói öböl partjait kutatták föl, majd a Csendes-oceán felől a californiai öböl vidékén próbálkoztak, de a 16. század közepén már

Észak-Amerika
fölkutatása.

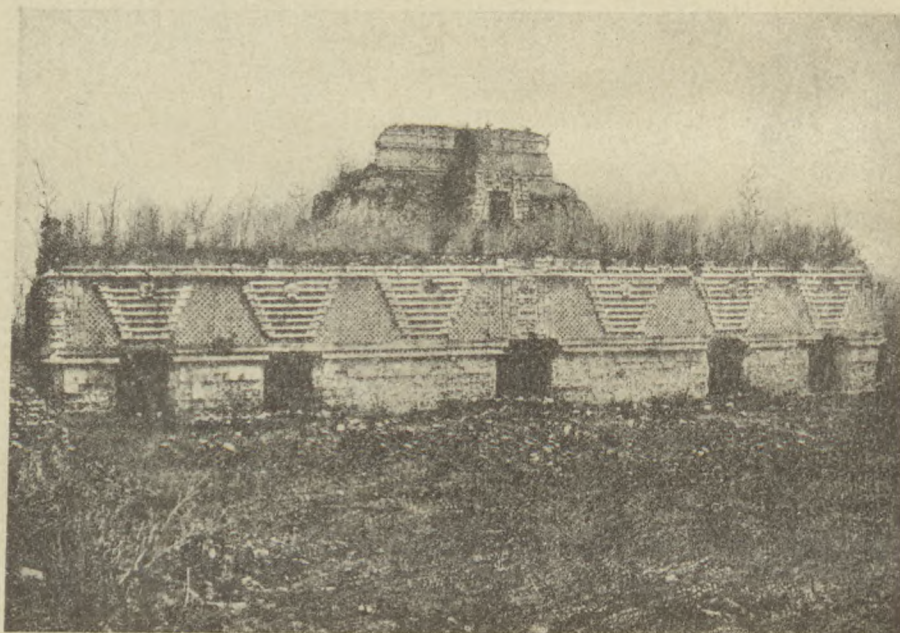
Harc az indiánusokkal. Mexikói festményről.

ezt az irányt is elejtették, és csak több mint 200 évvel később akadt ezeknek a vidékeknek új bűvára: az angol Cook (1774-től). Észak-Amerika fölkutatása különben is, az angolok érdeme. Az ő szolgálatukban próbálkozott Columbusszal egyidőben a genovai Giovanni Gabotto; komoly babérokat azonban csak a 16. század vége óta arattak. Akkor Davis, a 17. században Hudson és Baffin, majd Fox szerezték északon a legnagyobb érdemeket.

Még lassabban haladt a fehér faj terjeszkedése a szárazföld bel- A bennszülöttek.
sejében. A gyarmatosoknak nagy nehézségekkel kellett küzdeniök, s a nehéz munka elriasztotta az európaiakat a bevándorlástól. Annál ért-

hetőbb tehát, hogy amikor tudomást szereztek a kulturterületek nagy gazdagságáról, minden törekvésük meghódításukra irányult. A fölfedezett világrész lakossága ugyanis, az indianusok, amint az első fölfedezők elnevezték, többnyire a műveltség igen alacsony fokán éltek. Nagy részük hajós, halász nép volt, de sok volt köztük a letelepült földműves is. Egy részüknél nagyban divott az emberevés, mások már a műveltség magasabb fokára emelkedtek. Fejlett kulturális élet csak Mexikóban és Peruban virágzott. Ezekről azonban a fölfedezők aránylag későn szereztek tudomást.

Mexikói palota romjai.

Mexikó.

A mexikói birodalomban tulajdonképpen két kultúra olvadt egymásba: a maják és a nahuák kulturája. Mindegyiknek külön-külön írása volt és a csillagászathoz is értettek. Nagy városokban, díszes kőpalotákban sűrű népesség élt együtt. Legtökéletesebb eszközeik azonban még kőből készültek. Politikailag az északról bevándorolt asztékek egyesítették őket. Amikor a spanyol hódítók közöttük megjelentek, a régi lakosság gyűlölete az aszték uralom ellen megkönnyítette munkájukat. Cortez 1519-ben vonult be 400 emberével a szigeten épült erős és gazdag fővárosba. Babonás félelemmel fogadták, de a spanyolok fosztogatásai csakhamar fölkeltették az ellenállást. Amikor honfitársaik is irigykedve hátba támadták őket, a lakosság föllázadt és kétségbeesett küzdelemben kiverte a spanyolokat. Véres harcok következtek,

de az ágyú és a puska mégis diadalt aratott a mérgezett nyíllakon és kőfegyvereken (1521).

Az anyagi kultúra és a szociális szervezet terén a perui inkák birodalma még előbbre volt. Az írást nem ismerték, de a gondolatot különböző színű pamutok bagozásával rögzítették. Városaik is kívülről többnyire dísz nélkül valók voltak, de benn annál pazarabban díszlett az arany. Politikájuk békés volt, az állami szervezet szilárd. Magántulajdonuk nem volt; a földet három részre osztották: az istenség, az inka és a nép közt. Földművelésük a legmagasabb fokon állott. A spanyolok ott is a belső viszályt fordították javukra. Pizarro csak kis sereggel támadott (1532), de küzdelme még a Cortezénél is kegyetlenebb és véresebb volt.

Peru.

Ahol a fehér ember megjelent, a bennszülöttek gyorsan pusztultak. Az ágyú és a puska nagyon megritkították soraikat. Az életben maradtakat a gyűlevész kalandorok rabszolgamunkára fogták. A nehéz munka hatása alatt is pusztultak, tömegesen öngyilkosok lettek. Az első amerikai püspök: Las Casas († 1566) és a dominikánusok ugyan szót emeltek érdekekben, de csak azt érték el, hogy az indiánus rabszolgakereskedést megszüntették. Akkor azonban a telepesek néger rabszolgákat hoztak be, ami a bennszülöttekre épen olyan baj volt, mert azután már két faj ellen kellett küzdeniök.

A fölfedezés
hatása
Amerikára.

Aszték kőpengés kés.

A fehér embernél különben gyorsabban terjedtek és több áldást hoztak Amerikára az Óvilág terményei. Az indiánusok csak a lámát, néhány szárnyast és a kutyát szelidítették meg, házi állataink tehát rohamosan terjedtek a szárazföld belsejében is. Velük együtt terjedtek gabonaneműink, gyümölcsfáink, konyhakerti növényeink és a tropikus égöv néhány növénye is.

Az életviszonyok átalakulása. Amerikában a fölfedezések nyomában rohamos átalakulások történtek. Európa legalább látszólag nem érezte meg olyan közvetlenül a fölfedezések hatását. Az érintkezés egyelőre nem volt élénk. Portugália is, Spanyolország is az új gyarmatok forgalmából eredő hasznot egyedül saját alattvalóinak és saját államkinestárának akarta biztosítani. A többi államok alattvalóit és hajóit kizárták a gyarmatok kikötőiből. Ezeknek a rendszabályoknak a betartására szigorú ellenőrző intézkedéseket léptettek életbe. A spanyol hajók csak Sevilleből, később Cadizból indulhattak Amerikába és csak oda térhettek vissza. Ott a Casa de Contratación ellenőrizte őket és kezelte a

Hatása Európára.

kereskedelemből folyó királyi jövedelmeket. Evenként különben csak két flotta indult az Ujvilág hathetes vásárait, ahol a kereskedők a vásári bíróság fölügyelete alatt álltak. A kereskedelem jogát pedig esetről-esetre egy-egy kereskedőház vagy külön erre a célra alakult kereskedelmi társaság szerezte meg magának. Hasonlóképpen szervezték a portugálok is gyarmatkereskedelmüket. Az ő összeköttetésük Indiával még kisebb volt, mert az út is nagyon hosszú időt, oda-vissza másfél évet vett igénybe. Az indiai árúk pedig más úton: Arábián át és a velenceiek közvetítésével is eljuthattak Európába, de ezt a versenyt a portugálok megtörték.

A nemesérc
beözönlése.

Különben az Ujvilág terményekben sem adott sokat Európának. Egynemely tropikus növényt ugyan Ázsiába és Afrikába is áttelepítettek, de Európában a dohány, a tengeri és a burgonya termelése csak lassacskán terjedt. A hatást legközvetlenebbül a Pyrenei-félszigeten érezték. Kereskedői árúikat Amerikában, eleinte az európai ár ötszörösén, később háromszorosán adták el és a kívitt iparcikkekért nagymennyiségű ezüstöt hoztak haza. Visszatérő flottáikat ezért ezüstflottáknak is nevezték. A nemesércnek ezt a tömeges beözönlését pedig az egész Európa megérezte. Addig a nemesérc Európában igen kevés volt (még a 16. század elején sem termelt évi 70.000 kg ezüstről többet, aranyat pedig Afrikával együtt csak 5000 kg-ot hozott a piacra). Amerikából azonban különösen a 16. század közepe óta, amikor az ezüsbányák mellett már nagy kénesóbányákat is találtak és az ezüstnek amalgamálással való kiválasztását is üzni kezdték (akkor Amerika évi ezüsttermelése már elérte a 200.000 kg-ot), igen sok nemesérc jött be.

A pénz-
gazdálkodás és
következményei.

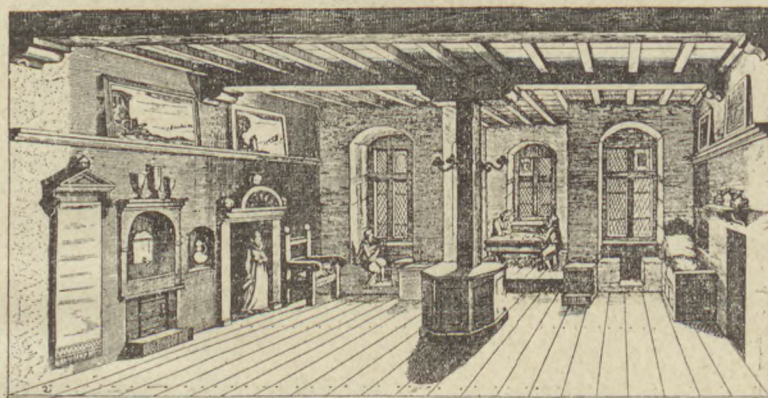
A nemesérc tömeges beözönlésének első természetes következménye pedig nagy árforradalom volt. A pénz elvesztette vásárlóképeségét, az árak rohamosan szöktek fölfelé. A pénz mindenütt elterjedt s a városokban már korábban megindult pénzgazdálkodást teljes diadalra juttatta. Ennek pedig olyan változások jártak a nyomában, mint egykor a keresztes hadjáratoknak; csak hogy a 16. század átalakulása nagyobb arányú és gyökeresebb volt. A gazdag Itália és Németalföld fényűző életmódja Európaszerte elterjedt. A vagyonos városok a művelődés középpontjaivá lettek s a nemességet is magukhoz vontatták. A humanizmus és a renaissance mozgalmi jó termő talajra találtak bennük. Maguk a városok rövid idő alatt hihetetlenül megszépültek. Falikat megerősítették, bástyaik és kapuik sokszor valószínű műre mekek voltak. A magánosok építkezéseikben versenyre keltek a szép középületekkel, a faházak eltűntek s az új palotákat nagy-szerűen építették. A lakás is sokkal kényelmesebbé lett. A legnagyobb fényt azonban az öltözködésben üzték: a ruházat finom anyagú, művé-

szies izlésű, díszes lett és különösen nagy színpompájával hatott. Élénk társas élet fejlődött, a világias multságoknak legkülönbözőbb fajai támadtak.

Ez a fejlődés a polgárságot nagy jelentőségre emelte. A pénzgazdálkodás diadala a polgároknak kedvezett, mert akkor még csak az ő ládáikban gyűltek össze nagyobb tőkék. A nagybirtokos nemesség viszont válságba jutott, mert terménygazdálkodása nem szolgáltatott elég pénzt az újdivatú életmódhoz. Sok földesúr, akinek büszkesége tiltotta, hogy a polgároktól kölcsönt vegyen, egészen tönkrement és rablólovaggyá lett. A többiek is kénytelenek voltak gazdaságukon változtatni. Vagy jobbágyaik terhét növelték, vagy elbocsájtották egy részüket s az így fölszabadult föld jövedelmezőségét befektetésekkel

A nagybirtok
válsága.

Lakószoba a 16. századból. Egykorú rézmetszetről.

és a hollandusoktól tanult intenzívebb gazdálkodással fokozták. Ezzel a jobbágyság helyzete is rosszabbodott. Terhei rohamosan növekedtek: adót fizetett földesurának, az államnak és az egyháznak, a hadviselés átalakulása óta katonáskodott, a pénzgazdálkodás diadala után több robotmunkával tartozott, s a földesúr még a jobbágyok közös községi birtokait (erdő, legelő, vizek) is magának foglalta le. Még rosszabb sors várt a parasztra, ha ura elbocsájtotta vagy, ha úgy akart segíteni magán, hogy a városba költözött. Ott napszámból kellett élnie, de a béreket nem emelték olyan gyorsan, amilyen gyorsan a pénz értékét veszítette, a napszámból tehát alig lehetett megélni, s a béremelést a munkások rendszeren csak nagysokára érték el. Elégületlenség és zavarok jártak ennek a fejlődésnek a nyomában. A rend biztosítására azután a büntetéseket szigorították, a római jog elveit alkalmazva, kegyetlen intézkedéseket léptettek életbe, amelyek a feleket gyakran anyagilag is károsították az eljárást pedig hosszadalmasan elnyújtották. A nép

haragja a gazdagok ellen fordult, akik minden eszközzel csak jövedelmek gyarapítására törekedtek: a könyvnyomtatás segítségével írásban és képben ostorozták kapzsiságukat.

A kapitalizmusz.

Ezen a téren a nagy változások természetesen szemet szúrtak. A középkorban néhány száz koronával nagy vállalkozásokat lehetett kezdeni, s a legnagyobb tőkék sem haladták meg a 40–60.000 koronát. Az egyház tiltotta az uzsorát és ezért nem engedte meg a keresztyéneknek, hogy a hitelezett pénz után kamatot szedjenek (kamattilalom). A polgárság azonban leküzdötte az akadályokat s a fölfedezések után minden tekintetben javára fordította a helyzet előnyét. A vagyonos polgárok nagy előszeretettel foglalkoztak nagyüzemszerűen fejlődő iparágakkal és a pénzváltással. A szövő- és fémipar vállalkozói az anya-

Pénzváltó. Fametszet 1539-ből.

got a megmunkálás különböző fokozatain otthon dolgozó iparosoknak adták ki, akik csak a teljesített munka után kaptak bért, a vállalkozás haszna azonban a vállalkozóé maradt. A pénzváltás is ilyen jövedelmező volt, a sokféle pénznem átszámítása és beváltása miatt a vásári életben nem nélkülözhatték a váltóüzleteket. Ebben a két üzletágban olyan nagy vagyonokat lehetett gyűjteni, hogy tulajdonosaik azután az egész hitelügyet a kezükbe ragadták. Eleinte ebben a firenzeiek jártak elől, de az augsburgiak csakhamar rajtuk is túltettek. A Fuggerek, a 16. század legnagyobb pénzhatalma, megszerezte a magyar- és a lengyelországi rézbányák monopoliumát, hatalmába kerítette az egyház pénzügyeit és nagy hiteleivel megadta a Habsburgoknak a szükséges eszközöket háborúik és világuralmi terveik megvalósítására. A kapitalizmusz minden téren diadalmaskodott. A nagy-

ipari vállalatok hatalmukba hajtották a vízerőt: a malmot. Az árak szabályozására pedig már akkor megalakultak az első ringek. A forgalom élénkült és a különböző iparágak cikkeit más és más üzletekben kezdték árúsítani. Pedig azelőtt tulajdonképen csak kétféle kereskedést ismertek: a patikát, ahol gyógyszereket, fűszert, papirost és fémárút lehetett kapni, és a nagy posztóárúházakat, ahol a szövőfonóipar termékeit a versengő kereskedők egymás mellett árulták; a többi cikket a fogyasztó közvetlenül az iparostól vette vagy rendelte, vagy pedig a vásáron szerezte meg.

A reformáció; Luther föllépése. A zavaros, forrongó korszakban sok gyúlékony anyag halmozódott föl. A kapitalisták mellett különösen az egyházat támadták elvilágiasodása és gazdálkodási rendszere miatt. Ezek a támadások nem voltak újkeletűek, de ez alkalommal termékenyebb talajra hullottak, mint az albigensek, Wiclif és Huss tanítása (I. 178. és 209. l.). A román népeket nagy hajlamuk a misztikus iránt és pompaszeretők később is a katolikus egyházhoz láncolták. Angliában a bajokat kevésbé érezték és az újítástól sokan idegenkedtek. Huss tanai pedig Csehországon kívül nem igen terjedhettek, mert erős nemzeti mozgalommal jártak karöltve. A belső reformot ugyan mindenütt sürgették, de az egyháztól elszakadni nem akartak.

A nagy reformzsinatokon (I. 209. l.) azonban a belső reform ügyét megoldani nem tudták, a humanizmusz és a renaissance pedig újabb ellenszenvet keltettek a római curia és az egyház ellen. A pápaságot akkor új gazdasági baj fenyegette. Nagyszerű pompáját és a műpártolást, különösen a Szent Péter templom építését és a Vatikán díszítését nem győzte pénzzel. A humanizmusz pedig valóságos pogány szellemet terjesztett a curiában. A pápákat Rómába vonulásukkor alkalmi költeményekben görög istenekhez hasonlították, pontifex maximumnak nevezték; s a kor divatja szerint még az egyházi férfiak is «isteneket» emlegettek. Ez az újabb elvilágiasodás még a román népek körében is ellenmozgalmakat keltett. Itáliában Savonarola emelte föl hatalmas szavát ellene (I. 219. l.); Spanyolországban pedig a kérlelhetetlen szigorú Ximenes biborosérsek a búcsút támadta, mert az egyházi fegyelmet túlzott enyhességével lazította.

Ezek a mozgalmak nem vertek nagyobb hullámokat, annál veszedelmesebb lett azonban a németországi, amelyet belső elégtelenség fokozott. A birodalom bomlása (I. 197. l.) Németországban az ellentétes érdekeket és áramlatokat élesebben állította szembe egymással, mint egyebütt. Összeütközésük különösen azóta volt éles, hogy Miksa császár (1493—1519, I. 216. l.) az újjászervezéssel a császárok régi hatalmát vissza akarta állítani. Ez a törekvése megtört a fejedelmek ellenállásán, akik ugyan az újjászervezést szintén óhajtották, de rendi jellegű kor-

A humanizmusz
elvilágiasító
hatása.

Elégtelenség
Németországban.

mányt akartak teremteni, hogy az országot szövetségi alapon szervezzék és a császársággal szemben a saját hatalmukat öregbítsék. A birodalom kormányzására a fejedelmek sorából választott tanács munkásságát a császár bénította meg, az új rendes adó behajtása és a belső béke fenntartására alakított birodalmi bíróság működése pedig a fejedelmek ellenállásán tört meg. Ennek a küzdelemnek káros következményeit a többi rend is megérezte; a fejedelmek arra törekedtek, hogy a szabad birodalmi városokat és a lovagokat is fönnhatóságuk elismerésére kényszerítsék. A lovagok helyzete pedig azzal is rosszabbodott, hogy a zsoldosseregek miatt kereset nélkül maradtak. Kétségbeesésükben a vagyonosodó városokat támadták és a kereskedőket fosztogatták. Ezért a városok szövetkeztek a fejedelmek és a lovagok ellen és több helyütt kemény küzdelem fejlődött. A városok küzdelme azonban szintén meddő volt. Gazdasági életük pangott. Egyes kereskedők ugyan mindjárt a fölfedezések után megtelepedtek Lisszabonban s a gyarmatkereskedelemből nagy hasznot húztak; de az északi országokban nemzeti mozgalmak indultak meg, hogy a német kereskedők uralmát lerázzák, a forgalom rohamosan csökkent és a polgárság nagy zömének gazdálkodása háziasabb formákba süllyedt vissza. Ezek a polgárok azután nagy gyűlölettel fordultak szerencsésebb kapitalista társaik ellen. Legnagyobb volt azonban az elkeseredés a parasztság soraiban. Az új terhek, de különösen a római jog, amely föltétlenül ura hatalma alá hajtotta a parasztot és gazdasági érdekeit károsította, már a 15. század végén kommunista mozgalmakat érleltek meg, amelyek eleinte csak forradalmi könyvekben jutottak kifejezésre, de a 16. század elején már parasztlázadásokat támasztottak.

A német
humanisták.

A forrongó elemek az egyházat és a tőkésosztályt támadták. Mindkettőnek azt vetették a szemére, hogy pénzgazdálkodásával a lakosságot megzsarolja és önző módon, könyörtelenül csak saját hatalmát növeli. Ezt a hangulatot táplálták a német humanisták írásai is. A papságot különösen Hutten († 1523) ostorozta maró gúnnyal, aki a császár segítségével a lovagok sorsát is jobbra szeretne volna fordítani. A higgadtabb elemeket inkább Reuchlin pöre fordította el az egyháztól. Ez a pör úgy keletkezett, hogy egy áttért zsidó a császártól megbízást eszközölt ki a zsidó könyvek megsemmisítésére (1509). Reuchlin a theologia érdekében ez ellen szót emelt, amiért művét a kölni theologiai fakultás egyházi bíróság elé vitte, amely Reuchlint eretneknek nyilvánította. Rómából ugyan fölmentették, de a makacs küzdelemben a közvélemény Reuchlin pártjára állt.

A búcsú.

Ilyen körülmények között lépett föl Luther Márton, akit a búcsúárulás hívott sorompóba. Eredetileg az egyház a búcsúval azokat oldotta föl bűneik alól, akik vallásos buzgóságukban a Szentföldre

zarándokoltak. A gazdasági bajok korában azonban az a fölfogás honosodott meg, hogy a búcsút ki lehet osztani azoknak is, akik az egyház körül érdemeket szereznek maguknak. Ahol azután rendkívüli költségekre volt szükség, ott a pápától búcsúhirdetésre kértek engedelmet; így szereztek pénzt templomok építésére, leégett városok fölsegítésére, kórházak alapítására stb. Az ilyen búcsú jövedelmének harmada az engedélyezésért a pápát illette meg; kívülre a fejedelem, akinek a területén hirdették, a püspök és a prédikátorok is részesedtek benne. A fejedelmek azonban csakhamar ellene fordultak. Annak a kornak a fölfogása szerint a vagyonosodás alapja a nemesérc; nem látták tehát szívesen, hogy a nemesércet az országból kivigyék. Francia-, Angol- és Spanyolország fejedelmei korán eltiltották országaikban a búcsúhirdetést. Magyar- és Lengyelországban jövedelmét a török ellen fordították. A curia tehát csak

Németországban szerezhetett pénzt a búcsúval. Ott az engedély közvetítését a Fuggerek bankháza ragadta magához, amely akkor már a pápai pénzügyeket vezette. A Fuggerek a pápának a jövedelem felét biztosították s a befolyt összegekből kiegyenlítették követeléseiket. Németországban ennek következtében egymást

Luther. Cranach fametszete.

érték a búcsúkat, ami hitelüket aláásta, úgyhogy mind több eszközt kellett érdekökben igénybe venni és a hirdető többnyire mégis rosszul járt.

1517-ben Brandenburgi Albrecht, a magdeburgi érsek és halberstadt-i püspök, a mainzi érsekséget is el akarta nyerni. A Hohenzollern családnak érdeke volt, hogy kívánsága teljesedjék, de X. Leo pápa nem akart beleegyezni abba, hogy három ilyen nagy egyházi méltóság egy kézben egyesüljön. A Fuggerek azonban végre mégis kieszközölték, hogy a pápa a kérést teljesítse, de Albrecht a megerősítésért 10.000 dukatust (115.000 K) fizessen. Ennek az akkor rengeteg összegnek az előteremtésére Albrechtnek megengedték, hogy egyházkerületeiben búcsút hirdethessen a Szent Péter templom javára. Albrecht érsek a hirdetést a dominikánusokra bízta, akik közül Tetzl olyan üzleties irányba terelte az ügyet, hogy Luther kikelt üzelmei ellen.

Brandenburgi
Albrecht búcsúja.

Luther.

Luther Márton 1483-ban Eislebenben született. Szülei tehetős parasztemberek voltak; atyja Eislebenben bányászkodott és a maga erejéből városi tanácsossáig küzdötte föl magát. Fiát gondos nevelésben részesítette. Ámbár a szükséges anyagi eszközei nem igen voltak meg, Luther mégis kitartóan haladt tanulmányaiban. Az egyetemet Erfurtban hallgatta, amely akkor a német humanisták egyik legfontosabb székhelye volt. Atyja ugyan jogi pályára szánta, de őt mély vallásos érzése inkább a papi pályára vonzotta. Amikor séta közben a villám barátját az oldala mellett ütötte agyon, neki pedig semmi baja sem történt, belépett az augusztinusok rendjébe (1505). Rendjének szabályait nagyon szigorúan megtartotta, de lelke nem találta meg az óhajtott megnyugvást. Akkor a rendfőnök Staupitz volt döntő hatással fejlődésére. Ő hívta föl figyelmét arra a tételre, hogy a hit magában is üdvözít és ő buzdította a biblia tanulmányozására, amely akkor már számos kiadásban forgott a tudósok kezén. Staupitz akaratából került a wittenbergi egyetemre, ahol eleinte filozófiát, majd teológiát tanított. 1510-ben rendi ügyekben Rómában járt, de az elvilágiasodás,

Föllépése.

amelyet ott tapasztalt, nagyon elkedvetlenítette. 1517-ben, amikor Tetzel már a szomszédban járt, Luther a városi lelkészt is helyettesítette. Megbotránkozásának azzal adott kifejezést, hogy 95 tantételben, amelyekkel a búcsú hirdetőinek 94 tételes utasítására válaszolt, a búcsút kárhoztatta és Tetzelt vitára hívta föl. Ezeket a pontokat Mindenszentek ünnepének előestéjén kifüggesztette a wittenbergi vártemplom kapujára. Ez volt a reformáció első lépése. Tetzel vitairattal válaszolt, amelyben Luthert eretnekséggel vádolta. Luther nem gondolt nagyobb következményekre, tételeit nem is terjesztette, de a sajtó csakhamar egész Németországot elárasztotta velük, s a közönség nagy rokonszenvvel fordult feléje. Bölcs Frigyes, a szász választófejedelem is rokonszenvezett vele. Rómában eleinte szintén nem vetettek ügyet a vitára, amelyet a dominikánusok és az augusztinusok hagyományos versengésével magyaráztak. Amikor azonban Luther válaszát német nyelven adta ki, s így az ügyet a hívők nagyközönsége elé vitte, a dominikánusok sürgetésére megindították ellene a pört. Luther akkor el akarta hagyni Wittenberget, hogy hatalmas pártfogóját visszaszerezhesse, de a választófejedelem nem engedte, sőt kieszközölte, hogy Németországban hallgassák ki. Az első tárgyalások (de Vio gaetai bíborossal) ugyan nem vezettek eredményre, de később a német Miltitz mégis rábírta, hogy hallgasson el. Luther ezt azzal a föltétellel ígérte meg, hogy ellenfelei is hallgatni fognak. A curia figyelmét különben is elvonta erről az ügyről a császárválasztás. Miksa császár halála (1519. jan. 12) után a pápa is a Habsburgok hatalmának megbénítására törekedett. X. Leo meg akarta akadályozni, hogy Miksa unokáját, Károly

spanyol királyt válasszák meg császárnak. Ellenjelöltnek pedig épen a hatalmas és népszerű Bölcs Frigyet szerette volna fölléptetni. Csak a dominikánusok folytatták a küzdelmet. Eck vitára hívta Luther egyik hívét Karlstadtot, majd belevonta a lipcei hitvitába (1519 jun.) Luthert is, aki a vitában a pápa fönnhatóságának szükségét tagadta és a zsinatot a pápa fölé helyezte.

Ezzel megtörtént a szakadás. Luther is belátta lépéseinek jelentőségét és az 1520-ik évben három írással lépett a nyilvánosság elé. A legnagyobb hatása a német nemességhez intézett szózatnak (An den christlichen Adel deutscher Nation: von des christlichen Standes Besserung) volt. Ezt az írást erős nemzeti érzés hatja át, amelynek hatása alatt a reformáció német nemzeti ügygé lett. Luther éles szavakkal támadta benne a curia pompáját, pengzgdzálkodását, az elvilágiasodást, a visszaéléseket, a coelibatust, a szerzetesi életet, különösen a kolduló rendeket, de a német nép belső bajait: a fényűzést, a tőkések kapzsiságát is pellengére állította. Mindannak, ami Németországban keserűséget okozott, annak a kritikája benne volt ebben az írásban. Ugyanakkor Luther elvetette a szentségek tanát s a római egyház hét szentsége közül csak a keresztséget és az áldozást ismerte el szentségnek. Kárhoztatta a hierarchiát s az egyházi rend szentségével szemben azt az elvet hirdette, hogy a hívők közt nincs különbség s a pap nem áll hívei fölött, csak hivatalában különbözik tőlük. Tanításának sarkalatos alaptétele azonban az üdvözülésre vonatkozott. Ez a kérdés foglalkoztatta legtöbbet, ez indította egyéb következtetéseire is. Csak abban a tételben tudott megnyugodni, hogy az üdvözülés egyetlen tényezője a hit, s a bűcsü ellenében határozottan vallotta, hogy a hit jócselekedetek nélkül is üdvözít. A hit forrásául pedig csak a bibliát fogadta el.

A dominikánusok eközben Luther ellen a pápától bullát eszköztek ki, amelyben 41 tételét eretneknek nyilvánították és az átokkal fenyegették meg, ha hat hét alatt vissza nem vonja őket (1520 jun. 16). Ezt a bullát azonban csak néhol tudták kihirdetni. Luther ünnepélyesen megégette. Az érseki városokban viszont az ő könyveit égették meg. A pápa ítélete után Károly császár is beleavatkozott a dologba. A németek ugyan azt hitték, hogy Luther mellé fog állani, de a valóságos fejedelem Luthert Wormsba, a koronázó birodalmi gyűlés elé

A szakadás.

Lázadó parasztok.
Beham metszete.

A wormsi gyűlés.

leverték őket, Sickingen belehalt sebeibe, hatalmas szószólójuk, Hutten pedig Svájcba menekült. Alig verték le a lovagokat, a parasztok lázadtak föl (1524—1525). Ők a reformációtól társadalmi bajaik orvoslását is várták. A husszita mozgalmakért lelkesedtek és földosztásra gondoltak. Nyugaton a mozgalom nagy hullámokat vert és szép sikereket is ért el. Thüningiában Münzer Tamás állott az élére, aki kommunista programot vallott és borzasztóan pusztította a vidéket. Luther eleinte rokonszenvvel volt a parasztság iránt, de Münzer kegyetlenkedéseit élesen elítélte. 1525-ben le is verték a lázadást és a parasztokon szörnyű bosszút álltak.

A parasztlázadás.

A reformnak azonban javára vált, hogy Luther a forradalmi mozgalmakat elítélte. Ezzel ugyanis megnyerte a fejedelmek pártfogását, akik különben már a wormszi határozatot sem hajtották végre és többnyire megengedték, hogy Luther tanait országaikban szabadon hirdessék. A birodalomban lassanként két párt támadt, az egyház hívei V. Károly császár öccse, Ferdinánd körül gyülekeztek. Az ő táborában voltak a délnémet fejedelmek. A reform hívei pedig a szász választóban és a hesseni tartománygrófban látták vezéreiket. Az 1526-iki speyeri birodalmi gyűlésen azután a fejedelmek úgy egyeztek meg, hogy a vallás kérdésében mindenikük maga döntsön. Luther és buzgó segítőtársa, a tudós Melanchthon, Szászországban mindjárt szervezték is az új egyházi rendet, amelyet azután a reformáció többi hívei is átvettek. A nemzeti egyház feje a fejedelem lett. Az egyházi birtokot lefoglalták (saecularisatio), templomokat és iskolákat alapítottak. A papokat az állam nevezte ki, s az egyes egyházak ügyeit az egyházközség választott tanácsa (presbyterium) vezette. V. Károly császár ugyan ezt nem akarta tűrni és erőlesen szeretett volna föllépni Luther hívei ellen, de francia és török háborúi annyira igénybe vették, hogy nem idegeníthette el magát től alattvalóit. Az 1529-iki speyeri birodalmi gyűlésen mégis érvényt akart szerezni a wormszi határozatnak, de a Luther tanait valló fejedelmek és városok ez ellen tiltakoztak és a gyűlést elhagyták. Ezért nevezték őket protestánsoknak. Az 1530. évi augsburgi gyűlésen azután benyújtották hitvallásukat (apologia), amelyet Melanchthon dolgozott ki (ezért ágostai hitvallású evangélikusok). A gyűlés azonban megtiltott minden vallásos újítást, úgyhogy a protestáns fejedelmek vallásuk védelmére Schmalkaldenben fegyveres szövetségre léptek (1531). Ugy látszott, hogy háborúra kerül a dolog, de a török veszedelem miatt 1532-ben Nürnbergben létrejött a vallásbéke, amely a legközelebb összehívandó zsinatig mindenik félnek megengedte vallásának szabad gyakorlatát.

A két párt
küzdeme.

V. Károly császár küzdeme a világhuralomért és a reformáció ellen. 1529-ben majd 1530-ban a protestantizmuszt nagy veszedelem

fenyegette. Károly császárt akkor csak a hirtelen újra rosszra fordult politikai viszonyok akadályozták meg abban, hogy minden erejét a reformáció elfojtására fordítsa.

Az itáliai
bonyodalmak.

A 15. század végén és a 16. század elején ugyanis Európa nemzetközi viszonyaiban is nagy változások történtek. A hűbériség bomlásával (I. 203. l.) Európa nyugati részén három hatalmas királyság alakult: az angol, a francia és a spanyol. Hatalmuk terjeszkedésre ösztönözte őket. Az apró fejedelemségekre bomlott Közép-Európa könnyű zsákmánnyal kecsegtetett, különösen Itália, ahol a császárok hatalma már megszűnt, az apró fejedelmek pedig nem voltak elég erősek, hogy a külső ellenségnek ellentálljanak (I. 194. l.). A nápolyi Aujouk már 1435-ben kihaltak és örökségükért csakhamar kitört a küzdelem. 1435-ben az aragoniai király (V. Alfonz, 1416—1458) aki Siciliának is királya volt, foglalta el az országot. Utódai azonban elidegenítették maguktól a nápolyiakat, ami VIII. Károly francia királynak (1483—1498) vált javára, aki Anjou örökségei révén a nápolyi királyságra is igényt emelt. Az ő 1494-ben megindított hadjáratával hosszú küzdelmek zúdultak Itáliára, amelyek egész Európát megmozgatták. A jól szervezett francia sereg és kemény katonái könnyű szerrel meghódították a félsziget déli részét. A siker azonban nem volt tartós. A megriadt itáliai hatalmak: VI. Sándor pápa (1492—1503), Velence és Lodovico il Moro (1481—1499), Milano hercege, szövetségbe az elűzött II. Ferdinánd (1495—1496) királlyal, aki trónját csakhamar visszaszerezte, és a szövetségbe Miksa császár is belépett (1495). VIII. Károly király utóda, XII. Lajos (1498—1515) eleinte nem is gondolhatott Nápoly elfoglalására. Ő a milanói hercegségre emelt igényt. Vérengző svájci zsoldosai két hadjáratban elfoglalták a hercegséget (1500), amire a spanyol királlyal, II. Ferdinánddal (1479—1516) Nápoly ellen fordult. Ott is könnyű volt a győzelem (1501), de a két hódító a zsákmányon osztozni nem tudott, s a közöttük kitört háború a spanyolok javára dőlt el, úgyhogy a sicíliai és a nápolyi királyság a spanyol korona tartománya lett (1504).

Az idegen hódítók, pusztításaik és a szokatlan vérengzés Itáliában nagy elkeseredést keltettek. Ki akarták űzni Itáliából a «barbárokat» (I. 219. l.). Komolyan és következetesen azonban csak Velence lépett föl ellenök. A háború akkor már korántsem volt egyedül Itália ügye. Ott kellett eldőlnie, hogy az európai uralkodók közül ki szerzi meg magának az elsőséget. A franciák terjeszkedése Miksa császár nagyra-törő terveit is veszélyeztette. Különösen azt nem nézhette tétlenül, hogy hűbéresét, a milanói herceget, elűzték. Zavaros küzdelmek következtek: az egyes hatalmak ide-oda pártoltak, hogy érdekeiket megvédhessék. Miksa császár még XII. Lajossal is megegyezett; II. Gyula

pápával (1503—1513) és Ferdinánd aragoniai királlyal a császár veszedelmes szomszédja, a hatalmas Velence ellen fordultak (1509 cambrayi liga). II. Gyula pápa azonban már a következő esztendőben Velence pártjára állt, Miksával, Ferdinánddal és az angol királlyal XII. Lajos ellen megkötötték a szent ligát és kiűzték Itáliából a franciákat.

Az ellentétek különösen a Habsburgok és a franciák közt élesedtek ki: az itáliai küzdelmekből nagy európai háború lett, amelyben ez a két dinasztia küzdött a világalomért. 1515-ben meghalt XII. Lajos, 1519-ben Miksa császár. Utódaik: I. Ferenc (1515—1547) és V. Károly császár (1519—1556) egész életükön át elkeseredetten folytatták egymás ellen a háborút. Károly, Miksa unokája, már 1515-ben átvette a Németalföldek kormányzását, 1516 óta pedig, amikor anyai nagyatya: Katholikus Ferdinánd meghalt, mint spanyol király a nagy-kiterjedésű spanyol birtokokat (ide számítva Nápolyt, Siciliát és Sardiániát) és a gyarmatokat is kormányozta. Miksa azt óhajtotta, hogy a fejedelmek a német császári trónra is Károlyt válasszák meg. A francia törekvéseket azonban a Habsburgok nagy hatalma komoly veszedelemmel fenyegette. Minden oldalról Habsburg birtokok közé szorítva, még Franciaországot is féltetniök kellett. I. Ferenc tehát Károly megválasztását meg akarta akadályozni és maga is kinyújtotta kezét a császári koronaért. Ez a kísérlet nem sikerült. Böles Frigyes, a szász választó, akit a pápa V. Károly ellen szeretett volna kijátszani (20. l.) határozottan Károly pártjára állt. Így azután a pápának is meg kellett egyeznie Károllyal, aki megígérte neki, hogy a reformációt elfojtja. Ezt az ígéretét akarta beváltani a wormszi koronázó országgyűlésen (21. l.)

V. Károly
megválasztása.

A császárnak ez az első föllépése új ellentéteket keltett. A németek azt várták tőle, hogy támogatni fogja a reformációt. A wormszi gyűlés után látták csak, hogy Károlyt spanyolnak nevelték, hogy spanyol őseinek hű ragaszkodása az egyházhoz legerősebb jellemvonása, hogy birtokai közül különben is Spanyolországhoz vonzódik leginkább, amelyet abszolút hatalommal kormányozhatott. Hogy ez az ellentét akkor nem tört ki, annak oka csak a külső helyzet volt, amely a császárt évekre elszólította Németországból.

Elkeseredett ellenfelével, a francia királlyal még abban az esztendőben kitört a háború. V. Károly ugyanis érvényesíteni akarta jogait Milanóban, amelyet I. Ferenc még 1515-ben meghódított, és Burgundiában. Küzdelmüket az egész világ feszült figyelemmel kísérte. V. Károlyt birtokai után hatalmasabbnak kellett tartani, de erejét sok körülmény bénította. Spanyolországban ellenszenvvel fogadták, mert a Németalföldön nevelkedett és tanácsosai is németalföldiek voltak. Németország is idegennek tekintette. Spanyolországban lázadások törtek ki, és a rendek nem akarták a szükséges adót megajánlani; Németországban pedig a

A Habsburg-
francia ellentét.

fejedelmek nagy hatalma miatt tehetetlen volt. A birodalmi gyűlések már Miksának sem adták meg a hadviseléshez szükséges költségeket. Különösen pénzügyi tekintetben tehát Károly hatalma nem állott arányban azzal a nagy területtel, amelynek ura volt. Csak a németalföldi vámok hoztak biztos jövedelmet. I. Ferencnek viszont az volt az előnye, hogy országa egy tagban feküdt, jobban volt szervezve és pénzügyei is rendezettek voltak.

A hadviselés.

A hadakozás ugyanis az itáliai háborúkban annyira átalakult, hogy nagy pénzáldozatokkal járt. A franciák kitűnő állandó katonaságukkal és svájci zsoldosokkal harcoltak (I. 206. l.). Nehéz lovasságuk még lovagi módon volt fölfegyverkezve (gens d'armes), de már könnyű íjjász csapatok is voltak; gyalogságuk, nagyrészt svájciak, hosszú lándzsákkal, egy részük alabárdokkal küzdött (I. 204. l.), a várak ostromlására pedig ágyúkat is vittek magukkal, amelyeket burgundi mintára már kerekre helyeztek (I. 205, 207. l.). Miksa császárnak és a spanyoloknak tehát szintén alkalmazkodniuk kellett a hadviselés új módjához,

Lándzsás és lovas harc.

ha a franciákkal szemben meg akarták állni a helyüket. Katholikus Ferdinánd lovagjait gyalogos hadakkal támogatta. Ezeknek első sorai karddal harcoltak és kis kerek pajzzsal védekeztek, tömegük hosszú lándzsával küzdött, hátsó soraikban pedig puskások állottak. A legjobb szolgálatokat a lándzsások tették, amiért is Miksa császár is lándzsás zsoldosokat szervezett. Lándzsás zsoldosait, a landsknechteket, német földön toborozta, szervezésükre és betanításukra maga is nagy gondot fordított, de még többet foglalkozott a tüzérség fejlesztésével és ágyúöntőinek maga adott utasításokat, hogy milyen irányban tökéletesítsék készítményeiket (I. 215. l.). Az új hadak felszerelése azonban olyan nagy költséggel járt, amilyent csak rendezett államháztartás fedezhet. A zsoldosokban is csak addig lehetett bízni, amíg a zsoldjukat megkapták, s a háborút sokszor azért kellett abbahagyni, mert a zsoldot nem tudták fizetni. V. Károlynak is a financiák gördítettek akadályokat az útjába. A birodalmi gyűlés fukar, Spanyolország szegény volt. Spanyolországban új adókat honosított meg, de ezek sem szűn-

tették meg a zavart, és Károlynak kölcsönökért híres bankáraihoz: a Fuggerekhez és Welserekhez kellett fordulnia.

A háborút Ferenc király kezdte (1521), de már a következő évben elvesztette a milanói hercegséget, mert fizetetlen svájci zsoldosai cserben hagyták. 1523-ban Spanyolország a Mosel és Calais felől három sereggel már Franciaországot fenyegette. Helyzete csak akkor fordult jobbra, amikor Milanót újra megtámadta, de 1525-ben Paviánál csatát vesztett és maga is fogságba került. Madrid egyik tornyába zárták és békekötésre kényszerítették, amelyben Milanóról is, Burgundiáról is le

V. Károly és
I. Ferenc
első háborúja.

Landsknechtek. Beham fametszete 1540-ből.

kellett mondania (1526). Ferenc király azonban ezt a szerződést, mint kierőszakoltat, titokban előre érvénytelennek nyilvánította.

Ugyanakkor a Habsburgok kelet felé is új területeket szereztek: Magyar- és Csehországot. Európa keleti részén ez a két ország és Lengyelország voltak a leghatalmasabbak. Magyarországot és Lengyelországot azonban, ha nem is közvetlenül, a török előnyomulása fenyegette. Hunyadi és Mátyás király a török áradatnak gátat vetettek s a hadsereg újjászervezésével az eszközökről is gondoskodtak, amelyekkel a török hódítást meg lehetett volna akadályozni (I. 213. l.). Az új gyalogos had (a fekete sereg) és Mátyás kitűnő tűzérsege azonban sok

Ferdinánd
magyar és cseh
király lesz.

pénzbe kerültek, s a hatalmas főurak gyűlöltek Mátyás kemény kormányát, különösen új adórendjét és szigorú igazságszolgáltatását. Halála után épen azért választották meg királlyá régi ellenfelét, Ulászló cseh királyt (1490—1516), mert gyöngének ismerték. Kikötötték, hogy az állandó sereget fölsozlatja, hogy rendkívüli adókat nem szed, és a kormány gyeplőit tulajdonképpen maguk ragadták a kezükbe. Szomorú és gyors hanyatlás következett. A királyi családnak, a Jagellók cseh ágának (1471 óta uralkodtak Csehországban) birtokai nem voltak, az ország jövedelmei a nagy zűrzavarban apadtak, a király tehát a Fuggerek hitelére szorult, akiknek átadta az ország bányamonopóliumát. Haderegük sem volt, a török ellen keresztes hadjáratot kellett hirdetniök (1514), s a hatalmas ellenség már 1521-ben rájött, hogy félelmes ellenfele elgyöngült. A köznemesség ugyan erélyes intézkedéseket követelt, de a király a főurak tanácsára hallgatott, mert félt a köznemesség nemzeti irányzatától, amely magyart akart a trónra ültetni, aki az ország bajait jobban ismeri. A Habsburgokkal kötöttek családi szerződést, amely kihal-

Hátultöltő ágyú a 16. század elejéről.

tuk esetére a magyar trónt Miksa utódainak biztosította (I. 216. l.). I. Ferenc király azonban már 1523-ban titkon a törökkel is alkudozott, hogy a Habsburgok ellen forduljanak és Bécsét megtámadják. Madridi fogsága idején anyja

a szultán segítségét kérte, aki 1526-ban óriási sereggel indult útnak. A küzdelmet Magyarországon kellett megvívnia; II. Lajos király (1516—1526) nem engedhette át a törököt sógora, Ferdinánd főherceg ellen. Ámbár csapatai még nem voltak együtt, Mohácsnál vakmerően megtámadta a törököt, de a török ágyúk elsöpörték seregét (1526 augusztus 29). II. Lajos menekülés közben maga is meghalt, és a családi szerződés értelmében Ferdinánd Magyarországon is, Csehországban is királlyá választatta magát.

A cognaci liga.

A Habsburgok nagy hatalma: a madridi béke és keleti terjeszkedésük annyira megrémítette Európa uralkodóit, hogy Ferenc király, aki már korábban szövetekezett az angol királlyal, rávette a pápát, Vencét, Firenzét és Milanót, hogy Károly ellen megkössék vele a cognaci ligát (1526). A vallásos kérdéseket tehát háttérbe szorította a hatalmi politika: a pápa és a legkeresztényibb francia király Károly ellen fordultak, akitől a protestantizmusz elfojtását vártak. Károly nagyrészt protestáns zsoldosokból toborzott hadai pedig a következő évben elfoglalták és irtózatosan elpusztították Rómát (1527). Az angyalvárba szorult pápa kénytelen volt egyezkedni és megkoronázta Károlyt. 1529-ben Ferenc is megkötötte a békét (cambrayi béke). Ferenc lemondott Milanó-

ról, a császár Burgundiáról; Károly azt is megígérte a pápának, hogy a protestánsok ellen fordul.

Szándékát azonban a speyeri és az augsburgi gyűlésen sem való- A magyarországi bonyodalmak.

V. Károly császár a pápával a koronázási menetben. Egykoru rézmetszet.

síthatta meg (23. l.), mert a törökök részéről új veszedelem fenyegette. Ferdinánd (1526—1564) megválasztása Magyarországon nem volt egyhangú. A köznemesség nemzeti királyt akart és Szapolyai Jánost (1526—1540), az erdélyi vajdát választotta meg. Pártja nagyobb volt, meg-

választása is előbb történt, úgyhogy Ferdinánd helyzete nem volt kedvező. A madridi béke után azonban Ferdinánd segítséget kapott bátyjától. Szapolyait, aki bízott a Habsburgellenes hatalmak támogatásában, mindenki cserben hagyta. Az alkudozásokkal, amelyeket Ferdinánddal folytatott, Ferdinánd időt nyert a készülődésre és titokban Szapolyai néhány hatalmas hívét is megnyerte. 1527-ben tehát a Habsburg seregek János királyt kiűzték az országból. Ferdinándot csak azóta tekintették királynak. Szapolyai azonban, aki sógorához, I. Zsigmond lengyel királyhoz (1506—1548) menekült, a velenceiek közvetítésével a szultánnal szövetséget kötött, aki 1529-ben Bécs alá vezette hadait. Az ostrom nem sikerült, de Szapolyai visszakapta Budát s a Dunától keletre fekvő területeket. A két király küzdelme az egész országot lángba borította. A szultán hadai 1532-ben megint Stájerország felé vonultak, de Jurisics Miklós Kőszeg alatt föltartóztatta őket. A két királynak végre is bele kellett nyugodnia a kettéosztás gondolatába. Nagyváradon 1538-ban békére léptek. Ez Ferdinándra nagyon kedvező volt, mert Szapolyai halála után az egész országnak reá kellett volna szállania, csak Szapolyai családját kellett az alakítandó szepesi hercegséggel kárpótolnia. 1540-ben János király meghalt, a kárpótlásról azonban nem gondoskodtak, sőt Ferdinánd hadat küldött Buda alá. A váradi titkos szerződésnek is híre ment, amire Szolimán szultán 1541-ben Budát megszállta és az ország középső részét maga vette birtokába. Magyarországnak csak nyugati és északi szélei maradtak a Habsburgok kezén. Erdélyt nem sikerült megszerezniök, sőt 1547 óta birtokaik után még 30.000 arany évi ajándékot is adtak a portának. Ferdinánd hívei abban bíztak, hogy birodalmi segítséggel megvédelemzhetik az országot, de a birodalomtól nehéz volt segítőcsapatokat kapni, a zsoldosok pedig a reménytelen küzdelemben nem állták meg a helyöket, sőt pusztításaikkal az ország lakosságát is elkeserítették.

V. Károly
nyugati háborúi.

1535 óta Károly császárt különben megint a nyugati ügyek foglalkoztatták. Akkor legyőzte a tunisi török kalózokat, akik a spanyol és olasz partokat dúlták, amire I. Ferenc nyíltan szövetségre lépett a szultánnal és két újabb, eredményeiben jelentéktelen hadjáratral (1536—1538 és 1542—1544) kötötte le a császári seregeket.

Vallásos
küzdelmek.

Csak 1544-ben szabadult Károly a külső gondoktól. Hatalma akkor szilárdabb volt, mint korábban bármikor. Elérkezett tehát az időpont, hogy a birodalom belsejében rendet teremtsen. Nem csak a protestantizmust akarta megtörni, hanem a fejedelmeket is. A vallásügyet 1545-ben a tridenti zsinat elé vitte. Még bíztak benne, hogy az ellentéteket kiegyenlíthetik, ha a zsinat a coelibatust eltörli és megengedi, hogy az úrvasorát két szín alatt szolgáltassák ki. A protestánsok azonban nem jelentek meg a zsinaton, amire Károly átokkal sujtotta őket. Azután

pártjára vonta Móric szász herceget és megtámadta a Schmalkaldenben szövetséget kötött protestáns fejedelmeket. A szövetség gyenge volt, a mühlbergi csatában (1547) a szász választó (János Frigyes) is fogságba esett, és Károly a választófejedelemséget Móricra ruházta. A fejedelmek hatalma megtört, de ez a pápát megint annyira megrémítette, hogy a zsinatot elnapolta. Pedig Károlyra fontos volt, hogy a vallásügyet rendezze. 1548-ban tehát az augsburgi interimben megengedte a protestánsoknak a papok házasságát és a kehely használatát. Hatalma akkor volt a legnagyobb; már a császári méltóságot is örökössé akarta tenni családjában. Csakhogy a német protestánsok Károly fiáról, a spanyol nevelésű, erős katolikus érzésű Fülöpről hallani sem akartak, és a terv a már római királlyá koronázott Ferdinánd érdekeit is sértette. A protestánsok tehát II. Henrik (1547–1559) francia király segítségével megkezdték a háborút és Szász Móric, aki átpártolt, magát a beteg császárt is megfutamította Innsbruckból (1552).

A schmalkaldeni háború.

A Habsburg érdekek megvédésére okvetlenül ki kellett békülni a protestánsokkal. A beteg Károly belefáradt az örökös eredménytelen küzdelmekbe. Minthogy a tridenti zsinatot másodszor is elnapolták, 1555-ben megkötötte Augsburgban a protestánsokkal a vallásbékét. A birodalom rendjeinek megadták a vallásszabadságot, ők határozhatták meg, hogy Luther tanaihoz csatlakoznak-e vagy katolikusok maradnak? Alattvalóik azonban azt a vallást tartoztak követni, amelyhez a fejedelem vagy a városi tanács csatlakozott (cuius regio, eius religio). Az addig szekularizált birtokokat tulajdonosaik megtarthatták, a jövőre azonban kimondták, ha valamely egyházi fejedelem a protestantizmuszhoz csatlakozik, egyházi birtokait meg nem tarthatja (reservatum ecclesiasticum).

Az augsburgi vallásbéke.

A következő évben a császár az örökösödés kérdését is rendezte. Hogy birtokait családjának megtarthassa, két részre osztotta őket. A császári koronát és az örökös tartományokat öccse, Ferdinánd kapta. Spanyolországot, Amerikát, az itáliai birtokokat, Franche-Comté és a Németalföldeket Károly magának tartotta meg, de minthogy maga monostorba vonult († 1558), fia, Fülöp kormányozta. A Habsburg-ház tehát két ágra szakadt; hatalmát így kevesebb veszedelem fenyegette.

A Habsburg-ház két ágra szakad.

A svájci reformáció. Luther föllépése különben nem volt elszigetelt jelenség. A búcsúárulás 1519-ben Svájcban is hasonló mozgalmat támasztott. A talaj ott is kedvező volt. A svájci kantonok és községek maguk kormányozták magukat. Népszerű papok különösen, ha jó szónokok voltak, a községet könnyen megnyerhették tanaiknak. A reform tehát egyes városok falain belül könnyen aratott diadalt, terjedését azonban a szomszédok önkormányzata épen olyan könnyen megakasztotta.

1519-ben Zürichben Zwingli lépett föl. Kiváló képzettségű theologus volt. A reformot lelkében nem az érzelmi, hanem értelmi tényezők érlel-

Zwingli.

ték meg. Az üdvözülés kérdésével keveset foglalkozott, inkább filozofus volt. Zürichbe kitűnő szónoklatai miatt hívták meg, ahol azután ő is a bűcsű hirdetői ellen fordult. Egyházi reformjának lényege, hogy vissza akarta állítani az egyház ősi szervezetét (I. 126. l.). A külsőségekben tehát radikálisabban lépett föl, mint Luther, és már 1522-ben Zürichben eltávolította a templomból a képeket és az oltárt. Basel, Bern és az északi kantonok csakhamar csatlakoztak tanaihoz, az őskantonok azonban állást foglaltak ellene. Az ellentéteket Zwingli politikai nézetei élesítették ki. Zwingli kárhoztatta azt a szokást, hogy a svájciak zsoldért idegen uralkodók, különösen a francia királyok és a pápák szolgálatába álltak és idegenben véréket ontották. A terméketlen őskantonok lakos-

Zwingli. Egykoru fametszet.

ságának azonban a zsold jelentékeny jövedelmet biztosított. 1531-ben a két párt Kappelnél csatát vívott, Zwingli elesett, híveit pedig legyőzték.

A kappeli csatában azonban Zwingli híveit csak politikai vereség érte. A hozzá pártolt kantonok fönn tartották azt a rendet, amelyet ő meghonosított. Tanai még Németország délnyugati részeiben is hódítottak. A németek megkísérelték, hogy Luther és Zwingli követőit egyesítsék. A két reformátor Marburgban személyesen találkozott, de az átlényegülés (transsubstantiatio, I. 178. l.) tanát illetőleg nem tudtak megegyezni, és így az egyesítés sem sikerült. Luther ugyanis a római egyházzal egyezően azt hir-

dette, hogy az úrvacsoránál a kenyér és a bor a papi áldás következtében átváltozik Krisztus testévé és vérévé, Zwingli tanítása szerint pedig az ostya és a bor csak jelképezik Krisztus testét és véréét.

Kálvin.

Az erélyesebb terjeszkedésre a svájci reformáció csak Kálvin (családi nevén Cauvin) föllépése után volt képes. Németországban akkor már lezajlottak az első nagy viharok, a tan terjedt és a külföldön is követőkre talált. Kálvin is Luther hatása alatt állott. Őt is az üdvözülés kérdése foglalkoztatta, de sokkal zordonabb eredményre jutott, mint Luther. Szerinte az ember nem érdemes Isten kegyelmére, az üdvözülés csak a Megváltó halálának következménye, Isten pedig nem mindenkit részesít benne, hanem az emberiség egyik részét már születésekor az üdvözülésre jelöli ki, másik részétől pedig megvonja kegyelmét (praedestinatio). Komor világnézete szigorú erkölcsbíróvá tette; kérlel-

hetetlen szigorúsággal törekedett híveinek erkölcsi fegyelmezésére. Az erkölcsi uralmat tartotta az egyház legfontosabb kötelességének és ezért az államhatalmat is az egyház szolgálatába hajtotta.

Francia ember volt. Nyonban született (1509), de elvei miatt Franciaországból menekülnie kellett. Svájcban, majd Dél-Németországban keresett menedéket. Végre Genfben valósíthatta meg elveit. Genf gazdag és független kereskedőváros volt. Akkor azonban Savoya Genf-et be akarta kebelezni, amiért a város a svájci szövetségnél keresett támogatást. Amikor Kálvin híres munkája (Institutio, 1536) megjelent, Genf már protestáns volt és az új egyház berendezésében már akkor nagy szerep jutott Kálvinnak. Szigorú erkölcsi uralmát azonban nem tudták elviselni és menekülnie kellett. Csak 1541-ben tért vissza. Akkor pártja már erős volt, a városi tanács elfogadta előterjesztéseit, és Kálvin megvalósította egyházi államát. A választott egyházi hatóság (consistorium) az emberek magánéletébe is beavatkozott. Szigorú egyházi és állami büntetésekkel biztosították az erkölcsi rendet és az egyház tekintélyét. Vallási ügyekben föltétlen hitet követeltek s a más nézetűeket máglyán némitották el.

Kálvin. Egykoru metszet.

Egyházi szervezete.

Kálvin († 1564) tanát és egyházi szervezetét azután a többi svájci kanton is elfogadta. A demokratikus egyházi szervezet megfelelt a svájci viszonyoknak. Minden egyházközség független maradt és maga kormányozta magát. Ez az oka annak, hogy később azokban az országokban, ahol az államhatalom a reformáció terjedését meg akarta akadályozni, mindenütt Kálvin tanai terjedtek. A küzdelemre a középonti hatalom ellen ez a demokratikus szervezet volt legalkalmasabb.

A nagy reformátorok mellett voltak természetesen mások is, akik bizonyos pontokban más eredményekre jutva, tanaik terjesztését szintén megkísérelték. Németországban pl. Münster városában közvetlenül Kálvin föllépése előtt szervezkedtek az anabaptisták. A parasztmozgalmak leverése után csak ők hirdettek kommunista tanokat. Ezekkel azonban az alsóbb néposztályokban sokakat meghódítottak. Nevüket onnan kapták, hogy az embert felnőtt korában még egyszer megkeresz-

Anabaptisták.

Unitáriusok.

telték. Münsterben külön királyságot alapítottak (1534—1535), de leverték őket. Az ősi állapotok visszaállításában legtovább mentek az unitáriusok. Apostoluk, a spanyol Servede, azt hirdette, hogy a szentbáromság tana ellenkezik az egy Isten tanával, és hogy Krisztus csak lelkileg Isten fia. Tanait mindenütt üldözték, ő maga Genfbe menekült, ahol azonban a tanács Kálvin vádja alapján máglyahalálra ítélte (1553). Legjelentékenyebb egyházuk később Erdélyben alakult meg.

A tudományok haladása. A reformációt előmozdító tényezők között a legjelentékenyebb volt a tudományok gyors föllendülése, de viszont a tudományos kutatás is sokat köszönhetett a reformációnak, amely a szabad kutatás elvét vallotta és a tudomány fontosabb eredményeit szélesebb körökben, a művelődést a nép alsó rétegeiben is terjesztette.

Természet-
tudományi
kutatás.

Az az érdeklődés, amelyet a humanizmusz keltett föl az ókor irodalma iránt, a tudományos téren termette legszebb gyümölcseit.

Csillagvizsgálók. Leclerc metszete 1671-ből.

A görög tudósok munkáiból, amelyekkel először az arabok közvetítésével ismerkedtek meg, az emberiség nem csak üres formákat merített, hanem pozitív tartalmat is. Hatásuk alatt az egyetemeken az érdeklődés a természettudományokra irányult (I. 208. l.), a középkor iskolás (scolastikus) filozófiájáról a tudósok a természet jelenségeire fordították figyelmüket. Leginkább Aristoteles művei vonzották őket. Amikor azonban a kutatók az elért eredményeket közzétették, sokszor megesett, hogy az egyház tanításával ellentétbe kerültek; heves összeütközések támadtak, a kutatóknak vissza kellett vonniok tanaikat, sőt többen vértanú halált haltak tanításukért.

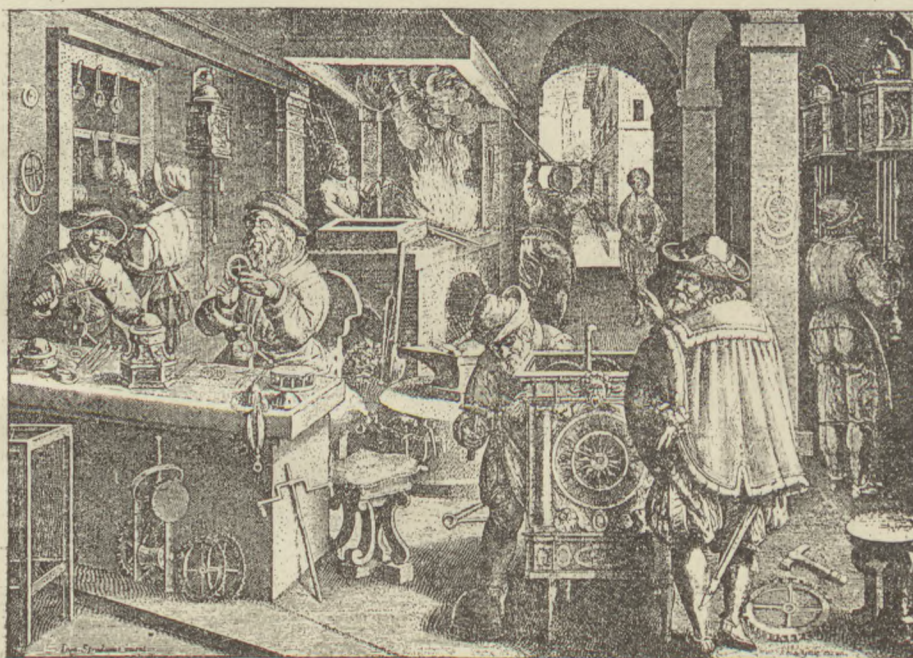
Az irodalmi
termékek
terjedése.

A tudományos eredmények terjedését azonban már semmi sem akadályozhatta. A sajtó az új fölfedezések hírét gyorsan terjesztette. Már a 15. század végén divatban volt, hogy a nevezetes eseményekről néhány lapos, többnyire képes alkalmi ujságlapokon értesítették a világot (9. l.). A humanizmusz óta pedig a műveltebb körök az iroda-

lom komolyabb részével is foglalkoztak. Még inkább érezhetőbbé vált ez a reformáció után, amelynek különösen a nemzeti irodalmak föllendülésére és a nép művelésre volt nagy hatása. A reformátorok a nép nyelvén tartották az isteni tiszteletet és, minthogy a hit egyetlen forrásának a bibliát tekintették, lefordították és a nép kezébe adták. Természetesen a népet meg is kellett tanítani olvasására. Iskolákat és nyomdákat állítottak tehát. Az északi protestáns államokban a legszűkebb néposztályok oktatásával is buzgón foglalkoztak és szép sikereket értek el. A theologia nyomában pedig a többi tudományok is nemzeti nyelven szólaltak meg, úgyhogy szélesebb rétegek férhettek hozzájuk.

A népművelés.

Órakesztés. Rézmetszet 1570-ből.

A természettudósok éppen a reformációt követő időben egészen fölforgatták azt a képet, amelyet az emberiség a világról és a természet erőiről alkotott magának. Akkor azt hitték, hogy a világegyetem középpontjában a föld áll, és hogy a nap, a hold és a bolygók köralakú szilárd pályákon (szférák) forognak körülötte (geocentrikus fölfogás). Kopernikus (1473—1543) azonban kimutatta, hogy a világegyetem középpontjában a nap áll, és hogy a föld a többi bolygóval együtt a nap körül forog (heliocentrikus fölfogás). Tycho de Brahe (1546—1601) bebizonyította, hogy az üstökösök átjárnak a szférákon, s ezzel a szilárd szférák tanát is megdöntötte. Azután Giordano Bruno

A természet-
tudomány
eredményei.

(1548—1600) kifejtette a világrand végtelenségének az elvét, azt hirdette, hogy az álló csillagok naprendszerünkhöz hasonló naprendszerek. A föld, amely a középkori világfölfogás szerint a világegyetem közép-pontja volt, lesüllyedt fényes pálcáról a sok naprendszer közt az egyik nem is valami nagy bolygójává.

A részletekben is hasonló fontos eredményekhez jutottak. Keppler (1571—1630) pl. az égitestek pályájáról bizonyította be, hogy az nem kör, hanem ellipszis, Galilei (1564—1642) pedig a tehetetlenség és a mozgás törvényeit állapította meg.

A technologia.

Ugyanakkor a technologia is nagyot haladt. Egyes mesterek csodás szerkezetű toronyórákat szerkesztettek, s az óraművesek mester-sége népszerű lett. Sok türelemmel és nagy fáradsággal foglalkoztak

Alchimista laboratorium. Weiditz metszete.

olyan elmés kerek szerkezetek készítésével is, amelyeknek semmi gyakorlati hasznuk nem volt. A tiszta tudást még sok földerítetlen pont homályosította el, de ez a misztikus köd és a csodálatos eredmények az előkelő körökben is sokakat csábítottak a természettudományok és a technologia mezejére. Különösen a 17. században volt divatos titkos laboratóriumokban órákat szerkeszteni vagy az arany-csinálás módjait kutatni, alchimiával foglalatoskodni. Ezek voltak akkor a működvelő tudósok kedvelt szórakozásai.

A belső reform.

A katolikus egyház belső reformja. A reformáció, amely egész országok lakosságát elszakította a római egyháztól, az egyház belső reformjának sokat emlegetett ügyét ismét fölvetette. A protestáns tanok egyes tételei a román államokban is visszhangra találtak, és előkelő egyházi férfiak is melléjük állottak. Zavaros állapotok következtek,

amikor a papságnak egy része az egyház érdekeivel összeegyeztethetőnek tartotta, hogy egy-egy ilyen tétel mellett síkra szálljon. A zsinat eszméje tehát újra fölmerült, már azért is, hogy a dogmatikus zavart megszüntessék; de igen sokan még mindig azt remélték, hogy a zsinat a szakadást is megszüntetheti. Csak a curiában gondolkodtak úgy, hogy a zsinat a zavart még növelni fogja. Végre III. Pál pápa (1534–1549) Károly császár kívánságára mégis összehívta. Első kísérlete ugyan megheiusult (1536), de 1545-ben Tridentben megnyílt a zsinat.

III. Pál pápa nevéhez fűződik az egyház újjászervezése is. Ő maga a humanisták hatása alatt állott, de szilárdan elhatározta, hogy az egyház régi hatalmát visszaállítja. Ebben a munkában azután Caraffa bíboros és Loyola siettek segítségére; mindketten szilárd elhatározású, kemény férfiak, akik a legszigorúbb fegyelem eszközeivel a kérlelhetetlen harcot hirdették mindenki ellen, aki az egyház tanításai és a pápa tekintélye előtt meg nem hajlik.

A harchoz Loyola szolgáltatta a hadsereget. Ő maga spanyol katona volt, de 1521-ben, amikor a franciák Pampelunát ostromolták, megsebesült. Sánta maradt és így a katonai pályát el kellett hagynia. Betegágyán szentek életeit olvasta és akkor az az elhatározás fogamzott meg a vallásos férfiúban, hogy életét az egyháznak fogja szentelni. Koldulva, mint domonkos barát, elzarándokolt a Szentföldre, hogy ott prédikálhasson, de rosszul fogadták és visszaterése után Spanyolországban is eretneknek tartották. Meglett korában tehát komoly tanulmányokat kellett kezdenie, hogy a theológiában járatos legyen. Így jutott a párisi egyetemre, ahol kiváló társakat (Lainezt, Xaveri Sz. Ferencet stb.) gyűjtött maga köré. Ez a kis kör nagy lelkesedéssel fogadta el az ő szigorú aszketikus rendszabályait és buzgón

III. Pál.

III. Pál pápa. Tiziano képéről.

Loyola. Éremről.

Loyola.

térése után Spanyolországban is eretneknek tartották. Meglett korában tehát komoly tanulmányokat kellett kezdenie, hogy a theológiában járatos legyen. Így jutott a párisi egyetemre, ahol kiváló társakat (Lainezt, Xaveri Sz. Ferencet stb.) gyűjtött maga köré. Ez a kis kör nagy lelkesedéssel fogadta el az ő szigorú aszketikus rendszabályait és buzgón

végezte az előírt lelki gyakorlatokat. 1534-ben fogadalmat tettek, hogy az Ur igéjét a szentföldön fogják hirdetni. Háborús események azonban megakadályozták átkelésüket, amire Rómába mentek és följánlották szolgálataikat a pápának. III. Pál 1540-ben megerősítette szabályzatukat, s a Jézus társaság megalakult.

A jezsuiták.

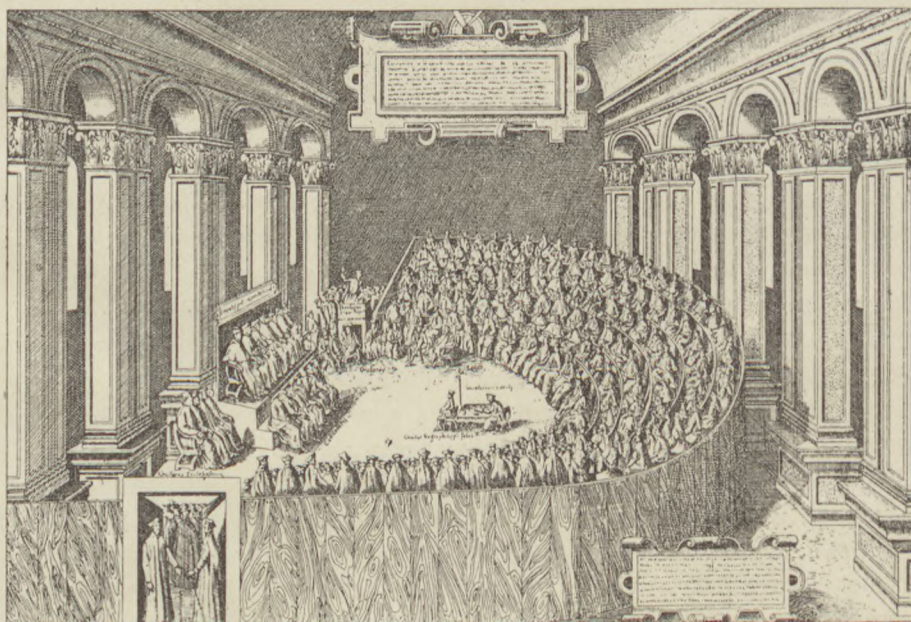
A társaság különösen azzal lett fontos az egyházra, hogy minden egyes tagja a rend főnökének föltétlen engedelmességet fogadott. Könyörtelenül szigorú neveléssel rászoktatták a rend tagjait, hogy akarataikat följobbvalóik parancsainak alárendeljék, de azért egyéniségüket el nem nyomták, tehetségeiket a rend érdekében ápolták s a cselekvésben a kellő akaraterőt is megkívánták. A fölvétel nehezen ment. A jelöltnek teljes elvonultságban kellett lelki gyakorlatait végezni, amelyekben olyan elmélyedést követeltek tőle, hogy a pokol kínjait és Jézus szenvedéseit szemei elé varázsolja. Nevelésük közben gondosan vizsgálták hajlamaikat és tehetségeiket. Akiket magasabb föladatokra nem használhattak, azokat szolgálai és gazdasági tevékenységre alkalmazták (coadjutor). A tehetségesebbek további képzés után szellemi coadjutorokká lehettek s mint ilyenek, papi teendőket végeztek vagy tanítottak. A pápának föltétlen engedelmességet csak a kisszámú kiválasztottak (professi) fogadtak; ők voltak a rend legkiválóbbjai, akikre a nehéz és fontos föladatokat bízta. Ezt a szervezetet azonban nem Loyola, hanem a rend második generálisa, Lainez léptette életbe. Céljuk a misszió volt: az egyháznak új területeket akartak szerezni és nem csak a protestánsokkal vették föl a versenyt, hanem Ázsiában és Amerikában is nagy missziótevékenységet fejtettek ki. Sikereik magyarázata, hogy mindenkit arra alkalmaztak, ahova tehetsége és kedve vonzotta. Céljuk érdekében minden eszközt igénybe vettek. Mint tudósok, prédikátorok és gyóntatók egész Európát bejárták. Iskoláik jó híre a protestánsokéval vetekedett. Bejutottak a legelőkelőbb körökbe, beavatkoztak a politikába és különösen mint a fejedelmek gyóntatói jutottak nagy befolyáshoz.

Az ellen-reformáció eszközei.

A curia különben is mindent megtett, hogy a vallásos életet mélyítse. A Jézus-társaság mellett egész sereg szerzetesrend alakult (a karthauziak, piaristák, orsolyák, angol kisasszonyok stb.). Caraffa bíboros, a későbbi IV. Pál pápa (1555—1559) a hívők soraiban is a kérlelhetetlen fegyelem eszközeivel akarta az egyház hatalmát megvédeni. Az ő tanácsára az eretnekek kifürkészésére és üldözésére följújtották a szent inquisíció egyházi törvényszékét (1542). Ezt az eszközt a papok ellen is alkalmazta és pápasága idején még bíborosokat is megvádolt, hogy eretnek tanokhoz szítanak. Itáliában a könyveket csak az inquisíció engedelmével volt szabad kinyomtatni; azokról a könyvekről pedig, amelyek az egyház tanaival ellenkeztek, lajstromot (index) készítettek, s az indexre került könyvek olvasását eltiltották.

Amikor a tridenti zsinat harmadszor is összeült (1562), a jezsuiták és IV. Pál pápa már nagy eredményeket értek el. IV. Pál az összes protestánsokat, a fejedelmeket is átokkal sujtotta. A kétszeri elnapolás után (31. l.) már nem is remélte senki, hogy a zsinat a szakadást megszüntesse. A papok házassága és a kehely ügye ugyan újra fölmerült, de a zsinat határozottan állást foglalt a protestáns álláspont ellen. Azután meghatározta azokat a dogmákat, amelyeket a katolikus egyház minden tagjának hinnie kell. Azokat, akik ehhez nem alkalmazkodtak, eretnekeknek nyilvánították és átokkal sujtották (1563). Sokan csak akkor ébredtek annak tudatára, hogy a katolikus egyháztól elszakadtak.

A tridenti zsinat. Egykoru metszet.

IV. Pál pápa a visszaéléseket is megszüntette, különösen a méltóságok halmozását. A főpapok ismét egyszerű életmódot folytattak, a pápai trónra IV. Pál után igénytelen szerzetesek kerültek, aszkéták, akik példájukkal is hatottak alattvalóikra. Bevonulásukkor nem tartottak pompás diadalmenetet, hanem úgy, mint régen, mezitláb vonultak az örök városba.

Eredmények.

Ott, ahol a fejedelmeket az ellenreformáció eszméjének megnyerték, az új eszközökkel irtó küzdelem indult meg a protestánsok ellen. Németország déli fejedelemségeit így visszahódították a katolicizmusnak. Sikert azonban az ellenreformáció csak ott tudott fölmutatni, ahol a fejedelmek támogatták; az ő engedélyük nélkül sem a jezsuiták nem telepedhettek meg, sem az inquisitio nem működhetett.

Az állami élet fejlődése. A világfölfogással és az életviszonyokkal együtt átalakultak a társadalmi együttélés formái is; a hűbéres formákat az állami rend váltotta föl.

A pénzügy
rendezése.

Ennek a változásnak főoka a hűbéri-rend bukása és a hadviselés átalakulása volt (I. 203. l. és II. 26. l.). Az újkor első nagy politikai és vallásos háborúit zsoldosokkal vívták. Ez a zsoldos had azonban sok gondot okozott a fejedelemnek. A régi királyi jövedelmekből sem fölszerelni, sem föntartani nem lehetett. A királyi dominiumok hasznát nem igen tudták fokozni, a felségjogokat (regale) akarták tehát jobban kihasználni. Ilyen felségjog volt pl. a só- és a bányamonopolium, de legtöbbet a pénzverés és beváltás joga hozott, mert az új pénz köteles beváltásánál verési díjat szedtek és sokszor a pénzt névértékénél jóval rosszabb minőségben verték. A fölfedezések után meg a kereskedelmet gondolták legalkalmasabbnak arra, hogy a király jövedelmeit növelje; egyes fontosabb területek kereskedelmét vagy egyes cikkek árúsítását monopoliumnak nyilvánították és bérbe adták magas díjakat fizető vállalkozóknak. Csakhogy ezekkel az eszközökkel sem biztosították az államháztartás egyensúlyát. Kénytelenek voltak új adókat életbe léptetni és ezek kedvéért arra törekedtek, hogy az alattvalók adóképességét fokozzák. Spanyolországban pl. az amerikai kereskedelem kinálkozott a megadóztatásra: minden adás-vétel után az ár 10%-át szedték (alkabala), sőt az Amerikából jövő nemesérc után 20%-ot (quinto) kellett fizetni.

A gazdasági élet
országos
szervezése.

A fejedelem tehát a hadügyet és a pénzügyet saját hatáskörébe vonta s a pénzügy érdekében az ország gazdasági ügyeit is fölkarolta. A városi gazdálkodás (I. 199. l.) akkor már különben sem állotta meg a helyét. Az egyes városok és a városok szövetségei a külföldön már nem védelmezheték meg polgáraik érdekeit. Az északi országokból a német kereskedőket nemzeti mozgalmak szorították ki. Az olaszokat a török előnyomulása rontotta meg. A spanyolok és a portugálok is csak úgy védhették meg a gyarmatokban jogaikat, hogy az államhatalom védelmébe vette őket. A városi gazdálkodás romjain tehát kifejlődött a nemzetgazdálkodás. A kor fölfogása szerint különben is a nemesérc beözönlésétől várták az ország vagyonosodását. A merkantilizmus azt tanította, hogy az államnak aktiv külkereskedelmi mérlegre kell törekednie, arra, hogy több nemesércet hozzon be, mint amennyi kimegy (19. l.). Ennek érdekében pedig ipart fejlesztettek, ezt az ipart védővámokkal védelmezték a verseny ellen és olcsó nyersanyagot biztosítottak neki; a kivitt kedvezményekkel mozdították elő, a gyarmatpolitika főcélja pedig az lett, hogy az iparnak új piacokat teremtsen. I. Ferenc francia király már olyan szerződést is kötött a törökökkel, amely a franciáknak a török birodalomban kiváltságos kereskedelmi jogokat biztosított.

A rendek, akik addig önállóan, autonóm hatalommal rendezték ügyeiket, ezeket a törekvéseket nagyon különböző érzelmekkel fogadták. Leginkább a polgárság látta be az új intézkedések szükségét, ő áldozta föl legkönnyebben önkormányzati jogait. A nemesség ellentállott, de lassanként neki is bele kellett törődnie, hogy a fejedelemnek fejet hajtson. Franciaországban pl. Ferenc király az udvar környezetébe gyűjtötte a nemeseket és ezzel némította el zsörtölődésüket. A rendek gyűlését (états généraux), amelyen a papság, a nemesek és polgárok követői szolgálónépek nevében is az adót megajánlották, nem is igen hívták össze, hanem az udvar nemesei, a főpapok, az előkelő polgárok és hivatalnokok közül hívtak meg néhányat (notableok gyűlése) az adó megajánlására. Másutt, ahol az alkotmányos formák fönmaradtak, pl. Angliában is, az alkotmányos testületek kénytelenek voltak a királyok kívánságait ellenmondás nélkül teljesíteni.

A korlátlan
hatalom
fejlődése.

Az újkor elején tehát Európa fejedelmei többé-kevésbbé abszolút hatalommal kormányozták országaikat és ennek a hatalomnak a megszilárdítására törekedtek. A reformáció alkalmat adott nekik, hogy országuk egyházi ügyeit is maguk vezessék. Hogy pedig intézkedéseik végrehajtása mentől könnyebb legyen, a közigazgatást centralizálták. Korábban az is hűbéri alapokon állott, de Franciaország megadta a példát, hogy engedelmesebb kezekre bizza. A magasabb adóhivatalokat vagyonos bankárcsaládoknak adták bérbe, akik ugyan gyakran visszaéltek hatalmukkal, akik azonban kötelesek voltak elszámolni, hitelt nyújtani, s akiket hűtlen kezelésért pörbe lehetett fogni. A királyi tanácsból pedig már korábban kivált a párisi parlament. Ennek a tanácsai elé tartozott az igazságszolgáltatás, amely lassanként kisíklott a földesurak kezéből, valamint az igazgatás és a pénzkezelés ellenőrzése is. A párisi parlament ugyan ezt a hatalmat csak a közvetlen királyi területen gyakorolta, de a korábban önálló tartományoknak is megvolt mindegyiknek a maga parlamentje, amely az illető tartományban ugyanazt a hatáskört töltötte be. A külön hivatalnokosztály alakulása tehát megkezdődött. A vizsás csak az volt, hogy a folytonos pénzzavarban a hivatalnokok jövedelmező állásait szaporították és pénzért a vagyonos polgároknak eladták, úgyhogy az ilyen állások azután a családban át is öröklődtek.

A közigazgatás.

A török hódítás. A 16. század elején azonban nemcsak Európa nyugati részei alakultak át; keleten is szomorú változás történt: ott az oszmán törökök szerezték meg a legnagyobb hatalmat, a 16. század végéig rettegésben tartották a keresztény Európát és még hanyatlásuk korában is a szomszédok állandó rémei voltak.

A legszomorúbb sors természetesen azokat a népeket érte, amelyek a török hatalma alá jutottak. A Balkán-félsziget népei már Hunyadi

II. Szolimán
hódításai.

idejében is csak úgy védekezhettek, hogy, amikor Magyarországtól segítséget nem kaptak, meghódoltak (I. 213. l.). A mohácsi vész után, Ferdinánd és Szapolyai küzdelmeiben azután a törökök csakhamar rájöttek, hogy az egykor hatalmas Magyarország elgyöngült. II. Szolimán (1520—1566) legkiválóbb elődeinek hódító politikáját akarta folytatni. Amikor tehát a nagyváradi béke után már védencének politikájában sem bízott meg, 1541-ben megszállotta Budát és az ország középső, legtermékenyebb részét. Később pedig a mongol uralom után keletkezett tatár khánságok (I. 184. l.) belső hanyatlását és a moszkvai nagyfejedelmekkel folyt harcaikat használták föl, hogy a Fekete-tenger északi partvidékét a Dnyeperig szintén hatalmuk alá hajtsák. Még a leghatalmasabb tatár khánság, a krimi is elismerte a török fönnhatóságát.

A török
pusztításai.

II. Szolimán.
Régi vízfestmény után.

Lengyelországnak és Oroszországnak a törökök nem okoztak nagyobb gondokat, mert vágyaik nyugatra vonzották őket, de annál többet szenvedtek tőlük Magyarország és a Habsburg-birtokok (29. l.). A tengeren Itáliát is megtámadták, amelynek államai közül leginkább Velencét sujtották. A hatalmas kereskedőváros ugyan kereskedelmi érdekei kedvéért arra törekedett, hogy jó lábon éljen a törökkel, — erre ösztönözte Habsburg-ellenes politikája is, — de a megalkuvással sem kerülhette el a veszedelmet: keleti birtokai nagyrészt elvesztek.

Ahol a török hadak végigvonultak, ahol hódítottak, iszonyatos pusztulás járt a nyomukban. A falvakat, városokat elpusztítottak,

az ingóságokat elhordták, a lakosságot pedig rabszíjra fűzték és elvitték Konstantinápoly rabszolgapiacaira. Ennek a veszedelemnek különben a törökkel határos területek a béke idején is ki voltak téve, mert a török a békét úgy értelmezte, hogy ágyúkkal várak ostromlására nem megy, de a basák és szpahik zsoldjában szolgáló, rosszul fizetett vitézeket és az önkéntes katonaságot a zsákmányoló portyázásoktól vissza nem tarthatták. Az ilyen vidékeken, a nagy hadjáratokban az ostromolt várak környékén a nép csak hódolással menekülhetett. Ha hódolt és adót fizetett, a kórán rendelkezése alapján békében hagyták. A török adótiszt, a defterdár, tehát még az ostrom idején bejárta a szomszédos helyeket, megbecsülte jövedelmüket és megegyezett a hódolókkal, hogy milyen adót fizessenek.

A hódolt terü-
tek viszonyai.

A hódolt területeken a régi lakosság (rája) tovább tengődött, de igen sanyarú helyzetben. A földet a szpahik hűbéres katona-

sága közt osztották szét. Ezek a birtokuk (kilidzs) jövedelméből éltek, de többnyire nem is laktak ott és a birtokkal csak annyiban törődtek, hogy amennyire lehetett, kiszákmányolták. Még a régi földesurak birtokjogát is elismerték, ha a birtokos változásakor az új birtokos az elismerésért adót (tapu) fizetett. Mindig egész falvakat kaptak, amelyek jövedelmét a defterdár megbecsülte és meghatározta, hogy a jövedelem arányában hány katonát tartoznak állítani. A szpáhi tehát arra törekedett, hogy nagyobb jövedelmet szerezzen, mint amit a defterdár megállapított. Semmi sem indította arra, hogy a földet gazdaságosan használja. Meg nem tarthatta, el nem adhatta, fia sem örökölhette; mindenki kis birtokkal kezdte s arra törekedett, hogy hadi érdemei alapján nagyobbbal cserélhesse el. A katonai ranggal nőtt a birtok is, de mert mindenki csak rövid ideig birta, rablógazdaságot űzött rajta. Alapjában véve a török adó (kharadzs) nem lett volna elviselhetetlen, ha nem harapódtak volna el visszaélések. Eredetileg fejadóból, földadóból és a termés tizedéből állt, de a tized helyett sokszor a termés felét vitték el; az alatt az ürügy alatt pedig, hogy a jobbágy földesurát tartozott a szükséges élelmiszerekkel ellátni, únos-untig új módokat kerestek a nép megsarcolására. Köteles robotmunkáját is gyakran kétszer-háromszor végeztették el vele és mindenért pénz-

A szultán kísérete, Fametszet 1533-ból.

büntetést róttak rá. Ez a gazdálkodás azután olyan csapássá lett, hogy a nép titkon elvándorolt. A falu visszamaradt lakosain azonban az elvándoroltak adóját is megvették, úgyhogy a lakosság kénytelen volt falustól menekülni. A menekülők rendszeren a kincstári birtokokra futottak, ahol a visszaélések nem voltak olyan nagyok. Ha azonban a rája a mohamedán hitre tért, a legmagasabb hivatalokra is nyitva állt előtte az út. A Balkán szlávjai nagy számban törökösödtek, a legtöbb basa és nagyvezér is renegát volt; Magyarországon azonban igen kevesen tértek át.

A török igazgatás belső bajai.

Török martalóc rabszíjra fűzött paraszttal. Egykoru metszet.

Hogy a hódított területek el nem törökösödtek, annak egyik oka előtt meg kellett alázkodnia. Bizonyos színek viselésétől is eltiltották. Ha turbánt vagy zöld ruhát öltött, mohamedánná kellett lennie; ha vissza akart térni, megölték. A janicsárseregek kiegészítésére öt évenként gyermektizedet szedtek tőlük a 10—12 éves fiúk sorából (Magyarországon ezt nem szedték). A másik ok pedig az volt, hogy a török tulajdonképpen politikai szervezetet nem teremtett. Harcai nem nemzeti, hanem vallásos harcok voltak, szervezete is csak egyházi és katonai szervezet volt. A hódított területet pasalikokra, ezt szandzsákokra osztották. A basák és a beglerbégek azonban csak a sereget kormányozták, a defterdárok csak a szpahik és a kincstár jóvödelméről gondoskodtak, a birák is csak olyan ügyekben ítélezhettek, amelyeket eléjük vittek. Más hivatal nem volt, ezek a törökök pedig a várakban és a városokban éltek. A hódított terület nagy részén a nép csak utazó, hadba vonuló vagy adószedő törököt látott. Az ilyen helyeken tehát fennmaradtak a nép régi szokásai és intézményei (pl. nálunk a megye), a lakosság maga intézte ügyeit és gyűlöletének sokszor azzal adott kifejezést, hogy megtámadta, elfogta vagy megölte az arra vetődött törököket.

Ez a török birodalom belső erejét mindig bénította. Ehhez pedig még veszedelmes korrupció is járult. A török birodalomban mindent és minden fokon csak ajándékokkal és vesztegetéssel lehetett elérni. Az ország kormányzói: a nagyvezérek és a basák senkinek sem voltak

felelősek és majdnem korlátlan hatalommal rendelkeztek. Csak a mellékük rendelt tanács (diván) tagjainak, a körükben élő hivatalnokoknak az érdekeit kellett tiszteletben tartaniok, mert különben ezek az illetőt följelentették és kieszközölhették, hogy Konstantinápolyból külön követet küldjenek a megfojtására. A selyemzsinórtól tehát mindenki félt, és a tisztviselők is ajándékokkal iparkodtak maguknak följobbvalóik jóindulatát biztosítani.

A VALLÁSHÁBORÚK KORA.

A vallásos érzés.

Spanyolország az ellenreformáció élén. A reformáció a vallásos érzést nem ásta alá, sőt ellenkezőleg az ellentétek és a küzdelmek a felekezetekben a vallásosságot a fanatizmuszig fokozták. Az inquisitio és Kálvin kérlelhetetlen szigora környezetükben is elterjedtek. A felek

Keréketörés.

Agyonlövés.

Callot *metszetei.

elleneseik teljes leverésére törekedtek; eszközeikben pedig, amelyekkel ezt a célt elérni akarták, nem voltak válogatosak. A középkor kicsinyes küzdelmei megszűntek, de a kínvallatások és a rettenetes büntetések: akasztás, keréketörés, elevenen eltemetés, máglyahalál, soha annyi áldozatot nem szedtek, mint a 16. század második felében.

Németországban az augsburgi vallásbéke következtében ugyan egyelőre lecsillapodtak az ellentétek, Itáliában IV. Pál pápa szigorú eljárása az egyház ellenségeit elnémitotta, a keleti országok pedig más kérdésekkel voltak elfoglalva, de annál hevesebben tört ki a küzdelem Európa nyugati országaiban. Az ellenreformációnak ott buzgó vezére akadt Spanyolországban és királyában, II. Fülöpben (1556—1598).

A spanyolok
vallásossága.

Spanyolországban hagyományos szokás volt a vallásos küzdelem. A mórak ellen folyt háborúban a nemzet fanatikussá és harciassá

fejlődött. Csak a hadi foglalkozást becsülték és gőgös gyűlölettel nézték le a nem katolikusokat. A népben megvolt tehát a hajlandóság arra a szerepre, amelyet II. Fülöp szánt neki. Az abszolút kormányforma pedig ezt a politikát megkönnyítette. V. Károly (mint spanyol király I. Károly) az ellene kitört forradalmi mozgalmak után a rendi országgyűlés (cortez) hatalmát megszüntette, az adót önkényesen szedte és a kormányt titkos tanácsaival (junta) vezette.

II. Fülöp egyénisége is arra termett, hogy az ellenreformáció vezére legyen. Spanyol nevelésben részesült és megvoltak benne nemzetének erényei is, hibái is. Rideg természetű, zárkózott és bizalmatlan fejedelem volt. Az udvar fényét nem szerette. Legszívesebben dolgozó szobájában töltötte idejét. Oda kerültek az összes államügyek, amelyeket a király nagy gonddal maga megvizsgált és maga intézett. Bizalmatlansága következtében szeretete, ha ellenséges tisztviselői ellentétes információkat adtak; a döntéssel azonban többnyire késlekedett. Általában habozó természetű volt, de ha valamiben határozott, attól semmikép sem lehetett eltéríteni. Bizalmatlanságát még családjával is éreztette. Mostoha testvérét, Don Juan d'Austriát legszebb diadalai után rendesen elszólította föladatától és más területekre küldte. Fiát, a beteges Don Carlost, akinek haragja gyakran rohamokban tört ki, elzárta mindazoktól a méltóságoktól, amelyekre ambíciója vezette volna. A herceg ezért meggyűlölte apját, áskálódott ellene, amire II. Fülöp elzárta, s a herceg öngyilkos lett.

Uralkodásának vezető eszméje a katolicizmusért való küzdelem volt. Ez a cél lebegett előtte belső és külső politikájában. IV. Pál pápával fegyveresen kellett szembeszállania, mert Habsburgellenes politikát űzött, de vele szemben csak érdekeit védelmezte, diadalát nem aknáztta ki. Országában másokat, mint katolikusokat, megtérni nem akart. A mórak és a zsidók nagy részét az inquisíció már Ferdinánd idejében kiűzte. Károly alatt is folyt üldözésük, de a katolikus vallásra térőket (moriszkok) nem bántották. II. Fülöp azonban eltiltotta őket régi

II. Fülöp.

II. Fülöp. Tiziano képéről.

Küzdelmei saját
országában.

viseletüktől, szokásaiktól, sőt nyelvüktől is. Erre annyira elkeseredtek, hogy fölkeltek. Lázadásukat véres küzdelmek után Don Juan d'Austria verte le (1568—1570). A király azután a protestánsok ellen fordult, ámbar Spanyolországban csak elvétve voltak. Még néhány főpapot is eretnekséggel vádoltak és az inquisitio elé állítottak. Ha a vádlottak igaznak ismerték el a vádat és megesküdtek, hogy hívek lesznek az egyházhoz, kegyelmet kaptak. A többieket máglyahalálra ítélték és rendszeren csoportosan nagy ünnepélyességgel, az udvar és a nép jelenlétében végezték ki (auto da fé). Legjövödelmezőbb tartományait, a Németalföldeket is az inquisitioval idegenítette el magától. Még az eretnekek üldözésében tanusított lanyhaságot is bűnnek tekintette és ezzel a déli katolikus tartományokat is magára haragította. Az 1566-ban kitört küzdelemnek a végét nem érte meg, de uralkodása utolsó éveiben már láthatta, hogy az északi tartományok elvesznek.

Beavatkozása
más országok
ügyeibe.

Eleinte céljait békés eszközökkel akarta elérni, mert atyja után óriási államadósság maradt rá, amely a hadi vállalkozásoktól visszartartotta, de már trónrajutása előtt a külföldön is föllépet a reformáció ellen. Második neje Mária angol királyné volt, az ő oldalán nyílt először alkalma hatalmát a protestánsokkal éreztetni. Amikor azonban a spanyol trónra került, Angliát elhagyta, Mária nemsokára meghalt, és a szigetországban a protestantizmus diadalmaskodott. A protestáns Erzsébet ellen később Stuart Máriát támogatta, akinek érdekében mozgalmakat és összeesküvéseket szított. Amikor pedig Máriát ezért lefejezték, nagy hajóhadat indított útnak, hogy a protestantizmust vezére legyőzésével sujtsa. Franciaországban is az ő segítségével üldözték a hugenottákat s a katolikus ligának fegyveres segítséget küldött.

Lepantó.

Külső politikája azonban nem volt szerencsés. Trónralépése előtt ugyan legyőzte a franciákat (St. Quentin; ennek a diadalának az emlékére építette Sz. Lőrinc tiszteletére az Escorial hires monostorát) és a békekötésben (1559) visszaszerezte azokat a határszéli területeket, amelyeket a franciák Spanyolországtól elragadtak, de később ezt a franciaellenes politikát elejtette. Hires vezére, Don Juan d'Austria a velenceiek szövetségében a lepantói tengeri csatában a török hajóhadat megsemmisítette és 12.000 keresztény gályarabot szabadított ki a török fogságból (1571), de ezt a diadalt sem használták ki. Az egyetlen eredmény, amelyből az országnak haszna volt, hogy meghódította Portugáliát. Ott a belső fejlődés Spanyolországéhoz hasonló volt. Sebestyén király (1557—1578) abbahagyta elődei gyarmatosító politikáját és a jezsuiták unszolására Afrikában a mórok ellen hadakozott, de elesett. Vele az uralkodóház kihalt és Fülöp, akinek első neje portugál hercegnő volt, beküldte Alba herceg seregeit az országba, amelyet gyar-

Portugália
megszerzése.

mataival együtt birodalmához csatolt (1580). Többi vállalatai csak pénzbe kerültek, de nem jártak eredménnyel. «Győzhetetlen armadáját», amelyet már nem evezőshajókból, hanem nagy vitorlásokból állított össze, a szél megtépte, az angolok és a hollandusok pedig leverték, úgyhogy roncsainak, a britt szigeteket északon megkerülve, kellett hazamenekülniök (1588).

Ez pedig Spanyolországra rettenetes szerencsétlenség volt, mert a győzők vérszemet kaptak és a tengeren fölvelték a versenyt a spanyolokkal. V. Károly a németalföldieket elismerte spanyol alattvalóknak, Fülöp azonban protestáns vallásuk miatt kitiltotta őket a gyarmatokból és Lissabonból, az indiai kereskedelem piacáról. A hollandusok ezért csempészkereskedést kezdtek, a portugáloktól pedig elszedték indiai gyarmataikat. Az angolok még a híres ezüstflottákat is ismételtelen elfogták és An-

Spanyolország
tengeri hatalmá-
nak romlása.

A lepantói csata. Vicentino festménye.

gliába vitték. A győzhetetlen armada romlása után tehát a tengeri hatalom kisiklott Spanyolország kezeiből. Az angolok megtámadták a cadizi kikötőt, ott sülyesztették el a spanyol hajóhadat és Cadizt is kifosztották (1596).

Az ország
virágzása.

Pedig a gyarmatkereskedelem volt Spanyolország egyetlen virágzóbb gazdasági ága. II. Fülöp idejében azonban még nem vették észre a belső hanyatlást. Az ő uralkodása alatt élte Spanyolország fénykorát. Az európai politikát akkor a spanyolok irányították. A fölfedezések és a nagy terjeszkedés nyomán gazdagság, hatalom, pompa és fényűzés jártak. A spanyol udvar fénye egész Európát elvakította; szertartásait, elveit, divatját mindenütt utánózták. Az irodalom és a művészet leg szebb virágzása is akkor kezdődött.

Gazdasági bajok.

A spanyol fényűzés azonban nem állott arányban az ország vagyonyosságával. A spanyol nemes csak költeni tudott, az államháztartás is többet fogyasztott, mint amennyit bevett. Ennél azonban nagyobb baj volt, hogy a spanyol nemes gögös megvetéssel fordult el a munkástól, aki békés foglalkozásával a hitetlenek örökébe lépett. Ferdinánd és Izabella ugyan megkísérlettek, hogy a harcias spanyol nemzetet a békés gazdasági munkához szoktassák, védőrendszabályokkal ipart és kereskedelmet akartak teremteni, de Károly király szakított ezzel a rendszerrel. Ő a németalföldiek szabad kereskedelmi elveit vallotta, nemcsak Spanyolország, hanem egész birodalma érdekeit nézte és a védőrendszabályokat megszüntette. A föllázadt városok leverése után az iparosok tömegesen kivándoroltak. A moriszkok üldözésekor megint a munkás középosztályt sujtották. Az ő pusztulásuk után elpusztultak azok a nagyszerű gazdasági berendezések is, amelyeket Spanyolország a móroknak köszönhetett: különösen csatornázásaik és szövőiparuk. A spanyolok a beözönlő ezüstöt nem tudták gyümölcsöző vállalatokba befektetni. Még a mezőgazdaságot is elnyomta a fölkapott juhtenyésztés. Az ország nagy része legelő volt, s a gabonát külföldről kellett hozni.

A hanyatlás.

A gazdasági bajt természetesen az államháztartás is megsínylette. Az új adók (40. l.) és a nagy hitelek sem segíthettek a bajon. Már 1557-ben ki kellett mondani az államháztartás bukását; II. Fülöp azután fiára, III. Fülöpre (1598—1621) 100 millió dukatus (1152 mil. K) államadósságot hagyott. Ez a szerencsétlen fejedelem pedig a hanyatlást már föl nem tartóztathatta. Az utolsó moriszkok elűldözésével még csak siettetette a bukást, amelybe Spanyolország a Fuggereket (26. l.) is magával rántotta.

A Német-
alföldek.

A németalföldiek szabadságharca. II. Fülöp legkeményebb harcai a Németalföldön folytak le. Ez az ország Német- és Franciaország közt önállóvá fejlődött. A Habsburgokra részben burgundi örökségkép (I. 216. l.) szállott, részben pedig a német birodalomtól szakí-

tották el; majd V. Károly a spanyol koronához csatolta. Európának régóta ez volt egyik legvirágzóbb vidéke: Észak kereskedelmi középpontja. Oda hozták az itáliaiak a Rajna völgyén át a Kelet fűszereit (I. 203.), oda hozták az északi hajósok is az északi államok árucikkeit. Ott Brüggeben, majd Antwerpenben cserélődtek tehát ki Észak és Dél árucikkei. A nagy forgalom és gazdagság azután ott is olyan nagy műveltséget virágoztatott föl, mint Itáliában. Tulajdonképen az ország 17 kisebb tartományból állott. Mindegyiknek élén egy-egy királyi helytartó állt, rendszeren a tartomány előkelői sorából, és mindegyiknek megvolt a maga rendi gyűlése. Az egész ország élére a király családjából vagy tanácsosai közül küldött helytartót, aki mellett az államtanács működött. Az egész ország ügyeinek intézésére pedig időnként összehívták a rendek általános gyűlését.

A belső kormányzást lehetőleg az egyes tartományokra bízta, mert az északi és déli államok közt éles ellentétek állottak fönn, amelyeket nehéz volt összeegyeztetni. Az északi államok lakossága germán volt és a reformáció idején a protestantizmuszhoz csatlakozott, a délieké román volt és katolikus maradt. A déli államok legjövendőmezőbb foglalkozása az volt, hogy a Hansa (I. 198 l.) és az itáliaiak közt a kereskedelmet ők közvetítették, az északiak azonban függetlenítették magukat a Hansától, amellyel a Keleti-tengeren versenyre keltek. A déliek inkább ipart űztek, míg az északiak főfoglalkozása a tengerészet és a tengeri kereskedelem volt. Ennek megfelelően az északiakban arisztokratikusabb, a déliekben demokratikusabb kormányforma fejlődött. A faji, a vallási, a társadalmi ellentétek és a gazdasági versengés azután a két államesoportot szembeállította.

II. Fülöp a protestánsokat a Németalföldeken is üldözőbe vette. Ez nem is keltett volna általános elégtelenséget, ha Fülöp ugyanakkor a németalföldiek alkotmányos jogait nem sértette volna; de Fülöp ott is abszolút kormányzásra törekedett. Helytartóját, mostoha testvérét, Pármai Margitot, akinek anyja németalföldi volt, ugyan szerették, de nemzeti önérzetüket sértette, hogy az országban spanyol katonaságot tartottak, hogy az államtanács tagjai is nagyrészt spanyolok voltak, hogy a tartományok önkormányzatát korlátozták és a rendek általános gyűlését sem hívták egybe. Különösen az államtanács egyik tagját, az eszes és erélyes Granvella biborost gyűlölték. Őt okolták azzal, hogy II. Fülöp a spanyolok kedvéért az ország előkelőit, még Orániai Vilmost és Egmont grófot is, V. Károly érdemes tanácsosait, mellőzte. Az is bántotta őket, hogy Granvella új püspökségeket állított föl, amelyek a protestánsokat veszedelemmel fenyegették és a főurak hatalmára is károsak voltak. Nagy ellentétek származtak. Margit, hogy megszüntesse őket, kieszközölte Granvella visszahívását (1564). A helyzetet

Az északi és a déli államok ellentétei.

Vallásos és alkotmányos küzdelmek.

azonban ez meg nem változtatta. Az alkotmányt nem állították vissza, a protestánsokat pedig az inquisitio könyörtelenül üldözte. Végre Egmont grófot küldték Fülöp királyhoz, hogy kérje a rendek általános gyűlésének összehívását, és hogy a királytól a protestánsok ellen hozott rendszabályok enyhítését kieszközölje.

Gueux.

Ezek a lépések azonban Fülöpöt csak fölingerelték. Egmontot határozatlan válasszal küldte el, de csakhamar megérkeztek rendelkezései, amelyek az alkotmányt nem állították vissza, a protestánsok ügyében pedig azokat is bűnösöknek mondták, akik nem üldözték őket teljes szigorúsággal (1565). Válasza szörnyű megdöbbenést keltett,

Alba herceg. Rézmetszet.

a németalföldiek megtudták belőle, hogy a király nem védelmezi meg őket, és az önvédelemre gondoltak. A nemesek Bruxellesben fegyveres szövetségre léptek, hogy az inquisitio üldözései ellen egymást megvédjék. Példájukat utánozták a kereskedők és a többi népelemek is. A következő év elején pedig 400 nemes vonult Pármai Margit elé és új kérvényt adott át neki, amelyben kérték, hogy az inquisitiot szüntesse meg. A hercegnő egyik tanácsosa akkor a küldöttség tagjait, akik köznemesek voltak, koldusoknak (gueux) nevezte, amire a gueux nevet vették föl, jelvényökhöz a koldustarisznyát

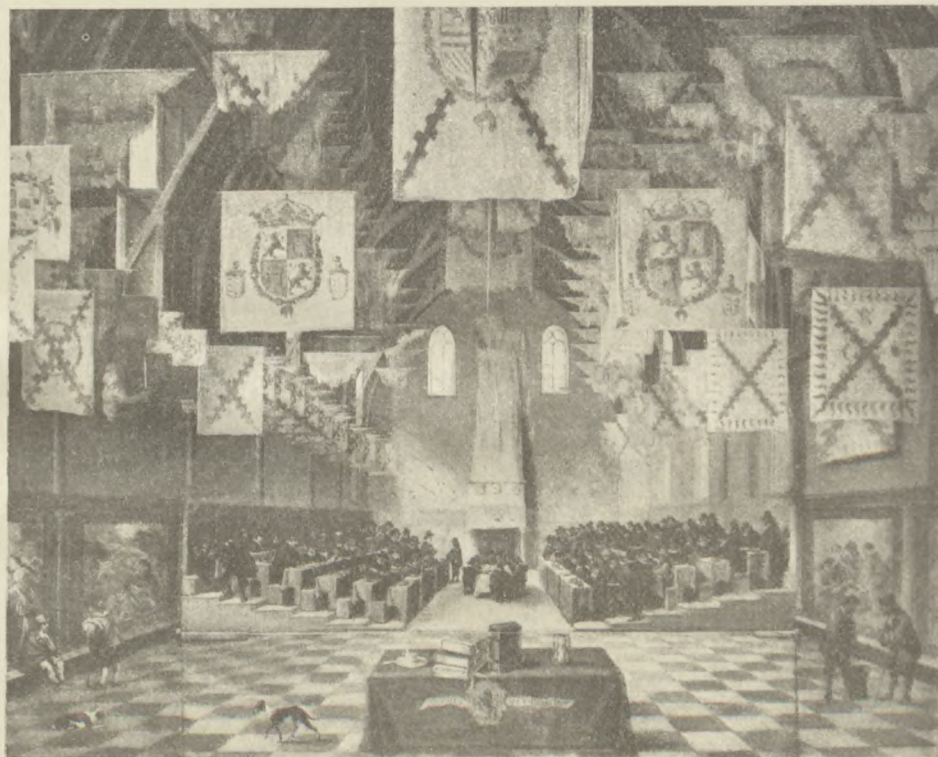
választották, amelyre azt írták: «hívek a királyhoz a koldustarisznyáig.» A mozgalom akkor országossá lett, Margit kénytelen volt a szövetségeseknek a szabad vallásgyakorlatot mindazokon a helyeken, ahol korábban megvolt, ismét megengedni. Akkor azonban már az alsó osztályok is megmozdultak és a templomokat fosztogatni kezdték.

Alba herceg
kormányja.

Ezzel bekövetkezett a nyílt szakadás. A nemesség ugyan a rombolók ellen fordult, de az új fordulat Pármai Margitot is elidegenítette tőlük. Szigorúsága miatt a nemesekkel összetűzésre került a dolog, a spanyolok győztek, győzelmük nyomában számos kivégzés történt, úgyhogy a protestánsok jó része elhagyta az országot (1567). De Fülöp akkor már nővérében sem bízott és a kegyetlen Alba herceget küldte helyébe. Az új helytartó 10.000 spanyol és más idegen származású katonával vonult be, a belföldi katonákat pedig elbocsájtotta. Első intézkedése az

volt, hogy vértörvényt székelt állított, amelyről maga azt jelentette, hogy egy nap alatt 500 embert fogott el és helyezett vád alá. Még az alkotmányos mozgalom katolikus vezéreit: Egmont grófot és Hoornt is elfogatta. Rémuralma ellen csak Orániai Vilmos gyűjthetett német földön egy kis csapatot. Erre azonban Alba Egmont és Hoorn lefejeztetésével válaszolt (1568 jun. 5). A kitűnő spanyol csapatokkal a gyorsan toborzott fölkelő hadak nem vehették föl a versenyt. Alba herceg

A németalföldi rendek általános gyűlése. 1651. Van Deelen festménye.

pedig már azokat is vértörvényt székelt elé állította, akik csak egyszer is protestáns istentiszteleten résztvettek, majd 1571-ben a spanyol alkabala adót (40. l.) is kivetette a németalföldiekre. Ezzel azonban a katolikusokat is maga ellen ingerelte, mert ez az intézkedés a németalföldiek átmeneti kereskedelmét veszélyeztette. A kereskedők bezárták boltjaikat, Alba előtt mindenki eltűnt, az elkobzott árút, amely után nem fizették meg a tizedik garast, az árveréseken senki sem vette, a helytartó nem kapott munkást, tengerészt, a városokban kifogyott az élelem. Orániai Vilmos emberei pedig a tengeren újra támadtak. A spanyol hajókat fosztogatták, majd amikor Angliában nem adtak nekik

menedéket, Brielbe vonultak, amelyet a spanyol támadás ellen úgy védtek meg, hogy a gátakat átfúrva, elárasztották a vidéket (1572). Vilmos herceg már Brabantig nyomult, amikor Franciaországban a protestánsokra kedvezőtlen fordulat következett be s a francia segítség elmaradt. Vilmos serege akkor pénz híján szétment, és Alba már Hollandiát támadta. Ott azonban kudarcot vallott. Az ostromlott városok a gátak átvágásával védekeztek, és II. Fülöp a kedvezőtlen fordulat miatt Albát visszahívta (1573).

Alba utódai.

Utódai sem működtek nagyobb szerencsével. Requesens ugyan megszüntette a vértörvényt és az alkabalát, de fizetetlen csapatainak rémes garázdálkodása növelte az elégtelenséget. Leyden ostromával kudarcot vallott, a spanyolokra zúdított hullámokban 15.000 ember veszett el (1574). Holland és Seeland pedig Orániai Vilmos helytartósága alatt függetlennek nyilvánította magát (1575). Amikor a föllázadt spanyol katonák Antwerpent is irtózatosan elpusztították, a tartományok, a déliek is (csak Luxemburg nem), 1576 nov. 8-án megköttették a genti pacificatiót az alkotmány és a szabadság védelmére. A vallásszabadságot ez a szövetség csak az északi államokban biztosította volna. Az új helytartótól, Don Juan d'Austriától (1576—1578) is megtagadták az engedelmességet, sőt Orániai Vilmos akkor már nyíltan szövetkezett Erzsébet angol királynővel. Csak Don Juan utóda, Farnese Sándor, Pármai Margit fia ért el sikereket. Ő javára fordította a vallásos ellentéteket és azzal, hogy a fölkelők alkotmányos kívánságait teljesítette, a déli államokat lassanként megbékítette.

Genti pacificatio.

Az utrechti szövetség.

A hét északi állam akkor Utrechtben új szövetségre lépett és elszakadt Spanyolországtól (1579). Orániai Vilmost ugyan a spanyolok meggyilkoltatták (1584 jul. 10), de a tartományok a harcot akkor is folytatták. Eközben Farnese elfoglalta a nevezetesebb déli államokat, s az északiak már külföldi, nevezetesen angol segítségre szorultak. Veszedelemes helyzetükből csak a győzhetetlen armada pusztulása mentette meg őket (49. l.). Farneset királya akkor akarata ellenére Angliába, majd Franciaországba (1590) küldte, ami a spanyoloknak sokat ártott. Az ellenségeskedés azonban még III. Fülöp alatt is tovább folyt, amíg végre a király 1609-ben fegyverszünetet kötött a hollandusokkal. Ezekben a háborúban Orániai Vilmos fia, Móríc, igen jó sereget teremtett, amelynek harcképességét gondos gyakorlatozással fokozta; azzal pedig, hogy apró taktikai egységekre tagolta, seregének a nehézkes spanyol hadrend fölött nagy előnyöket is szerzett.

Hollandia virágzása.

A szabadságharc következtében tehát az északi és déli államok elváltak egymástól. A déliekben a protestantizmuszt elfojtották. Antwerpenből is kiűzték Kálvin híveit. Ezzel azonban a város elvesztette nagy jelentőségét. Az üldözések és a spanyol uralom intézkedései elől a

kereskedő vállalatok átköltöztek az északi Amsterdamba. Azóta az lett a hollandus kereskedelem középpontja, Európának egyik legelső piaca; ott fejlődött a modern pénzüzet és börzei élet. A függetlenség az északi államokra nagy áldást hozott. Spanyolország tengeri hatalma megszűnt, és az első tengeri hatalmasság Hollandia lett. A hollandusok nemcsak a portugál gyarmatokat szedték el (49. l.), hanem az Indiai-óceán szigetein is megvetették lábukat, majd fölfedezték Ausztráliát (Tasman 1642). Ezeknek a területeknek a kereskedelmét monopolizált kereskedelmi társaságok aknázták ki. Közöttük leghíresebb az 1602-ben alakult Keletindiai Társaság volt, az indiai gyarmatok ura, amely való-

Amsterdam. 17. századi metszet.

sággal állam volt az államban. Forgalmuk sokkal élénkebb volt, mint Spanyolországé. A gyarmatokkal 300 hajójuk közlekedett, de legfontosabb kereskedelmi területük akkor is a Keleti-tenger maradt. Arra 11.000 hajójuk járt. A 17. század második felében az európai hajópark háromnegyede az övék volt (20.000 hajójuk állott a belső, 15.000 a külső forgalom szolgálatában).

Az ország szellemi élete is igen élénk volt. Irni és olvasni már a nép alsóbb rétegei is tudtak. A 17. században éltek az ország legkiválóbb tudósai (Hugo Grotius, Spinoza) s a németalföldi festészet is akkor hajtotta legszebb virágait (Rubens, Van Dyck, Rembrandt, Teniers).

A hugenotta-küzdelmek Franciaországban. Nyugat-Európa valóságos küzdelmeiben Franciaország szerepe is igen jelentékeny volt. Seregei ugyan nem sokat avatkoztak bele más országok viszályaiba,

de a németalföldiek szabadságharcára és a skót reformációra a franciaországi fordulatok mindig nagy hatással voltak; Spanyolország is csak akkor ért sikereket, ha Franciaországban a katolikus párt jutott uralomra.

A hugenották.

Franciaország I. Ferenc (1515—1547) és fia, II. Henrik (1547—1559) uralma idején nemcsak politikailag volt Európának egyik legjelentékenyebb állama, hanem művelődési tekintetben is. I. Ferenc udvarában pazar fény divott, nagyszabású építkezések indultak meg, amelyek a díszítő művészeteknek sok munkát adtak; a városokban pedig a tudomány új eredményei keltettek élénk szellemi életet. Nem csoda tehát, hogy a művelt körök érdeklődését a reformáció is magára vonta. A nemzet zöme: az alsó néprétegek és a nemesség nagy része ugyan hű maradt a katolicizmuszhoz, de a művelt polgárok és nemesek közt Kálvin tanai szépen terjedtek. Terjedésüket elősegítette, hogy sokan nemzeti tannak tekintették. I. Ferenc és II. Henrik üldözte a kálvinistákat, az utóbbi azt is elrendelte, hogy a bíróságok hivatalból üldözzék őket (1551), de a hugenották (a svájci «Eidgenossen» szó eltorzítása) demokratikus szervezetükkel hamarosan behálózták az egész országot és igen erős ellenzéknek bizonyultak.

Bourbonok és
Guisek
küzdelmek.

A küzdelem akkor tört ki, amikor II. Henrik halála után a korona kiskorú fiaira szállott s az ő gyenge kormányuk következtében a királyi hatalom nagy tekintélye megingott. A gyámságért a legelőkelőbb francia családok küzdöttek. A királyi családhoz (Valois) legközelebb a Bourbonok állottak, akik Szent Lajostól (I. 189. l.) származtak, tehát vérbeli hercegek voltak, akiket II. Henrik fiai után a trón is joggal megilletett. Közülük Antal megszerezte magának a kis navarrai királyságot, Lajos Condé hercege volt, Károly pedig biboros. Az udvarban azonban nem szerették őket, mert Condé Kálvin buzgó híve volt. Különösen a Lotharingiából bevándorolt Guise-hercegek, akik már II. Henrik mellett is nagy érdemeket szereztek maguknak, fordultak ellenük. A 16 éves II. Ferencnek (1559—1560) a felesége, a skót Stuart Mária anyai ágon unokahuguk volt, így tehát nem volt nehéz diadalmaskodniok, s a kormány az ifjabbik testvér, Károly reimsi biborosérsek kezébe került, bátyja, Ferenc pedig a haderőt vezette. A Guisek a hugenották ellen új üldözést kezdtek és halálos büntetést szabtak mindenkire, aki protestáns istentiszteleten résztvett. A kivégzések miatt a Bourbonok a protestánsokkal szöveterkedtek s egy időre a szabad vallásgyakorlatot is kivívták, de később maguk is törvényszék elé kerültek.

IX. Károly.

Condé herceget csak a király hirtelen halála mentette meg a vérpadtól. IX. Károly (1560—1574) helyett az anyakirálynő, a ravasz Medici Katalin ragadta kezébe a kormányt. Ő a Guisek ellensúlyozására megkegyelmezett Condénak s a hugenották üldözését is megszüntette. Az ú. n. «politikuskok» pártja került uralomra, akik a vallásos

ellentéteket el akarták simítani, hogy Franciaország hagyományos külső politikáját folytassák, amely Spanyolországgal állította őket szembe. A Guisek viszont Spanyolországban kerestek támogatást. Minthogy a királyné megengedte a protestánsoknak vallásuk szabad gyakorlását, Guise Ferenc Vassyban lemeszárolta az istentiszteletre összegyűlt protestánsokat (1562). Erre azután nyíltan kitört a háború, amely 30 évig dúlta az országot. A Guisek Medici Katalint is, akinek politikáját egyedül csak szertelen hiúsága és uralomvágya kormányozta, kényszerítették, hogy a pártjukra álljon. Mindkét fél külső segítségért folyamodott. A katolikusokat a spanyolok, a hugenottákat a németek és az angolok segítették. Elkeseredett gyűlöletüket alig lehetett mérsékelni. A háborúban Guise Ferenc is, Bourbon Antal is meghalt. Végre létrejött a béke (1563). Két évvel később azonban Medici Katalin, leányával, akit II. Fülöp vett nőül, és Alba herceggel tanácskozást tartott, amely a protestánsokban új aggodalmakat keltett. Az erre kitört második háborúban (1567—1570) Condé herceg is elesett, a protestánsok vezére tehát Antal király fia, Henrik lett.

A békekötés (1570) újra biztosította a vallásszabadságot. IX. Károly pedig azontúl Coligny admirális tanácsára hallgatott, aki maga buzgó protestáns, a politikusok pártjával megint az ellentétek elsimítására törekedett, s a nemzet figyelmét a külpolitikára irányította. A német-alföldieknek segítséget adott. Ennyire protestáns politikát azonban Franciaországban nem lehetett folytatni, mert a katolikus többséget elkeserítette. Medici Katalin is féltette hatalmát az admirálistól és rálovett, de a merénylet nem sikerült, amire az anyakirálynő ismét a Guisek segítségéhez folyamodott. Szövetkezésük meghiúsította a felekezetek kibékülését, amelyet Coligny családi szerződéssel: Bourbon Henriknek és a király nővérének, Valois Margitnak a házasságával akart megpecsételni. Az anyakirályné rávette a királyt, hogy a polgárháború elkerülésére irtsa ki a protestánsokat. A fejedelmi esküvő éjjelén, amikor sok protestáns tartózkodott Párisban, megrohanták és legyilkolták őket (Szent Bertalan éjjelén 1572 aug. 23—24). Az első áldozat Coligny volt. Bourbon Henriknek és az ifju Condénak át kellett térnie. A következő napokon a vidéken is irtózatos mészárlás folyt. A hugenották váraikba, különösen La Rochellebe menekültek, amely legerősebb váruk volt, s a háború újra kitört. A katolikus seregeket a király öccse, Henrik anjou herceg vezette. Őt azonban egy év múlva megválasztották a lengyel trónra. Akkor az ellenségeskedés elpihent, hanem újabb egy esztendő után IX. Károly meghalt és a lengyel király III. Henrik néven (1574—1589) elfoglalta a trónt. A protestánsok ellene öccsét, az alençon herceget léptették föl, de sikertelenül. A háború tehát tovább folyt, de amikor a politikusok is a hugenották pártjára álltak, a király

Coligny politikája.

A Szent-Bertalan-éj.

III. Henrik.

1576-ban nagyobb jogokat adott a protestánsoknak, mint amilyeneket valaha bírtak.

A szent liga.

Ez a fordulat a katolikusokat ismét elkésérítette. Guise Ferenc fiai: Henrik és Mayenne hercege a katolikus vallás védelmére spanyol segítséggel szent ligát szerveztek, amely seregeket is tartott. Az alençoni herceg halála után Bourbon Henrik lett volna a trónörökös, őt azonban nem akarták elismerni, mert visszatért a protestáns vallásra. A ligát ez a helyzet erősítette. Guise Henrik Párist egészen hatalmába kerítette, a királynak is egyezkednie kellett, majd elmenekült a fővárosból. A párisiak még trónörökösüknek is Guise Henriket ismerték el. Végre

a király meggyilkoltatta a Guiseket. Akkor természetesen a hugenottákkal kellett szövetségznie. Bourbon Henrikkel ostrom alá fogta a föllázadt Párist, de a liga táborában őt is meggyilkoltatta (1589).

Halálos ágyán még Bourbon Henriket ismerte el utódának. IV. Henriket (1589—1610) azonban eleinte csak a protestánsok ismerték el. A liga hadait legyőzte ugyan, de Párist nem tudta elfoglalni. Be kellett látnia, hogy a vallásos viszálykodást mindaddig meg nem szüntetheti, amíg protestáns, mert az ország katolikus többsége protestáns királyt nem ismer el maga fölött. Áttért tehát a katolikus vallásra, amire Páris megnyitotta

A liga körmenete. egykorú képről.

kapuit (1594), majd a pápa és a liga is elismerte királynak.

A nantesi rendelet.

A protestánsok ügyét a nantesi rendelettel szabályozta (1598). Vallásukat szabadon gyakorolhatták, istentiszteletet tarthattak mindenütt, ahol azt már korábban megengedték; senki nem kényszeríthette őket, hogy a katolikus cerimóniákon résztvegyenek; a hivatalokat is megnyitották neki és mindezek biztosítására több várat kaptak.

IV. Henrik politikája.

A rendelet ellen ugyan a katolikusok is, a parlamentek is tiltakoztak, de IV. Henrik engedelmességre kényszerítette őket. A királyi tekintélyt és a rendet, amelyeket a hosszú háboruszkodás aláásott, erélyes kézzel állította helyre. A rablókat kiirtotta, a lakosság visszatérhetett a békés munkához, az engedetlen főurakat is megfékezte. Az ország

züllött pénzügyeit pedig híres minisztere, Sully hozta rendbe. Megsemmisítette az adóbérlők régi szerződéseit és jóval magasabb áron adta bérbe a jövedelmeket (41. l.). Célszerű intézkedéseivel az államháztartást rendbeszedte s a gazdaságot is fölvirágoztatta. Különösen a jobbágyság és a mezőgazdaság érdekeit karolta föl. A király viszont a selyemtenyészést és a szövőipart pártolta, hogy a drága selymekért fizetett nagy összegek ne vándoroljanak idegen országokba.

1610-ben IV. Henrik hatalmát a Habsburgok ellen fordította; a német rendekkel szövetkezve, bele akart szólni az akkor kitört jülich-elevelei örökösödési viszályba, de amikor a harcra készült, egy fanatikus katolikus (Ravaillac) leszúrta.

Az angol és a skót reformáció. A britt szigeteken, a protestantizmus későbbi vezető államában is nagy küzdelmek zajlottak le, amíg a reformáció diadalt aratott. Ott tulajdonképpen három nép és három

IV. Henrik. Goltzius metszete.

A három ország.

ország versengett egymással. Irország ugyan az angol királyok hatalma alatt állott, de megőrizte régi szokásait, nemzeti jellegét és intézményeit (I. 186. l.), Skótság pedig folytonos ellenségeskedésben élt Angliával.

Az egész szigetország egyesítésének útját csak VII. Tudor Henrik (1485—1509, I. 206. l.) egyengette, aki leányát IV. Jakab skót királlyal (1488—1513) házassította össze. Az ő és a fia, VIII. Henrik (1509—1547) önkényes uralkodása azonban magában Angliában keltettek új ellenzékét. A rózsaharcban a hűbéreseket hatalma megtört, de VII. Henrik a Yorkok híveit trónrajutása után is üldözte és különösen azokkal az intézkedésekkel gyűlöltette meg magát, amelyeket pénz szerzésére léptetett életbe: a birtokelkobzásokkal,

VII. Henrik.

Selyemszövés.

16. századi miniaturáról.

VIII. Henrik.

a kierőszakolt önkéntes adományokkal és az új pénzbüntetésekkel Fiát, VIII. Henriket, aki igen szíves volt alattvalóihoz, kitörő lelkesedéssel fogadtak; uralkodásának első húsz esztendejében, amikor a külpolitikában fényes sikereket aratott: a franciákat és a skótokat is legyőzte (1513), s amikor Európa népei vetekedtek, hogy a maguk pártjára vonják (25. 28. l.), nagyon népszerű volt, később azonban ő is épen olyan önkényesen uralkodott, mint apja. Kemény idők voltak azok, amikor az emberéletet Angliában még nem sokra becsülték. Ellenség, tanácsosok, rokonok és hitvesek a hóhér bárdja alatt végezték be életüket. A parlamentet is megfélemlítették, úgyhogy önként mondott le jogairól s a király legellentétebb rendelkezéseit ellentmondás nélkül szavazta meg.

Anglia
elszakadása
Rómától.

A reformáció útját is VIII. Henrik önkénye egyengette. Eleinte ugyan a protestáns tanok nem igen terjedhettek Angliában, mert VIII. Henrik ellenségük volt, sőt maga is könyvet írt Luther ellen, de később épen ő került ellentétbe a curiával. Válni szeretett volna nejétől, a nálánál idősebb Aragoniai Katalintól, akitől csak egy leánya született. Boleyn Anna szépsége is megigézte, de a pápától az elválasztást nem tudta kieszközölni. Hogy mégis kierőszakolja, kimondatta a parlamenttel, hogy az angol egyház fejének a királyt ismerik el, eltiltotta a főpapságot attól, hogy a király tudta nélkül egyházi ügyekben határozatokat hozzon, majd, hogy a curiának az annátákat (I. 208. l.) beszolgáltassák. A curia álláspontját akkor sem változtatta meg; Aragoniai Katalin V. Károly császár nagynénje volt, s a császár épen akkor fordult a protestánsok ellen. Henrik tehát tovább ment, kimondatta, hogy az egyházi törvényszékektől a pápához föllebbezni nem lehet, azután Cranmer canterbury érsek segítségével fölbontatta első házasságát és elvette Boleyn Annát. Minthogy pedig a pápa továbbra is ragaszkodott az első házasság fölbonthatatlanságához, Rómával minden összeköttetést megszüntetett. A szakadás tehát megtörtént anélkül, hogy a dogmákon, az országos egyház szervezetén vagy a szertartásokon változtattak volna.

A reformáció.

Dogmatikus tekintetben csak fia, VI. Eduárd (1547—1553) idejében diadalmaskodott a protestantizmus. Időközben ugyanis Luther és Zwingli tanai elterjedtek az országban. A lord protector, a 9 éves király gyámja, Somerset hercege is buzgó hívük volt és Cranmer érsekkel együtt azon fáradozott, hogy Zwingli tanítását az egész országgal elfogadtassa. Az egyházi birtokokat szekularizálták, az ellentmondókat a Towerbe küldték, de a szegény nép föllázadt az új földesurak ellen, a kormányt Warwick grófja ragadta kezeibe, aki Somersetet kivégeztette. Warwick azonban szintén a protestantizmust támogatta és 1552-ben elfogadtatta Zwingli tanait. A dogmákat az új imádságos

könyv (Common Prayer Book) foglalta össze, csak a szervezet dolgában ragaszkodtak a régi hierarchiához, élén a királlyal.

A protestantizmuszt ezután már csak akkor fenyegette komoly Véréngző Mária, veszedelem, amikor VI. Eduárd 16 éves korában meghalt. Jog szerint ugyanis Aragoniai Katalin leánya, Mária volt az örökös, aki szomorúan, üldöztetések közt töltötte életét. Warwick megkísérlte, hogy helyette Grey Jankát, VIII. Henrik nővérének unokáját ültesse a trónra, ami azonban nem sikerült. Mária (1553—1558) teljes elkeseredéssel fordult a protestánsok ellen, akikben a saját és anyja szerencsétlenségének okait látta. A következő évben házasságra lépett II. Fülöppel, s ámbár a kormányzásra férjének nem volt hatalma, mégis az ő utasításai szerint kezdte meg a ellenreformációt. A foglyokat szabadon bocsájtották, a letett püspököket visszahelyezték, az új egyházi rendet megszüntették. Cranmert és a protestantizmusz többi hívét bebörtönözték. Ezzel a mozgalommal szemben azonban protestáns fölkelések támadtak, amelyek a kormányt keményebb eljárásra sarkalták. A fölkelőket, Cranmert, a protestánsok vezéreit, Grey Jankát kivégezték. Az inquisitio véres munkája Angliában is megindult. Máriát ezért a «Véréngzőnek» nevezték, de célját korán bekövetkezett halála miatt mégsem érthette el. Utána Boleyn Anna leánya, Erzsébet (1558—1603) került a trónra. Az ő ifjúsága még szomorúbb volt, mint Máriáé. Anyját lefejezték, atyja szeszélyei őt is üldözőbe vették, Mária uralkodását a Tower börtönében élte át. A pápa és a katolikusok egy része még akkor is ellene foglaltak állást, törvénytelennek bélyegezték és legközelebbi rokonát, a skót Stuart Máriát ismerték el Anglia jogos királynőjének. Erzsébetet a dogmatikus kérdések nem érdekelték, szomorú ifjúsága alatt megtanulta, hogy erős akarattal és higgadt megfontolással elfojtsa érzelmeit. Trónrajutása után sem akart ellentéteket kelteni. II. Fülöp kezét ugyan visszautasította, a francia udvar azonban jó ideig mégis azt hitte, hogy házassággal megnyerheti őt a katolicizmusznak. Ebben azonban csalódtak, Erzsébet nem akarta országát az idegen beavatkozás

Erzsébet. Zuccheró festménye.

Erzsébet.

Protestáns
politikája.

veszedelmének kitenni és nem ment férjhez. A katolikusok ellenséges föllépése miatt különben is a protestánsokhoz kellett közelednie. Az ő pártjuk csak Mária uralma alatt szervezkedett; a királyné első tanácsosa lord Burleigh lett, akinek az volt a terve, hogy hazája a protestantizmus előharcosa legyen. 1559-ben tehát újjászervezték az anglikán egyházat ugyanazon az alapon, mint VI. Eduárd idejében. Erzsébet ezt az irányzatot hatalmi szempontból helyeselte; a katolikusokat, akik Róma főnnhatóságáért küzdöttek, és a presbyterianusokat, akik demokratikus szervezetekkel a király felsőbbségét egyházi ügyekben nem ismerték el, egyaránt ellenségeinek tekintette és üldözte.

Angliában ezzel diadalt is aratott a reform, de a küzdelem még nem volt végkép eldöntve. Az ireket a nemzeti ellentétek is szembeállították Angliával, természetes volt tehát, hogy az angol reformáció következtében hű ragaszkodásuk a katolicizmuszhoz még erősödött. Burleigh magasröptű tervét pedig csak úgy lehetett megvalósítani, ha a szigetországban a protestánsok határozott többséget szereznek. Ennek a kérdésnek tehát Skótországból kellett eldőlnie.

Skótország.

Skótország azonban századok óta hagyományos ellenségeskedésben élt Angliával és ellene mindig Franciaországtól kért támogatást. V. Jakab király (1513—1542) leányát, Stuárt Máriát is, aki atyja halála után a trónt örökölte, Franciaországba küldték, amikor VI. Eduárd nőül kérte. Ott azután II. Ferenc király neje lett, de két év múlva özvegységre jutott (1560). A 18 éves szép skót királyné tehát a skót-francia szövetség eszméjét képviselte. A katolikus világ különben is szembeállította Erzsébettel, az ő küzdelmüknek kellett tehát eldöntenie a szigetország jövőjét.

A skót
reformáció.

Máriára nézve ebben a küzdelemben a viszonyok elejétől fogva kedvezőtlenek voltak. Skótországból a nemesség hatalmát még nem sikerült megtörni, s a királyok hatalmukat a papság segítségével akarták megszilárdítani. Ennek következtében a protestáns tanok Skótországból gyorsan terjedtek el, és a nemesség Kálvin demokratikus egyházszervezetét a maga javára fordította. Amióta Stuart Mária helyett anyja Guise Mária kormányozta az országot, a Guisek francia segítséggel akarták leverni a skót reformációt. Ezzel azonban a francia politika Skótországból népszerűtlen lett. A skótok szigorú apostola: Knox János, akit a franciák korábban be is börtönöztek, Erzsébethez fordult segítségért, s az angol hadak legyőzték a franciákat (1560). Ugyanakkor meghalt Guise Mária, leánya pedig visszatért hazájába. A skót nép nagy lelkesedéssel fogadta a szép, ifjú királynét, aki azonban új környezetét nem tudta megszokni. A pazar, könnyelmű francia udvarból egyszerre a skót puritánok rideg körébe került. A protestánsok ellen állást nem foglalhatott, de katolikus maradt. Helyzete a nép és

Stuart Mária

a királyné különböző világnézete és Knox kérlelhetetlen szigora következtében tarthatatlanná lett. Akik a kormányt vezették, akik környezték, mind ellene voltak. Hogy támaszt szerezzen, férjhez ment rokonához, Darnley grófjához (1565). Férjében azonban csalódott: durva, erőszakos ember volt, aki szintén a Mária ellenfeleihez csatlakozott. A királyné ennek következtében nem engedte, hogy az államügyekbe beavatkozzék, és az olasz Riccio segítségével maga kormányzott. Ezért Darnley Ricciót a királyné előtt elfogatta és megölette (1566), nemsokára azonban őt is megölték, kastélyát pedig a levegőbe röpítették (1567). A közvélemény Bothwell gróftól gyanúsította a gyilkossággal, aki röviddel utóbb nőül vette a királynét. Így a gyanúra is áthárult. Törvénytelen testvére, Murray, fegyvert fogott ellene, a nép föllázadt, lemondásra kényszerítették s a kormányt fia, a kis VI. Jakab (1567—1625) nevében Murray vette át. Amikor Mária fegyverrel kelt jogai védelmére, seregeit levertek, ő maga pedig angol területre menekült.

Ez vakmerő lépés volt. Mária viselte az angol királynői címet, a katolikusok őt tekintették jogos királynőjüknek; Erzsébet tehát, ha segítséget ad neki, legveszedelmesebb ellenfelét támogatta volna. Azután Mária Angliából francia segítségért akart folyamodni, ami az angol politika törekvéseivel ellenkezett. Burleigh ezért Erzsébet s a protestantizmusz érdekében Máriát őrizet alá helyeztette és a férjgyilkosság gyanúja miatt vád alá helyeztette, amiért azonban a katolikusok már a következő évben fegyvert fogtak, a pápa pedig átokkal sujtotta Erzsébetet.

Csakhogy Erzsébet akkor már tíz éves uralkodása alatt nagy népszerűséget szerzett. A sok zavar és erőszak után végre helyreállt a rend, a közbiztonság megszilárdult, fényes szellemi haladás indult meg (Shakespere, Bacon). Az állami pénzügyeket Gresham útmutatása

Stuart Mária.

Erzsébet és
Mária harca.

Erzsébet
kormányzása.

szerint újjászervezték, a német kereskedőket kiszorították, az angol kereskedők a Keleti-tengeren versenyre szálltak a németekkel és a hollandusokkal. Élénk ipari élet fejlődött, amelyet az is föllendített, hogy az angol birtokosok ebben az időben a mezőgazdálkodást nagyrészt abbahagyták és a gyapjútermelésre tértek át. Csakhogy Angliában ez nem járt olyan káros következményekkel, mint Spanyolországban, mert a kormány eltiltotta a nyersposztó kivitelét, s a háziipar-szerűen fejlődő posztóipar új keresetet adott azoknak, akik a mezőgazdaságban kenyerüket elveszítették.

A győzhetetlen
armada leverése.

A nép tehát egész lelkesedéssel állt Erzsébet mellé. A katolikus hatalmak ellenséges állásfoglalása miatt pedig Anglia mindenütt fölkarolta a protestánsok ügyét, akiknek a Németalföldekre is, Franciaországba is segítséget küldött. A Spanyolországgal fejlődött ellentét az országnak a tengeren még dicsőséget és hatalmat is szerzett. Drake az amerikai spanyol gyarmatokat fosztogatta és elfogta az ezüstflotákat, Raleigh pedig gyarmatosítani kezdett Észak-Amerika partjain. Ez természetesen az ellentétet kiélesítette. 1580-ban a spanyolok föllázították az íreket, az angol katolikusok pedig II. Fülöp segítségével összeesküvést szítottak. Máriát akarták a trónra emelni, de leleplezték őket és Máriát 19 évig tartó fogság után 1587-ben lefejezték. A következő évben elindult Anglia ellen II. Fülöp hatalmas győzhetetlen armadája: 130 óriás vitorlášhajó 30.000 emberrel, akikhez még Farnesenek kellett csatlakoznia a németalföldi seregekkel. Azt hitték, hogy az óriás hajók az evezőhajók idejében divatos zúzótaktikával, amikor az ellenséges hajót oldalba fúrták és elsüllyesztették, teljesen összemorzsolják az angolok kis hajóit. Az angolok azonban a Csatornában (Gravelingennél, 1588 aug. 8) megtámadták az armadát. Admirálisuk Howard ágyúira bízta a döntést, a harc tehát nem közelből, hanem távolról folyt, s az ágyútűz a nagy spanyol hajókban sok kárt tett, úgyhogy az armada elveszett. Ezzel vetették meg az angolok nagy tengeri hatalmuk alapját. A szigetországban a protestantizmusz diadalmaskodott, Anglia kifejezetten protestáns hatalom lett.

I. Ferdinánd és
I. Miksa.

A német-római szent birodalom és a Habsburg országok a 16. század második felében. A vallásos viszálykodások, amelyek a nyugati államokban a 16. század hatvanas és hetvenes éveiben olyan szörnyű vérengzéssel jártak, a birodalomra és a Habsburg-ház osztrák ágának országaira abban az időben még nem terjedtek át. Ferdinánd császár (1558—1564) szigorúan ragaszkodott az augsburgi vallásbéke pontjaihoz, s így az ellentétek ki nem élesedhettek. Ferdinánd és utódai különben is egészen más kérdésekkel voltak elfoglalva. Fia II. Miksa (mint magyar király I. Miksa 1564—1576) uralma az ellenreformációra szabadelvűsége miatt sem volt alkalmas.

A birodalom züllött viszonyai és új országaik a Habsburgokat a szervezés munkájára utalták. Amikor IV. Rettenetes Iván cár (1533—1584) Ferdinánd császárságának első esztendejében megtámadta Livlandot, a birodalom keleti tartományai kénytelenek voltak az oroszok ellen lengyel segítséghez folyamodni. Ennek fejében azonban Livland és Kurland lengyel fönnhatóság alá kerültek (1561), Esthlandot pedig a svédok foglalták el. A császári hatalom restaurálása, ami nem sikerült I. Miksának, nem sikerült unokáinak: V. Károlynak és I. Ferdinándnak sem. A saját országaik erejétől és szervezetétől függött tehát, hogy milyen tekintéllyel léphetnek föl a birodalomban.

Magyar- és Csehország I. Ferdinándnak új erőket bocsájtottak rendelkezésére, de új gondokat is okoztak. A Jagellók gyenge uralma alatt a két ország szervezete elgyöngült. Pénz- és hadügyük teljesen el volt hanyagolva, az állandó magyar hadsereg és Mátyás pénzügyi intézkedéseinek visszaállítására pedig gondolni sem lehetett, mert éppen azok, akik a Habsburgokat a trónra segítették, voltak a régi erős intézmények leghevesebb ellenzői. A kettős királyválasztás és a török veszedelem megnehezítették Ferdinánd helyzetét. Sarkalatos reformokat nem lehetett életbeléptetni, csak azt lehetett igénybe venni, ami a magyar és a cseh ősi alkotmányok keretein belül lehetséges volt.

Az életbeléptetett reformok tehát nagyrészt az osztrák örökös tartományokra vonatkoztak. Emellett azonban Ferdinánd arra törekedett, hogy országai élére középponti kormánysszerveket állítson. Az önálló rendi hatalomnak a császár ellensége volt, ő is hivatalnokaival akarta kormányoztatni országait, a hivatalok vezetését azonban tapintatosan éppen a nemesekre bízta. A központosítás természetesen ellenkezett

Hatalmuk.

Szervező
tevékenységük.

I. Ferdinánd. Lautensack metszete.

Magyar- és Csehország alkotmányával, de az új intézmények nem voltak olyan határozott jellegűek, hogy egyelőre megütkezést keltettek volna. A legfontosabb államügyek intézésére az udvari titkos tanácsot szervezték (1527), amely mellett a fejedelem felségjogaiból származó teendőket az udvari kancellária (1528), a pénzügyeket pedig az udvari kamara (1527) intézte. Magyar- és Csehországban azért fennmaradtak a kormányzás régi szervei, de a magyar helytartótanács (a régi királyi tanács) tulajdonképpen csak a belső igazgatás és az igazságszolgáltatás ügyeit intézte, a fontosabb ügyeket pedig a titkos tanács elé vitték. A magyar kancellária is az udvari kancelláriától függött. A pénzügyek kezelésére ugyan Pozsonyban külön kamarát állítottak föl (1531), de ez a valóságban csak az udvari kamara alantas szerve volt, amelynek hatásköre nem is terjedt ki az összes magyarországi jövedelmekre, mert a magyar pénzügyi hatóságok egy részét egyenesen külföldi hatóságok alá rendelték. Tökéletesen a központosítást csak a hadügyben valósíthatták meg. Állandó serege sem Magyar-, sem Csehországnak nem volt, az újonnan szervezett zsoldos hadat tehát császári hadnak tekintették, amelynek ügyeit korlátlanul a bécsi udvari haditanács (1556) vezette.

Az osztrák
tartományok
fölosztása.

A központosításnak különben legnagyobb akadálya az az intézkedés volt, amellyel Ferdinánd az örökös tartományokat három fia közt fölosztotta (1554). Miksa, a legidősebb, volt kiszemelve a császári trónra, őt ismerték el királyokul Magyar- és Csehország rendei is, az osztrák örökös tartományokból azonban csak a mai Alsó- és Felső-Ausztriát kapta; a második, Ferdinánd, Tirolt örökölte; a harmadik, Károly, pedig Belső-Ausztriát (Stájerország, Karinthia, Krajna, Görz, Istria és Triest). Ez azután még a hadügy egységes vezetését is megbontotta. A töröktől Magyarország után Károly birtokai szenvedtek legtöbbet; a gyorsabb védekezésre tehát Grazban külön haditanácsot állítottak, amely lassanként függetlenítette magát a bécsitől, Horvátország hadügyeit is a maga hatáskörébe vonta s ott több határőri kerületet szervezett.

• A török háború.

A külső politika uralkodó kérdése természetesen a török hódítás volt. Amióta a török Budát elfoglalta, Ferdinánd helyzete még rosszabbra fordult (30. l.). Ez a fordulat a birodalomban olyan rémületet keltett, hogy onnan is jött segítség. Ferdinánd 60.000 emberrel Brandenburgi Joachimot küldte a magyar főváros visszafoglalására, de a vezér nem termett ilyen föladatra: erejét a sztratégiai jelentéktelen Pest alatt fecsérelte, amikor pedig értesült a török fölmentő sereg közeledtéről, kivonult az országból. A török ennek következtében elfoglalta a dunántúli várakat, úgyhogy Budát az erősségek egész láncolatával védhette.

Törökvések
Erdély
megszerzésére.

Ferdinánd tehát 1547-ben békét kötött a portával és csak arra törekedett, hogy Erdélyt megszerezze; ezzel azonban Szolimánt újra magára haragította. Fráter György, Szapolyai kiváló tanácsosa, aki akkor

a kis János Zsigmond helyett az ügyeket intézte, hajlandó volt az átadásra. Csak azt óhajtotta, hogy a Szapolyaiak a váradi békében kikötött kárpótlást megkapják (30. l.) és hogy a király Erdély védelméről gondoskodják, mert félni kellett, hogy a szultán Erdélyen bosszút fog állani. Nádasdy és Castaldo császári tábornokok tehát előre bevonultak Erdélybe. Szolimán azonban neszét vette a dolognak és seregeit Erdélyre küldte. Fráter Györgynek áltatnia kellett a törököt, hogy az országról a csapást elhárítsa, és hogy az átadás megtörténhessék. Ezzel a politikával a bizalmatlan Castaldot nem tudta megnyugtatni. Castaldo árulástól félt és meggyilkoltatta a kiváló államférfiút, amire a török rettenetes hadjáratral felelt, új területeket hódított (1552), az erdélyieket pedig kényszerítette, hogy hívják vissza János Zsigmondot (1556). Erdély elfoglalására azután csak Miksa tett újabb kísérletet (1564), de még kevesebb szerencsével. A török ismét bosszuló hadjáratot indított (1566). Seregében ez alkalommal nagy bajok voltak, úgyhogy maguk a törökök is katasztrófától féltek. Miksa király 80.000 főnyi seregével Győr alatt foglalt állást, de a törökkel nem került szembe. A szultánt Zrinyi Miklós tartóztatta föl Szigetvár alatt, amelyet, ameddig csak lehetett hősieken védelmeztek. Az ostrom közben Szolimán meghalt, de halálát eltitkolták, hogy legalább Szigetvárt elfoglalják. Zrinyi és a védők hősieken elesetek, Szolimán halála után azonban a portán békés irányzat diadalmaskodott. Miksát pedig annyira megtörte az 1566-iki hadjárat kudarcra és iszonyatos pusztítása, hogy 1568-ban Drinápolyban megkötötte a békét, amelyben elismerte Erdély önállóságát.

Magyarországból tehát csak a nyugati és az északi megyék maradtak a Habsburgok birtokában. Ez a magyar királyi területre káros hatással volt. A kis terület a Habsburgok egyéb birtokai mellett nem volt olyan jelentős, mint amilyen az egész Magyarország lett volna. Csak az örökös tartományok határörvidékének tekintették, mind szorosabban akarták Ausztriával összekapcsolni, önálló államiságából tehát veszített. Ferdinánd idejében is voltak már panaszok, hogy az országos méltóságokat idegenekre bízzák, és hogy a fizetetlen zsoldosok borzasztóan garázdálkodnak a török ellen azonban az országot nem védik meg, de az ellentétek csak Miksa idejében élesedtek ki. Miksa már nem ismerte a hatalmas Magyarországot, az érintkezés ridegebb lett, az országgyűlést csak ritkán hívták össze. Az 1566-iki birodalmi gyűlésen a császár azt ígérte, hogy Magyarországot a birodalomba fogja kapcsolni. Németesítő törekvések indultak meg, a király magyar hívei iránt bizalmatlan volt, Dobót, az egri hőst, börtönbe vetették, a sérelmek tárgyalását pedig a király nem engedte meg.

Nyílt összeütközésre azonban csak akkor került a dolog, amikor a vallásügy mérgesítette el a helyzetet: Rudolf idejében. Miksa fia,

A magyar királyi terület.

II. Rudolf.

II. Rudolf császár (1576—1612, mint magyar király I. Rudolf 1576—1608) anyai nagyatyjának, II. Fülöpnek udvarában nevelkedett. Spanyolországból rideg ceremóniákat és a protestánsok ellen mély gyűlöletet hozott magával. A legnagyobb csapás súlyos kedélybaja volt, amely bizalmatlanná és szeszélyessé tette. Közvetlen környezete, komornyikjai ezzel a gyengeségével visszaéltek; csak az ő közvetítésükkel lehetett a királyhoz jutni, aki testvéreit is ellenségeinek tekintette és velük is mostohán bánt. Prágában elzárkózva, a kor divatja szerint régiségeket gyűjtött, astrologiával és alchimiával foglalkozott, az államügyektől azonban irtózott. Uralkodása mindenütt elégtelenséget okozott és föl-

Az ellen-
reformáció.

II. Rudolf császár. Az ambrasi gyűjteményből.

keltette országai rendjeinek ellenállását. Az alkotmányos ügyekkel nem törődött, ami a rendeket sértette; a protestánsok ellen pedig megkezdte az ellenreformációt. Az ő trónrajutásáig a Habsburgok országaiban ebben az irányban alig történt valami. A jezsuiták ugyan mindenütt megtelepedtek, de az uralkodók nem szálltak sikra a protestánsok ellen. Ferdinánd még korábban a magyar országgyűléstől kívánt intézkedéseket az eretnekek ellen, de az országgyűlés kitért kívánsága elől. Az osztrák rendek és alattvalóik szabad vallásgyakorlatát Miksa császár biztosította (1571), a csehországi protestánsok esetleges sérelmeinek orvoslására pedig

külön defensorokat küldtek ki (1575). Csak Miksa testvérei támogatták hathatósabban a jezsuitákat. Ferdinánd Tirolban, ahol csak igen kis számmal voltak protestánsok, sima eszközökkel diadalra is juttatta az ellenreformációt, Károly azonban már kevesebbet ért el, mert az ő országaiban nagyobb számmal voltak a reformáció hívei, akiknek biztosította vallásszabadságukat (1572). Rudolf idejében azonban Ausztriában egy pap, Klesl, aki az egyházi méltóságokban gyorsan emelkedett, állott az ellenreformáció élére és különösen a városokban kemény rendszabályokat hozott a protestánsok ellen. Stájerországban is új kísérletek történtek, de ott csak akkor állott be komoly fordulat, amikor Károly után fia, Ferdinánd főherceg vette át a kormányzást (1596). Külön bizottságok katonai segítséggel, erőszakos eszközökkel térítették

vissza a protestáns polgárokat és parasztokat. Aki nem tért át, annak ki kellett vándorolnia. A földesurakat pedig kényszerítették, hogy protestáns papjaikat küldjék el, és azt sem engedték meg, hogy istentiszteletre a szomszédos országokba utazzanak.

Az elégtelenség ennek következtében nőttön-nőtt, és a főhercegek is kárhoztatták Rudolf szerencsétlen politikáját, nyílt föllépésre azonban csak akkor határozták el magukat, amikor Magyarországon már fegyveres összeütközésre került a dolog.

A magyar elégtelenségnek alkotmányos okai voltak. A kapitányok és a zsoldosok garázdálkodása és az idegen tanácsosok intézkedései már korábban is sok panaszra adtak okot. Rudolf király idejében néhány kegyenc a helyzetet annyira elmérgesítette, hogy már fölkeléstől kellett tartani, amikor a török háború (1593–1606) elfordította az ellentétekről a figyelmet. A háború szerencsétlenül kezdődött, a török Győrt, Bécs kulcsát is elfoglalta; de szerencsés fordulatot vett, amikor Erdély fejedelme, Báthory Zsigmond (1581–1597) is a császári seregek segítségére sietett. Báthory Zsigmond is a jezsuiták neveltje volt és az ország rendjeinek akarata ellenére indította meg a háborút. Politikája jó úton haladt, Magyarországon akkor már tudták, hogy Szolimán halála óta a török hadszervezet iszonyatosan elgyöngült, s a fejedelmek, a moldvai és a havasalföldi vajdákat is megnyerve, Oláhországban Gyurgyevónál megverte a törököt (1595), de állhatatlan jellemével az elért sikereket megint romba döntötte. A következő évben ugyanis az egyesült császári és erdélyi seregek Mezőkeresztesnél megfutamtották a törököt, de üldözésük helyett a táborot fosztogatták, amire a török visszatért és szétverte őket. Ez a vereség az állhatatlan fejedelmet annyira elkésérítette, hogy lemondott Rudolf javára, de ehhez az elhatározásához sem maradt hű, hanem visszatért, újra lemondott, hol Rodolf, hol családja javára, amivel Erdélyt zavarokba és romlásba döntötte, a török harctérrel pedig nemcsak az erdélyi, hanem a császári seregeket is elvonta, úgyhogy a hosszú háború egészen elposványosodott. Erdélyben Mihály, az oláhországi vajda is szerencsét próbált, akit azonban a császári hadak vezére, az olasz Basta, csakhamar leverte.

Amikor Zsigmond újra visszatért, Rudolf a kegyetlen Mihály vajdát is szolgálatába fogadta ellene, Basta pedig irtózatot vérengzést vitt véghez. Valóságos rémuralmat teremtett: idegen zsoldosai és magyar hajdúi szabadjára raboltak és gyilkoltak. A birtokosokat kivégezték, birtokaikat elkobozták. Erdély megtörése pedig Rudolf király tanácsosait fölbátorította, hogy Magyarországon is föllépjenek az alkotmányos élet és a vallásszabadság hívei ellen. Birtokaikat mindenféle ürügyek alatt a kamara foglalta le; az előkelő protestánsok ellen felségsértő pöröket indítottak. Az elfoglalt birtokok jobbágyainak át kellett térniük.

Elégtelenség
Magyarországon.

A Bocskay-
fölkelés.

A császári kapitányok elfoglalták a protestáns templomokat. Az 1604-iki országgyűlés felszólalt a sérelmek ellen, de a kancellária önkényesen egy új ponttal toldotta meg a törvénykönyvet, amely eltiltotta az országgyűlést attól, hogy a vallásügyet szóvá tegye. Erre Bocskay, aki előbb Rudolfot szolgálta, fegyvert fogott (1604). Az egész ország melléje állt, Bastát és Belgiojosot megverték és Bécsig nyomultak előre. Ott azután Mátyás főherceg, Rudolf öccse, békealkudozásokat kezdett. 1606-ban megkötötték a bécsi békét, amely a vallásszabadságot és az alkotmányt biztosította, a királyt pedig arra kötelezte, hogy magyarokkal kormányozza az országot s az idegen zsoldosokat vonja ki. Ugyanakkor

Bocskay a törökkel is békét közvetített. Ez az első béke, amelyet nem török területen, hanem a határon, a Zsitva torkolatánál kötöttek, s amelyet a király a szultánnal mint egyenrangú fél kötött.

A tárgyalásokra Rudolf öccsének teljes meghatalmazást adott, a bécsi és a zsitvatoroki békék ellen azonban tiltakozott és végrehajtásukat megtagadta. Magyarországon a két éves halogatás új elkeseredést keltett. A főhercegek már korábban is állást foglaltak Rudolffal szemben és kötelezni akarták, hogy biztosítsa a trónt Mátyásnak. Közben Ausztria, Cseh- és Morvaország rendei is mozgolódni kezdtek és a császár birodalmi ellenségeivel léptek össz-

Mátyás. Az ambrasi gyűjteményből.

A vallásügy
Ausztriában
és Cseh-
országban.

szeköttetésbe, majd Pozsonyban a magyar rendekkel szövetséget kötöttek a béke védelmére. A morvák Lichtenstein és Zierotin vezetésével azt is elhatározták, hogy Rudolfot leteszik és Mátyást választják helyébe. Mátyás a szövetséget magyar, osztrák és morva rendekkel Prága alá vonult. Rudolf kénytelen volt a három országban öccse javára lemondani (1608). A magyar koronázó országgyűlés tehát végre becikkelyezhette a bécsi békét. A morva rendeket is biztosítani kellett, hogy vallásuk miatt nem üldözik őket, az osztrákok pedig hosszú huzavona után kieszközölték, hogy 1571-iki jogaikat ujakkal biztosítsák. A testvérharcot a cseh rendek is hasznukra fordították és kényszerítették Rudolf királyt, hogy felséglevelben biztosítsa szabadságaikat (1609). Ez a felséglevelével a rendeknek azt is megengedte, hogy városaikban és falvaikban

új templomokat és iskolákat alapíthatnak, és megerősítette a defensorok intézményét.

A harmincéves háború. Rudolf lemondásával a feszültség nem szűnt meg. Az önérzetében sértett császár a birodalomban annál határozottabban érvényesítette elveit. Öccsével, Mátyással szemben már korábban is azokhoz a fejedelmekhez csatlakozott, akik országaikban az ellenreformációt erőszakos eszközökkel juttatták diadalra: Stájer Ferdinándhoz és Bajor Miksához, aki ugyanúgy, mint Ferdinánd, a protestánsokat kényszerítette, hogy térjenek át vagy hagyják el Bajorországot. A helyzet különben a katolikus egyházra nagyon kedvezően alakult, mert a németországi protestánsok is meghasonlottak. Pfalz Kálvin tanait fogadta el; példáját más fejedelemségek is követték, akik az augsburgi vallásbéke megváltóztatását tervezték. A vallásbéke ugyanis a kálvinistáknak nem adott vallásszabadságot, a reservatum ecclesiasticum pedig megakadályozta a protestantizmusz terjedését (31. l.). A pfalzi fejedelem tehát ezeken a határozatokon változtatni akart. Luther hívei azonban nem látták szívesen a svájci tanok terjedését, a kálvinistáknak nem akartak jogot adni, s ezért a vallásbéke pontozataihoz ragaszkodtak. Ez a viszály természetesen megkönnyítette Bajor Miksa és Stájer Ferdinánd munkáját. Amikor a kölni érsek protestáns lett (1582), spanyol és bajor fegyverek segítségével a Rajna vidékét és Westfaliát is katholizálták. Rudolf pedig a Mátyással kitört viszályban azzal adott érzelmeinek kifejezést, hogy, amikor Donauwörth protestáns lakossága az apátnak engedelmeskedni, a körmeneteken résztvenni nem akart, a városra kimondta a birodalmi átkot és Bajor Miksát bízta meg végrehajtásával.

Vallásos
feszültség a
birodalomban.

Miksa föllépése a protestánsokra fölötte veszedelmes volt. A civakodó felek nagy része végre belátta, hogy egyesülniök kell, és a Pfalz vezetésével szövetségre léptek egymással; vallásuk védelmére megkötötték az uniót (1608). Ez a katolikusokat is szövetkezésre ösztönözte; ligájuk élére Miksa bajor herceg állott (1609). A feszültséget növelték Mátyás főherceg viszálya az osztrák és a morva rendekkel és a jülich-clevei örökösödés kérdése. A jülich-clevei birtokok 1609-ben ürültek meg, s a nőági rokonság révén Brandenburg és Pfalz-Neuburg tartottak rá igényt. Csakhogy a császár nem akarta ezeket a birtokokat protestáns kezekre juttatni és Stájer Ferdinánd öccsére, Lipótra, bízta ideiglenes kormányzásukat. A Németalföldek közvetlen szomszédságának vallásos kérdései azonban a hollandusokat és a spanyolokat, sőt az utóbbiak hagyományos ellenségeit: a franciákat is érdekelték. Európai háború veszedelme fenyegetett, IV. Henrik francia király már a harcra indult, amikor meggyilkolása (59. l.) következtében a felek békére léptek. A pfalz-neuburgi család katolikussá lett, hogy örökségét meg-

Az unió
és a liga.

A jülich-clevei
örökösödés.

kapja, de csak Jülichet és Berget szerezhette meg: Cleve, Mark, Ravensberg és Ravenstein Brandenburg birtokában maradt (1614).

Mátyás uralma.

Már akkor kitűnt, hogy a felekezeti ellentétekkel az Európában lapangó politikai ellentétek is kitörnek. A vallásos kérdés a birodalomban sőt a Habsburg-országokban is csak másodrangú volt. A protestáns hatalmak közül Pfalz és a szász választófejedelemség nem palástolták ellenséges érzelmeiket. A császár pedig Mátyás ellenében Lipótot akarta a császári trónra ültetni, aminek következtében Mátyásnak az unióhoz kellett közelednie. A liga fejedelmeit is első sorban politikai kérdések irányították, amelyek az ő összetartásukat is meglazították. Rudolf halála (1612) után ugyan a testvérharc megszűnt, a többi ellentétek azonban tovább is veszedelemmel fenyegettek. Mátyás uralkodása sem volt alkalmas az ellentétek elsimítására. Mindenható tanácsadója, Klesl biboros, az ellenreformációnak buzgó munkása volt, amellet azonban óvatos, ügyes politikus, aki csak ott lépett föl, ahol az erők neki kedveztek. Ausztria városaiban erőlyesen szállt síkra a protestánsok ellen. Ez a politika és Klesl közeledése a ligához a protestánsokban új bizalmatlanságot keltettek. Magyarországon is sok volt a panasz, hogy a bécsi béke pontjait nem tartják meg, majd nagy izgalmakat keltett, hogy Klesl a szeszélyes Báthory Gábor fejedelemtől (1608—1613) Erdélyt fegyverrel akarta elragadni. A terv ugyan nem sikerült, Erdély trónjára Bethlen Gábor (1613—1629) került, a kivel Klesl egyezséget is kötött, de az izgalmat még csak fokozta, hogy az egyezés ellenére Bethlen ellen mégis Homonnayt léptette föl. A legelkeseredettebbek a cseh rendek voltak. A testvérharc idején az ország kormányzása egészen a rendek kezébe jutott, s a defensorok panaszt tettek, hogy a protestánsok klostergrabi templomát bezárták, braunau-i templomuk fölépítését pedig nem engedték meg. Mátyás azonban megtagadta sérelmeik orvoslását, ami a rendeket annyira fölingerelte, hogy heves jelenet után Martinitz és Slawata helytartókat és Fabricius titkárt a Hradsin ablakából a vár árkába dobták (1618).

A cseh fölkelés.

Ezzel a kocka el volt vetve. Mátyás ugyan hajlandó lett volna tovább tárgyalni, minthogy azonban neki és testvéreinek gyermekei nem voltak, a legközelebbi rokonnak, Stájer Ferdinándnak, akarta biztosítani koronáit. Ez pedig a csehek ellenzékét megerősítette. Ferdinánd megválasztása elé Magyarországon is akadályok gördültek, mert a protestánsok elüldözése miatt féltek tőle, a csehek meg már épen-séggel nem akartak róla hallani. Ferdinánd viszont a prágai merényletet meg akarta torolni és csapatokat küldött a csehek ellen.

Ilyen körülmények közt halt meg Mátyás és került a trónra II. Ferdinánd (1619—1637). A csehek nem akarták elismerni és Thurn Mátyás gróf vezetése alatt támadásra készültek. A császárválasztás

pedig a pfalzi pártnak is alkalmat adott, hogy Ferdinánd ellen állást foglaljon.

Az ügy széles körben kavarta föl a hullámokat és messze túlterjedt a birodalom határain. A jülich-clevei kérdésbe a németalföldiek is beleavatkoztak, aminek következtében a spanyolok viszont a katolikus pártnak küldtek segítséget, a németalföldiek pedig francia és angol szövetségeseiket vonták a viszályba. Az ő szövetségeseik volt a savoyai herceg is, akit a spanyolok ellen viselt háborúiban a németalföldiek megsegítettek. Később még az északi népek érdekelletéit is belebonyolították a birodalom vallásos küzdelmeibe.

Amikor tehát a csehek forradalma kitört, egész Európa feszült figyelemmel leste a fejleményeket. Az udvarban Klesl óvatos katholizáló politikája vereséget szenvedett. Ferdinánd tanácsosai és a spanyol követ megbuktatták a biborost és a legkeményebb megtorló intézkedéseket tervezték. A csehek azonban gyorsabban cselekedtek. Thurn seregeivel már Morvaországba tört, amikor Mátyás meghalt (1619 március 20). A császárválasztáson a protestánsok nevében Frigyes, a pfalzi választófejedelem állást foglalt Ferdinánd ellen. Megválasztását ugyan megakadályozni nem tudta, de állásfoglalásával a

csehek körében olyan népszerűséget szerzett, hogy a csehek őt választották királyukká. A csehek még Bécsét is szorongatták, és II. Ferdinándot, akit az osztrák rendek is engedményekre akartak kényszeríteni, szorongatott helyzetéből csak a Dampierre vértess ezred érkezése mentette meg. Thurnnak vissza kellett vonulnia, hogy a Bécs segítségére siető újabb csapatok visszavonulásának útját el ne vágják; és ugyanakkor Mansfeld is, akit a savoyai herceg fogadott zsoldjába és küldött a csehek megsegítésére, vereséget szenvedett.

Már akkor fölmerült az a terv, hogy a németországi protestánsok a külföld protestáns hatalmaival szövetkezzenek, a protestáns táborban azonban nem volt vezetésre termett, messzebb látó államférfiú. A kálvinista-lutheránus ellentétet sem sikerült elsimítani. A szász választó a

A külső
feszültség.

II. Ferdinánd. Egykorú metszet.

II. Ferdinánd
trónralépése.

Pfalzi Frigyes
helyzete.

császár pártjára állt. Azok a fejedelemségek, ahol a protestánsok szabadon gyakorolták vallásukat, nem óhajtották a háborus bonyodalmat, annál kevésbbé, mert attól tartottak, ha a liga ellen síkra szállnak, a spanyolok a Németalföld felől szintén megtámadják őket. Pfalzi Frigyes ipja, I. Jakab angol király is óvakodott a beavatkozástól, maga Pfalzi Frigyes pedig tehetetlen ember volt, aki tétlenül várta a fejleményeket. Ferdinándnak viszont sikerült a ligát megnyernie. Bajor Miksa megszerezte a fővezérséget és biztosította az unio semlegességét.

Bethlen első támadása. A protestáns párt ügyét akkor Bethlen, az erdélyi fejedelem karolta föl. Magyarországon ugyanis az ellenreformáció Pázmány vezetésével szép sikereket aratott.

Bethlen Gábor. Kilian metszete.

Ez a siker azonban új belső ellentéteket keltett. Minthogy a protestánsok az alkotmányt és a bécsi békét védelmezték, ellenfeleik egyik része az udvar központosító törekvéseit támogatta és Erdély önállóságát támadta. A bécsi béke alkotmányos intézkedéseinek megghiusítása azonban a katolikusokat is elkésérítette. Bethlen az alkotmányos és a vallásszabadság mellett saját ügyét is védelmezte. Régóta tisztában volt vele, hogy Erdély megerősítését csak a császár ellenségeinek táborában érheti el. Ha már Klesl is megszegte a szerződést, amelyet vele kötött, most még hevesebb támadásra lehetett elkészülv.

1619 szeptemberében tehát megindította hadait. Néhány hét múlva Pozsony is a kezében volt, összeköttetésbe lépett Thurnnal és Bécsset is ostrom alá fogták. Az udvar azzal háritotta el a csapást, hogy megint Homonnayt léptette föl Bethlen ellen. Homonnay Lengyelország felől betört a felföldre és Bethlennek vissza kellett fordulnia Erdély védelmére. Homonnay támadása ugyan nem sikerült, de Bethlennel Thurnnak is vissza kellett vonulnia.

A fehérhegyi csata.

A következő év sorsára is Bethlen állásfoglalása volt döntő. Mint-hogy időközben az országgyűlés a vallásügyet rendezte, Pfalzi Frigyes pedig tétlenül maradt, Bethlen hajlandó volt a békére. Ebbe azonban a cseheket is bele akarta foglalni, amin a tárgyalás megghiusult. A csehek még Bethlen érkezése előtt, az első ütközetben döntő vereséget

szenvedtek. Mansfeld cserben hagyta őket, Tilly pedig a liga seregeivel Prága mellett a Fehérhegyen teljesen szétverte a cseh hadat, úgyhogy Pfalzi Frigyesnek (téli király) menekülnie kellett. Csak a magára maradt Bethlen küzdött szerencsésen. Pozsonynál legyőzte Dampierret, majd Érsekújvárnál Bouquoyt és megint az örökös tartományokba tört, amire Ferdinánd 1622 elején Nikolsburgban békére lépett vele.

A szerencsétlen téli király a fehérhegyi csatában nemcsak cseh A pfalzi háború. koronáját veszítette el, Pfalzban is, amelyet megürült hűbérnek tekintettek, folytatták ellene a háborút. Eleinte spanyol seregek, majd Tilly csapatai vonultak be országába, hogy elfoglalják tőle. Mansfeld azonban egy ideig szerencsésen védte csehországi hadállását, majd Pfalzot is. Csak, amikor a többi protestáns zsoldosvezért legyőzték, kellett az országból Németalföldre vonulnia, ahonnan a legjelentékenyebb segítséget kapta. Az ő helyzetét a háborúban az nehezítette meg, hogy idegen hatalmak (Savoya, Németalföld) szolgálatában állott, akik bizonyos zsoldot ígértek neki, a pénz nagy részével azonban rendesen adósak maradtak. Ezért azután magának kellett gondoskodnia a szükséges eszközök előteremtéséről, katonái a lakosságot zsarolták, ő maga azoktól a vidékektől, amelyeken átvonult, még sarcot is követelt serege fönntartására.

Tilly. Egykorú rézmetszet.

Távozásával a Pfalz is a liga kezébe került. Akkor azonban már új bonyodalmak jelei mutatkoztak. A protestáns fejedelmeket nagyon fölizgatta az a bosszú, amelyet Csehországon vettek. Hogy a mozgalom vezetőit törvény elé állították és kivégezték, még nem keltett nagyobb megdöbbenést. Később azonban külön törvényszék alakult, amely mindazoknak a birtokait, akik a mozgalom alatt valami tisztet viseltek, a forradalmi összejöveteleken résztvettek, vagy az uralkodóházról becsmérően nyilatkoztak, elkobozta (1622). Ezzel tulajdonképpen az egész nemességet üldözőbe vették, úgyhogy körülbelül 30.000 családnak ki kellett vándorolnia. A katholizálással németesítés járt, az elkobzott birtokokat németeknek adták el, az ország vezetése tehát német kezekbe

A csehek
üldözése.

került. A csehek nemzeti és rendi mozgalma is meg volt törve. Az elkobzott birtokokat egy társaság értékesítette, amely többnyire a titkos tanács tagjaiból alakult, de hatalmával nagyon visszaélt: potom összegekért rossz pénzzel ők maguk vásárolták meg a birtokokat. A császárnak nem volt anyagi haszna a nagy elkobzásokból, még a háború folytatására sem volt elég pénze.

Ujabb feszültség.

A protestánsokat pedig elkeserítette ez a politika. Amikor a császár a pfalzi választófejedelemséget jutalmul Miksa bajor hercegnek, a liga fejének adta (1623), a szász választó is elfordult tőle. A liga seregei a pfalzi birtokokban a szomszédos németalföldiek és a szászok hatalmát veszélyeztették. Az angol király, I. Jakab is szeretne volna vejenek, Pfalzi Frigyesnek elvesztett birtokait visszaszerezni. Mansfeld tehát németalföldi és angol segítséggel Westfáliában próbált szerencsét. Ehhez járult, hogy az osztrák tartományokban is fölléptek a protestánsok ellen és a nikolsburgi béke pontjait sem tartották meg. Mansfelddel egy

Bethlen második támadása.

időben tehát Bethlen is újra támadt. Pedig Bethlen politikájában a nikolsburgi béke után lényeges fordulat történt. Az ország fölszabadításának kérdése foglalkoztatta; szeretne volna a császárt rávenni, hogy erejét a török ellen fordítsa, s ezért Ferdinándhoz közeledett. Amikor neje meghalt, nőül kérte a király leányát, Cecilia Renatát. Ferdinánd azonban nem érdeklődött a török ügy iránt és visszautasította a fejedelem ajánlatát. Amikor tehát Bethlent az osztrák ügyek és az újabb sérelmek is elkeserítették, 1623-ban újra támadt és a morva határig nyomult. Mansfeld azonban vereséget szenvedett, Ferdinándnak meg nem volt serege, s így 1624-ben Bécsben megerősítették a nikolsburgi békét.

Dánia beavatkozása.

Az általános feszültséget, amely már a déli vidékekre is kiterjedt, ahol a Habsburgok és a spanyolok megerősödése miatt különösen Velence, Savoya és a Tirol és Svájc közötti területek nyugtalanokdtek, az ilyen eredménytelen hadakozás nem oszthatta el. A protestánsok hatalmas külföldi szövetségest kerestek. Összeköttetésbe léptek Gusztáv Adolfal, a vitéz svéd királlyal. Ez az összeköttetés arra indította azután IV. Keresztély dán királyt (1588—1648), Gusztáv Adolf versenytársát, hogy ő ragadjon fegyvert.

Wallenstein.

A háborúra mindkét fél erősen készült. A császárra kedvező volt, hogy 1625-ban Bethlen közvetítésével a törökkel Gyarmatrál békét kötött. Annál nagyobb baj volt azonban, hogy nem volt hadserege. A liga seregeivel nem rendelkezhetett föltétlenül. Hogy szabadabban léphessen föl, elfogadta Wallenstein (tulajdonképen Waldstein) ajánlatát, hogy zsoldos sereget bocsájt a császár rendelkezésére. Wallenstein előkelő csehországi családból származott, házasságával nagy vagyont szerzett, amelyen a cseh birtokelkobzások idején óriási földeket vásárolt.

Eszközeiben nem volt válogatós, pénzügyi műveleteiben semmiféle tekintetek nem zavarták s így Csehország legvagyonosabb főura lett. A császárnak is nyújtott hitelt és már kisebb zsoldos sereget is vitt megsegítésére. A dán háború kitörésekor olyan önálló hatalmat akart magának biztosítani, mint amilyen Mansfeldé volt. A császár megtette főparancsnoknak és hercegnek és megígérte neki, hogy a háború befejeztével egy megürült birodalmi fejedelemséget ruház rá. A 21.000

Toborzás és felszerelés a 17. század elején. Rézmetszet 1621-ből.

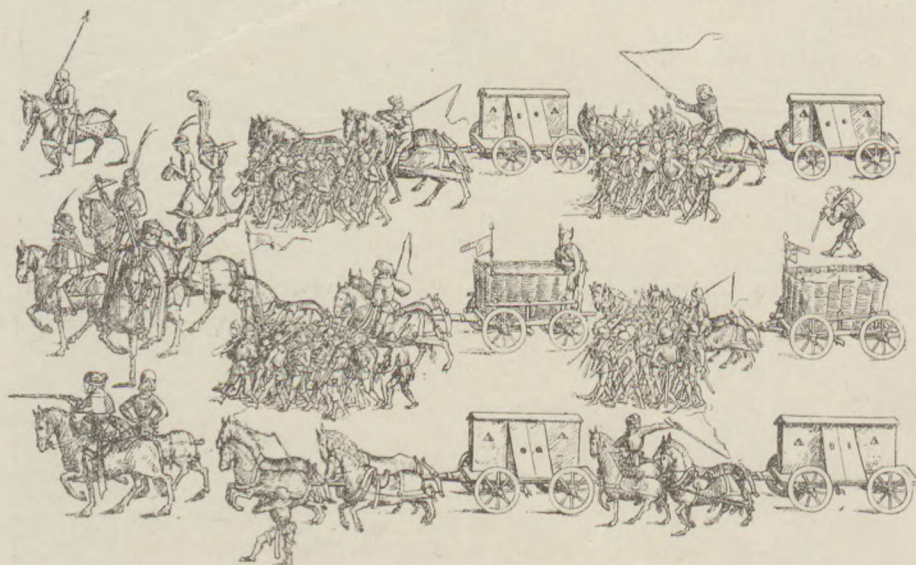
emberből álló sereg gyorsan együtt volt s a császár most már önálló politikát folytathatott vele. A birodalomra azonban ez a sereg nagy veszedelmet zúdított. Zsoldosai minden más zsoldos csapatnál jobban garázdálkodtak. Seregeibe olyanok állottak be, akik vezérüket akarták utánozni a gyors meggazdagodásban. A háború akkor már sok kis existenciát tett tönkre, akik Wallenstein vezérlete alatt akartak új vagyont szerezni. Maga a vezér azt hirdette, hogy a császári csapatokat azok a területek kötelesek fenntartani, amelyeken tartózkodnak. A katonát a föld népénél, a tiszteket a nemeseknél szállásolták el. Szállásadóik tartoztak őket élelmezni és zsoldjukat, amelyet szokatlanul

nagy összegben állapítottak meg, fizetni. Zsarolás, rablás, erőszakoskodás, kinzás jellemezték a Wallenstein mindenféle nemzetiségű és vallású kalandorait. A gazdasági élet lehanyatlott, az erkölcsök elvadultak. Még az intelligens emberek is, ha tönkrementek, szívesen csatlakoztak a sereghez, amelybe a katona családját is magával vitte, s amely lassanként megkétszereződött.

A dán háború.

Föladatát azonban Wallenstein jól oldotta meg. Mansfeld az Elba mentén támadt, Keresztély Dánia felől, Bethlen pedig Magyarországból. Mansfeld Bethlennel akart egyesülni és az Elbánál, a dessaui hídnál került szembe Wallensteinnal, aki támadását visszaverte. Mansfeld csak seregének roncsait vihette Érsekújvárhoz, Bethlen táborába. Ő maga

Szekérvár menet közben. Egykorú metszetről.

Bosznián át Velencébe törekedett, de útközben meghalt. Wallenstein, aki üldözte, Drégelypalánkánál került szembe Bethlennel. Ütközetre nem került a sor, mindkét vezér körülsáncolta táborát. Bethlen csak Wallenstein visszavonuló seregének okozott károkat, azután megint kibékölt Pozsonyban, ismét a nikolsburgi föltételek alapján (1626).

Keresztély királlyal időközben Tilly szállt szembe. Keresztély nem volt hadvezér és az első ütközetben Lutternél döntő vereséget szenvedett. A két hadvezér azután kiszorította a dánokat az északi vidékekről, ahol a háború Dánia és szövetségesei ellen még sokáig elhúzódott. Wallenstein elkergette a mecklenburgi hercegeket és Pomerániát is meghódította. Ezt a területet óhajtotta jutalmul. A Keleti-tenger partjain akarta megvetni az erős császári hatalom alapját. Azt hirdette, hogy a császár hatalmát olyan erőssé akarja tenni, mint amilyen a

A császár
hatalmának
erősödése.

francia királyé. Legrettenetesebb eszköze a fejedelmek ellen az volt, hogy seregét téli szállásra országaikba vezette. Ezzel az eszközzel meg is törte az ellenállást, de ez a politika a liga fejedelmeinek sem tetszett. A liga tehát, Wallenstein szörnyű pusztításait emlegetve, elbocsajtását követelte. Wallenstein viszont a protestáns állásponthoz közeledett. A vallásos kérdések amúgy sem érdekelték, ő a császári hatalomért küzdött. Ez újabb ellentéteket keltett, különösen amikor az edictum restitutionis kiadását helytelenítette. Ez a rendelet az 1552 óta elfoglalt egyházi birtokokat, köztük két érsekség és tizenkét püspökség területét visszakövetelte és a kálvinistákat a szabad vallásgyakorlatból kizárta. Amikor a következő évben a birodalmi gyűlés Wallenstein pusztításairól panaszkodott, a császár elbocsátotta (1630). Pedig akkor már új felhők tornyosultak, Gusztáv Adolf a dánoknak segítséget akart vinni, amire a császár Keresztéllyel Lübeckben kibékült (1629).

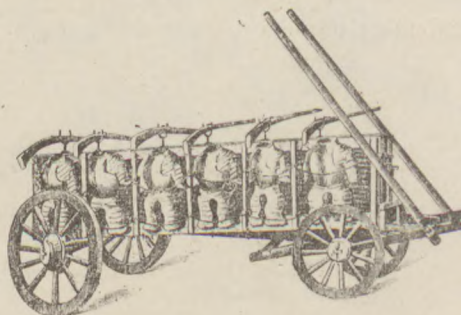
A harmincéves háború

a svédek és a franciák beavatkozása után. A belső ellentétek ugyan elsimulófélben voltak, a szász és a brandenburgi választófejedelem a békét óhajtott, de a határon északon is, délen is új bonyodalmak támadtak. Wallenstein a Kelet-tengeren hajóhadat akart teremteni és a kikötővárosokba őrseget helyezett. Stralsund azonban nem fogadta be katonáit és Wallenstein támadásai ellenében dán és svéd segítséget kapott. Délen pedig a mantovai hercegi család kihalta adott okot, hogy a császár és a spanyolok a kihalt uralkodó család legközelebbi rokona, a nevers-i herceg igényei ellen foglaljanak állást. A császári és a spanyol hatalom megerősödése ellen viszont az északitáliai hatalmak már korábban is állást foglaltak, a nevers-i herceg jogai mellett pedig Franciaország mindenható kormányzója, Richelieu szállt síkra (1629–1631).

Ettől az időponttól kezdve a francia politika szította a háborút. Richelieu Franciaország tekintélyét kifelé azzal akarta biztosítani, hogy ellenfelei hatalmát aláássa. Wallenstein politikája neki sem tetszett és, ha Franciaország még nem is szánta el magát arra, hogy saját seregeit küldje Németországra, mégis arra törekedett, hogy a béke helyre ne álljon. Jelentékeny pénzbeli segítséget ígért tehát Gusztáv Adolfnak, ha a protestánsok védelmére bevonul a birodalomba.

Svédországnak pedig több oka is volt a beavatkozásra. A Kelet-tenger mellett Dánia és Svédország voltak az első hatalmak, akik a

A mantovai örökösödési háború.

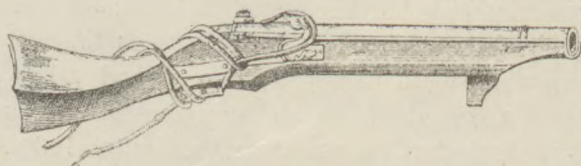
Puskás védő és szállító szekér. Rekonstrukció.

Franciaország beavatkozása.

Svédország beavatkozása.

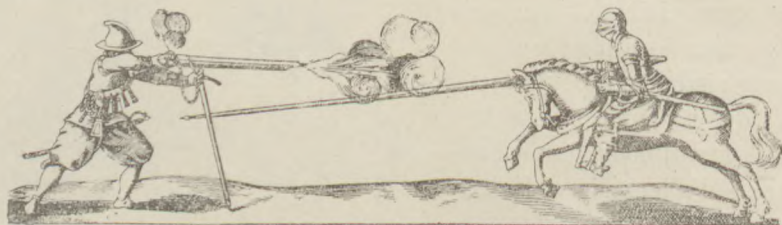
Hansa kereskedőit ki akarták szorítani a Keleti-tengerről (I. 199. és 203. l.). Az ellentét azonban akkor már a két ország közt is éles volt és még inkább kiélesítette az, hogy a svéd király (VI. Hakon 1343—1363) a nemesség megzabolázására épen a gyűlölt dán királlyal (IV. Valdemár 1340—1375) szövetekezett. A kalmári unió ugyan később (1397) egy fő alatt egyesítette a három skandináv országot, de a svédek

Kanócos puska.

az egyesítésbe nem tudtak belenyugodni. Először a parasztság lázadt föl (1434), majd a rendek ragadták kezükbe a kormányt. 1520-ban II. Keresztély dán király megverte őket és nemeseiket

kivégeztette, de a svédek már egy év múlva Wasa Gusztáv vezetésével kiűzték a dánokat és Wasát királyukká választották. I. Gusztáv (1523—

Muskétás és lovas harc.

1560) azután a megrendült államháztartást úgy hozta rendbe, hogy népével együtt a protestantizmuszhoz csatlakozott és az egyházi vagyont lefoglalta. Nagy hadsereget és hajóhadat teremtett, úgyhogy Svédország nagyhatalommá fejlődött, és Gusztáv utódai már a Keleti-tenger partjai után is kinyújtották kezüket. Unokáját, akinek anyja lengyel hercegnő volt, a lengyel trónra emelték (III. Zsigmond 1587—1632), s a két ország perszonális unióba került, amely azonban hamar megszűnt, mert a svédek a katolikus királytól elfordultak és nagybátyját (IX. Károly 1604—1611) emelték a trónra. Eközben a Dánia, Lengyel- és Oroszország ellen folyt küzdelmekben meghódították Esthlandot, Livlandot, Ingermanlandot és Karéliát. Lengyelországgal még folyt a harc a harmincéves háború alatt is, de 1629-ben II. Gusztáv Adolf (1611—1632) hat évre fegyverszünetet kötött és így teljes erővel fordulhatott Németország felé. Beavatkozását főképp az sietette, hogy Wallenstein politikája a Keleti-tenger mellett Svédország érdekeivel éles ellentétben volt. A németiség és a császári hatalom megerősödését ott azért sem kívánta,

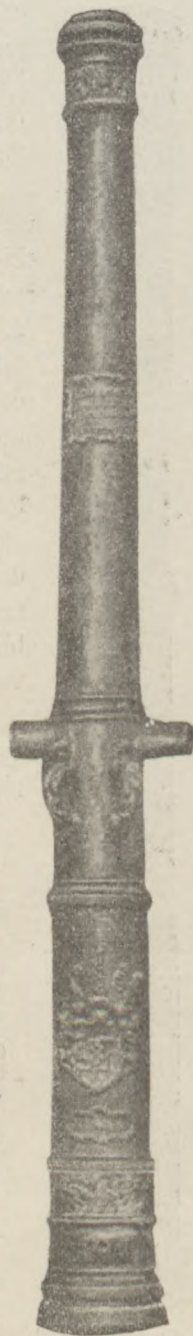

mert Lengyelországban is szembekerült a Habsburgokkal. Azután az előzőtt mecklenburgi hercegek is rokonai voltak.

Az ő beavatkozása pedig különösen azért volt jelentős, mert Európának akkor legfegyelmetettebb seregét hozta a csatasíkra. A svéd sereg nemzeti sereg volt, amelyben a nemesek lóháton, a parasztok gyalog harcoltak. A király már a lengyel háborúban igen szigorú fegyelmet honosított meg, amely a fosztogatást és a lakosság sanyargatását keményen büntette. Ezzel a sereggel többet lehetett elérni, mint a fegyelmetetlen zsoldosokkal.

A seregben pedig a technika új vívmányait is értékesítették. A 16. század elején a puska annyiban tökéletesedett, hogy föltalálták a kerek (1515), majd a kovás závarzatot; az újítást azonban csak a polgári életben méltányolták, a seregek később is kanócos puskát használtak, amelynek nagy baja az volt, hogy esőben fölmondta a szolgálatot. Gusztáv Adolf azonban a kanócos puskát az új találmányokkal pótolta. A töltés is egyszerűbb lett. Az első puskák a hadviselésre azért nem voltak értékesek, mert kezelésük nagyon nehéz volt és kevés kárt tettek az ellenségben. A 16. században a rövid, de nehéz muskéta szorította ki a régiek formákat. Nagy előnye az volt, hogy nehezebb golyót lőtt, amely a páncélon is áthatott, és hogy a töltésnél már kész faburkolatú puskaortöltényt használtak, amelyet a katona egy zsinóron a mellén hordott; nagy súlya miatt azonban a muskétát a lövésnél vellára kellett állítani. A tüzelés úgy történt, hogy akik lőttek, társaik háta mögé vonultak, s a csapat mélységét épen ahhoz kellett mérni, hogy mennyi ideig tart a töltés. A svéd csapatok könnyebb puskát használtak, amelyet nem kellett vellára állítani, a patronokat táskában hordták s a fapatront papírból készülttel helyettesítették. Ezekkel az újításokkal Gusztáv Adolf jelentékeny erőt takarított meg, mert amíg abban az időben általánosan tíz sor puszkásra volt szükség, hogy egymást idejében fölváltsák, ő a tüzelést annyira gyorsította, hogy csak hat sort kellett egymás mögött fölállítania. Hasonlóképpen tökéletesítette az ágyúkat is. Ezeket eleinte szertelen nagy méretekben öntötték. A franciák érdeme, hogy kisebb kaliberű, könnyebb «csataágyúkat» hoztak

A svéd sereg.

Gusztáv Adolf újításai.

Négyfontos csataágyú 1526-ból.

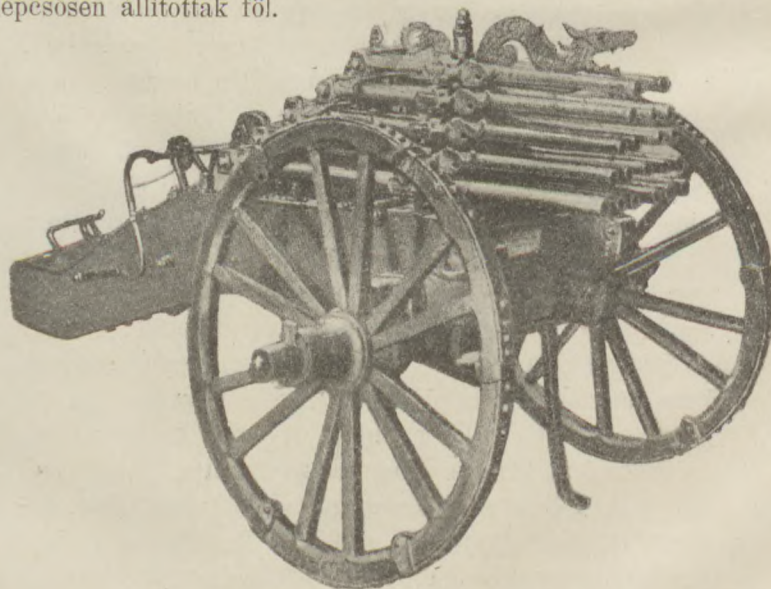
divatba. A nehézkes ütegek fölállításával járó bajokon azonban szintén csak Gusztáv Adolf diadalmaskodott, aki minden ezrednek könnyű ezredágyúkat osztott be és bőrágúkkal is kísérletezett, amelyeknek belső ércsövét kívülről erős bőrtok védte. Újításait természetesen ellenfelei is fölhasználták, s a fegyverek gyorsan tökéletesedtek, még sokcsövű gépfegyvereket is használtak.

Haremodora.

Gusztáv Adolf
bőrágúja.
1626—1631.

A fegyverek fejlődésével a haremodor is átalakult. A puskások száma mindinkább nőtt. A 16. század legkitűnőbb seregében, a spanyolban, a több ezredből alakult nagy gyalogos-négyszögek minden oldalán puskások álltak. A németalföldiek, akiknek kevesebb emberük volt, elől állították föl a puskásokat, akik a küzdelmet bevezették, és azután vezették támadásra a lándzsásokat. A két fegyvernem náluk már egyenlően oszlott meg, Gusztáv Adolf pedig kétharmadrészben alkalmazott muskétásokat. Sőt a lovasokat is muskétával szerelték föl; a vértések mellett, akik csak két pisztolyt vittek magukkal, karabélyos és dragonyos csapatokat alkalmaztak. Gusztáv Adolf nagy ereje épen az volt, hogy a lovasharcot puskaharccal kombinálta. A taktikában pedig könnyű és gyors mozgása volt előnyére. Az általánosan divatos nehézkes spanyol taktika helyett a németalföldiek hadrendjét utánozta, akik ezredeiket 500 főből álló zászlóaljakra osztották, amelyeket lépcsősen állítottak föl.

Gépfegyver 1610-ből 20 csövel.

Gusztáv Adolf 1630-ban szállt partra, hatalmába hajtotta Pomerániát, majd az Odera mentén haladt előre, ahol Frankfurtot is megszállotta. A protestáns fejedelmek nem fogadták szívesen: a szász választó békét akart közvetíteni, a brandenburgi pedig félt a svédek terjeszkedésétől a Keleti-tenger mellett. Mindkettőt kényszerítenie kellett, hogy szövetkezzenek vele és rendeljék seregeiket az ő fönnhatósága alá. Erélyesebben arra a hirre tört előre, hogy Tilly hosszabb ostrom után megvette és földülta Magdeburgot. Tilly erre szerencsétlen csatározások után Breitenfeldhez vonult vissza, ahol Gusztáv Adolf nyílt csatában teljesen szétverte seregeit (1631 szept. 17). Ez a fordulat a császárra fölötte veszedelmes volt. Miksa kénytelen volt seregeit saját országai védelmére visszavonni; a császárnak alig volt serege. A protestánsok megváltóként ünnepelték a svéd királyt, aki a Rajnához vonult, elfoglalta Pfalzot, majd Bajorországot támadta. Ugyanakkor a szász választó Csehországban nyomult előre.

II. Ferdinánd ebben a helyzetben újra Wallensteinhez fordult. A megegyezés azonban késett. Az önérzetében sértett Wallenstein már előbb Gusztáv Adolffal lépett összeköttetésbe, aki azonban nem bízott benne. A liga és a magyar királlyá koronázott trónörökös is akadályokat gördítettek a megegyezés elé. 1632-ben azonban Gusztáv Adolf

bevonult Bajorországba, a Lechnél Tilly seregeit ismét szétverte (ápr. 15), majd elfoglalta Augsburgot és Münchent. Tilly sebeibe belehalt, Bajorország pedig az ellenség hatalmában volt. A Gusztáv Adolffhoz csatlakozott fejedelmek zsoldosai a háború iszonyait ezzel az országgal is megismertették. Ebben a veszedelmes pillanatban Wallenstein megkapta, amit kívánt: a hadvezetés korlátlanul a kezeibe jutott, a császár csak vele tárgyalhatott. A császári csapatok is az ő fönnhatósága alá jutottak. Seregei elől a szász választónak ki kellett vonulnia Csehországból. Azután Wallenstein Bajorország védelmére ment. Nürnbergnél mindkét sereg elsáncolta magát, Wallenstein kedvezőbb helyen, dombháton. Gusztáv Adolf ismétetlen megkísérlette hadállása ellen az ostromot, de ez az akkor szokatlan nagy ágyúharccal sem sikerült.

Gusztáv Adolf. Van Dyck képéről.

Wallenstein
újabb
megbízása.

Lützen.

A Duna vonalához vonult tehát, Sziléziából pedig Thurn alatt cseh száműzöttek készültek Bécs ellen. Wallenstein erre Szászország ellen ment és elfoglalta Lipcsét. Ott, Lützennél találkozott megint a két sereg egymással. A svédek Wallenstein középső hadállását és balszárnyát már kiverték hadállásaikból, amikor Wallenstein maga a centrumban megfordította a csata sorsát. Gusztáv Adolf akkor szintén középső hadállása segítségére sietett, de közben az ellenséghez nagyon közel jutott és elesett. Weimári Bernát, aki a vezérletet átvette, csak a késő esti órákban újabb két roham után verte ki a császáriakat hadállásaikból (november 16).

Wallenstein
bukása.

Wallenstein. Van Dyck képéről.

A háború további sorsát Gusztáv Adolf halála döntötte el. A svédek jelentékeny területeket követeltek, vezéreik és katonáik jutalomra vágytak, kancellárjuk, Oxenstierna tehát tovább folytatta a háborút; de a vezér hiányzott. Wallenstein is a békekötést óhajtott. Különböző tervei voltak: a protestánsokkal akart meg egyezni, hogy az idegenek ellen forduljon, majd az idegenekkel is kereste a megegyezést, hogy a császárt békekötésre kényszerítsék. Időközben seregei Csehországban táboroztak; Wallenstein tétlen volt, amikor megmozdult, sem ért el sikert. Önálló politikája, alkudozásai a száműzött csehekkel és a svédekkel,

hogy Thurnt fegyverletétele után szabadon bocsátotta, gyanút keltettek ellene. Ellenségei ezt fölhasználták ellene, serege is gyanakodva nézte az alkudozásokat. Tisztjeit ismételtelen meg kellett esketnie, hogy hívek maradnak hozzá. Ellenségei végre kieszközölték letételét. Amikor föltétlen hűvel Égerbe vonult, ír zsoldosai hű tisztjeivel együtt meggyilkolták (1634 febr. 18). Az állandó császári sereget tulajdonképpen ő alapította meg.

A francia-svéd
háború.

A nagy vezérek halála után mindenki békére hajlott. A szász választó elsőnek egyezett meg a császárral. Megállapították kárpótlását és a fölveket a vallási ügyek rendezésére (prágai béke, 1634). A következő évben Brandenburg is békét kötött. Még Oxenstierna is hajlandó lett volna megegyezni, mert a svédeket Nördlingennél megverték (1634), úgyhogy a Keleti-tenger vidékére szorultak vissza.

A háború már teljesen el is vesztette vallásos jellegét. A császárelle-
nes párt élére Franciaország állt, az ő pénzén még 13 esztendeig
huzódott a küzdelem. Ez a küzdelem már nem volt jelentős. A nagy
hadvezérek elestek, a seregek nem kaptak zsoldot, számuk is csekély
volt, még a svéd seregek fegyelme is fölbomlott; nagyobb eredmén-
yeket tehát nem érthettek el. Annál nagyobb átkai voltak a lakosságnak.
Délien a bajorok és a kisebb protestáns fejedelmek küzdöttek egymás
ellen. A francia hadak eleinte Weimari Bernát, az ő halála után
Turenne vezetése alatt megszállták Elsasst és néhány várost. Őket
azonban inkább a Spanyolország ellen a Németalföldön megindult
háború foglalta el, ahol Condé aratott fényes sikereket. A legjelenté-
kenyebb eredményeket akkor is a svédek érték el a szász választó

Fosztogató katonák. Egykorú fametszet.

és a császár (Gallas) seregei ellen. Banér elfoglalta a szász területek
egy részét (1636), utóda Torstenson pedig Breitenfeldnél aratott döntő
diadalt (1642), majd Jankaunál megverte a dánokat, akik a császár
segítségére siettek, és azután, szövetkezve Bethlen († 1629) utódával,
I. Rákóczi Györggyel, Bécsig nyomult előre (1645).

A békealkudozások a franciákkal Münsterben, a svédekkel Osnab-
rückben már 1642-ben megkezdődtek, de ámbár III. Ferdinánd
(1637—1657) is óhajtotta a békét, csak 1648-ban vezettek sikerre.
A vallási ügyekkel kevesett foglalkoztak: a kálvinistáknak megadták a
szabad vallásgyakorlatot, az egyházi birtokokat illetőleg pedig az 1624
évi birtokállapotot vették irányadónak. Európa államjogi viszonyait
azonban a béke egészen átalakította. Franciaország a már 1552-ben
megszállott Metz, Toul és Verdun városokhoz még megkapta az elsassi
osztrák birtokokat és Breisach városát. Svédország a Keleti-tenger

A westfáliai
béke.

fölött szilárdította meg hatalmát és megkapta Elő-Pomerániát, Wismárt továbbá az Elba és a Weser torkolatvidékét: a brémai érsekséget (a várost nem) és a verdeni püspökséget. Ezek révén a birodalom tagja lett és beleszólhatott ügyeibe. A német fejedelemségek közül Szászországot a két Luzáciával, Brandenburgot hátsó Pomerániával, a magdeburgi érsekséggel és a kammini, a halberstadti és a mindeni püspökséggel kárpótolták. Bajorországot a Felső-Pfalzzal és a választófejedelemséggel jutalmazták. A pfalzi fejedelem fia visszakapta a Rajna mentén fekvő birtokait és ő lett a nyolcadik választófejedelem. Akkor ismerték el Hollandia és Svájc függetlenségét is. Németországra az volt a szomorú, hogy amikor Európa nyugati részén Franciaország, a Keletitenger mellett Svédország olyan nagy hatalomra tett szert, a birodalom belsőleg teljesen fölbomlott és elvesztette jelentőségét.

A NAGYHATALMAK SZERVEZKEDÉSÉNEK KORA.

A Stuartok és az angol forradalom. A harmincéves háborúban az európai államok hatalmi viszonyai gyökeresen átalakult, a vallásos küzdelmek rettenetes pusztításai nyomában pedig a belső kormányzásban is történtek változások: az abszolutizmus ott is diadalt aratott, ahol korábban a rendek hatalma gátat vetett eléje. Az új nagyhatalmak mind az abszolút kormányzás alapján rendezkedtek be. Csak Angolországban volt a fejlődés más. Ott a Stuartok önkényes kormányzása ellen forradalmi mozgalom támadt, amely végre az ország kormányzását a parlamentre ruházta.

Abszolút
kormányzás.

Hogy épen Angliában fejlődtek így a viszonyok, ahol pedig a Tudorok a legkorlátlanabbul uralkodtak, annak a magyarázata az, hogy az angol nép erejét a vallásos küzdelmek nem törték meg, sőt ellenkezőleg épen Erzsébet idejében minden téren olyan föllendülés indult meg, amely a nép gazdasági és szellemi erejét, önértékét és ellenálló képességét fokozta. Amit egykor a kimerült Anglia a Tudoroktól eltűrt, azt, megerősödve, az idegen Stuartoktól már nem tűrte el. Stuart Mária fia, I. Jakab (1603—1625, 63. l.) uralkodása különben is ríktó ellentétben állott Erzsébet uralmával. A népszerű királyné után kimért, rideg király került a trónra, aki Istentől eredő hatalmának szilárd hitében minden téren csak fejedelmi hatalmának korlátlan megszilárdítására törekedett. Ennek érdekében a leghatározottabban foglalt állást az állami egyház mellett, amelynek püspöki szervezete fölfogásának mindenben megfelelt. Ezt pedig olyan szerencsétlenül tette, hogy a katolikusokat is, a protestánsokat is elidegenítette magától. A katolikusok a római egyház hatalmának visszaállítását várták tőle, Jakab azonban épen őket üldözte legkiméetlenebbül, úgyhogy elkeseredésükben már uralkodása második esztendejében a parlamenttel együtt levegőbe akarták röpíteni (1605, löporos összeesküvés). De a protestánsok is, akik a püspöki szervezetet el nem ismerték (szervezetükről

I. Jakab.

presbyterianusoknak, különben puritánoknak nevezték őket), megérezték haragját. Őket csak sokaságuk miatt tűrte meg. Minthogy azonban Erzsébet királyné protestáns politikájával szakított, még a püspöki szervezet hívei is presbyterianus képviselőket küldtek a parlamentbe. A parlament a külföldi protestánsok megsegítését követelte, I. Jakab azonban kiszolgáltatta németalföldi szövetségeseit a spanyoloknak, vejét, Pfalzi Frigyeszt nem segítette meg, sőt ellenkezőleg, a spanyolok kedvéért kivégeztette Raleight, a híres tengerészt (64. l.), és fiát, Károlyt is spanyol hercegnővel akarta összeházasítani, de ajánlatát protestáns vallása miatt visszautasították. A parlamenttel mindig ellentétbe került, tehát parlament nélkül és kegyenceinek, különösen Buckingham hercegének segítségével kormányzott. Uralkodásának azonban volt nagy eredménye is, hogy végre a szigetország egy fejedelem alatt egyesült, ámbar ez az egyesítés akkor még gyengének látszott.

I. Károly.

Népszerűtlensége fiának vált kárára. I. Károly (1625—1649) a spanyol kudarc hatása alatt Spanyolország ellen fordult, de már trónralépésekor ellentétbe került a parlamenttel, amely azért is neheztelt, hogy katolikus francia hercegnőt vett nőül. A spanyol hadjáratra ugyan megadták a rendkívüli adót, de a király rendes jövedelmeit, a határvámokat (tonna és fontpénzek) csak egy évre szavazták meg, pedig a szokás az volt, hogy a király uralkodásának egész tartamára megajánlották. A büszke és erélyes királyt ez sértette, két parlamentet is föloszlatott, de az ujjakkal sem járt jobban. Tanácsosát, Buckingham herceget vád alá helyezték és az adót nem ajánlották meg. Külpolitikája is szerencsétlen volt. Támadása Spanyolország ellen nem sikerült; házassága a katolikus táborhoz fűzte, s amikor protestáns alattvalóit azzal akarta megbékíteni, hogy a hugenottáknak segítséget vitt, La Rochelle alatt ismét kudarcot vallott.

Az elégtelenséget fokozta, hogy az udvartartás sok pénzbe került és a király a vagyonos polgárokat kényszerítette, hogy hitelezzenek neki. Aki a hitelt megtagadta, börtönbe került, s a király az ellenszegülő polgárokat haditörvényszék elé állította. Harmadik parlamentjétől végre 1628-ban megkapta az adót, de el kellett fogadnia az eléje terjesztett «petition of rights»-et, amely a rendkívüli törvényszéket és az elfogatásokat eltiltotta és az önkényes adók ellen fordult. Károly az új törvényt mindjárt megsértette, s amikor a parlament ellenszegült, elnapolta. Az ellenzék azonban megint diadalmaskodott: az elnököt az elnapolás kihirdetésében megakadályozták és még előbb határozatot hoztak, amely eltiltotta a parlament beleegyezése nélkül kivetett adók beszédését és beszoigáltatását (1629).

Önkényuralma.

Károly erre föloszlatta az országgyűlést és tizenegy évig nem hívta össze a parlamentet. Tanácsosai ezt az időt a korlátlan hatalom

megszilárdítására használták föl. A politikát Strafford lordja vezette. A király hatalmának megerősítésére Írországból hadsereget szervezett, a politikai bűnök megítélésére rendkívüli törvényszéket (csillagkamara) állított, a szükséges pénzt pedig új monopóliumokkal és a hajópénz

I. Károly. Van Dyck festménye.

elavult adójának föllevenítésével (1634) szerezte meg. Ez az utolsó intézkedése nagy mozgalmat keltett. A hajópénzt régebben a partmenti városok háború idején fizették, de Strafford a békében is az ország belsejében is szedte. Egy nemes, Hampden, fizetését megtagadta; a törvényszék ugyan ezért elítélte, de az egész Anglia a pártjára állt. Az adóbehajtás összeütközéssel, zavargással járt. Még veszedelmesebb volt

Laud canterbury érsek egyházpolitikája, aki új püspökségek föllállításával és szigorú ellenőrzéssel Skótszágban is az anglikán egyházat akarta diadalra segíteni. A király pazar udvartartása és katolikus összeköttetései is összeütköztek a puritán fölfogással. A skótok föllázdak (1639), s a király a kellő fegyveres erő és pénz hiányában összehívta a parlamentet. Ez a parlament azonban csak három hétig ülésezett, mert az adót a sérelmek orvoslása nélkül megszavazni nem volt hajlandó, s ezért Károly föloszlatta (1640, rövid parlament).

A hosszú
parlament.

Csak hogy a király a skótokkal nem tudott megegyezni és ugyanabban az esztendőben még egyszer összehívta a parlamentet (hosszú parlament). Az ellenzék vezetői:

Cromwell. Lely festménye.

Pym és Hampden az országgyűlésen a király tanácsosai ellen fordultak. Straffordot törvény elé állították és verpadra küldték, Laud börtönbe került. A király kénytelen volt kiszolgáltatni hű tanácsosait, a parlament pedig megszüntette az önkényuralom intézkedéseit és a hatalmat egészen a kezébe ragadta. A presbyterianusok a király hatalmát megszorították, hadseregét föloszlatták, kimondták a miniszteri felelősség elvét és elhatározták, hogy a parlament minden harmadik esztendőben a király hívása nélkül is összeül és a saját hozzájárulása nélkül föl nem

oszlatható. A skótokkal pedig békét kötöttek és kárpótlást fizettek nekik.

Az ír lázadás.

A királynak még mindig nagy pártja volt, de hibázott, amikor segítségért az angolok ellenségeihez fordult. Az írek, akiket még Strafford szemelt ki erre a szerepre, hajlandók voltak a királyt megsegíteni. A király azonban az ő rokonszenvűket sem tudta javára fordítani, habozott, amire az írek fölkeltek és lemészárolták az írországi angolokat (1641). A fölkelés a királyon nem segített, a parlamentet pedig újabb lépésekre sarkalta. Az írek föllázításával vádolták a királyt; a great remonstranceban pedig összefoglalták minden követeléseiket. Az ellenzék ebben a kérdésben csak tizenegy szóval győzött, ami Károlyt annyira fölbátorította, hogy katonasággal vonult a parlamentbe és az ellenzék öt legkiválóbb tagját el akarta fogatni. Föllépése azon-

ban rosszul sikerült: az illetők nem voltak ott s az erőszakra London népe is fegyvert fogott a parlament védelmére.

Károly nem volt biztonságban a fővárosban és az ország északi részeiben fegyverkezni kezdett. Táborában különösen a nemesség (a gavallérok) gyülekezett, amelynek kiváltságait a presbyterianusok szintén megtámadták. A parlament is gyűjtött sereget, amelynek zömét a polgárosztály, főképp a puritánok (nyírott fejükről a kerekfejűek) szolgáltatták. Természetes tehát, hogy a király serege jobb volt. A parlament győzelmeit csak Cromwell Olivérnek és independens dandárának köszönhetette. Cromwellnek puritán jelleme már korán nagy népszerűséget szerzett, nagy erélye pedig valósággal praedestinálta a vezérségre. Erélye vitte az independensek pártjára, akik, akkor a legtúlzóbbak, a királyság, a rendek és az egyház hatalmát meg akarták törni és az államot a népfelség elve alapján óhajtották újjászervezni. A parlament seregét Károly legyőzte, de Cromwell kitűnő fegyelmezett lovasai Marston-Moornál leverték a gavallérokat (1644), majd egy év múlva Nasebynél kivívott diadalukkal eldöntötték a küzdelmet. A király serege megsemmisült, ő maga Skótszországba menekült (1645).

A helyzet akkor Károlyra kedvezően alakult. Forradalmi mozgalmakban a vezetés rendszeren a túlzók kezébe kerül, ők vívják ki a diadalokat, amikor azonban elveiket is diadalra akarják juttatni, a higgadtak elfordulnak tőlük. Angliában is ez történt. A diadalt az independensek aratták, a nemzet nagy része azonban nem osztotta elveiket. A parlament presbyterianus többsége hű volt a királysághoz és csak a parlament jogainak védelmére és a püspöki szervezet ellen fogott fegyvert. Az independensek köztársasági törekvéseit ellenezték. Ez az ellentét Károlynak kedvezett, de a király tovább is ragaszkodott politikájához, a skót conventet nem hívta össze és a püspöki szervezetet is fönntartotta, amire az elkeseredett skótok kiszolgáltatták a parlamentnek. Még mindig megmenekülhetett volna, mert mindkét párt tárgyalt vele, de közben kitűnt, hogy ezeket a tárgyalásokat nem veszi komolyan. Ámbár London népe az independensek ellen fölkelt, az uralom mégis az ő kezükbe jutott. A hadsereg el volt

Az angol állam pecsétje Cromwell idején.
A parlament ülését ábrázolja.

Naseby.

A hadsereg uralma.

keseredve, mert a parlament nem fizette meg a zsoldot. Cromwell tehát elfoglalta a fővárost és kutasította a parlamentből a presbyterianusokat (csonka parlament). Amikor az írek és a skótok a király megmentésére fegyvert fogtak, Cromwell leverte őket, a parlamentből a király utolsó párthíveit is kizárta és Károlyt vád alá helyezte. A felsőház, amelynek üléseire alig tízegynehány tag járt el, ehhez nem járult hozzá; Cromwell tehát föloszlatta. A bíróság így Károly ellenfeleiből alakult, akik halálra ítélték és 1649 jan. 30-án lefejeztették.

A király pöre:

Angol-hollandus tengeri csata. 1666. Van der Velde festménye.

A köztársaság.

Ezzel a szigetország belső egyensúlya teljesen fölbillent. A csonka parlament a végrehajtó hatalmat az újonnan alkotott államtanácsra bízta, a kisebbség azonban a köztársasági rendet csak erőszakkal tudta fönntartani. Az írek és a skótok a király fiáért fogtak fegyvert és Cromwell csak véres küzdelemmel fojthatta el fölkelésüket. Cromwell diktátori egyénisége és a hadsereg is újra ellentétbe jutott a parlamenttel. A csonka parlamentet szétkergette (1653); de az új parlament tagjai csupa vallásos rajongók voltak, akik nem voltak alkalmasak a kormányzásra. Végre Cromwell államesinnyel magára ruháztatta a hatalmat. Mint lord protector gyakorolta mindazokat a jogokat, amelyeket Károlytól megtagadtak. A parlamenttel, ámbár a királypártiakat és

Cromwell lord
protector.

a presbyterianusokat törvénnyel zárták ki belőle, megegyezni akkor sem tudott és önkényesen kormányzott. Politikája azonban az angol népnek új dicsőséget és nyereségeket hozott. Vallásos kérdésekben teljes szabadságot adott, a forradalom idejében fölbomlott rendet pedig erélyes kézzel állította helyre. Külső politikája Erzsébet királyné nyomán haladt. Spanyolországtól elragadta Jamaikát és Dünkirchent. Anglia tengeri hatalmát pedig olyan magasra emelte, hogy Hollandiát is leszorította az első helyről. Hajózási törvénye (act of navigation, 1651) súlyos csapást mért a hollandusok közvetítő kereskedelmére, mert eltiltotta őket az angol árúk és gyarmatárúk közvetítésétől. Hollandia ezért háromszor is megindította a háborút (1652—1654, 1664—1667, 1672—1674), de végre is el kellett ismernie Cromwell rendeletét és amerikai gyarmatait is kénytelen volt Angliának átengedni. Anglia akkor lett a tengerek ura.

Cromwell azonban már öt év múlva meghalt (1658), fia Richard pedig, aki követte, meghasonlott a sereggel és lemondott. Új fejtelenség támadt, de a nép már békét óhajtott, s így Monk tábornok bevonult Londonba, hogy a Stuartokat restaurálja. II. Károly (1660—1685) ezt megkönnyítette, amikor Bredából kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben elismerte a parlament hatalmát. A nép örömmel fogadta vissza, fölteleket sem kötött ki, atyja bíráit pedig kiszolgáltatták a királynak. Tizenketten vérpadra kerültek, s a túlbuzgó tanácsosok még Cromwell holttestét is fölakasztatták és megégették. A király népszerűsége ezért nem tartott sokáig. Vallásos kérdésekben eleinte az anglikán egyház uralmáért küzdött. 1673-ban törvényt hoztak, amely a katolikusokat úgy zárta ki a hivatalokból, hogy a transsubstantiatio tanával ellenkező hivatalos esküt állapított meg. A katolikusok mellett pedig a többi protestáns felekezetek tagjait is üldözték. Ezért egy másik nevezetes törvény, a habeas corpus act kiadására kényszerítették, amely eltiltotta, hogy bírói végzés nélkül valakit elfogjanak, és elrendelte, hogy a letartóztatottat 24 óra alatt törvényes bírāja elé kell állítani (1679). Az elkeseredést leginkább szégyenletes külpolitikája fokozta: Dünkirchent pénzért eladta a franciáknak, a hollandusok még Londont is megtámadták és a Themсэн gyújtották föl az angol hajókat (1666), majd évdíjat fogadott el XIV. Lajostól és megígérte, hogy hódító politikáját nem fogja akadályozni. A parlamentben azonban az ellenzékkal (whig) szemben erős királypárt (tory) is támadt, amely a könnyelmű és pazarló királyt megvédte a támadások ellen. Uralkodása végén ismét a vallástügy okozott bajokat. Öccse, a trónörökös, katolikus lett, a parlament tehát ki akarta zárni az örökösödésből. A toryk ugyan ezt megakadályozták, de a Stuartok helyzete újra gyöngült, és a király ellen még összeesküvés is támadt (rozsházi összeesküvés, 1681).

A restauráció.

II. Károly.

II. Jakab.

A dicsőséges
forradalom.

II. Jakab (1685—1688) pedig csupa katolikussal vette magát körül, ami csak táplálta az ellenzéket. Amikor fia született, az elégtelenek protestáns vejét, Orániai Vilmost hívták meg trónjára. A nemzet többsége elpártolt Jakabtól, még legközelebbi környezete is; és Vilmos kardesapás nélkül foglalta el a trónt (dicsőséges forradalom, 1688). Csak az írek fogtak fegyvert a Stuartok érdekében, de őket is leverték és a Stuartok francia kegyelemkenyérre szorultak. III. Vilmos (1688—1702) a declaration of rights-ben biztosította a parlament jogait. A parlamentáris kormányrendszer az ő uralkodása alatt erősödött meg. A király elismerte, hogy az országgyűlés az adót évenként szavazza meg. A civillistát elválasztották a budgettől; az előbbivel a király korlátlanul rendelkezett, az utóbbiról a kormány tartozott pontosan elszámolni. A király a minisztereket a parlament többségéből választotta és a parlamentnek azt a jogát is elismerte, hogy a trónöröklés kérdését ő rendezi. Uralma alatt Anglia és Hollandia personális unióban egyesültek, a «tengeri hatalmak» az európai politika legjelentékenyebb tényezői voltak és XIV. Lajos hódító politikája ellen fordultak.

A korlátlan királyi hatalom megerősödése Franciaországban.

Angolországgal ellentétben a királyi hatalom Franciaországban fejlődött legkorlátlanabbul. A 17. század második felében XIV. Lajos volt a legönkényesebb király, s a többi uralkodónak is korlátlan hatalmuk megerősítésére a francia intézmények szolgáltak mintául. Ez az abszolutizmus azonban nem fejlődött közvetlenül IV. Henrik hatalmából; közbe a királyi hatalom még egyszer megrendült.

Medici Mária
kormányzása.

Amikor IV. Henrik meghalt, fia XIII. Lajos (1610—1643) csak kilenc éves volt. A kormányt helyette anyja, Medici Mária vezette. Uralkodása szerencsétlen volt. A hagyományos Habsburg-ellenes politikával szakított és gyermekeit III. Fülöp spanyol király gyermekeivel házасította össze. Hogy kormányzását megkönnyítse, a rendeknek kedvezett, akik újra nagyobb hatalmat szereztek. A rendek gyűlését is összehívta (1614), ámbar IV. Henrik már nem hívta össze őket; de nem volt vele szerencséje, amire gyűléstermüket ünnepségek ürügye alatt bezáratta és tanácskozásukat többé nem engedte meg. Az ügyeket kegyencek vezették: eleinte a királyné komornájának férje, majd az ifjú király solymára, aki szerencsétlen versenytársát megölette. A kegyenc saját embereivel igazgatta az országot, de erőszakoskodásaik miatt a kormányzók pártja ellen hatalmas ellenzék támadt, amelynek élén a délvidék hugenottái álltak. A király hadat vezetett ellenük, de komoly eredményt nem tudott elérni, erősebb váraik alatt pedig kudarcot vallott.

Richelieu.

Ezek között a körülmények között hívta meg miniszteréül Richelieu biborost (1624). Richelieu a központosítás határozott híve volt; követ-

kezetes, erélyes, sőt erőszakos politikus, aki az országban rendet akart teremteni, a külföldön pedig vissza akarta állítani Franciaország meg-ingott tekintélyét. A király hatalmát két tényező veszélyeztette: a protestánsok nagy fegyveres hatalma és a nemesség. Először a protestánsok ellen kellett fordulni, mert harcban álltak a királlyal. Richelieu igen erélyesen lépett föl, a hugenották helyzete tehát hamar meggyöngült. Váraik könnyű szerrel jutottak a király birtokába, a legtöbb önként megadta magát. Csak az erős La Rochelle okozott a kormánynak

A hugenották
megtörése.

Richelieu hármasképe. Champaigne festménye.

nagyobb gondokat. Az elkeseredettek ott gyülekeztek, a kikötőt is megerősítették és kétszer angol segítséget is kaptak. Ellenük csak ostromzárral lehetett eredményt elérni. Ezt a föladatot a francia seregek jól is oldották meg: az angolok segítő kísérletei nem sikerültek, a várost a tenger felől is elzárták. Az éhező lakosság végre kemény ellenállás után föladta a várost (1628). Csak a Cevennekben folyt még a küzdelem, de ott is hamar véget ért. Richelieu a legyőzöttekkel kegyesen bánt: amnesztiát kaptak, a nantesi rendeletet pedig megújították (58. l., 1629). A bíboros csak nagy hatalmukat törte meg, amely az államra veszedelmes volt; vallásuk szabad gyakorlatát nem háborította.

A nemesség
megtörése.

Nehezebb volt a másik feladat megoldása, a nemesség megtörése. Viselkedésük igen garázda volt: maguk szolgáltattak maguknak igazságot; az utcákon, különösen éjjel, fegyveres kísérettel egész kis harcokat vívtak ellenségeikkel, várkastélyaik pedig védelmet nyújtottak nekik a hivatalos üldözés ellen. Richelieu tehát az ország védelmére alkalmatlan erődítéseket leromboltatta, fölrobbantotta, a párbajozókat, az utcai harcok hőseit fölakasztatta. Ezért azonban a nemesség Richelieut gyűlölte és a királyi család tagjaival ármányokat szőtt a bíboros megbuktatására. A király anyja azért haragudott rá, mert kiragadta kezéből a hatalmat, a királyné, mert külső politikája a spanyolok ellen irányult, a király öccse pedig, hogy nem volt semmi hatalma a kormányzásra. XIII. Lajos azonban minden ármánnyal szemben megvédte hű tanácsosát, aki őt a kormányzás gondjai alól fölmentette. Medici Máriának el kellett hagynia az országot, az orléansi herceg

A király bevonulása La Rochellebe. Callot metszete.

híveit (Montmorency 1632, Cinq-Mars 1642), akik lázadást és összeesküvést szítottak a bíboros ellen, kivégezték. Richelieu ugyan mindig veszedelemben forgott, de kegyetlen szigorával és kémeivel megvédte magát, terveit pedig megvalósította. A megbízhatatlan főúri kormányzók helyett a tartományok kormányzását is többnyire polgári származású, felelős intendánsokra bízta. Csak a pénzügy rendezése nem sikerült neki: új adókat kellett kivetnie, amelyek a nép terheit szörnyen megnövelték, úgyhogy végre a nép is meggyűlölte.

Mazarin.

Halála után egyik buzgó híve, az olasz származású Mazarin (Mazarini) került az ügyek élére. Minthogy XIII. Lajos röviddel Richelieu után szintén meghalt, fia, XIV. Lajos (1643—1715) pedig csak öt éves volt, az anyakirályné egészen Mazarinre bízta a kormányt, aki Richelieu nyomain haladt. Richelieu finansziális politikája azonban új nehézségeket támasztott. A bíboros az egyenes adókat előre bérbe adta és tömegesen szervezte az új állásokat, különösen a pénzügyek kezelésére, hogy eladásukkal is pénzt szerezzen. Ezeket az állásokat nagyobb cso-

portokban vállalkozóknak adták el, hogy az egyes állásokat viszont ők bocsássák áruba. Ezzel a pénzügyi kezeléssel a jövedelmek bérléséből és a hivatalok elárúsításából a bankároknak (partisans, traitans) nagy jövedelmük volt. Az új pénzarisztokratia rohamosan gazdagodott és a parvenü polgárok pazarló fényűzése és gőgje új ellenzéket keltett, amely a kormány politikájának azt vetette szemére, hogy a népet kiszolgáltatja az «éhes varjaknak», a bankároknak pedig, hogy vétkes módon szerzik nagy jövedelmüket, amikor az ország népe nyomorog.

Az elégtelenség akkor tört ki, amikor Mazarin a párisiakra telekadót vetett (1644). A párisi parlament ez ellen a rendelet ellen tiltakozott. A parlament ugyan bírói testület volt, a legfelsőbb törvényszék, amely azonban ebben az időben, minthogy a rendek gyűlését 1614 óta

A fronde.

A királyné kocsizása. Van der Meulen festménye után.

már nem hívták egybe, azt a jogot követelte magának, hogy a kormány rendeleteit, amelyeket hozzá beiktatásra leküldöttek, fölülbírálhassa. A mozgalmat az angol parlament küzdelmeiről érkező hírek is támogatták. A parlament három tanácsa együttes ülésben visszavetette Mazarin rendeletét és élesen bírálta pénzügyi politikáját. Párisban pedig zavargás tört ki. A kormány ugyan a parlament határozatát megsemmisítette, de a telekadót is visszavonta. Helyette a kereskedőket adóztatta meg és a parlament tagjaira rótt ki új terhet. Ezzel az eljárással azonban a párisiakat és a parlamentet végkép elkészerítette. A parlament a többi főtörvényszékek tagjait együttes gyűlésre hívta össze, hogy a visszaéléseket megszüntessék; amikor pedig vezérszónokukat elfogták, a város föllázadt (1649).

A mozgalom (fronde) az egész országra áttérjedt, és a királyi család tagjai s az ország hercegei is Mazarin ellen fordultak. Az udvar-

A heregek frondeja.

nak tél idején St. Germainbe kellett szöknie és Páris lakossága még azt sem engedte meg, hogy a butorokat utánuk vigyék. Csak Condé hercege maradt hű Mazarinhez; az ő sikerei folytán a két párt fegyverszünetre is lépett (1649). Condé azonban most úgy viselkedett, mintha minden tőle függene, amiért az udvar szabadulni akart tőle és bezáratta. Erre a hercegek is Mazarin ellen fordultak, akinek el kellett hagynia az országot (1651). A polgárság és a főnemesség érdekei azonban ellentétben voltak. Condé, akit szabadon bocsájtottak, spanyol segítséggel folytatta a háborút. Mazarin végre Turennet nyerte meg magának, majd a párisiak is Condé ellen fordultak. Ez az ellentét meg-

könnyítette Mazarinnak a diadalt (1652). A fronde leverésével pedig megtört a nemesség, a polgárság és a parlament utolsó ellenállása is. Az abszolút királyi hatalmat semmi sem korlátozta.

A külpolitikában a két hatalmas miniszter a hagyományos Habsburg-ellenes politikát folytatta. Amikor Spanyolország a mantovai örökösödési háborúban a neversi herceg ellen fordult, Richelieu francia fegyverekkel biztosította a hercegnek Mantova birtokát (79. l., 1629—1631). A harmincéves háborúban pedig a császári hatalom megtörésére iparkodott. A franciák még az ő életében el is foglalták Elsaszt, a nagy eredményeket azonban

XIV. Lajos. 1706.

a westfáliai békében már Mazarin aratta le. Spanyolország ugyan fölhasználta az alkalmat, hogy a belső zavarok idején visszaszerezze, amit a harmincéves háború idején Condé a Németalföldön elhódított, de Mazarin az angol köztársaság segítségével Dünkirchennél döntő csapást mért a spanyol hajóhadra (1657), amire Spanyolország a pyrenei békében lemondott Rousillonról, Artoisról és néhány fontos belga erődítésről (1659).

A pyrenei béke.

XIV. Lajos.

XIV. Lajos kormányzása és udvara. Mazarin halála után (1661) XIV. Lajos maga vette át az ország kormányzását. A premier-miniszterek kora megszűnt, XIV. Lajos mindenben a saját akaratát érvényesítette és csak szakminisztereket alkalmazott, akik az ő parancsai szerint vezették az ügyeket. Az abszolút hatalom tetőpontját érte el. Tőle indult

A külső politika.

ki minden és tőle, a hatalmas és fényes roi-soleiltől várta mindenki boldogulását. A király szájába azt a híres mondást adták: «l'état c'est moi»; rendeleteinek egyetlen megokolása az volt: «car tel est notre plaisir». Az angol király hatalmáról gúnyosan nyilatkozott. Nem tűrt meg semmi bírálatot vagy ellenvéleményt. Alkotmányos testület nem korlátozta, a parlament is meg volt törve és rendeleteit kénytelen volt szó nélkül beiktatni. Minisztereit a polgárok sorából válogatta, hogy engedelmes eszközei legyenek. Megválogatásukban igen szerencsés volt. Közülük különösen kettő vált ki: Colbert és Louvois, akik észrevétlenül nagy hatással voltak rá és hatalmukat nevezetes újítások életbeléptetésére használták föl.

Colbert a belső ügyeket vezette: a gazdasági életet, a pénzügyet, az építkezéseket, közmunkákat, a művészetet és ezzel kapcsolatosan a gyarmatokat és a tengerészetet. Mazarin halálakor a király kegyeibe ajánlotta Colbert, aki az ő oldalán kezdte pályáját. Nagy hatalmát akkor szerezte meg, amikor XIV. Lajosnak a pénzügyminiszterbe, Fouquetba vetett bizalma megrendült. Fouquet és a pénzügyek vezetői (97. l.) visszaéltek hatalmukkal és jogtalan úton nagy vagyont harácsoltak össze. Colbert elfogatta és pörbe fogta őket; pörükkel az állam sok jogtalanul elkezelt milliót szerzett vissza. Colbert azután a

pénzügyi igazgatást államhivatalnokokra bízta. XIV. Lajos csak fokozatosan bővítette hatáskörét, de Colbert így is gyorsan emelkedett. Franciaország különösen gazdasági tekintetben köszönhetett sokat neki. Ő volt a merkantil-rendszer (40. l.) legtökéletesebb kifejtője, úgyhogy kora és utódai vele azonosították és róla colbertizmusznak is nevezték. A külkereskedelmi mérleg elvének következményeit tisztábban ismerte föl, mint előtte bárki. Nem volt olyan egyoldalú, mint a spanyolok, akik azt hitték, hogy gyarmatpolitikával biztosíthatják a nemesére beözönlését. Ennél sokkal fontosabbnak tartotta a nemzeti ipar fejlesztését. Az ipar fejlesztésében fáradhatatlan volt. Ahol a külföldön valamely iparág virágzásnak és hírnévnek örvendett, onnan kiváló iparosokat édesgetett Franciaországba, hogy az illető iparág ügyességeit meghonosítsák. Ahol

Colbert. Champagne festménye után.

Colbert.

A pénzügy.

Gazdasági élet.

ezt nem tehetette, oda franciákat küldött tanulmányútra. Allami mintagyárakat alapított, amelyek közül többet később bérbeadott egyes vállalkozóknak. A tőkét és a vállalkozókat azzal buzdította ipari vállalatok alapítására, hogy előleget, adómentességet és kiviteli prémiumokat adott nekik, a külföldi verseny ellen pedig védővámokkal oltalmazta őket. Az olyan cikkeket, amelyeket Franciaországban is készítettek, pótvámokkal védelmezte azokkal szemben, amelyek versenye veszedelmes lehetett volna. Buzgókodásának meg is volt az a nagy eredménye, hogy néhány év alatt a francia ipar világhírű lett, és különösen a fényűzési cikkeket egész Európa Franciaországtól vásárolta.

Gyarmatpolitika.

Minthogy pedig a franciáknak akkor gyarmataik még nem voltak, Colbert azt is szerzett. Északamerikai gyarmatbirodalmukat XIV. Lajos

tiszteletére Luisiánának nevezte el, és az ő idejében kezdtek a franciák Indiában is gyarmatosítani. A hajózás föllendítésére kiváltságos kereskedelmi társaságokat alapított, az idegen hajók árúira pedig vámot vetett, amivel elérte, hogy 13 év alatt a francia hajók száma megkétszereződött.

Adórendszere a jobbágság terheinek könnyítésére törekedett. Ezt különösen közvetett adókkal akarta elérni, ame-

Adótlgy.

A «Grace à Dieu». Az első kétfedelű. 1514.
Egykorú metszet.

lyek terhe alól a két kiváltságolt rend sem vonhatta ki magát. Ebben a tekintetben azonban politikája nem sikerült. XIV. Lajos fényes udvartartása és sok háborúja miatt az adót mindig emelni kellett, ami a népet annyira elkeserítette ellene, hogy holttestét éjjel szuronyok fedezete alatt kellett eltemetni. Iparpártoló politikájával a földművelő parasztsztyált érzékenyen sujtotta, mert, hogy olcsó munkabéreket érjen el, nem engedte meg az élelmiszerek és a nyersanyagok kivitelét.

Haditengerészet.

Franciaország azonban igen sokat köszön neki a haditengerészet terén is. A francia flottát ő alapította, első hadi kikötőjét is ő építette. A gyarmatpolitikához, a tengerészet fölvirágoztatására szüksége volt erre az eszközre. A flotta két részből alakult. A Földközi-tengeren még a régi divatú evezős gályákból állott, amelyeket gályarabok hajtottak, az Oceánon azonban magas építményű vitorlás hajórajt építettek. A mintákat ehhez az északon és a spanyoloknál fejlődött nehezebb típusok szolgáltatták. Az utóbbi természetesen sokkal harcképesebb volt, mert a gályákon az evezősök miatt csak a hajó előbástyáján alkal-

mazhattak néhány ágyút, s így nagyrészt a régi taktikával kellett harcolniok (49. l.); az új nagy hajókon azonban a hajó hosszában egész sor ágyút állítottak föl, úgyhogy ezek főképp a távolból ágyútűzzel küzdöttek, vagy gyujtóhajókkal iparkodtak egymásban kárt tenni (92. l.). Ezek a hajók nagyrészt háromárbocosak voltak és tökéletesítésükben a franciák jártak elől, akik mindig új típusok szerkesztésén fáradoztak. Ebben már előbb még az angolokat is megelőzték, akik azután csak átvették a franciák újításait. Franciák építették az első két- (1514) és háromfedelű (1637) hajót is.

A «Royal Sovereign». Az első háromfedelű. 1637. Egykorú metszet.

Hasonló fontos újításokat léptetett életbe a szárazföldi seregnél Louvois. Louvois nem volt katona, hanem bürokrata. Legnagyobb érdeme, hogy az elharapódzott visszaéléseket megszüntette és a sereget szervezte. A régi zsoldos seregnek sok baja volt, tisztjei sok zsoldot számoltak el, de kevés katonát tartottak. Ha megvizsgálták a sereget, mindig kaptak embereket, akikkel a számot hirtelen kiegészíthették. Ezek a tisztok különben állásaikat az ezredtulajdonosoktól pénzen vásárolták és gyakran a zsoldot nem is fizették meg, úgyhogy a katonaság a népet fosztogatta és mégis nyomorban élt. Louvois először is szigorú fölügyeletet léptetett életbe, majd a sereg felszerelésére és élelmezésére külön szervezetet léptetett életbe. A tiszteket új tiszti iskolák-

Louvois
és a hadügy.

ban neveltette és megkövetelte tőlük, hogy a csapatnál is szolgáljanak, még mielőtt tisztséget vásároltak. Előléptetésüket is szabályozta. A tiszteket tehát jobban függött a királytól, mint azelőtt; jobb képzettsége következében pedig a hadviselés is rendszeresebb lett. E tekintetben XIV. Lajosnak nagy szerencséje volt, hogy olyan vezérekre akadt, mint Turenne, Condé, Luxembourg, akik az összes körülmények mérlegelésével, a terep és a különböző fegyvernemek kellő fölhasználásával nyugodt elhatározással foglalták el a stratégiailag fontos pontokat és a korábbi egyszerű hadakozást módszeresebbé tették.

Vauban
és a várak.

Vauban. Vözev metszete.

Louvois még az ostromot és az erődítést tartotta a háború főtevézetőjének. A 16. század óta mindinkább divatosá vált, hogy a seregek a nyílt síkon is el-sáncolták magukat. Az erődítés és az ostromművészet tehát nagyot haladt. Ebben a tekintetben pedig Louvois szintén kitűnő segítőtársra akadt Vaubanban. Vauban erődítési rendszere nem volt új, tulajdonképen Itáliából származott át, de ezt a rendszert kitűnően alkalmazta. Csillag-alakú bástyaépítményeket szerkesztett, amelyeket az ellenség ellen hatalmas lejtős földtöltések védelmeztek. Nagy előnyük az volt, hogy az ellenség ágyúi nem tehettek sok kárt bennük, kiszögelléseik pedig úgy voltak

megszerkesztve, hogy a támadókra szembe is, oldalba is lehetett tüzelni. Franciaország észak-keleti határát, ahol természetes védőpontok nincsenek, Vauban hármaz várvonallal erősítette meg. A francia katonaságot az ilyen erődítések ellen új támadásra is tanította. A bástyák sarokszögletei irányában, ahol az ellenség tüzeinek legkevésbé voltak kitéve, zeg-zug alakú futóárkokban nyomultak előre. Ezeknek a készítésére műszaki csapatokat szervezett.

Katonai
reformok.

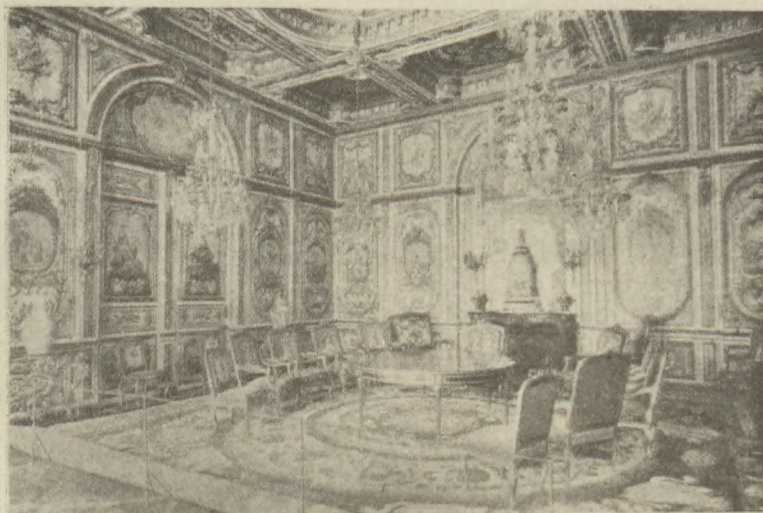
Újításai következtében a lándzsás csapatok száma állandóan apadt, a bajonette (Bayonne városáról) fölhasználásával pedig egészen megszűnt. Azóta a francia gyalogosok mind puskások, csak a kiválóbb csapatokat szerelték föl kézi gránátokkal is (gránátosok). A többi európai natal-

mak is kénytelenek voltak seregeiket hasonló módon átalakítani. Ez az oka, hogy a katonai műszavak és a kommandó is Franciaországból terjedt el és nagyrészt ma is francia.

Ezekkel az eszközökkel XIV. Lajos az egész Európa politikáját irányította. Franciaországnak az volt legfényesebb korszaka. XIV. Lajos udvarát úgy rendezte be, mintha Európa első fejedelme volna. Párist, szűk és kövezetlen utcáit és forrongó népét nem szerette. Ezért Versaillesba vonult vissza, amelyet óriási költségen teljesen átépíttetett, vagy Fontainebleauban. A palota, termei és kertje szertelen díszítéseikkel a legházból pompá kereteitől szolgáltak. XIV. Lajos hatalmát és dicsőségét hirdette itt minden: a palota óriási méreteivel, a bútorok és

XIV. Lajos
udvara.

A tanácsszoba Fontainebleauban.

drágaságok, a nyírott kertek, a nagy szökőkutak és a kert allegorikus szobrai.

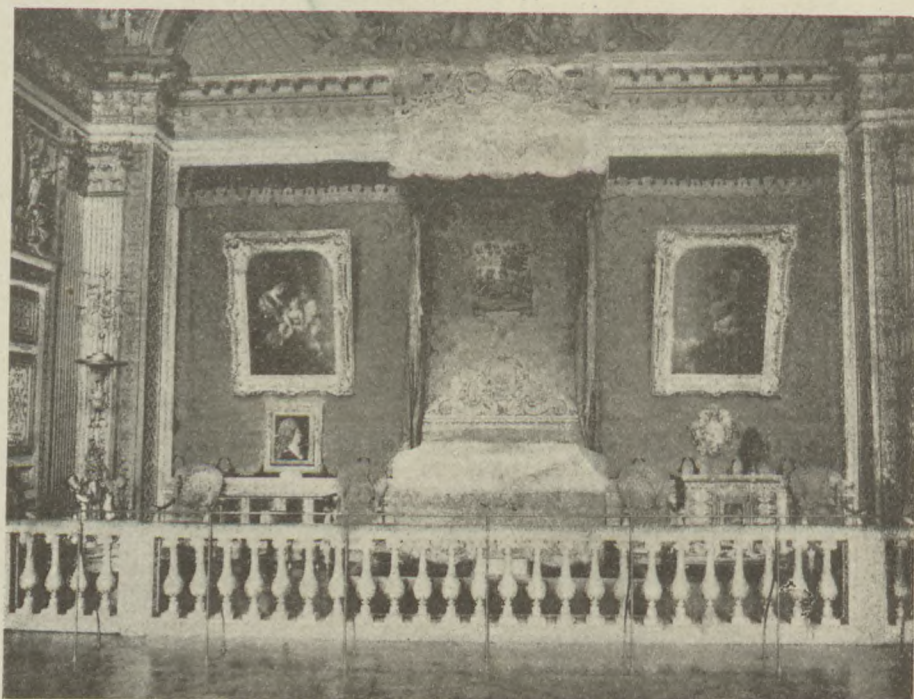
Az egész Versailles egyetlen egy nagy udvartartás volt. A király palotája mellett egész nemesi város épült: a vérbeli hercegek, az udvari méltóságok és nemesek fényesnél-fényesebb palotákat építtettek Mansard mesterrel és tanítványaival. Bennök kiváló festők (Poussin, Claude Lorraine, Lebrun) vetekedtek a falak díszítésében és XIV. Lajos dicsőítésében, de mindez csak a királyi pompa fényéért volt. XIV. Lajos megkívánta minden nemből, hogy az udvar körében tartózkodjék, fényét megjelenésével emelje, hódolatát mentől többször bemutassa. Akit ritkán látott, annak ezt szemére lobbantotta; aki nem jött az udvarhoz, azt gyanús szemmel nézte. Öregedésével szertartásosabb lett, a király ébredésétől lefekvéséig minden ténykedése: a fölkelés, a mise, a séta,

a vadászat, az ebéd, a színház valóságos ünnepség volt, amely kimért ceremóniákkal nagy tömegek részvételével folyt le. A nemeseknek méltóknak kellett lenniök az udvarhoz. Utánozták tehát divatját és ünnepeit: fogadtak, lakomákat adtak, zenészeket, színházakat tartottak, parancsaikat egész szolgasereg leste.

Az irodalom.

A művészeteket, az irodalmat, a tudományt ez az udvartartás virágoztatta föl. A fényes és finom élet s a király kegye az irodalomnak is kedvezett. Akkor éltek Corneille, Racine, Molière, La Fontaine,

XIV. Lajos hálószobája Versaillesban.

Boileau, Fenelon és Pascal. Igaz, hogy a király nem mindig a tehetséget pártolta, s több kiváló író szókimondásáért keserűen meglakolt, de a hízog udvaroncok is érdeklődést keltettek az irodalom iránt.

Arnyoldalak.

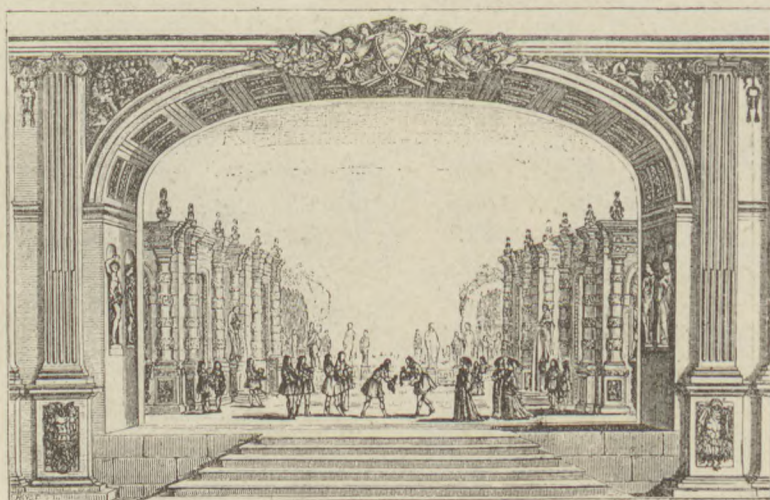
A nagy fénynek azonban voltak sötét árnyoldalai is. A szalonélet csupa külsőség volt. A társalgás rendkívül finom és válogatott, de csupa általánosság és szellemes udvariasság. A forma, az illem elfojtotta a tartalmat. Még a családi életet is megbontotta: a házastársak különválva éltek, a gyermekek szüleikkel csak ritkán találkoztak, nevelésüket tánc- és vívómesterekre bízták. A meggazdagodott polgárok, akik ezt a divatot szintén utánozták, nehézségük és bizonytalan föllépésük miatt úrhatnám szerepökben többnyire nagyon nevetségesek

voltak. A legnagyobb baj pedig az volt, hogy a társaság igénybe vette az ember egész idejét, úgyhogy egyénisége elveszett, komoly munkát nem végezhetett. A nemesség az állam szervezetében tétlen elemmé lett és anyagilag is tönkrement. XIV. Lajos bőkezűen osztogatta az évjáradékokat, mert ezzel a nemesek függő helyzetbe kerültek. A népre azonban a nemes is, az állam is új terheket rótt. A paraszt a legnagyobb nyomorban élt. Kihágásait szigorúan büntették; többnyire gályarabságra ítélték, mert gályarabokra nagy szükség volt. A sok háború pedig még növelte a bajt. Colbert takarékosagra intette a királyt, de ezért ő is elvesztette kegyeit.

Szerencsétlen volt XIV. Lajos egyházpolitikája is. 1685-ben visszavonta a nantesi rendeletet. A protestánsokhoz dragonyosokat szállásoltak

Egyházpolitika.

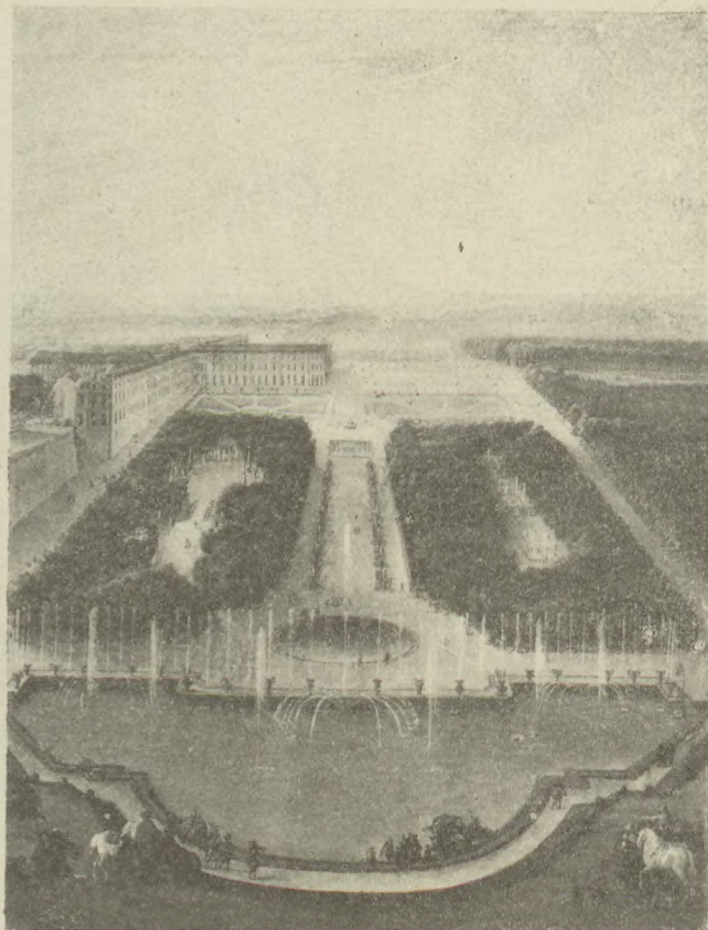
Színpad XIV. Lajos korából.

el, hogy kényszerítsék őket az áttérésre (dragonade), amiért körülbelül 50,000 család elmenekült és magával vitte a híres francia ipar titkait a Németalföldre, Angliába és Poroszországba. A Cevennek lakossága is éveken át véres harcokban védelmezte hitét (1702—1704, camisard-háború). Sőt a király még a katolikus egyház belső ellentéteit is kiélesítette. Először Bossuet tanácsára a francia egyházat függetleníteni akarta Rómától (gallicanismus, 1682), de ez a törekvése nem sikerült; később pedig a jansenistákat vette üldözőbe, akkor Franciaország legkiválóbb tanítómestereit, akik Jansen († 1638) tanait követték. A pápa ezek közül öt tételt, amely Kálvin tanítására emlékeztetett eretneknek nyilvánított, XIV. Lajos pedig a jezsuiták kívánságára monostorukat (Port-Royal) leromboltatta, őket magukat üldözőbe vette.

Külső politika.

Külső politikájában ő is a hagyományos Habsburg-ellenes úton járt. Nagyszabású hódító tervei voltak, amelyek a hanyatló Spanyolországgal és a bomló német-római birodalommal állították szembe. Messze ki akarta tolni Franciaország határait olyan területekre is, amelyeken nem laktak franciák: el akarta érni a Rajna vonalát. Ter-

Versailles a Bassin de Neptune felől. Martin festménye.

veinek előmozdítására azt az elvet hangoztatta, hogy az országnak joga van természetes határokat szerezni.

A római
szent birodalom
bomlása.

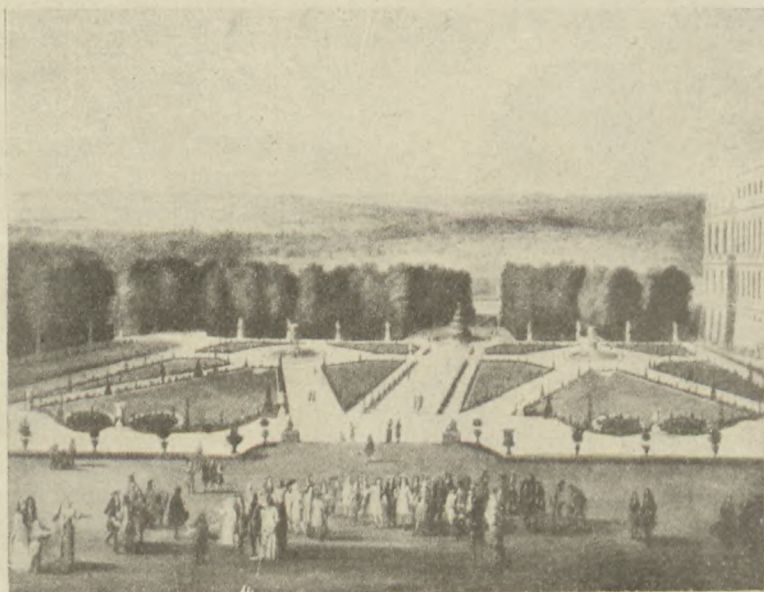
I. Lipót uralkodása. Ugyanakkor, amikor Európa fejedelmei mindenütt hatalmuk erősítésére törekedtek és XIV. Lajos hódító tervekkel foglalkozott, a német-római szent birodalom bomladozott. A westfáliai béke után már csak államszövetség volt. A császár jogai úgyszólván teljesen megszűntek. A fejedelmek szuverén jogokat kaptak,

maguk közt és a külföldi hatalmakkal szövetséget is köthettek; azt a pontot, hogy a birodalom és a császár ellen nem szövethetnek, nem vették komolyan. Egységes kormányzásról a birodalmi tanács új szervezete következtében alig lehetett szó. Ez a testület tehetetlen volt, első kúriájában a választófejedelmek követei tanácskoztak, a másodikban 69 egyházi és 96 világi fejedelem, a harmadikban pedig a 65 birodalmi város követei; a császár és a három kúria egyetértését azonban csak a legritkább esetekben sikerült megteremteni.

A westfáliai békekötés után tehát III. Ferdinánd, majd még határozottabban az ő fia, I. Lipót (1657—1705), közvetlen birtokaikon akar-

A Habsburg-
birodalom
gondolata.

Séta a versaillesi parkban. Allegrain festménye.

ták hatalmukat újjászervezni, hogy császári tekintélyüket is régi fényében állíthassák vissza. Magyarországot és a megtört Csehországot örökös tartományaikkal szorosabban akarták összekapcsolni, egységes birodalomná összeolvasztani. Az osztrák tartományokban nem volt ennek a tervnek semmi akadálya. Ott az ellenreformációval a rendek hatalmát is megtörték. Csehország a fehérhegyi csata után örökös tartomány lett; a törvényhozás egyedül a király joga volt. Az új nemesség nemesített hivatalnokok és idegenek családjából alakult, akiknek nem volt olyan ellenálló erejük, mint a régi nemességnek. A városok pedig a harmincéves háború óta annyira elszegényedtek, hogy jelentőségük elveszett. Amióta a tirolai ág kihalt (1665), Lipót megint az osztrák Habsburgok összes országait egyesítette. Az

összpontosítás elve tehát csak Magyarország alkotmányával ütközött össze.

I. Lipót.

I. Lipót nem maga kormányzott. Nem is nevelték az uralkodásra, hanem papi pályára szánták. Bátyját, Ferdinándot meg is koronázták magyar (1647), majd római (1653) királynak; csak bátyjának halála

után lett ő a trónörökös.

Államügyekkel soha sem szeretett foglalkozni, csak a vallásügy érdekelte. Tanácsosaiban vakon megbízott, megválogatásukban azonban nem volt szerencsés. Auersperg és Lobkowitz XIV. Lajostól évdíjat húztak, hogy a császár a franciák ellen ne lépjen föl erőlesen, Sinzendorffot pedig az állami vagyon hűtelen kezelése miatt vád alá helyezték és közel két millió forint visszatérítésére kötelezték. Az összpontosítás politikáját is ők szolgálták, de eszközeik megválogatásában nem voltak szerencsések. Magyarország viszonyait és külpolitikáját nem ismerték és sokszor olyan erőszakos eszközökhöz nyúltak, amelyekkel ahelyett, hogy a megértés és az együttműködés politikáját szolgálták volna, csak elégtel-

I. Lipót. Egykorú metszet.

lenséget keltettek és Lipót állásfoglalását XIV. Lajossal szemben megnehezítették.

Az összpontosítás.

Az összpontosítás megvalósítását az örökös tartományokban az új nemesség és a hivatalnokosztály, Magyarországon főképp a hadsereg segítette elő. A középponti igazgatás szervei, amelyeket I. Ferdinánd állított föl (65. l.), nagyon ingadoztak. Különösen a titkos tanács szervezetén változtattak sokat az uralkodók. A kancelláriai és a pénzügyi szolgálatban központosító és decentralizáló törek-

vések váltakoztak. Egyedül a hadsereg kormányzására volt a császárnak, illetve az udvari haditanácsnak mindig és mindenütt korlátlan hatalma. Wallenstein halála után serege már császári sereg volt. Az ezredek tulajdonosa a császár volt és nem az, aki őket toborozta; az ezredek vezérük távozása után is együtt maradtak. Csak az volt a baj, hogy a fönntartás költségei miatt béke idején csak kisszámú csapatot tartottak fegyverben. Annál következetesebben törekedtek II. Ferdinánd és I. Lipót idejében az egyes országok nemzeti csapatainak föloszlatására. Magyarországon is föloszlatták a végvárak katonaságát

I. Lipót koronázása Frankfurtban. 1658. Egykorú metszet.

és, ámbar a bécsi béke pontjai ezt tiltották, megint idegen zsoldosokat hoztak az országba.

Magyarországon különben a körülmények az összpontosító politikára épen I. Lipót trónrajutása idején kedvezően alakultak. Erdély t. i. elvesztette régi hatalmát. II. Rákóczi György (1648—1657) fejedelem beavatkozott a svédek és lengyelek küzdelmeibe; azt hitte, hogy Lengyelország jelentékeny részét megszerezheti, ehelyett azonban a bécsi udvart és a portát is maga ellen haragította és súlyos vereséget szenvedett. A törökök nem tűrték tovább Erdély trónján, elpusztították az országot és elfoglalták Jenő, Lugos és Karánsebes várát (1658). Erre Erdélyben újra kitört a harc a német és a török párt között, amire a porta a tehetetlen Apafit tette meg fejedelemmé (1661).

Lipót tanácsosai itt ugyanazokkal az eszközökkel akartak célt érni, A magyarországi mint az örökös tartományokban. A főurak segítségével nemcsak a politika.

Erdély
hanyatlása.

jobbágyságot, hanem a megyei nemességet is katholizálni akarták. A protestánsok sérelmei folyton növekedtek, de orvoslásukat nem tudták elérni. Az idegen zsoldosok zsarolása és pusztítása Basta korára emlékeztetett. Az udvar politikáját az északvidéki protestáns rendek ellen a Dunántúl katolikus rendei védelmezték. A török ügy azonban később őket is elidegenítette az udvartól.

A török ügy.

II. Szolimán óta ugyanis a török hadszervezet rohamosan hanyatlott. A janicsárok szerzetesi elzárkózottsága megszűnt; családot alapítottak, birtokot szereztek és folytonosan lázongtak. A szpahik is elszoktak lassanként a háborúskodástól; amikor birtokaikat tönkretették, békés foglalkozást is kellett űzniük. A hadsereg tehát züllött, a szervezet és a felszerelés is hanyatlott; akkor, amikor egybeült a puska már egészen kiszorította a lándzsát, a törökök még nagyrészt nyíllal és lándzsával küzdöttek. A magyar hadvezérek és államférfiak (Báthory Zsigmond, Bethlen) ezt már régen észrevették, és szerették volna az országot fölszabadítani a török járom alól, de az udvart a hosszú háború (69. l.) szomorú emlékei elriasztották a támadástól. Az ügy úgy került újra napirendre, hogy éppen Lipót trónrajutása idején Köprili Mohammed nagyvezér ismét harcias politikát hirdetett. Erdélyi sikerei után Magyarországon is nagy martalóc hadjáratokat indított. A török rablóhadak megrohanták a királyi területet, pusztítottak, raboltak és elhurcolták a lakosságot. Különösen Zrinyi Miklóssal jutottak ellentétbe, aki mint horvát bán Horvátország és a Muraköz védelmére erélyesen szembeszállt velük és portyázó hadaiknak súlyos károkat okozott. Zrinyi a csapás elhárítására támadó háborút sürgetett. Élete céljául tűzte ki, hogy a törököt kiűzze az országból. A haditanács azonban nem helyeselte ezt a politikát, megtagadta Zrinyitől az eszközöket az erélyesebb védekezésre és a magyarországi hadak fővezérévé Montecuccolit tette meg. Ez a választás szerencsétlen volt (1663). Montecuccoli kitünően ismerte korának hadi tudományát s különösen a harmincéves háborúban divatos lett erősített hadállásokkal operált; a török hirtelen támadásaival szemben azonban, amelyeknek célja az volt, hogy zsákmányoljanak, ezzel a haremodorral a lakosságot megvédeni nem lehetett.

Zrinyi.

Az 1660—1664.
évi harcok.

A két hadvezér között elkeseredett tollhare támadt, amelyben a magyarság Zrinyi pártjára állt. Montecuccoli ugyanis már 1661-ben, amikor az erdélyiek segítségére küldték, eljátszotta népszerűségét. A királpártiakat legyőzték, a török földulta Erdélyt, amire az ő seregei, amelyek szintén szörnyen pusztítottak, megérkeztek. Viselkedése az 1663-iki hadjáratban nyílt elkeseredésre adott okot. Montecuccoli Magyar-Óvárnál elsáncolta magát; a török persze nem támadta meg, de elfoglalta és kifosztotta Érsekújvárt és Nyitrát. Zrinyi ellenben visszaverte őket.

Uj-Zerin alól és téle, ami akkor nem volt szokásos, a Dráva mellett több fontos várakat elfoglalta. Montecuccoli hadvezéri tehetségét csak akkor mutatta meg, amikor Köprili a következő évben nagy sereggel már Bécs alá készült; akkor a stájer határon, Szentgotthárdnál fényes diadalt aratott (1664). Ezt a diadalt azonban lealázó béke követte. A török megtartotta 1660-iki és 1663-iki hódításait, Érsekújvárt és Váradot is. Lipótnak csak azt engedték meg, hogy Érsekújvár helyett a Vágnál új határvárat emeltessen (Lipótvár). Viszont azonban kikötötték, hogy az elpusztított Uj-Zerint nem szabad fölépíteni, és hogy Székelyhidát le kell rombolni, ami azt jelentette, hogy a kanizsai és a váradi törököknek szabad portyázást biztosítanak (vasvári béke).

Ez a béke a kedélyeket végkép fölízgatta. Széltében azt beszélték, hogy az udvar nem akarja fölszabadítani az országot. Ehhez járult még, hogy Lobkowitz az alkotmányt is lépten-nyomon megsértette. A békével az udvar leghívebb támogatói, a dunántúli katolikus főurak is elégtelenek voltak. Wesselényi nádor, Lippai primás, Nádasdy országbíró óvást emeltek ellene, amikor pedig nem hallgatták meg őket, az aranybulla 31. pontját kezdték emlegetni, amely a nemességnek azt a jogot adta, hogy fegyveres erővel is kényszerítse a királyt az alkotmány megtartására. Így jött létre a Wesselényi-összeesküvés, amely külföldi segítséggel, fegyverrel akarta kivívni, hogy az alkotmányt megtartsák. Ez volt az első mozgalom Magyarországon, amely nem a protestánsokért szállt sikra, hanem amelyben katolikus főurak egyedül az alkotmányos sérelmek orvoslását kívánták. Wesselényi halála után azonban a vezetés rossz kezekbe jutott, az elégtelenek meg is hasonlottak, úgyhogy elfogták őket, mielőtt a tettek mezejére léptek volna (1670). Az összeesküvőket idegen törvényszék ítélte halálra, a baj azonban az volt, hogy Lobkowitz ezek után elérkezettnek látta az időt, hogy az alkotmányt megszüntesse. A Csehországban bevált eszközöket alkalmazta. Pozsonyban vértörvényszéket állított föl, amely a birtokos nemeseket azzal vádolta, hogy az összeesküvésben résztvettek és birtokaikat elkobozta, majd a protestánsokra sujtott le: megidézte papjaikat és tanítóikat, és ha sem áttérni, sem kivándorolni nem akartak, gályarabságra ítélte őket. Ugyanakkor a katonaság az északi városokban fegyveres erővel látott hozzá a lakosság katholizálásához és az alkotmányt is nyíltan fölfüggesztették (1673). A sok keserőséget pedig a gazdasági politika is fokozta. Az ország gazdasági érdekeit kiszolgáltatták az örökös tartományoknak; különösen a kiváltságolt Keleti Kereskedelmi Társaság, amelyben Sinzendorf is érdekelve volt, szerzett az ő támogatásával olyan jogokat, amelyek az ország gazdasági életét egészen elfojtották. A vértörvényszék előtt a nemesek (bujdosók) erdélyi vagy török területre menekültek és kis csapatokban gyakran rajtütöttek a császári

A Wesselényi-összeesküvés.

Az alkotmány fölfüggesztése.

katonaságon. Nagyobb sikert természetesen nem érhettek el, de 1673-ban Lipót szövetséget kötött a hollandusokkal, mert XIV. Lajos győzelmesen nyomult elő országukban, amire XIV. Lajos viszont a bujdosóknak pénzsegítségét küldött.

Thököly.

Az abszolutisztikus rendszer kudarca csak akkor következett be, amikor a bujdosóknak jó vezéruk is akadt: Thököly, aki 1678-ban késő ősszel meglepte és elfoglalta a bányavárosokat. 1680-ban ugyan a fölkelők helyzete már sokkal rosszabb volt, mert sem Franciaország, sem Erdély részéről nem kaptak segítséget, hanem Thököly mégis a morva határig nyomult előre. Lipót tehát kereste a megegyezést, mert

Bécs ostroma.

Lotharingiai Károly. Kilian metszetéről.

XIV. Lajos a visszaesetoló kamarák föllállításával újabb veszedelmet zúdított a Rajna vidékére. A soproni országgyűléstől (1681) várták az ellentétek elsimítását, ez azonban annyira megszorította a protestánsok jogait, hogy az ellenségeskedés újra kitört. Thököly a Garamig elfoglalta az országot és 1683-ban a Dunántúlt is meg akarta hódítani. Erre a célra a töröktől is segítséget kért. Kara Musztafa nagyvezér azonban az alkalmat Bécs elfoglalására akarta fölhasználni. Thököly kezéből ennek következtében kisiklott a hatalom. A rosszul fölszerelt, züllött török had ostrom alá fogta Bécset,

Stahremberg azonban hőiesen védelmezte. A városban már éhséget szenvedtek, amikor Lotharingiai Károly a birodalomból, Sobieski lengyel király pedig Lengyelországból fölmentő sereget hoztak. A török verebseget szenvedett, menekülése közben Párkánynál újra megverték.

A fölszabadítás.

Kara Musztafa békét ajánlott, de Lipót nem fogadta el, sőt Velenecével is szövetségelt a török ellen, XIV. Lajossal pedig húsz évre fegyverszünetet kötött, amely a megszállott helyeket a franciák kezén hagyta (1684). A fölszabadító hadjárat teljes erővel megindult. Ez Magyarországon nagy fordulatot idézett elő. Thökölyt mindenki elhagyta, csak a felesége védte még három évig az egy Munkács várát a császáriak ostroma ellen. Vitézei közül azonban 15.000 Lotharingiai Károly seregeihez csatlakozott. 1686-ban már Budát ostromolták. Mindenfelől jött segítség. A körülbelül 70.000 főnyi sereg három hónapig ostromolta

a várat. A törökök megkísérlették a fölmentést, de minthogy Lotharingiai Károly herceg és Bajor Miksa fejedelem hadai a hegyeket köröskörül megszállták, a Kelenföldről semmit sem tudtak elérni. Szeptember 2-án Buda fölszabadult. 1687-ben a mohácsi csatatér közelében Nagy-harsánynál a hős Károly herceg nyílt síkon is megverte a török sereget. A magyar városokat sorra elfoglalták, 1689-ben Bajor Miksa és Badeni Lajos Nándorfehérvárt, Szerbia és Bosznia nagy részét is megvették, 1691-ben Badeni Lajos Zalánkeménél aratott újabb nagy diadalt a nagyvezér fölött. Azután ellanyhult a háború, a törökök Szerbiát vissza is foglalták, de 1697-ben új csillag tünt föl a haremezön: Savoyai Jenő herceg, aki Zentánál a török sereget a Tiszába szorította, úgyhogy 30.000 emberük veszett el. Őt azonban elszólitotta Magyarországból a spanyol örökösödési háború. 1699-ben tehát Karlócánál megkötötték a békét, amelynek értelmében Magyarország a Maros-Tisza-Duna köze kivételével fölszabadult. A békébe a császár szövetségesét, Velencét is befoglalták; Moreát kapta, amelyet Morosini már 1687-ben meghódított. A velenceiek akkor Athént is elfoglalták, de már három év múlva újra elvesztették.

Lipótnak ez a háború nagy dicsőséget és nagy hatalmat szerzett. Megerősödve fordulhatott volna XIV. Lajos ellen. A fölszabadítás következtében még Erdélyt is megszerezte (1686). Az 1687-iki országgyűlés hálából elismerte a Habsburg-ház fiágának örökösödését és eltörülte az aranybulla 31-ik pontját. Akkor azonban Magyarországon Kollonics győri püspök, majd esztergomi érsek elevenítette föl Lobkowitz politikáját és ezzel újabb elégtelenséget keltett. Caraffa tábornok, aki Munkácsot ostromolta, még 1687-ben Eperjesen újabb vértörvényszéket állított föl, mert állítólag egy Thököly érdekében szőtt összeesküvésnek jutott a nyomára. A visszafoglalt területen a régi birtokosoktól nagy váltságdíjat (ius armorum) követeltek, hogy birtokjogukat elismerjék. Ha a földesúr, aki a török uralom idején alig látott jövedelmet, ezt megfizetni nem tudta, elvették tőle a földet. Az elkobzott földeket idegeneknek

Savoyai Jenő. Merian képe után.

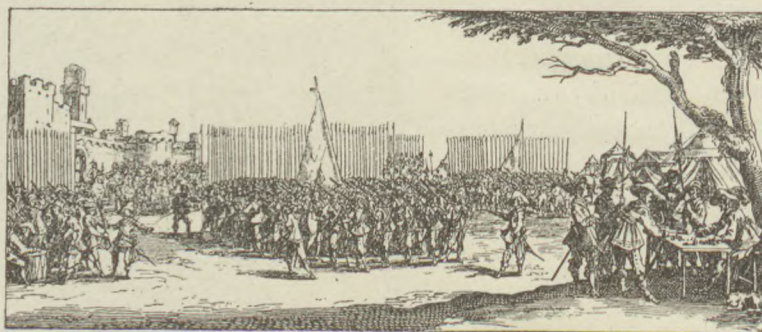
A karlócai béke.

Kollonics kormányrendszere.

osztogatták. Kollonics még a magyar parasztság visszatelepedését az Alföldre is meg akarta akadályozni. Délnémeteket telepített, akik ingyen földet és 5 évi adómentességet kaptak, majd szerbeket, akiknek széleskörű önkormányzati jogokat adott. A visszafoglalt területen a protestánsoktól minden jogot megtagadott, a vallásüldözés ismét fegyveres erővel folyt. A legnagyobb bajt pedig a nagy adóteher és a katonai végrehajtás zúdította a szegény népre. A gazdasági élet tönkrement, a jobbágyság és a kismesség az üldözés elől erdőbe, nádasokba menekült. A menekültek azonban veszélyeztették a közbiztonságot és már a kilencvenes években komoly zavarokat is okoztak. Amikor 1690-ben a török Thökölyt Erdélybe küldte, az erdélyiek kitörő örömmel fogadták. 1697-ben pedig a fölvidéken támadt komoly zavargás. A külföldi követek látták is a bajt és úgy nyilatkoztak, hogy csak

Elégületlenség.

Toborzás, gyakorlat, zsoldfizetés XIV. Lajos korában. Callot metszete.

vezér kell, és az elégületlenség nyíltan kitör. Nagy hiba volt, hogy a spanyol örökösödési háború alkalmából Kollonics politikája ilyen éles ellentéteket és elégületlenséget keltett.

A spanyol örökösödés kérdése.

XIV. Lajos rablóhadjáratai és a spanyol örökösödési háború. Az ellentét I. Lipót és XIV. Lajos között a spanyol örökösödés kérdésében fejlődött. A Habsburgok spanyol ágát kezdettől fogva a mag-szakadás veszedelme fenyegette. Ez a rokonsági kötelékeket a császári ág és a spanyol ág közt még szorosabbra fűzte. Majdnem minden fokon újabb házasságokkal erősítették összeköttetéseiket. A Habsburgok mellett azonban csakhamar a francia udvar is arra törekedett, hogy rokoni kötelékekkel összefűzze ügyét a spanyol dinasztiaival (v. ö. a származási táblát 285. l.). III. Fülöp (1598—1621) a pénzügyi bajok következtében békés politikára törekedett; idősebbik leányát, Annát tehát XIII. Lajossal, a fiatalabbikat, Mária Annát III. Ferdinánddal házásította össze. IV. Fülöp (1621—1665) azonban Olivarez miniszterének tanácsára megint beleavatkozott Európa nagy küzdelmeibe, amit Francia-

ország arra használt föl, hogy németalföldi birtokait megtámadja és egy részüket a pyrenei békében elragadja (98. l.). Fülöp akkor kénytelen volt idősebbik leányát: Mária Teréziát XIV. Lajosnak nőül adni. Mária Terézia lemondott örökösödési jogairól, de XIV. Lajos kijelentette, hogy a lemondást érvénytelennek tekinti. Fülöp tehát külön törvénnyel zárta ki Mária Teréziát az örökösödésből, ifjabbik leányát, Margit Teréziát pedig I. Lipóttal házásította össze. XIV. Lajos azonban mindenütt követelően lépett föl, összeütközött a pápával, Genovával, az angolokkal és mindenütt a maga álláspontját juttatta diadalra. A spanyol kérdésben sem akart tehát engedni, 1640 óta a katalóniaiak el akartak szakadni Spanyolországtól, s a belső bajt a portugálok is fölhasználták, hogy függetlenségüket visszaszerezzék; a Villa Viciosa mellett vívott ütközet után Portugália el is szakadt (1665). Akkor XIV. Lajos följárnlotta segítségét, ha neje lemondását érvénytelennek nyilvánítják, minthogy azonban erre nem voltak hajlandók, titkon a portugálokat segítette. IV. Fülöpnek csak egy fia volt: a gyenge és beteges Károly, a feszültség tehát növekedett, mert azt hitték, hogy II. Károly (1665–1700) nem sokáig éli túl atyját. Ez a feszültség évtizedeken át tartott, mert Károlynak nem voltak gyermekei, és így I. Lipót és XIV. Lajos közt a küzdelem elkerülhetetlen volt.

Lajos már IV. Fülöp halálát föl akarta használni, hogy legalább az örökség egy részét magához ragadja. Károly ugyanis Fülöp második házasságából született, Mária Terézia az elsőből; a brabanti devolutió-jog értelmében pedig az első házasságából született leánygyermeknek az örökösödésben elsőbbsége van a második házasságából született fiú fölött. XIV. Lajos tehát, erre a jogra hivatkozva, Condé és Turenne vezérlete alatt elküldte seregeit Flandriába és a Franche-Comtéba. Ezzel is bizonyítani akarta, hogy felesége lemondását semmibe sem veszi. Hódításaiban Hollandia állította meg, amelyet Lajos terjeszkedése annyira nyugtalanított, hogy ellene Angol- és Svédországgal hármasszövetséget kötött.

Portugália
fölszabadulása.

Condé. Poilly metszete.

A devolutiós
háború.

Aacheni béke. A szövetség kieroszakolta a békét, amelynek értelmében Spanyolország 12 nevezetes határszéli belga várat engedett át (Aachen, 1668).

A hollandi
háború.

Lajost azonban nagyon bosszantotta, hogy a kis Hollandia diadalmenetében megállította és bosszúra vágott. Ez alkalommal Colbert is a háború mellett volt, mert Hollandia tengeri hatalmát és virágzó kereskedelmét szerette volna megtörni. XIV. Lajos tehát elvonta Hollandiától szövetségeseit, akiknek nagy összegeket ígért elpártolásukért, majd 1672-ben 100.000 emberrel tört a Németalföldre. Még a rajnamenti német érsekségek is szövetségesei voltak. Hollandia magára maradt és nagyrészt a franciák kezébe került.

A hollandus
forradalom.

Louvois. Lasson metszete.

Ez a szerencsétlenség forradalomba kergette a németalföldieket. Függetlenítésük után is tartományonként választották helytartójukat, mindig a Nassau-családból. A helytartók azonban a rendek általános gyűlésének voltak alárendelve, ahol a gazdaságilag legfejlettebb tartomány, Hollandia, ragadta kezébe a vezetést és a kapitalista nagykereskedők érdekében békés köztársasági politikát folytatott, amelynek célja az volt, hogy a belső ügyeket maguk intézzék, a külsőkben pedig kereskedelmi érdekeiket védelmezzék. Az Orániai

Móric szervezte kitűnő sereget is megszüntették. II. Orániai Vilmos halála után, amikor a Nassau-háznak már csak egy, még gyermek tagja, III. Vilmos élt, a helytartó hatalmát egészen megszüntették. Az államügyeket úgyszólván korlátlanul Holland nagypensionariusza Jean de Witt vezette, aki a devolutiós háborúban meg is állotta a helyét, de az új támadás ellen nem tudott védekezni. A tartományok közül különben egyesegyedül Holland volt az arisztokratikus köztársaság híve, de ügyes politikájával a saját akaratát mindig ráerőszakolta a többségre. Csak, amikor a kereskedők a nagy veszedelemben is csak pillanatnyi érdekeiket nézték és lealázó föltételekkel is békét akartak kötni, tört ki az elégtelenség. Az alsó néposztályok fegyvert fogtak és de Wittet meggyilkolták, a kormányt pedig III. Vilmos kezeire bízták.

Oránia Vilmos
és a szövetség.

III. Orániai Vilmos megnyitotta a zsilipeket, a hare komolyra fordult. Turenne és Condé ajánlották is XIV. Lajosnak, hogy gyorsan

szállassa meg az országot, de Louvois és a király, akik még a régi hadviselés szerint az ostromoktól várták a sikert, tervüket megakadályozták. Az ostromok pedig időt adtak Vilmosnak, hogy szövetséget kössön a brandenburgi választófejedelemmel. Lajos ellen nagy koalíció alakult. I. Lipót császárt ugyan Lobkowitz mindeddig visszatartotta attól, hogy XIV. Lajos ellen síkra szálljon, de 1673-ban a császár és a spanyolok is Hollandia megmentésére siettek. A háború ezzel a spanyol Németalföldekre, Elsass és a Franche-Comté vidékére terelődött át. Turenne elfoglalta a Franche-Comtét, majd a Pfalzba tört, ahol Louvois parancsára folygyújtotta a falvakat. Csak a nagy választófejedelem elől kellett visszavonulnia. Párisban már attól rettegtek, hogy az ellenség betör, amikor Turenne télen meglepte a németeket és Elsasszt újra megszállotta. A szövetségesekre az is baj volt, hogy a kitűnő porosz seregnek vissza kellett vonulnia, mert Lajos a svédekkel küldte a nagy választófejedelem ellen. Röviddel utóbb azonban Turenne elesett és Condé is meghalt (1675), a háború tehát elsekélyesedett. Amikor Anglia is belépett a franciaellenes szövetségbe, XIV. Lajos Nymwegenben 1678-ban megkötötte a békét. Árát megint Spanyolország fizette meg, amely lemondott a Franche-Comtéről és több belga határvárosról.

Turenne. Champagne festményéről.

Nymwegeni
béke.

Az új béke azonban nem akadályozta XIV. Lajost abban, hogy a német birodalom rovására terjeszkedjék. Hadjáratait épen azért, mert hadüzenet nélkül indította meg őket, és mert Louvois mindig kegyetlen pusztítással akart a lakosságra ijeszteni, rablóhadjáratoknak hívták. Két évvel a nymwegeni békekötés után (1680) Metz, Breisach, Besançon és Tournay városokban visszaesetoló kamarákat (chambres de réunion) állított föl, amelyeknek az volt a föladatuk, hogy kikutassák, hogy az utóbbi időben Franciaországhoz került területekhez régebben még milyen más közösségek tartoztak. Az ilyen helységekre a kamarák határozata alapján a béke idején hadsereget küldött és Franciaországba csatolta őket. A legnevezetesebb volt 1681-ben Strassburg megszállása, amelyet

A visszaesetoló
kamarák.

akkor már minden oldalról francia birtok övezett. Hogy Lipót császár ne léphessen föl ellene, Thökölyt segítette és a brandenburgi választófejedelmet is a maga pártjára vonta. Lipótot megbénította a német fejedelmek önálló politikája, majd Bécs ostroma, és a főlzabadító hadjárat is elvonta a Rajna vidékéről. 1684-ben tehát fegyverszünetet kötöttek, amely egyelőre XIV. Lajos kezén hagyta a megszállott helyeket.

A pfalzi háború.

XIV. Lajos ezt a fegyverszünetet sem vette komolyan. A következő évben, amikor a pfalzi választófejedelmek férfiága kihalt, a Pfalzot is magának követelte, mert az elhunyt választófejedelem nővére, XIV. Lajos öccsének, az orléánsi hercegnek volt a felesége. Követelése ellen a császár a spanyolokkal, svédekkel és a birodalom jelenté-

XIV. Lajos korabeli muskétások lövésre készülve. 1647.

kenyebb fejedelmeivel szövetkezett (1686). Amikor Lajos 1688-ban mégis betört, a szövetséghez Anglia, Hollandia és Savoya is csatlakozott. Időközben ugyanis Angliában lezajlott a dicsőséges forradalom (94. l.) és III. Vilmos minden módon meg akarta akadályozni XIV. Lajos elhatalmasodását. A nagy szövetség azonban így sem állhatta XIV. Lajos útját. A császár t. i. a törökökkel volt elfoglalva, III. Vilmos féken tartására pedig Lajos Írlandban az elűzött Stuartok érdekében támasztott mozgalmat. A francia hadak közül tehát Luxembourgé Németalföldön aratott fényes diadalokat (Fleurus 1690, Stenckerken 1692, Neerwinden 1693), a másik a Pfalzot és a Rajna mentét pusztította el, a harmadik pedig Savoyában diadalmaskodott. Csak a tengeren győzte le az egyesült angol-hollandus hajóhad a franciákat (La Hogue, 1692). Minthogy azonban a francia államkincstár kiürült és XIV. Lajos nem remélhette, hogy a hatalmak nagy foglalkásokba egyezzenek bele, 1797-ben

Ryswijkben békét kötött. Megkapta a reuniók következtében megszállott helyeket, Strassburgot is, különben azonban a felek kölcsönösen visszaadták egymásnak foglalásaikat.

A spanyol örökösödés kérdése azonban mindinkább előtérbe tolult. A pfalzi háború után mindjárt meg is indult a tárgyalás az európai hatalmak közt, hogy a kérdést miként lehetne megoldani. A figyelem akkor a bajor választófejedelem fiára, József Ferdinándra irányult, akinek anyja Lipót és Margit Terézia leánya volt. Ez annál jobb választás volt, mert Lipót fiai nem a Margit Teréziával való házasságból származtak. III. Vilmos közvetítésével létre is jött az egyezség. Azt tervezték, hogy Spanyolországot a gyarmatokkal József Ferdinánd kapja, a melléktartományokkal pedig a Habsburgokat és Franciaországot kárpótolták volna. Spanyolországban azonban a fölosztásról tudni sem akartak, és II. Károly a bajor herceget általános örökösövé tette; csak hogy József Ferdinánd már egy év múlva meghalt. A megegyezéseket ez romba döntötte, az ellentéteket már nem lehetett elsimítani. II. Károly birtokainak osztatlan örökségét Lipótnak ajánlotta föl második fia Károly számára. A tengeri hatalmak, illetve III. Vilmos ezt az európai egyensúlyra veszedelmesnek tartották és a fölosztás hívei voltak. Lipót pedig nem rendelkezett az eszközökkel, hogy XIV. Lajost a spanyol határtól távol tartsa. Ez azután a spanyolokat arra ösztönözte, hogy Károlyt halálos ágyán rábírák, hogy örökségét XIV. Lajos unokájára, Fülöp anjou hercegre hagyja.

1700-ban meghalt II. Károly és Fülöp a francia seregekkel bevonult az országba. A Bourbonok veszedelmes nagy hatalma miatt azonban Orániai Vilmos a császár pártjára állt és segítséget ígért Lipótnak a melléktartományok megszerzésére. A német fejedelmeket, közöttük Poroszországot, amely katonailag a legértékesebb volt, a császár már előbb megnyerte magának. XIV. Lajost csak a bajor és a

Ryswijki béke.

A spanyol örökösödési háború.

II. Vilmos. Gunst rézmetszetéről.

A szövetség.

A Rákóczi-
fölkelés.

cólni választófejedelmek és Mantova segítették. A háború Észak-Itáliában, a Duna és a Rajna mentén és a Németalföldön folyt, 1703-tól pedig Magyarországon is. Itt XIV. Lajos II. Rákóczi Ferencet tartotta legalkalmasabbnak, hogy az elégtelenek élén Lipóttal szembeállítsa. Lajos első ajánlatait azonban Rákóczi visszautasította. Csak amikor látta, hogy milyen vádaskodások indulnak meg ellene, hajlott az elégtelenek unszolására és összeköttetésbe lépett XIV. Lajossal. Elfogták ugyan, de sikerült Lengyelországba menekülnie. A parasztok akkor küldöttségeket küldtek fölkeresésére és behívták az országba. A mozgalom minden előbbi fölkelésnél nagyobb arányokat öltött; Kollonics kormánya olyan elkeseredést keltett, hogy a lakosság felekezeti, nemzetiségi és rendi különbség nélkül Rákóczi zászlai alá állt. 1704-ben már a Dunántúlt is meghódították és Morvaországban és Bécs alatt portyáztak.

A höchstädti
csata.

Gránátos XIV. Lajos idejéből.

Akkor már az a veszedelem fenyegett, hogy a francia-bajor hadak és a magyar fölkelők Bécs alatt egyesülnek és ostrom alá veszik a várost. Az első három évben ugyanis a nagy háború nagyobb eredmények nélkül folyt. Savoyai Jenő ugyan ostrom alá vette Mantovát, de a franciák fölszabadították; Hollandiában az angol fővezér: Marlborough, a Rajna mellett a poroszok foglaltak el egyes helyeket, de mindennek nem volt nagyobb jelentősége. A bajor-francia hadak előnyomulása miatt azonban Savoyai Jenő a Duna vonalához ment. Serege jóval kisebb volt, mint ellenfeléé, fölkereste tehát Marlborough és arra kérte, hogy lépjenek föl együtt a Duna mellett. Marlborough a Mosel felé indult, azután gyors menetekben Savoyai Jenő hadállásához sietett. Ott először Badeni Lajossal megostromolta az ellenség erődített hadállását Donauwörth mellett a Schellenbergen, azután Savoyai Jenő höchstädti táborához közeledett. Ott zajlott le a szó modern értelmében vett első nagy ütközet. A harmincéves háborúban Gusztáv Adolf és Wallenstein seregei időnként jóval meghaladták az 50.000 embert, XIV. Lajos pedig 100.000-rel vonult Hollandiába, Höchstädtnél azonban nyílt csatában mindkét részről több mint 50.000 ember küzdött egymás ellen. A seregek pedig már egészen más szervezetűek voltak, mint az előző háborúban. Savoyai Jenő időközben a császári sereget is újjászervezte. A török háború miatt több mint egy évtizedig nagy csapatokat tartottak fegyverben. Harckészségük, fegyelmük ezalatt nagyot haladt, ámbár Savoyai Jenő még nagyon panaszkodott, külö-

Alhöchstädti csata. Huchtenburgh metszete.

nösen, mert a fejlesztéshez szükséges anyagi eszközök hiányoztak. Savoyai Jenő Höchstädtnél került szembe a bajorokkal, Marlborough Blindheimnél a franciákkal. A franciák több támadást vertek vissza, de végre Marlborough kerekedett fölül. Höchstädtnél eleinte Savoyai Jenő helyzete volt az erősebb, de utóbb lovasságát viaszorították. Akkor azonban az angolok már győztek, a francia gyalogság el volt vágva a seregektől és a két vezér 12.000 embert elfogott. A nagy csata nagy veszteséggel járt (12.000 császári és angol, 14.000 francia és bajor), de meghozta a döntést (1704 aug. 13). A bajor választó földönfutó lett, a győzők elfoglalták Bajorországot és átkeltek a Rajnán. A szövetséghez Portugália és Savoya is csatlakozott. Az angolok I. Lipót fiát, Károlyt Spanyolországba vitték, maguk pedig elfoglalták Gibraltárt.

A háború
további évei.

Ramilles.

Milano.

Marlborough. Kneller képe után.

1705-ben meghalt Lipót és fia I. József (1705—1711) erélyesebben folytatta a háborút. 1706-ban Marlborough Ramillesnél megtámadta a franciákat, akik itt újabb súlyos vereséget szenvedtek, mert seregük zömét biztos állásban, moesarak mögött hagyták és nem használták föl. Ezzel egész Belgium a szövetségesek kezébe jutott. Itáliában ugyanakkor Savoyai Jenő egyesült a savoyai seregekkel, elfoglalta Milanót, majd a következő évben (1707) a nápolyi királyságot is. A Pyrenei-félszigeten pedig Aragonia III. Károly kezeibe került, aki az angolok segítségével Madridba is bevonult.

Oudenarde.

Malplaquet.

XIV. Lajos akkor úgy akart magán segíteni, hogy a magyar fölkelőket a dinasztia detronizálására szólította föl. El is érte vele, hogy a császári sereg egy része Magyarországra vonult, de a fölkelés ezzel végzetes útra tért és hamarosan elvesztette a talajt. XIV. Lajoson tehát ez nem lendített. Amikor 1708-ban vissza akarta foglalni Belgiumot, Marlborough és Savoyai Jenő Oudenardenál újra megverték. Hasonlókép járt a következő évben Malplaquetnél. Lajos akkor már hajlandó volt Németországnak mindent visszaadni, amit a westfáliai béke óta elvesztett, és Károlyt is elismerte volna spanyol királynak, mert a szövetségesek már a határváratokat ostromolták és a kincstár egészen kiürült, de a szövetségesek azt követelték, hogy unokáját maga üzze ki Spanyolországból, amire mégis inkább a háborút választotta. A király már kincseit pénzzé verette, a katonák éheztek, amikor a véletlen jött segítségükre. Anglia a béke érdekében visszahívta Marl-

borough. Igaz, hogy ez nem sokat változtatott a helyzeten, mert a magyar fölkelőkkel is létrejött a béke (1711), és így a császári seregek mind a harcra vonulhattak volna, de ugyanakkor meghalt József császár és a trónon Károly követte, a Habsburgház utolsó férfitagja. Az európai hatalmak azonban csak úgy akarták elismerni a Habsburgokat a spanyol trónon, ha a dinasztia ismét két ágra szakítják. Ez most már nem volt lehetséges. A szövetségesek tehát hosszabb tanácskozás után Utrechtben megkötötték a békét.

A kongresszus, amely a háborút befejezte, az egész Európára Az utrechti béke. fontos határozatokat hozott. V. Fülöp (1700–1746) eszerint megtartotta Spanyolországot és gyarmatait, azt azonban kikötötték, hogy Franciaország és Spanyolország egy fő alatt nem egyesülhetnek. Az európai egyensúlyt tehát fönntartották, de Spanyolország elvesztette korábbi nagy hatalmát. A császárnak Belgiumot, Milanót, Nápolyt és Sardiniát adták, de VI. Károly (1711–1740) jó ideig nem akarta elfogadni a föltételeket és csak 1714-ben Rastattban lépett békére. Poroszországot, amelyet Rastatti béke. Lipót azzal nyert meg magának, hogy királlyá tette, egész Európa elismerte királlyá. Savoya is királyság lett és megkapta Siciliát. A bajor és a cölni választókat, akik a háború folyamán birtokaikat elvesztették, később visszahelyezték.

VI. Károly és Poroszország hatalmának növekedése. XIV. Lajos háborúi idejében a német birodalom fölbomlása rohamosan haladt. A fejedelmek a császár és a birodalom érdekei ellenére is szívesen szövetkeztek XIV. Lajossal. Udvarának pompás fénye, első hadjáratainak sikerei elkábították őket. Németországban is mindenfelé utánózták a pazar francia udvartartást (különösen Szászország), még az apró fejedelmek kis udvartartásai is a francia udvari életet akarták majmolni. A háborús időkben pedig egyesek szerencsésen munkálkodtak hatalmuk gyarapításán. A Welfek, mint hannoveri fejedelmek megszerezték maguknak a kilencedik választófejedelemséget (1692), majd az angol királyi trónt (1714), a szász választó pedig Lengyelország trónjára került (1697). Amikor hatalmuk új királyságaikkal nemcsak növekedett, de független is lett, a császárral szemben is önállóbban léptek föl. Hannover és Szászország hatalmánál azonban a birodalom belső békéjére veszedelmesebb volt Brandenburg, illetve Poroszország emelkedése, mert ez az ország a császári sereghez hasonló erős hadsereget tartott.

A gazdasági élet föllendítésén is Ausztria és Poroszország versengtek egymással. A fölfedezések, a Hansa hanyatlása, a pénzügyi visszaélések és a harmincéves háború pusztításai a birodalom gazdaságát egészen tönkretették; csak ez a két ország találta meg a módját, hogy célszerű intézkedésekkel újra forgalmat, ipart és keres-

A birodalom
állapotai.

kedelmet teremtsen. Ebből azután közöttük bizonyos versengés származott, amely a Habsburgokat és a Hohenzollerneket egymással szembeállította.

VI. Károly
császár.

VI. Károly császárra (mint magyar király III. Károly 1711—1740) saját országaiban sokkal kedvezőbben alakultak a viszonyok, mint apja idején. A rastatti béke Spanyolország melléktartományaival növelte a családi hatalmat. Magyarországon is elsimultak az ellentétek: az országgyűlés elismerte a nőág örökösödését és ezzel kapcsolatosan azt is, hogy Magyarországon mindig ugyanaz legyen az uralkodó, aki az örökös tartományokat bírja; az állandó hadsereg részére pedig a maga részéről

30.000 embert és állandó adót szavazott meg. A király hatalma jobban megerősödött, mint valaha. A külügyet, a had- és a pénzügyet korlátlanul intézhette. Az alkotmányos formákat tiszteletben tartotta, s így, ámbár az országgyűlést ritkán hívta össze, ellentállásra nem talált. A középonti igazgatást, a bécsi kormányhatóságokat újjászervezték. Savoyai Jenő az új állandó hadat a kor színvonalának megfelelően erős alapokon fejlesztette; a császári seregnek ő volt tulajdonképp az igazi szervezője.

Károlynak tehát megvoltak az eszközei, hogy hatalmát kifelé is érvényesítse. Savoyai Jenő a törökök fölött kivívt diadalai-
val új babérokat is aratott magá-

A török
hadjáratok.

VI. Károly császár. Birekhart metszete.

nak. 1715-ben ugyanis a törökök Velencétől újra elragadták Moreát (113. l.). Károly atyja egykori szövetségesének segítségére sietett. Savoyai Jenő fényes diadalt aratott Péterváradnál, majd megvette Temesvárt és Belgrádot. A török ügyet az Erdélybe betörő és pusztító tatárok sem tudták megmenteni. 1718-ban a pozsareváci békében a porta a Maros-Tisza-Duna közéről és a régi melléktartományok egy részéről is lemondott. Amikor azonban húsz évvel később (1737) a háború ismét kitört, Jenő herceg már nem élt, a tábornokok egymásra irigykedtek, és a visszaszerzett terület egy része ismét elveszett. A török elfoglalta Belgrádot és magyar területre is betört. A belgrádi békében (1739) tehát a melléktartományok újra elvesztek.

Pozsareváci
béke.

Belgrádi béke.

Károly politikáját különben az bénította meg, hogy a saját leányának akarta biztosítani a trónt, jöllehet Lipót rendelkezése értelmében József leányágát illette volna meg. Az új örökösödési rend (pragmatica sanctio) érdekében gyakran fontos eredményekről mondott le. A spanyolok nem tudtak belenyugodni melléktartományaik elvesztébe és már 1718-ban el akarták ragadni Károlytól Sardiniát, Savoyától Siciliát, de a császár szövetséget Franciaországgal, Angliával és Hollandiával és rövid küzdelem után visszaverte a támadást. Akkor Siciliát elcserezte Sardiniával (1720); a savoyai dinasztia azóta Sardiniáról nevezte el királyságát. Azonban ez az eredmény is csakhamar elveszett. Károly, hogy a pragmatica sanctiót Oroszországgal elismertesse, segített neki Lengyelországban a francia befolyást megtörni. II. Ágost halála után Leszczyński Szaniszló ellen III. Ágostot, a szász választót ültették a trónra (1733). Oroszország és Szászország erre elismerte az új örökösödési rendet, de a háború Itáliában is újra kitört. XV. Lajos ipjának, Leszczyńskinek segítséget vitt, és a spanyolok és a sardiniaiak is a francia érdekek mellett szálltak síkra (1733–1735). Károly seregei vereséget szenvedtek és a császár, hogy Franciaországot és Spanyolországot kibékítse, a bécsi békében (1738) Lotharingiát átengedte Leszczyńskinek s abba is beleegyezett, hogy halála után a hercegséget Franciaországhoz csatolják; a spanyol Bourbonoknak pedig a pragmatica sanctio elismeréséért átadta Nápolyt és Siciliát. A lotharingiai herceg kárpótlásul Toscanát, a császár Piacenzát és Pármát kapta.

Ugyanakkor azonban Károly épen legveszedelmesebb versenytársát, Poroszországot magára haragította, mert a bergi hercegséget megtagadta a Hohenzollernektől.

A Hohenzollernek Zsigmond császártól (I. 212. l.) kapták a brandenburgi örgrófságot. Mint választófejedelmek erélyesen dolgoztak családi hatalmuk terjesztésén. Brandenburgi Albertnek ők erőszakolták ki a mainzi érsekséget és így a reformáció megindításában is részük volt (19. l.). Csakhamar maguk is Luther tanaihoz csatlakoztak, sőt a legnagyobb szekularizáció is az ő nevükhöz fűződik. 1525-ben Brandenburgi Albert a német lovagrend nagymestere szekularizálta a lovagrend birtokait, amelyeket mint porosz hercegséget a lengyel király hűbérének ismert el. 1618-ban a porosz hercegség a brandenburgi választófejedelmekre szállt, akik ugyanakkor a Rajna vidékén is szereztek birtokokat: a jülich-clevei örökség egy részét (71. l.).

Ettől az időtől kezdve a Hohenzollernek törekvése az volt, hogy három tagban fekvő birtokaikat egyesítsék. Különösen Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelelem (1640–1688) karolta föl ezt a politikát. A westfáliai béke megszerezte neki Hátsó-Pomerániát, a kammini, a halberstadti, a minden püspökségeket és a magdeburgi érsekséget (86. l.); országai-

A pragmatica sanctio.

A spanyol háború.

A lengyel örökösödési háború.

Bécsi béke.

Poroszország emelkedése.

A nagy választófejedelelem.

nak belső berendezésével pedig olyan hatalomra tett szert, amilyennel egy német fejedelem sem dicsekedhetett. Országá kicsiny volt, de észszerű kormányzással sokkal nagyobb erőt fejtett ki, mint egynémely nagyobb állam. A kormányzást ő is abszolút módon folytatta, de azért a rendeknek is maradt hatalmuk, sőt az ő kedvükért a jobbagyságra kedvezőtlen intézkedéseket léptettek életbe. A gazdaság fölvirágoztatása érdekében azonban a nagy választófejedelem többet tett, mint korának többi német fejedelmei. Francia és hollandus iparosokat telepített. Birtokait jó postaintézménnyel kötötte össze, utakat és csatornákat épített;

A nagy választófejedelem. Gole metszete.

igaz, hogy ebben nem a gazdasági, hanem a politikai szempont vezette, de azért mégis a gazdasági érintkezésnek tette vele a legnagyobb szolgálatot. A pénzügyet is olyan szerencsésen szervezte, hogy nagy összegeket fordíthatott a hadsereg fejlesztésére. 30.000 főnyi katonasága fegyverekben még a franciát is fölülmúlta. Igazi katonafejedelem volt, akinek a nevéhez több fontos reform fűződik. A lovasság pl. abban az időben puskával harcolt; ha fegyverét kilőtte, visszavonult és a hátsóbb soroknak adta át helyét; a nagy választófejedelem lovasságát heves rohammal kardharcra szoktatta. Ez az újítás nagy hatással volt a többi országokra is. XIV. Lajos pl. a Rákóczi fölkelés emigrált

tagjaival, nevezetesen Bercsényivel magyar mintára huszár-ezredet szerveztetett. Ugyancsak a nagy választófejedelem alapította meg Poroszország tengeri haderejét is. Eleinte hajókat bérelt, majd kisebb hajókból saját hadat teremtett, amely egészen Spanyolországig elmerészkedett.

Ezt a katonai erőt a többi hatalmak is iparkodtak hasznukra fordítani, ami Frigyes Vilmosnak jó alkalom volt politikai terveinek megvalósítására. A svéd-lengyel háborúban lerázta a lengyel fönnhatóságot. Helyzete a Keleti-tenger mellett ugyan a svédekkel állította szembe, de hozzájuk csatlakozott, hogy Poroszország önállóságát elismeresse; amikor azonban a lengyelek is hajlandók voltak az önállóságot elismerni, a svédeket cserben hagyta. A hollandiai háborúban

Háborúi
és szerzeményei.

(117. l.) XIV. Lajos ellen küzdött, aki, hogy eltávolítsa a Rajna vidékéről, a svédekot küldte országára. Frigyes Vilmos akkor azzal érte el nagy sikerét, hogy gyors menetekkel váratlanul otthon termelt s az előle visszavonuló, meglepett svéd haderőt Fehrbellinnél megsemmisítette (1675). Ez után a diadala után még Elő-Pomerániát is elfoglalta (1677—1678), de erről a hódításáról XIV. Lajos kívánságára le kellett mondania; csak a Hátsó-Pomeránia és az Odera közt fekvő keskeny partszegélyt tarthatta meg (st-germain-en-laye-i béke, 1679). Ez a béke a nagy választófejedelmet elidegenítette Lipót császártól, akinek szemére vetette, hogy a tárgyalásoknál cserben hagyta. Ezért szövetséget kötött XIV. Lajossal, ami viszont Lipótot bénította meg a reuniók idején.

Francia Beresényi-husár. 1786.

Fia III. Frigyes (1688—1713)

eleinte atyja nyomdokain haladt, őt azonban inkább az irodalom, a tudomány és a művészet érdekelték. Egészen a francia műveltség és XIV. Lajos udvartartásának hatása alá került. Pazar fényűzése az államháztartást bajba döntötte. Fő vágya az volt, hogy a szász választó után ő is megkapja a királyi címet. Ez sikerült is neki, amikor a spanyol örökösödési háborúban Lipótot megsegítette. Lipót 1701-ben elismerte porosz királynak (mint ilyen I. Frigyes), a Hohenzollernek székhelye azonban akkor is Berlin maradt.

III. (I.) Frigyes.

I. Frigyes Vilmos óriás gárdistája.
Egykorú festményről.

Poroszországra sokkal jelentősebb volt I. Frigyes Vilmos király (1713—1740) uralkodása. Apjának éppen az ellentéte: igen egyszerű, szigorú, valósággal polgári erkölcsű fejedelem volt. A művészetet nem kedvelte, a magasabb műveltség érdekében is keveset tett, annál buzgóbban ápolta azonban a népnevelés ügyét. Elvben már kimondta az általános tankötelezettséget, de a megvalósításhoz az új 1000 népiskola nem volt elég. Szabad óráit legszívesebben családi körben vagy tanácsosai közt pipázva és sörözve töltötte el. Poli-

I. Frigyes Vilmos.

kája mindenben a nagyatyja nyomdokain haladt. Az apja idejében elzüllött pénzügyet rendbe hozta, a jövedelmeket gyarapította, a nemesek hadkötelezettségét pénzen megváltatta. Vasszigorral kitűnő hivatalnokosztályt nevelt, akiktől odaadó, hű szolgálatot követelt. Az állami jövedelmek hűtelen kezelőit fölakasztatta. A porosz közigazgatás volt akkor a legjobb Európában. Maga a király leginkább a hadsereggel foglalkozott. Maga is kijárt a gyakorlatokra, de legnagyobb szeretettel gárdáját ápolta, amelybe csak a legszebb szál legényeket fogadta be. Reformjai közül nevezetes: a lépésben járás és a vas töltővessző meghonosítása. Ez az utóbbi gyorsabb tüzelést engedett meg. A hadsereg az ő idejében már 80.000 főre rugott és a franciánál is jobb volt. Tisztikarának kiképzésére, Berlinben külön iskolát állított. I. Frigyes Vilmos szigorú és takarékos uralma tehát félelmes haderőt és nagy államkincset teremtett, a háborút azonban kerülte. Szerzeményei közül Geldernt, a Maas mellett,

Svéd nemes. 1672.

trónralépésekor az utrechti békében (1713), Elő-Pomerániát a nagy északi háborúban (1721) nagyobb erőfeszítés nélkül kapta meg. A lengyel örökösödési háborúban (125. l.) VI. Károlynak nagy segítséget ígért, ha a megürülő bergi hercegséget (72. l.) biztosítja neki. Károly császár azonban ezt az ajánlatot visszautasította, ami újabb ellentéteket keltett, pedig Frigyes Vilmos nagyarányú fegy-

verkezése miatt a viszony közöttük már korábban is nagyon rossz volt.

Svédország
nagyhatalom.

Svédország és a többi északi országok. Északon Svédország volt Európa vezető nagyhatalma, amióta a kalmári uniótól elszakadt és a Wasákat ültette trónjára. Azokban a küzdelmekben, amelyeket a Keleti-Tenger partvidékeinek megszerzésére folytatott, fontos területekkel gyarapodott és kitűnő hadsereget szervezett (81. l.). Állami intézményei mintaszerűek voltak. A lakosság hadi kötelezettsége, fegyelmezett nemzeti serege biztosították politikai fölényét. A pénzügyet is kitűnően szervezték; a stockholmi volt az első jegybank (1657). Ez a magyarázata a svédok németországi sikereinek is. Nagy terjeszkedésükkel azonban a belső erők nem álltak arányban. Gusztáv Adolf azt mondta, hogy más országok azért viselnek háborút, mert gazdagok, Svédország pedig, mert szegény. Svédországban t. i. nemesnek tekintettek mindenkit, aki lovasszolgálatot tudott teljesíteni. Ezek a nemesek azután vágytak a háborúra, hogy a hódított területeken birtokot szerezzenek. Csakhogy Gusztáv Adolf halála után fölbomlott a szigorú

fegyelem. A svéd nemesek kapzsisága az ország erejét is megbénította, mert elszedték a koronajóságokat és ezzel az országot jelentékeny jövedelmi forrásoktól fosztották meg. Uralmukat az alsó néposztályok is meggyűlölték. A XIV. Lajos hadügyi reformjai után pedig már a svéd sereg sem volt az első, mert a harmincéves háború óta alig fejlődött tovább. A Keleti-tenger birtokáért is szakadatlan háborúkat kellett vívnia, mert a svédek sem jó tengerészek, sem kereskedők nem voltak és így fönnhatóságukat nem tudták megszilárdítani.

Hatalmuk azonban a 17-ik század végéig csorbíthatlanul fönnmaradt, mert ellenfeleik: Dánia, Lengyel- és Oroszország szervezete még gyengébb volt. Gusztáv Adolf leányát, Krisztinát (1632—1654) a belső pártok elvakult tusakodásai és a nemesség elhatalmasodása keserítették el. Még a harmincéves háború befejezése előtt lemondott apja mostohanővére és János Kázmér pfalzi választó fiának, X. Károly Gusztávnak (1654—1660) javára. Őt azonban a Wasa család katolikus lengyel ága nem ismerte el, és ez alkalmat adott arra, hogy Lengyelországgal és az irigykedő Dániával újra kitörjön a küzdelem. Lengyelország akkor már nagyon elgyöngült, úgyhogy szomszédai fölosztására gondoltak. X. Károly a nagy választófejedelem segítségével Varsónál három napos küzdelemben le is győzte a lengyeleket (1656), akiknek nagy része szintén őt támogatta, de azután egyik csapás a másik után érte. A nagy választófejedelem megbékült a lengyel királlyal, amikor ez elismerte Poroszország függetlenségét. A lengyelekben is fölébredt a nemzeti öntudat és királyuk pártjára álltak. Dánia pedig elérkezettnek látta az időt, hogy azokat a területeket, amelyeket még a harmincéves háború idején kellett átengednie (a brömsebroi békében 1645, Osel, Gothland, Holland és egy kis norvég határszéli terület), visszaszerezze. Az ő támadása miatt X. Károlynak Dánia ellen kellett fordulnia. Lengyelországba akkor II. Rákóczi György, az erdélyi fejedelem (1648—1657) vonult be, mint X. Károly szövetségese, de a lengyelek osztrák és török segítséggel legyőzték.

A svéd-lengyel háború.

Annál fényesebben fejezte be X. Károly a dán háborút. III. Frigyes (1648—1670) lemondott Schonenről, Hallandról, Blekingeről, Bornholmról és némely norvég határszéli területekről (1658). Sőt Károlyt Dánia gyöngesége arra ösztönözte, hogy még ugyanabban az évben megtámadja Kopenhágát. Ebben a háborúban szenvedte Svédország az első kudarcot. A támadás nem sikerült, az európai hatalmasságok seregei a nagy választófejedelem vezetésével kiűzték a svédek Jütlandból és békére kényszerítették X. Károlyt. Dánia még vissza is kapta Bornholmot és a norvég határszéli területek egyik részét. A békébe befoglalták Oroszországot is, amely átengedte a svédeknek tengerparti birtokait, és Lengyelországot, amely lemondott Livlandról és elismerte az új svéd dinasztíát (Oliva, 1660).

X. Károly dán háborúi.

Olivai béke.

A dán alkot-
mányváltozás.

Ez a béke tehát még mindig igen hatalmasnak tüntette föl Svédországot. Csak Dánia gyöngesége lett nyilvánvaló. III. Frigyes tehát arra törekedett, hogy abszolút hatalmat szerezzen és úgy kísértse meg a pénz- és a hadügy újjászervezését. Ezt megkönnyítette, hogy Kopenhága ostroma óta, amikor a király hősiességével kitűnt, igen népszerű lett. Az ellenszegülő rendeket elnémították, a királyság örökös lett, és a király korlátlan hatalmat szerzett (1665).

XI. Károly.

Svédország különben az olivai béke után békés politikát folytatott. A gyermek XI. Károly (1660—1697) gyámjai csak a hollandus háború alkalmával foglaltak állást (116. l.), majd a XIV. Lajossal kötött szövetségük kényszerítette őket, hogy a nagy választófejedelemmel

szembeszálljanak. A fehrbellini vereség (1675, 127. l.) azonban a svédek hírére komoly csorbát ejtett. Pomerániát is csak XIV. Lajos közbenjárására kapták vissza. Svédországban csak akkor kezdtek komolyan foglalkozni a bajok orvoslásával. XI. Károly szintén az abszolút kormányrendszerrel tett kísérletet, hogy az ország erejét kifejtthesse. Az alsóbb osztályok segítségével megtörte a nemesség hatalmát és visszaszedte tőle, különösen hűtelen gyámjaitól, az állami javakat is (1680—1682).

A nagy
északi háború.

XII. Károly. Kraft képe után.

Svédország szerencsétlenségére azonban XI. Károly korán

halt meg, utóda: fia, XII. Károly (1697—1718) pedig még csak 15 éves volt, amikor a trónra került. A sok ellenség ezzel elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljanak a svédekkel. Különösen Lengyelország, amelynek trónjára a szász választófejedelemet, II. Ágostot (1697—1733) választották meg, izgatott a háborúra. Szövetkezett is Dániával és a nagyratörő orosz cárral, Nagy Péterrel. Lengyelország Livlandot, Oroszország a Finn-öböl partjait akarta megszerezni, Dánia pedig Holsteinért viszálykodott Svédországgal. A szövetségesek azonban nagyon csalódtak, amikor azt hitték, hogy Károly tehetetlen lesz ellenük. Még el sem készültek, amikor 1700-ban ő támadta meg Kopenhágát s a meglepett IV. Frigyes (1699—1730) Travendalban békére kényszerítette. A megálázott dán királynak meg kellett ígérnie, hogy Svédország ellen nem fog fegyvert. Időközben Péter cár a tergerpartot akarta meghódítani

és nagy sereggel Narvát ostromolta. XII. Károly tehát ellene fordult és jóval kisebb, de fegyelmezett seregével Péter rendszeres harchoz nem szokott hadát szétverte (1700). Narvai diadala után azonban végzetes hibát követett el. Svédország legveszedelmesebb ellensége Oroszország volt; cánya belátta, hogy szüksége van a tengerre és céltudatosan arra törekedett, hogy régi partjait visszaszerezze. Károly azonban Lengyelország ellen fordult. Igaz, hogy akkor még nem sejtették, hogy Nagy Péter milyen erélyes szervező és hódító; s az orosz sereg Narvánál megsemmisült. A régi lengyelgyűlölet megokolta a király szerencsétlen lépését. Károly különben is ott aratta legfényesebb diadala. Bevonult Varsóba (1702), a lengyeleket II. Ágost ellen föllázította, majd két fényes diadal után megfosztotta Ágostot a tróntól és Leszcynski Szaniszlót (1704—1709) választotta helyébe. Sőt még ezzel az eredménnyel sem elégedett meg; elfoglalta Szászországot is s az altranstädti békében kényszerítette Ágostot, hogy Péter cárral kötött szövetségét bontsa föl, a lengyel trónról pedig mondjon le (1706.)

Narva.

A Lengyelországban eltöltött hat év Nagy Péternek alkalmat adott, hogy haderejét újjászervezze és a tengerparton terveit megvalósítsa. A parton új fővárost alapított: Szentpétervárt (1703), majd Narvát is elfoglalta (1704). Amikor XII. Károly Péter ellen fordult, az orosz sereg már harcedzett volt. A svéd seregek a néptelen országban, amelyet előttük még el is pusztítottak, sokat szenvedtek. Károly pedig arra a veszedelmes vállalatra szánta el magát, hogy az ország déli részeibe vonul. Oroszország és Lengyelország közt ugyanis a kozákok szereztek maguknak hatalmat. Ezek a két országból elszökött katonák voltak és lengyel, majd orosz főnnhatóság alatt ezeket az országokat a tatárok ellen védelmezték. Egyik hetmanjuk, Mazeppa a kozákok esatlakozásával biztatta Károlyt, ha seregeivel délre vonul. Csakhogy Mazeppa ígéretét nem tudta beváltani, a svéd sereg éhezett, megfogyott és el volt vágva minden hadi alaptól. Károly mégis ostrom alá fogta Pultavát, Nagy Péter túlnyomó hadai azonban a svéd sereg javarészét elfogták (1709). Károlynak csak néhány száz emberrel sikerült török területre (Bender) menekülnie. A portát tüzelte Oroszország ellen. A törökök a Prút mellett be is kerítették a cárt, de Péter megvesztegette a nagyvezért, s a törökök, Azovot visszanyerve, békét kötöttek (1711). Károly nem akarta Törökországot elhagyni, amíg a csorbát ki nem köszörüli, de a törökök benderi táborát megostromolták és visszatérésre kényszerítették (1713).

Az orosz hadjárat.

Pultava.

Hazájának nagy szüksége is volt már rá. Pultava után ellenségei fölhasználták a kedvező fordulatot: II. Ágost elűzte Leszcynskit, Péter cár elfoglalta Finnországot és a partvidéket Livlandig, a dánok Bréma és Verden területét, sőt a szövetséghez I. Frigyes Vilmos, a porosz

Svédország hanyatlása.

király is csatlakozott. A sok ellenség ellen Károly sem tudott védekezni, a norvég határon folyó küzdelmekben, Fridrikshall ostrománál maga is elesett (1718). Hősiessége országának nem vált javára. Szenvedélyes és makacs politikája következtében Svédország elvesztette nagyhatalmi állását. A nystadti békében Brémát és Verdent Hannover, Stettint, Elő-Pomerániát és a szemben fekvő szigeteket Poroszország, Livlandot, Esthlandot, Ingermanlandot és Karéliát Oroszország vette el tőle (1721). Svédország csak Finnországot és a dánok hódításait kapta vissza.

Fejlődése
a középkorban.

Oroszország fejlődése. A Kletti-tenger uralma Svédország kezéből kisiklott; Észak nagyhatalmassága Oroszország lett.

Az orosz birodalmat a mai európai Oroszország északi és középső részeiben lakó szlávok alapították. Laktak ugyan közöttük más, különösen finn-ugor népek is, de lassanként azokat is uralmuk alá hajtották és műveltségi és vallásos intézményeikkel is magukhoz kötötték. Államukat azonban nem maguk, hanem a hódító normann varégek alapították (I. 147. l.).

Hatalmukat Novgorodból a déli vidékekre is kiterjesztették és később székhelyüket Kievbe tették át, ahol a Dnyeper mellett a Fekete-tengerig terjeszkedtek (I. 152. l.).

Akkor a szláv törzseket már annyira egyesítették, hogy hadaik Bizáncot is megremegtették s a 10. század végén a kazárok hatalmát is megtörték, sőt egy időre az Al-Duna mellett lakó bolgárokat is leigázták. A 11. század közepén azonban a birodalom szétszakadozott. A szláv szokás szerint ugyanis a birtokot az örökösök között megosztották. Az uralmat ugyan rendszerint a család legidősebb tagja örökölte, a többiek azonban szintén önállóságra törekedtek. A kievi nagyfejedelemség mellett tehát egész sor fejedelemség alakult, amelyek szüntelen viszálykodásaikkal a birodalmat megbontották. Kiev mellett Novgorod, majd Halics és Szuszdal tettek szert nagyobb hatalomra. A belső meghasonlás, az idegen hatalmak: a német lovagrend és a mongolok hódításaira adott alkalmat. Az utóbbiak (I. 182. l.) 1224-ben már a Dnyeperig terjeszkedtek; 1237 és 1240 közt az egész ország hatalmukba került, s a műveltség régi, fényes középpontjai: Vladimir, Kiev, Moszkva egészen elpusztultak. Amikor pedig a mongol fennsőbbség megszűnt, a tatárok az ország déli részein a kipszaki birodalmat alapították. Az apró orosz fejedelmek adót fizettek a tatároknak, csak a lithvánok küzdöttek ellenük, de ennek következtében meg az ország nyugati szélei, a Dünán és a Dnyeperen túl, lengyel fönnhatóság alá kerültek.

Az egyesítés és
a főlzabadtítás.

Az ország egyesítése végre a moszkvai fejedelmeknek sikerült. A tatároknak fizetendő adót a többiektől is ők hajtották be és jótállottak befizetéséért. Akkor Moszkva lett az egyházi székhely, és 1380-ban

a moszkvaiak már szembeszálltak a tatárokkal, akikre kevéssel utóbb Timurlenk (1395, I. 212. l.) is lesújtott. III. István (1462—1505) végre a krimi tatárokkal szövetekezett a kipesakiak ellen és lerázta uralmukat. Oroszország tehát fölszabadult. Iván cár Novgorod vidékét is, amely köztársasággá alakult, visszakapcsolta, Lengyelországtól pedig visszahódította azoknak a területeknek északi részét, amelyeket egykor a lithvánok hódítottak el. Amikor nőül vette az utolsó görög császár unokahugát, a görögkeleti egyház fölött is megszerezte magának a fönnhatóságot.

A cár hatalmának erős alapjait azonban csak unokája, IV. Rettenetes Iván cár (1533—1584) vetette meg, aki borzalmas kegyetlenséggel megtörte a nemesség hatalmát. Állandó hadseregével, a strejlicekkel a kazáni és asztrakáni tatárok területeit Oroszországhoz csatolta. Csak a krimi tatárok menekültek török fönnhatóság alá. A lengyelek ellen azonban Iván szerencsétlenül harcolt. Báthory István lengyel király (1576—1586) visszaszorította a cár támadó seregeit és behatolt Oroszországba, úgyhogy Iván kénytelen volt a Keleti-tenger partjairól Lengyel- és Svédország javára lemondani. Így azután csak kelet felé terjeszkedhetett, ahol már akkor meghódította a Tobol és Irtis körül fekvő Szibiriát.

Orosz harcosok. 1557-iki fametszet

Amíg azonban Oroszország a művelt Nyugattal összeköttetést teremteni nem tudott, addig nem volt semmi jelentősége. A ritkán lakott Észak-Ázsiát ugyan rövid idő alatt egészen uralma alá hajtotta, de az új terület politikai hatalmát nem növelte, gazdaságát föl nem lendítette s a műveltségre sem hatott. A nyugati összeköttetésnek pedig két nagy akadálya volt: hogy Oroszországnak nem volt tengerpartja, és hogy a lakosság ridegen elzárkózott a nyugati műveltség elől. A tatár uralom idejében ugyanis az érintkezés a külfölddel megszűnt, sőt még károsnak és a görög vallás érdekeivel ellentétesnek is tartották. III. Iván óta ugyan a fejedelmek arra törekedtek, hogy kaput nyissanak a nyugati kulturának, de az így alakult új-orosz párt ellen az ó-oroszok elkeseredett gyűlölettel szálltak síkra.

IV. Iván halála után komoly belső zavarok támadtak. Fiával kihalt a Rurik-család; a hatalmat a nyugati műveltség lelkes híve, az

IV. Rettenetes Iván.

A nyugati összeköttetés akadályai.

A Romanovok.

utolsó Rurik cár sógora, Godunov (1598—1606) ragadta kezeibe. Az ó-oroszok azonban ellene fordultak és hosszas küzdelmek után a Romanovok szerezték meg a trónt. A belső viszonyok tehát nem kedveztek a hódító politikának, de Oroszországnak az volt a nagy szerencséje, hogy, amikor nyugat felé törekedett, az a három ország, amely a tengertől elzárta: Svédország, Lengyelország és Törökország már hanyatlásnak indult és az orosz támadásokkal nem tudott szembeszállni.

Alexej (1645—1676) már fölhasználta Lengyelország bajait és Nagy Péter cár. elragadta tőle Szmolenszket, amikor pedig az ukrajnai kozákok föllá-
zadtak a lengyelek ellen, ők is az oroszok fönnhatóságát ismerték el

Nagy Péter cár. Le Roy képéről.

(1659). Az ország nagyságának igazi alapját azonban csak Alexej fia, Nagy Péter (1689—1725) vetette meg. Nénje, Zsófia uralomvágya miatt az udvartól távol, egy Moszkva mellett fekvő faluban nevelkedett. Zsófia olyan rossz indulattal viseltetett iránta, hogy meg akarta gyilkoltatni. Ezt az alkalmat használta föl a 17 éves Péter, hogy a trónt megszerezze. Külföldiek nevelték, az ó-oroszokkal tehát ellentétbe került. Mint cár, ismételten betutazta Európa országait, ahol különösen Hollandia gazdasága és Svédország intézményei le-
ték meg. Ez alatt a hatás

alatt legfőbb céljának azt tartotta, hogy Oroszországot a művelt nyugati államok színvonalára emelje. Állandó összeköttetést akart teremteni a külfölddel. Ezt azonban az Északi-jegestenger partjairól (Arhangelszk) fönn tartani nem lehetett; Nagy Péter politikájának alap gondolata tehát az volt, hogy Oroszországnak tengert szerezzen. Ezért Hollandiában a hajóépítést tanulmányozta, maga is beállott hajóácsnak, hazatérve pedig hajóhadat szervezett. Tervéhez először délen foghatott hozzá, ahol elfoglalta Azovot (1695). Oroszországra azonban a Keleti-tenger partvidéke fontosabb volt, mint a Fekete-tengeré. Ott a nagy északi háború adott alkalmat Péternek, hogy megteremtse az állandó érintkezést a nyugati országokkal.

A belső
szervezés.

A hódítással egy időben folyt a belső szervezés is. A cár flottát (28 ezer emberrel), a skót Gordon állandó hadsereget (210 ezer ember)

szervezett. A műveltséget az iskoláztatás és a közlekedés fejlesztésével emelte. Utakat építtetett, csatornákat ásott. Még a társadalmi életet is átalakította: meghonosította a fényes esti ünnepségeket és felszabadította a nőket korábbi, ázsiai állapotukból. A közigazgatás is újjáalakult: Nagy Péter a kormányzás különböző ágaira szakminiszteriumokat alapított, a kormányzóságok és kerületeik igazgatását pedig teljesen megváltoztatta. Oroszország tehát európai állam, a nagy európai bonyodalmakban pedig számottevő tényező lett. Különösen az új főváros (131. l.) virágzott föl hamarosan.

Az udvarban meghonosodott európai divat és szokás, a cár utazásai, a külföldi iparosok beédesgetése és az oroszok európai tanulmányutai azonban az ó-orosz körökben elégtelenséget keltettek. A papság izgatott a cár ellen, a strejlícek föllázadtak, nénje: Zsófia, neje és fia is ármányokat szőttek ellene. Ezeket a mozgalmakat azonban a cár vad kegyetlenséggel fojtotta el; fia is a börtönben halt meg. Az ellenszegülő és önállóságra törekvő elemeket megtörte. A strejlíceket szétverte és föl-oszlatta, a doni és az ukrajnai kozákokat leigázta. Minthogy az ó-orosz pártot a papság támogatta, az egyház hatalmát is megszorította; a pátriárka méltóságát megszüntette s az egyház kormányzását a püspökökből alakult szent szinódus tanácsára bízta (1721).

Belső*ellentétek.

A FÖLVILÁGOSODÁS KORA.

A fölvilágosodás irodalma. A 16-ik század óta a természettudományok szabadabban fejlődtek, a kutatásnak nem voltak olyan akadályai, mint az előző századokban, de a közönség közt ezek az eredmények igen kevésbé terjedtek. A közönség figyelmét akkor még csak az ragadta meg, ami rejtelmes volt. Az iskolában kizárólag csak a humánus tárgyakat ápták, az új eredmények megértéséhez tehát a közönségben a kellő alap is hiányzott. A tudás régi babonákkal vegyült össze. Soha annyi boszorkányt nem

Lavoisier laboratóriumában a légzésről kísérletezik.

Felesége rajzáról.

égettek meg, mint a 16. és 17. században. A heves theologiai viták és a pusztító háborúk a haladás elé újabb akadályokat gördítettek.

A komoly tudományosság azonban lassanként mégis utat tört magának. Először a csillagászatra fordult a figyelem, mert még a 17. században is divatban volt a csillagvizsgálóktól jóslatokat (horoscop) kérni. Majd egyes egyetemek mellett fűvészkerteket állítottak ritka növények és állatok gyűjtésére. Azután a francia akadémia (1635) megadta a mintát tudós társaságok alakítására és tudományos folyóiratok is keletkeztek. A kutatásnak az angol Bacon (1561—1626) és a francia Descartes (1596—1650) törtek új utakat. Mindketten az elterjedt babonák és balvélemények ellen szálltak síkra. Bacon azt hirdette, hogy tudásunk egyedüli alapja a tapasztalat, tehát a tudománynak is a tapasztalatból kell kiindulnia (empirismus); Descartes pedig a tiszta ész ítélőszéke elé állította a kor általánosan elfogadott balvéleményeit és szigorú következtetésekkel általános igazságokból vonta le új téte-

A természet-
tudomány
haladása.

Bacon.

Descartes.

leit (rationalismus). Kettejük módszerében kifejezésre jutott nemzeteik gondolkodásmódja: az ő iskoláiknak köszönheti az újkor a legtöbb tudományos fölfedezést.

A rationalismus különösen a matematikai tudományokat virágoztatta föl; a természettudomány az empiristikus kutatással, kísérletekkel érte el nagy eredményeit. A fizika és az anatómia a 16. század óta már szép eredményekre jutottak. A nagy fordulat azonban Newton (1642–1727) működésével következett be, aki a gravitatio és az attractio elméletével az egész világfölfogást mechanikus erőkre alapította. Ennek a mechanikus természetfölfogásnak az alapján keletkeztek a 18. században a természettudományok új ágai: az ásványtan, a növénytan, az állattan, a kémia és az élettan. A növényeket már Linné (1707–1778) sorozta osztályokba, Buffon (1707–1788) pedig ugyanakkor megalapította a zoológiát és az anthropológiát. A tudományos kémia úttörője Lavoisier (1743–1794) volt, aki elemeire bontotta a vizet és a levegőt és légzési kísérleteivel szerzett nagy hírt. A fizika pedig már a villamossággal is megismerkedett, amely körül Franklin (1706–1790) érte el a legszebb sikereket.

Mindez a gondolkodást is átalakította, a babonák megszűntével a gondolkodás humánusabb lett; a 17. század durvasága és nagy kegyetlenségei után az erkölcsök hirtelen szelídültek és finomodtak. Az abszolút-rendszer és a rendi társadalom hibái: a parasztság nyomora, a nagy egyenlőtlenség még a jogszolgáltatásban is, a közigazgatás önkényessége, a személyes szabadság gyakori sérelmei, a gályarabok szörnyű sorsa, a börtönök iszonyai a társadalmi bajokra és az állami életre is ráterelték a figyelmet. Először az angol filozófusok kezdtek foglalkozni ezekkel a kérdésekkel. Az angolok alkotmányos életük következtében résztvettek a politikai mozgalmakban és élénk érzékük fejlődött az állami és a társadalmi kérdések megítélésére.

Newton.

A 18. század.

Villamos gép. 1759-iki metszet.

A társadalom
tanul-
mányozása.

Hobbes.

A Stuartok abszolútizmusza érdekében Thomas Hobbes (1588—1679) tört lándzsát. Az ő véleménye szerint az ember eredetileg nem társadalmi lény; a természetes állapot a mindenek harca mindenek ellen (*bellum omnium contra omnes*). Az emberek azonban önfönntartásuk érdekében a béke kedvéért lemondtak természetes jogaik egy részéről és azokat az államhatalomra ruházták; szerződésre léptek, amely a közösség hatalmát a fejedelemre ruházta. Ebből az alapelvből vonta le következtetését, hogy az államnak szüksége van alattvalói föltétlen engedelmességére, hogy a belső békét is fönntarthassa. A legtokéletebb kormányformának tehát az abszolút monarchiát tartotta, amelyben szintén a nép uralkodik, de akaratát a fejedelem hajtja végre, akinek legfőbb törvénye a nép jóléte. Az ő tételeit a forradalom hatása alatt John Locke (1632—1704) fejlesztette tovább. Locke is a társadalmi szerződés elvéből indult ki, de szerinte a szerződéssel nem szűntek meg a természetes jogok: a személyes szabadság és a munkával szerzett tulajdon joga. Ezeket megsérteni az államnak sem szabad, az adószedéshez tehát szükséges, hogy az alattvalók azt megajánlják. A nép hatalma továbbra is kifejezésre jut a törvényhozásban, s ha összeütközik a végrehajtó hatalommal, föllebbezhet az éghoz és elidegeníthetetlen joga alapján megvalósíthatja akaratát.

Locke.

A deisták.

A vallásos viszálykodások miatt Locke a vallás kérdésével is foglalkozott. Az egyházi hatalommal szemben a természetes, az észszerű vallás mellett tört lándzsát, amely egyedül a hitben nyilvánul. Ezt nevezte az igazi kereszténységnek és a szeretet elve alapján a vallásos türelmet hirdette; a türelmetlenség szerinte csak a felekezettel szemben jogosult, amelynek tanai erköcstelenek. Legfőbb erköcsi törvényül pedig azt állította föl, hogy boldogságra kell törekednünk s ezt a törekvésünket össze kell egyeztetni a mások boldogulásával. Ezt az elvet viszont a deisták vagy moralisták iskolája fejlesztette tovább. Ők a kijelentett vallást már elvetették s az észvalást hirdették, amelynek egyedüli forrása az emberi értelem. Erköcstanukat — főképp ezzel foglalkoztak — a vallástól függetlenül állapították meg. A legjobb cselekedetnek azt mondták, amely a legtöbb embert leginkább boldogítja; jó általában az, ami a közjót szolgálja (*commune bonum summa lex*), az államférfiúnak tehát államát azzal kell hatalmassá tennie, hogy az egyesek önző érdekeit a közjó szolgálatába hajtja.

A francia
fölvilágosodás.

Igy fejtették ki az angol filozófusok a korlátolt monarchia és a vallásos türelem elveit, amelyek hatása alatt Angliában a közjó és a népfélség jelszavai gyorsan elterjedtek. A kontinens népeit a francia írók ismertették meg ezekkel a tanokkal, az ő racionalistikus módszerük következtében azonban ezek lényegesen át is alakultak. Náluk,

ahol akkor a jansenisták (105. l.) ellen folytak kemény küzdelmek, különösen az észvallás tana keltett visszhangot. A materialisták (La Mettrie, Holbach) tagadták a szellemi erőket; mindent az anyagból magyaráztak, szerintük tehát sem lélek, sem felsőbb szellemi lény nincs (atheismus). A sensualisták nem mentek ennyire, de ők is mindent az érzékekből magyaráztak és azt hirdették, hogy az összes szellemi tevékenységek rugója egyedül az önérdek (Helvetius). A közörségre azonban nagyobb hatással voltak azok az írók, akik kiválókép a társadalom kérdésével foglalkoztak: Montesquieu, Voltaire, majd Rousseau. Az egyház ellen ők is sikra szálltak, de ők Franciaország intézményeit is igazságtalanoknak és lenyűgözőknek mondták, mert az angol intézményekért rajongtak. Akkor ugyanis Franciaországban sok kiváló író művei miatt üldöztek, ezek a szabad Angliában kerestek oltalmat s később is az angol intézményekért lelkesedtek.

Tudományos tekintetben a legjelentékenyebb Montesquieu (1689—1755) volt. Legnagyobb hatása *Esprit des lois* (1748) c. művének volt. A különböző népek különböző törvényeiből magyarázta, hogy milyenek kell lenni a törvényhozásnak és az ország törvényeinek. A visszaélések meggátlására a kormányhatalmat három ágra akarta szétválasztani: a tör-

vényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalomra. A francia intézményeket támadta és reformokat követelt az angol rendszer szellemében. Alkotmányos életet akart elérni, de határozottan a monarchia híve volt. A törvényhozásban az angol kétkamarás rendszert dicsérte. A képviselők választásának jogát széles körre akarta kiterjeszteni, de az egészen szegényeket kizárta a szavazásból.

Még nagyobb volt Voltaire (1694—1778) hatása. Összeszólalkozott Rohan herceggel, aki, mert polgár volt, megverette. Nemes pártfogói ezt az eljárást természetesnek tartották, s amikor vívni tanult, a Bastilleba záratták. Voltaire Angliába menekült. Visszatérése után *Lettres philosophiques* (1733) c. művében az angol intézményeket és vallásos türelmet dicsőítette. Ezért újra el kellett hagynia Franciaországot, de a francia közönséget hamar megnyerte eszméinek, s az előkelő körök-

Montesquieu. Éremről.

Montesquieu.

Voltaire.

ben valóságos Voltaire-kultusz fejlődött. Hatása azért volt olyan nagy, mert nemcsak bölcséleti, hanem történeti és szépirodalmi munkáiban is hirdette elveit. Különösen az üldözött protestánsok érdekében szállt síkra; az észvallás híve volt, aki egyedül erkölcsösséget akart tanítani, a dogmákat, a külsőségeket és a rajongást azonban kigúnyolta.

Az Encyclopaedia. Munkáik a 18. század közepéig meghódították Európa közvéleményét. Eszvallás, észrend, észjog, a régi intézményekkel szemben a természetesnek a hirdetése voltak a kor divatos jelszavai, amelyeket különösen a d'Alembert és Diderot szerkesztésében megjelent nagy Encyclopaedia terjesztett. Le akarták

rombolni a régi korlátokat s az egyén szabadságát hirdették minden téren. Az egész 18. század az egyén jogaiért küzdött. A század közepén Franciaországban már forradalmi irányú írók léptek föl, akik a társadalmi rendet egészen át akarták alakítani.

A nagy kereteken belül pedig a közelebbi célokat az új nemzetgazdasági iskolák tűzték ki. Az első individualisztikus nemzetgazdasági iskola Franciaországban támadt. Megalapítója Quesnay (1694—1774) udvari orvos volt, akit az a vágy szólított sorompóba, hogy a városi osztály mesterséges uralmát, amely Franciaországban az egész földművelést tönkretette (100. l.),

Voltaire. Danzel képe után.

megszüntesse. Megtámadta a merkantilisták alaptételét, hogy az ország vagyonosodásának alapja a nemesérc, és azt hirdette, hogy vagyont csupán a föld termel, a többi gazdasági ág ezt a vagyont csak átalakítja (fiziokratizmusz). Ezért az ő rendszerében az ország legelső osztálya a birtokososztály és a legigazságosabb adóalap a föld. Az ipar és a kereskedelem szerinte nem produkál, ezek a földműveléstől függnek és csak akkor teljesítik földadatukat, ha belföldi nyersterményt alakítanak át és hoznak forgalomba. Híveivel együtt, akik közül Gournay a legnevezetesebb, ellensége volt azoknak a korlátozó rendszabályoknak, amelyekkel a merkantilizmusz korában az állam a gazdasági életbe beavatkozott (laissez faire, laissez passer.)

Smithianizmusz.

Röviddel utóbb egy másik individualisztikus tan is támadt. Az

A nemzetgazdaságtan.

A fiziokratizmusz.

angolok belátták, hogy a fiziokraták alapelvük fölállításában tévedtek. Angolországban a földművelés régen tönkrement (64. l.), és az ország mégis nagy gazdagságnak örvendett. A skót Smith Ádám (1723—1790) a nemzetek jólétének természetéről és okairól írt tanulmányában (1776) tehát azt hirdette, hogy a vagyonosodás alapja a munka, amely leg-tökéletesebben az iparral fejleszthető. Abban a képben, amelyet ő a társadalomról festett, a legkiválóbb helyet a kapitalisták foglalják el. Az ő kezükben gyűlnek meg a korábbi munkák fölöslegei, ez a fölös-leg pedig újabb vállalkozásra ösztönöz, új munkára ad alkalmat. Az állam beavatkozásának ő is ellensége volt, s azt hirdette, hogy az egyént, amikor saját hasznára törekszik, láthatatlan kéz vezeti, hogy a közjóért dolgozzék.

Mindkét iskola ellensége volt tehát a régi kiváltságoknak, így a céheknek (I. 202. l.) és a monopoliumoknak (40. l.); a fiziokraták a nemességet is meg akarták adóztatni és a jobbágyság fölszabeditására törekedtek. Ezeket az elveket pedig az érdekeltek kivételével többnyire azok is elfogadták, akik különben az abszolutizmusz hívei voltak, kormányférfiak és uralkodók is. Titkos társulatok keletkeztek, amelyek céljukul azt tűzték ki, hogy humánus intézmények, az egyéni szabadság és a vallásos türelem elveiért fognak harcolni (szabadkőművesek).

A fölvilágosult abszolutizmusz. Montesquieu és Voltaire elveiket nem a nép közt terjesztették, a forradalmi mozgalmaknak nem voltak barátjai, hanem az előkelőket, főképp a kormányzókat akarták meggyőzni. Ez sikerült is nekik. A 18. század második felében az európai kormányok maguk iparkodtak a fölvilágosodás elveit megvalósítani. Az uralkodók ragaszkodtak abszolút hatalmukhoz, de ezt a hatalmat a nép, különösen a nyomorgó alsó néposztályok javára akarták fordítani.

Ennek a kormányrendszernek, amelyet a fölvilágosult abszolutizmusznak szokás nevezni, útját II. Frigyes porosz király törte. II. Frigyes már ifjú korában rajongó bámulattal hódolt a francia íróknak. Rajongása következtében apja szigorú és egyszerű rendszerével is ellentétbe került. Ifjúi fölhevülésében a porosz udvar levegőjét nyomasztónak tartotta és egyik barátja segítségével meg akart szökni (1730), de elfogták, társát lefejezték, őt pedig internálták. A francia írókkal tüzetesen foglalkozott és «Antimacchiavelli» címen könyvet is írt, amelyben, Macchiavelli (I. 219. l.) elveit cáfolgatva, azt hangoztatta, hogy az uralkodó minden tettéért felelős. Ehhez az elvhez később is hű maradt. Korlátlanul uralkodott, de nagy hatalmát mindenben a nép javára akarta fordítani, hogy tetteiért bármikor felelhessen a népnek. Az ország első szolgájának nevezte magát és roppant munkabírással végezte az állami ügyeket; a pihenésre alig szánt időt magának.

Fölvilágosult
uralkodók.

II. Frigyes.

Igazságügy.

A közigazgatáson élete végéig folyton újítgatott s az igazgatás különböző ágait elválasztotta egymástól. Az igazságügy rendezését egészen Cocceji kancellárra bízta; ez volt az egyetlen ügy, amelyet nem maga vezetett. Cocceji pedig enyhítette a büntetéseket, eltörölte a kintpadot, reformjai következtében az igazságszolgáltatás független, gyors és olcsó lett. A királyi, a nemesi és a városi törvényszékek fölé egységes följebbiteli törvényszékeket állított. Legnagyobb munkája a kodifikálás volt, a Corpus iuris Fridericianumban összegyűjtötte és átdolgozta a Poroszországban érvényes összes jogszabályokat.

Gazdasági élet.

Maga a király leginkább hadseregével és a pénzüggel foglal-

kozott. A sereget 80.000 emberről 200.000-re emelte; nagy jövedelmekről kellett tehát gondoskodnia, ami különösen háborúi után igen nehéz föladat volt. Arra kellett törekednie, hogy a gazdasági életet fölvirágoztassa: az ipart merkantilista védővámokkal védelmezte, a kereskedelem érdekében pedig csatornákat ásott és a tengeri kereskedelmet is fölkarolta. A hétéves háború szörnyű pusztításai után azonban főképen a földművelésre kellett figyelmét fordítania. Akkor a népek a katonai raktárakból ingyen vetőmagot osztatott ki és a katonalovakat

II. Frigyes. Egykorú metszet.

is rendelkezésükre bocsájtotta, a parasztok megélhetését pedig a burgonya meghonosításával is megkönnyítette. Jövedelmeinek nagyrésze a királyi birtokokról folyt be, az adójövedelem felerészben indirekt adóból; a parasztságra tehát nem nehezedett nyomasztó teher.

Vallásos türelem.

A király fölvilágosodása a vallásos téren volt legföltűnőbb. A deisták hatása alatt olyan türelmes volt, hogy amikor a jezsuitákat mindenünnen elűzték, ő befogadta őket országába. Mindjárt trónralépése után az összes felekezeteknek teljes vallásos szabadságot biztosított és azt hangoztatta, hogy az ő országában mindenki saját lelkiismerete szerint üdvözülhet.

A nemesség.

A nemesség kiváltságait is tiszteletben tartotta. Hadseregének tisztjei mind nemesek voltak. Okos politikájával megóvta a nemességet attól a veszedelemtől, hogy semmittevő osztállyá legyen; katonai föladata megszűnte után a társadalmi, a gazdasági életben és a vidéki kormány-

zatban jelölt ki neki vezető szerepet. Az elszegényedőket pedig évdíjjal segítette és hitelintézetet állított megmentésükre. Csak a művelődés terén nem volt maradandó hatása, mert ő maga mindig a francia műveltséget bámulta és a német irodalmat, amely Klopstockkal és Lessinggel akkor lendült föl, semmibe sem vette. Sanssouci kastélyát franciákkal építtette, a berlini operában a francia zenének hódolt, műveit franciául írta és franciákat gyűjtött maga köré. Voltaire is ott tartózkodott egy ideig a porosz udvarban, de erkölcsi fogyatkozásai miatt barátságuk rövid ideig tartott.

A művelődés.

Egyebütt a fölvilágosodás eszméi sokszor ellentétbe kerültek a rendek kiváltságaival, ami megvalósításuk elé akadályokat gördített, ami azonban az uralkodókat annál inkább sarkalta, hogy az alsó néposztályok segítségével megtörjék a rendek hatalmát. Mária Terézia (1740—1780) és fia II. József (1780—1790) császár is ellentétbe kerültek a rendekkel, akiknek a jogait azután meg akarták szorítani. Mária Terézia higgadt megfontolással örökös tartományainak egész kormányzását, igazgatását és igazságügyét átalakította. II. József még messzebb ment, összes országait a maga elvei szerint egységes intézményekkel egységes birodalommá akarta összeolvasztani; az ő törekvése azonban megtört népeinek nemzeti érzésén és a történeti hagyományokon. Uralkodása végén újításait meg kellett semmisítenie, a későbbi fejlődés tehát megint a Mária Terézia teremtette alapokhoz tért vissza.

Mária Terézia.

Mária Teréziát az újjászervezésben különösen Haugwitz, később Kaunitz segítették. Ők voltak a királynő mindenható miniszterei, akik az udvari kancellária (Haus-, Hof- und Staatskanzlei) élén, mint kancellárok a külügyet intézték s tanácsaikkal a belső kérdésekben is a királyné elhatározására mindig döntő hatással voltak. Fontosabb kérdésekben az államtanács véleményét is kikérték, ennek azonban csak tanácsadó jogköre volt. Ausztria és Csehország külön kancelláriái s az egyes tartományok régi hatóságai megszűntek. A hadügyet a haditanács, a belügyet a cseh-osztrák kancellária mint szakminisztériumok vezették. Az igazságügy vezetése a legfelső törvényszék hatásköréhez tartozott; a pénzügyet több hatóság kezelte, amelyek külön-külön köre a kamara- és az adójövedelem, az államadósság és hitelügy és végre az állami jövedelmek és kiadások ellenőrzése (udvari számvevőszék) voltak. Ezzel együtt a rendi igazgatás is megszűnt, amelyet a királynő bürokratikus szervezettel helyettesített. Az összpontosítás tehát, amelyre az uralkodók már olyan régen törekedtek, Mária Terézia korában az örökös tartományokban megvalósult. Az egy egészé összeforrott örökös tartományokkal szemben Magyarország megőrizte különállását. Itt a királynő nem akart változtatni a rendi kormányzáson, az ország önálló alkotmányát is tiszteletben tartotta; birtokai tehát két különböző kormány-

Közigazgatás.

A dualizmusz.

zás alatt álló egyenrangú országgá tömörültek (dualizmusz). Igaz, hogy az államtanács a magyar ügyeket is megvitatta, de jogilag Magyarország ez alól a hatóság alól ki volt véve.

Az igazságügy. Az örökös tartományok egyesítésével kapcsolatosan ott az igazságot is egységesen akarták szervezni. Mária Terézia erre a célra

Mária Terézia. Meytens festménye.

egy bizottságot küldött ki, amelynek föladata volt, hogy a tartományok jogszokásait összeegyeztesse, az észjog segítségével az ellenmondásokat és hézagokat áthidalja s a jog minden ágára egységes törvénykönyvet dolgozzon ki. A munkálat azonban nagyon terjedelmes lett, a kor szokása szerint nagyon sok volt benne a filozofáló magyarázat. Ezért a tervezetet ismételten át kellett dolgozni, s a Codex Theresianus csak

II. József idejében (1786) lépett életbe. Ezzel kapcsolatosan új perrendtartást és büntető törvénykönyvet is dolgoztak ki. A kínvallatás megszűnt, a halálos ítéletek számát megszorították, s a bűnösöket kényszermunkára fogták. Az osztrák jogrend nagyrészt még mindig ezeken az intézkedéseken alapszik, amelyeket természetesen azóta tovább fejlesztettek.

A nagy királyné azonban más téren is nagy hatással volt országaira. A császári hadsereg 108 ezer emberre növekedett. Az adó is növekedett, a nemesek adómentességét megszüntették. Ezt Mária Terézia Magyarországon is keresztül szeretne volna vinni, de ezen a ponton a magyar nemességgel ellentétbe jutott. Minthogy közvetlen úton nem tudott Magyarországból nagyobb jövedelmet biztosítani — az adót nem emelték abban az arányban, amint a királynő óhajtotta — közvetve úgy akarta megszerezni ezt a pénzt, hogy Magyarország rovására az osztrák örökös tartományok adóképeségét növelte. Vámrendszerével Magyarországot kiszolgáltatta az osztrák iparnak. Tulajdonképpen azonban a magyar gazdasági életre II. József tiltó vámjai zúdították a nagy veszedelmet; Magyarország akkor nyers terményeit csak Ausztriának adhatta el és csak osztrák iparcikkeket vásárolhatott, amire még nyerstermelése is hanyatlásnak indult.

Nagy gondot fordított Mária Terézia az oktatásügyre is. Az egyetemeket reformálta, a középiskoláknak új tantervet dolgoztatott ki és állami fölügyelet alá állította őket; hasonlóképen szervezte a népoktatás ügyét is. A jobbágyság iránti szeretetét pedig urbéri szabályzataival mutatta ki, amelyeknek célja az volt, hogy a földesúr a jobbágyot túlságosan meg ne terhelhesse.

II. József még tovább akart haladni. Meg volt győződve, hogy országai erejét csak abszolút hatalmával fejtheti ki, gondolkodása pedig olyan forradalmi volt, olyan nagy ellensége volt a meglévő rossznak, hogy nem látta az akadályokat, amelyek útjába gördültek. Atyja halála óta (1765) már császár volt, de örökös országainak kormányzását Mária Terézia, aki jól ismerte fia gondolkodásmódját, nem adta át neki. A trónra jutva, országait egységes birodalommá akarta szervezni. A legfelsőbb kormányhatóság az államtanács lett, alatta állt a négy kancellária: az ausztriai, a magyar, az olasz és a belga. Magyarországot is összpontosította: kormányhatóságait Budára helyezte s beléjük olvasztotta az erdélyieket is. Ugyanakkor azonban megszünt Magyarországnak önállósága: koronáját elvitette, meg sem koronáztatta magát, az országgyűlést pedig nem hívta össze. Összpontosító törekvéseivel annyira ment, hogy az anyja uralma idején fölállított különböző kormánysszerveket összeolvasztotta és még az igazságszolgáltatást is újra egyesíteni akarta a közigazgatással. Összes országaiban a németet

Adó és adóügy.

Oktatásügy.

Jobbágyság.

II. József.

tette meg hivatalos nyelvvé (1784); a hivatalnokokat záros határidőn belül kötelezte, hogy tanulják meg, a középiskolákban a tanítás nyelve a német lett. Ezzel a rendelkezésével azonban fölkelte a nemzeti ellenállást. A rendeket is elidegenítette magától, mert gyűléseit már nem hívta össze, mert a fiziokrata elvek alapján birtokaikra új adót akart kivetni (1789), mert hatalmukat alattvalóik fölött is megszorította. A jobbagyság is megnehezítette helyzetét, mert a császár jóakarátának tudatában a földesúr hatalma alól ki akarták magukat vonni és Erdélyben véres lázadást (1784) szítottak. Az egyház is szembeszállt

vele, mert a papságot eltiltotta a római curiával való érintkezéstől, mert mindazokat a szerzetesrendeket, amelyek oktatással vagy betegápolással nem foglalkoztak, eltörölte és birtokaikat lefoglalta (1782). Csak a protestánsok voltak hálásak a türelmi rendeletért (1781), amely jóval nagyobb jogokat adott nekik, mint a harmincéves háború óta bármely más rendelkezés.

Amikor a törökkel háborúba keveredett s ez szerencsétlen fordulatot vett, az elégtelenség mindenfelé kitört. Ugyanakkor a porosz háború veszedelme is fenyegetett, Belgium nyíltan föllázadt, Magyarországon is veszedelmes mozgalom támadt, és az osztrák

II. József. Kymli képe után.

tartományok is mozgolódtak. A császár akkor halálos ágyán belátta tévedését és visszavonta rendelkezéseit, azok kivételével, amelyek a vallásos türelmet szolgálták, és amelyekkel a jobbagyok helyzetén javított. Összpontosító törekvései a nemzeti hagyományokon törtek meg, amelyeket a császár nem ismert, ezzel pedig nagyszerű fölvilágosult reformjai is megsemmisültek, mert a talaj számukra még nem volt kellőképp előkészítve.

A nagy országokat azután a kisebbek is utánozták, ott is megvalósult egy-egy reform. Különösen II. József öccse, Lipót szerzett magának nagy érdemeket Toscana mintaszerű szervezésével. Portugáliában meg a jezsuita rend ellen támadt heves mozgalom. Pombal miniszter reformjának útját állták, amire Pombal ellenük fordult és

Rendszerének
összeroskadása.

A kisebb
országok.

A jezsuiták
eltörlése.

kiűzte őket. Spanyolországban is ők lázították föl a lakosságot az útkövezés és az utcai világítás ellen. Emiatt azonban az összes Bourbon fejedelmek állást foglaltak ellenük és kieszközölték a rend eltörlését (1772).

Még Oroszország is a reform útjára tért. Ott Nagy Péter után megint az ó- és új-orosz párt áldatlan küzdelmei dúltak az országot. A reformot a német származású II. Katalin cárnő (1762—1796) karolta föl. A hatalomravágyó eszes és tevékeny asszony megfosztotta férjét (III. Péter, 1762) a tróntól és maga ragadta meg a kormányt. A francia filozófiának ő is hódolt, levelezett Voltairerrel, Diderot-t pedig udvarába fogadta. Montesquieu elvei alapján alkotmányt akart adni népének, de a megvitatására összehívott gyülekezettel meghasonlott és elejtette tervét. A jogszolgáltatást ő is elválasztotta a közigazgatástól. Segített a szegény népen s a műveltség terjesztésére is újításokat tervezett, amelyek miatt azonban összeütközött az ó-oroszokkal.

II. Katalin.

Az osztrák örökösödési és a hétéves háború. A fölvilágosult eszmék terjedése óta a háború borzalmai is csökkentek. Olyan pusztítások, amilyeneket Louvois a francia hadvezéreknek megparancsolt, már nem fordultak elő. A hadviselő felek az országot és a lakosságot, amerre vonultak, vagy ahol harcoltak, amennyire csak lehetett, kímélték. Már a harmincéves háború után következett időben a hadakat rendszeren raktárakból élelmezték, ami a lakosságra szintén nagy előny volt. Mária Terézia és II. Frigyes közt mindjárt trónrajutásuk után kitört a háború, ezekben az ellenségeskedésekben azonban csak az oroszok pusztítottak.

Humánusabb hadviselés.

A háborúra a bajor választófejedelem, Károly Albert, adott okot, aki I. József császár leányát birta nőül s a pragmática sanctio örökösödési rendjét elismerni nem akarta. Mária Teréziával szemben magának akarta megszerezni a császári koronát, valamint az osztrák örökös tartományokat is. Terveit más hatalmasságok is támogatták, és tárgyalások folytak, hogy Mária Terézia ellen nagy szövetséget alakítsanak. Ezt az időpontot használta föl II. Frigyes, hogy a porosz törekvéseket megvalósítsa. A Hohenzollernek már korábban igényt emeltek Szilézia egyes részeire, ki is elégitették őket Schwiebus kerületével, amelyet azonban még III. Frigyes 1695-ben visszaadott. II. Frigyes mégis azzal a követeléssel lépett föl, hogy Mária Terézia adja át neki Sziléziát, s erre az esetre följánlotta fegyveres támogatását a királynő ellenségei ellen. Mária Terézia és férje Lotharingiai Ferenc azonban ilyen lealázó egyezséget nem köthettek. Az elutasító válasz után II. Frigyes, még mielőtt az európai szövetség megalakult volna, már betört Sziléziába. A porosz seregnek könnyű dolga volt, mert Mária Terézia nem volt elkészülve a háborúra, úgyhogy Glogau

Az osztrák örökösödési ügye.

Az első sziléziai háború.

Mollwitz.

elfoglalása után a porosz király egész Sziléziát megszállotta. Az osztrák sereg Neipperg vezetése alatt csak hónapok múlva indulhatott el Sziléziába, ahol azonban Mollwitznál vereséget szenvedett. A poroszok diadalát a gyalogság vívta ki Schwerin tábornok vezetése alatt. Az osztrák lovasság mind a két szárnyon megfutamította a poroszokat, II. Frigyes már vissza is vonúlt, amikor Schwerin gyalogosainak rohama és gyors tüzelése a közepén a poroszok javára döntötte el a küzdelmet. Ez volt hosszú idő óta az első eset, hogy a döntés a gyalogságnak jutott. A 17. század és a 18. század első felének háborúit nagyrészt lovassággal vívták. II. Frigyes is kiváló gondot fordított könnyű lovas-

sága fejlesztésére; későbbi háborúiban Ziethen huszárai és Seidlitz lovasai mentették meg a legváltáságosabb helyzetekből. A lovasság szerepe azonban a mollwitzi ütközet óta mégis lényegesen átalakult: föladata a földérintő szolgálat, az ellenséges hadsor megingatása és a csata után az üldözés, illetve a visszavonulás fedezése lett; az erők tulajdonképeni mérkőzése azóta a gyalogság dolga.

A háború
1741—1742-ben.

Porosz muskétás. 1729.
Goltz ezred.

Időközben létrejött az európai szövetség Mária Terézia ellen. A hatalmasságok nyíltan megszegték azokat az egyezségeket, amelyeket VI. Károly császárral kötöttek. Franciaország, Spanyolország, Nápoly és Szászország szövetkeztek a bajorokkal és a poroszokkal. Mária Teréziával csak Angolország szövetkezett, amelynek új uralkodó családja (Hannover) a franciákkal szállt szembe, hogy elismerjék őket Anglia királyainak.

A bajorok és a franciák Károly Albert igényeinek érvényesítésére a Duna mentén betörték Ausztriába. Ebben a veszedelmes helyzetben Mária Terézia a magyar koronázó országgyűléstől kért segítséget (szept. 11), amely a legnagyobb lelkesedéssel karolta föl a királynő ügyét, akit ellenségei különben is csak magyar királynőnek ismertek el. A főurak saját költségükön ezredeket állítottak, a nemesség fegyvert fogott és a seregek ellátásáról is gondoskodtak. Valamivel később Mária Terézia II. Frigyesel is fegyverszünetet kötött. Mária Terézia tehát addig is, amíg a magyar nemesi fölkelés fölkészül, Neipperget küldhette Károly Albert ellen. A bajor választófejedelem a franciák segítségével Linzbe ment, ahol a felső-ausztriai rendek hódolatát fogadta, majd a Duna mentén Bécs felé vonúlt, de Passaunál északra tért, bevonúlt Prágába, ahol a cseh rendek is meghódoltak neki. A következő tavasszal Frankfurtban császárrá választották és VII. Károly

(1742—1745) néven megkoronázták. Akkor azonban már Mária Terézia hadai kiszorították Ausztriából a bajor csapatokat, a magyar huszárok pedig Károly koronázásának napján Károly székvárosát, Münchent szállották meg. Ezek után II. Frigyes is hajlandó volt békét kötni. Bevonult még Csehországba, ahol Czaslau és Chotusitz közt megverte Mária Terézia sógorának, Lotharingiai Károlynak seregét, de ezt az alkalmat megragadta, hogy megkösse a békét. A boroszlói békében Mária Terézia átengedte neki Sziléziát az Oppa folyóig, valamint Glatz grófságot is (1742). A boroszlói béke.

II. Frigyes kivételével a küzdelem az összes ellenségek ellen dicsőségesen folyt. A magyar huszárok és a horvát pandurok nevét mindenfelé rettegéssel emlegették; átkeltek a Rajnán és Itáliában is vitézül küzdöttek. Az angolok dettingeni diadala után (1743) a szövetség bomladozni kezdett. VII. Károly, mint menekült, Franciaországban tartózkodott, Sardinia és Szászország pedig megkötötte a békét. Mária Terézia azonban a szászokkal úgy egyezett meg, hogy azt a törekvést, hogy Szász- és Lengyelországot területileg összekapcsolják, támogatni fogja. Ez a megállapodás II. Frigyeset fenyegette új veszedelemmel, Poroszország tehát újra megindította a háborút. 1744-ben Frigyes megvette Prágát, de csak rövid ideig bírhatta, mert Lotharingiai Károly ügyes manőverrel Sziléziába szorította. Lotharingiai Károly mindig Frigyes hadállásától északkeletre megerősített táborát üttött, de nyílt csatát nem fogadott el; minthogy ezzel a poroszok útját elvághatta, Frigyesnek ki kellett vonulnia. Ugyanakkor a magyar lovasok megint átkeltek a Rajnán és Nádasdy elfoglalta Lauterburgot. A döntő fordulat VII. Károly halálával következett be; fia, hogy Bajorországot visszakapja, lemondott ausztriai igényeiről és ígéretet tett, hogy a császár-választáson Mária Terézia férjére, Ferencre fogja szavazatát adni (fűsseni béke, 1745). A háborút ezek után Frigyesnek egyedül kellett folytatnia, mert a franciákat az angolok kötötték le. 1745-ben tehát Lotharingiai Károly már Sziléziában támadta a poroszokat, de Hohenfriedbergnél, majd Soornál csatát vesztett. Veszteségei azonban nem voltak jelentékenyek, úgyhogy már Berlin ellen készült, de a poroszok két kisebb csatával ezt a vállalkozást is megakadályozták, amire a felek kibékültek. A drezdai béke (1745) értelmében Szilézia és Glatz Frigyesé maradt, de ő is elismerte császárnak az időközben megválasztott I. Ferencet (1745—1765). Az örökösödési háború 1743 után. A második sziléziai háború. A fűsseni béke. A drezdai béke.

Ezek után a küzdelem csak a nyugati határon folyt. A franciák a Stuartok pártolásával kényszerítették az angolokat, hogy csapataik javarészét vonják vissza, és megszállták Belgiumot; Mária Terézia azonban viszont Oroszországgal szövetségbe lépett. Ennek következtében 1748-ban ott is létrejött a béke (Aachenben), amelynek értelmében A háború Belgiumban. Az aacheni béke.

az elfoglalt területeket kölcsönösen visszaadták; a hatalmak elismerték a *pragmatica sanctiót* és Angliában a Hannovereket, Mária Terézia pedig a spanyol Bourbonok mellékága javára lemondott Parmáról és Piacenzáról.

A hétéves
háború.

Mária Terézia azonban nem tudta megbocsátani II. Frigyesnek támadását és nem nyugodott bele Szilézia elvesztésébe. Seregét újjászervezte és egy évtized múlva ő indította meg a harcot, hogy Frigyeset megalázza. Minisztere, Kaunitz nagy európai szövetség alakításán fáradozott. Erzsébet cárnő (1741—1762) Frigyes gunyolódásai miatt haragudott, Szászország félt Poroszország hatalmától, Svédország Pomerániára vágyott; megnyerte tehát őket a háború eszméjének. Frigyes egyedül Franciaországra számíthatott, de utóbb Angolországhoz közeledett, amivel a franciákat is az ellenség táborába terelte. Frigyes pártján tehát csak Anglia állott; Kaunitz legnagyobb eredménye pedig az volt, hogy a Habsburg-ház hagyományos ellenségét, Franciaországot is megnyerte a szövetségnek.

1756.

A veszedelem, amely Frigyeset ilyen körülmények között fenyegette, igen nagy volt. A király még 1756-ban értesült róla. A tervvel együtt azt is megtudta, hogy a fölkészülésre még egy évre van szükségük. Ezt az alkalmat akarta tehát megragadni, hogy gyors támadással, mint egykor XII. Károly, a szövetséget megbénítsa. Frigyes azonban a döntést nem merte megkockáztatni. A szászok Pirnánál elsáncolták magukat, és a király heteket töltött a kiéheztetésükkel. Ámbár serege háromszor akkora volt, megostromolni nem merte őket. Ezzel pedig időt adott a császári seregnek a készülődésre. Browne fölmentő sereggel közeledett a szász határhoz, Frigyesnek tehát a fölmentő had ellen kellett fordulnia, de ezt is félerővel tette; seregének jelentékeny része Pirna alatt maradt. A lobositzi csata a poroszokra igen kedvezőtlenül is alakult, a lovasság támadása egyik oldalról sem sikerült, a császáriak tüzelése pedig egészen megbénította a poroszokat. A gyalogság is hosszú ideig küzdött döntő fordulat nélkül. A poroszok végre a diadalukat csak annak köszönhették, hogy az égő Lobositz mellett a császári seregben hézag támadt, amelyet a poroszok megszálltak. A poroszok vesztesége azonban nagyobb volt és az üldözést meg sem kísérelték (nov. 1). Ezek után a szászok ugyan kapituláltak, de Frigyes célját nem érte el; ahelyett, hogy a szövetséget megbénította volna, ellenségeit gyorsabb készülődésre serkentette.

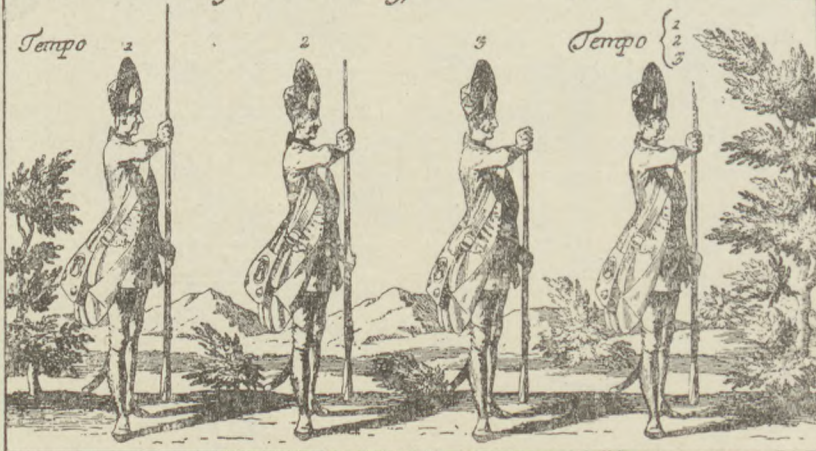
Lobositz.

1757.

Hasonlóképen nem sikerült a második évi hadjárata sem. Hadvezérei akkor is a támadást ajánlották s abban bíztak, hogy a császári sereget leverhetik, mielőtt a többi fölvonul ellenük. Prága közelében visszavonulásra kényszerítették Browne hadát, de akkor is eredetileg az osztrák gránátosok diadalmaskodtak. Schwerin elesett, s a bajt

Prága.

N° 18 Den Ladstock in Lauff.N° 19. Setzt an die Ladung.

N° 18. Tempo 1. Bringt den Ladstock in den Lauff, stößt ihn bis an die Hand hinein, den Ellenbogen der Mündung gleich erhaben. Tempo 2. fährt mit geschlossener Faust an den Ladstock hinauf, stößt ihn wieder bis an die Hand hinein. Tempo 3. fährt wieder hinab bis an das Ende.

N° 20.

Zieht aus den Ladstock.

des Ladstocks, setzt den Daumen auf den Spitz, stößt ihn hinein bis an die Hand.

N° 19. Tempo 1. 2. 3. zieht den Ladstock heraus so weit es der Arm ungezwungen zu läßt, setzt ihn frisch auf die Ladung, richtet den Ellenbogen jederzeit erhaben.

N° 20. Tempo 1. zieht den Ladstock mit der Faust so lang heraus als es der Arm ungezwungen leiden kan. Tempo 2. fährt mit der Hand an den Ladstock herunter, faßt ihn mit dem Daumen, und zwey ersten Fingern ober der Mündung, zieht selben wieder heraus. Tempo 3. wie N° 16 in dem 3ten Tempo. außer daß das dicke Theil des Ladstocks gegen die Achsel gehalten wird.

NB. mit der 3ten Figur N° 20 versteht sich dasjenige so in der 16ten.

in dem nem, ist angemerkt worden.

Kolin.

az okozta, hogy az osztrákok a poroszokat nagyon messzire üldözték, és így seregük két részre szakadt (máj. 6). Brownnek Prágába kellett vonulnia; Frigyes pedig ostromhoz látott. Alig hat hét múlva azonban megérkezett Daun jelentékeny fölmentő hada. II. Frigyes megint megosztotta hadait és becsmérelte Daun seregét. Nádasdy huszárai már komoly veszedelemmel fenyegették a porosz haderőt, amikor II. Frigyes új csapatokat hozott. A csata jul. 18-án Kolinnál folyt le. A porosz király a görögök ferde csatarendjét alkalmazta (I. 47. l.), bal szárnyát előre tolta és ott összpontosította ereje jelentékeny részét. A terv azonban nem sikerült; a nagyon heves támadás elől ugyan a császári csapatok jobb szárnya kénytelen volt vissza-

vonulni, de a poroszok sikerüket nem biztosíthatták, mert Daun egy oldalt elhelyezett hadosztálya erős tüzelésével visszautazta őket. A porosz támadás is ilyenformán oldalt tolódott és az osztrák középhadállással jutott szembe. Ziethen huszárai sem tudtak a helyzeten segíteni, a poroszoknak vissza kellett vonulniok, és Prága fölszabadult. Ennek a diadalnak az emlékére alapította a királynő a Mária Terézia rendet.

Ziethen-husár. 1760.

II. Frigyes
hadviselése.

Időközben az oroszok és a franciák is megindították hadaikat. Frigyesre tehát a helyzet válságosra fordult. Ezek után ügyét már csak diplomáciai tárgyalások menthették meg, a fegyver nem. Fegyverrel a döntést előbb kellett volna kierőszakolnia. Pedig újabb időben épen az 1756. és 1757-iki hadjáratok alapján azt állították Frigyesről, hogy úgy, amint később Napoleon, ő is merész elhatározással a

döntő csatát kereste. Saját iratai rácsafolnak erre. Kora fölfogásának megfelelően ő is nagy jelentőséget tulajdonított a váraknak. A nyílt csatákat nem szerette; manőverekkel akarta sikereit elérni, nyílt ütközetet csak végső szükségben kockáztatott; rendesen az élelem elvágásával vagy a raktárak elfoglalásával akart célt érni. A hétéves háború természetéből következett azonban egy más újítása, amellyel méltán bámulatba ejtette a világot: gyors átvonulásai az egyik harc térről a másikra. Az egyes ellenséges haderőkkel csak kis csapatokat állíthatott szembe, nagyobb csapatot csak ott gyűjthetett össze, ahol a veszedelem nagy volt. A király tehát seregének egyik részével gyors menektekben hol itt, hol amott volt kénytelen megjelenni, de ezeket a meneket még aránylag igen kis, legföljebb 20.000 főnyi sereggel végezte.

1757 Kolin után.

Frigyes különben kolini veresége után egyelőre nem akarta elhagyni Csehországot. Az oroszoktól nem kellett tartania, mert ámbár

időközben Gross-Jägerndorfnál győztek és Königsbergig nyomultak, később újra visszatértek a határra. A franciák is, akik az angolokat visszavonulásra kényszerítették, Halberstadt elfoglalása után tétlenek voltak. Csak amikor Soubise egy második francia sereggel Szászországba tört be, fordult Frigyes ellene. Onnan azonban vissza kellett térnie fővárosa védelmére, mert Hadik 3—4000 magyar huszárral megszállta Berlint és 200.000 tallért sarcot vett meg rajta. Csak azután fordulhatott újra Soubise ellen, akinek csapatait Rossbachnál menetközben oldalba támadta s így könnyű diadalt aratott fölöttük (nov. 5). Onnan azután gyors menekvésben Sziléziában termett, ahol a császáriak a porosz sereget időközben megverték és Boroszlót is elfoglalták. Frigyes tehát odasietett és Leuthennél ferde csatarendjével megkerülte a császáriak szabad bal szárnyát; diadalát ez alkalommal lovasságának köszönhette, amelynek nagy munkájába került, hogy a császári gyalogosokat állásukból elűzze (dec. 5).

A diadaloknak csak pillanatnyi hatásuk volt; a harmadik esztendőben Frigyesnek már föl kellett adni nyugati és keleti tartományait. Frigyes Olmützot vette ostrom alá, de Laudon egy nagy szállítmányát elfogta; az ostromot tehát abba kellett hagyni, Daun pedig manővereivel kiszorította a királyt Csehországból. A király csak az oroszokon aratott diadalt Zorn-dorfnál, azután Henrik herceg megsegítésére sietett, akit a birodalmi sereg körülfogott. Csak októberben került újra szembe Daunnal Hofkirchnél, ahol Daun és Laudon megverték.

A háború akkor már egészen kimerítette Poroszországot, s az 1759 évben a poroszok már nagy vereségeket szenvedtek. Először az oroszok verték meg a keleti porosz hadat. Amire Frigyes a haretérre sietett, már nem tudta megakadályozni az osztrák és az orosz hadak egyesülését és Kunersdorfnál, amikor Laudon is megjelent a csatatéren, maga is nagy vereséget szenvedett (aug. 12). Öccsével, Henrikkel csak nagynehezen egyesülhetett. Fink tábornokát seregestül elfogták és Drezdát is elhódították. Drezdát 1760-ban sem sikerült visszaszereznie, sőt Boroszló közelében maga is három osztrák sereg közé került és csak úgy menekült meg a körülfogástól, hogy Laudont Liegnitznél visszaverte. Lacy és az oroszok néhány napra Berlint is megszállották. Frigyes akkor nagyrészt csak hírének köszönhetette, hogy Sziléziát és Szászországot megtarthatta. 1761-ben nyílt ütközetbe már nem bocsátkozhatott. Poroszországot válságos helyzetéből csak Erzsébet cárnő halála mentette meg. III. Péter cár (1762) békét kötött, és Svédország

Rossbach.

1758.

Zorn-dorf.

Hofkirch.

Porosz dragonyos tiszt.
1760.

1759.

1760.

1761.

1762.

is abbahagyta a háborút; Pomeránia és a keleti porosz birtokok tehát visszakerültek Frigyes hatalmába. Ez új erőt öntött a királyba, nagy ütközetek nélkül visszavonulásra kényszerítette Daunt, a birodalmi és a francia hadakat és béketárgyalásokat kezdett. A hubertsburgi béke értelmében visszakapta minden birtokát (Sziléziát is) és viszont visszaadta Szászországot.

A hubertsburgi béke.
A bajor örökösödés ügye.
Minthogy Mária Terézia Poroszországot a hétéves háborúval sem tudta megtörni, hatalmát azzal akarta ellensúlyozni, hogy Bajorországot birtokaihoz csatolja. 1777-ben kihalt a bajor választófejedelem családja és Bajorországot a pfalzi választó örökölte. II. József császár akkor kényszerítette a pfalzi választót, akinek egyenes örökösei szintén nem voltak, hogy örökösödési igényeit ismerje el. Erre azonban Frigyes újra bevonult Csehországba, s a tescheni egyezmény értelmében József csak a Duna, a Salzach és az Inn közt fekvő területet kapta (1779). Később József azt a tervet vetette föl, hogy a pfalzi választóval Bajorországot elcserele Belgiumért (Luxemburg kivételével), ez ellen a terv ellen azonban Frigyes szövetséget Szászországgal és Hannoverrel és így ezt is meghiúsította (1785).

A keleti országok.

Lengyelország fölosztása és a keleti politika. Legkevesebb Európá keleti részeibe hatottak el a fölvilágosodás eszméi. Oroszországban a lakosság legnagyobb része az idegen műveltség heves ellensége volt. Törökország soha sem vett részt a Nyugat szellemi mozgalmaiban. Svédországban és Lengyelországban pedig a nemesség önzése és műveletlensége akadályozta a haladást. Közülök a Kelet eseményeit tulajdonképpen Oroszország irányította. Szomszédai a lejtőn rohamosan haladtak lefelé. Törökország belső bajait (44. l.) a keresztény alattvalók önérzetének és összetartásának növekedése fokozta. Svédországban XII. Károly sógorának (Frigyes 1720–1751) elismerésekor visszaállították a rendek alkotmányos jogait, de a nemesség két hevesen küzdő francia és orosz hatás alatt álló pártra szakadt és küzdelmeivel az ország hatalmát és tekintélyét teljesen aláásta. Oroszország ellen (1741–1743) a svédek már a harctéren is diástelenül küzdöttek és le kellett mondaniok a Kymene folyóig terjedő finn területekről; a hétéves háborúban pedig régi katonai hírük rombadőlt. Még szomorúbb volt Lengyelország sorsa, amely az orosz politika közvetlen érdekkörébe esett. Nagy Péter cár óta az oroszok minden alkalmat megragadtak, hogy az ország ügyeibe beavatkozzanak és elgyöngülését gyorsítsák.

Lengyelország.

Lengyelország nagy területe békés úton keletkezett. A 14. században ugyan veszedelmes szomszédai: a pogány lithvánok minduntalan pusztították az országot, de amikor a lithvánok fejedelme, Jagello, nőül vette Hedvig lengyel királynőt, Nagy Lajos leányát (1382), a két

ország békésen egyesült. A rendek nagy szabadsága miatt később még a német-római birodalom egyes részei: a német lovagrend szekularizált birtokai (125. l.) és Livland (65. l.) is csatlakoztak Lengyel-országhoz.

Ezzel szemben azonban az országban széthúzó erők érvényesültek, amelyek a középponti hatalmat gyöngítették és kifelé az ország erejét megbénították. A Jagellók kihalta után Anjou Henriket (1573—1574) választották meg királlyá; ezt az alkalmat a rendek arra használták föl, hogy az új királynak szabott súlyos föltételekkel az államhatalmat úgyszólván egészen a rendi országgyűlésre ruházzák. Henrik egy év múlva a francia trónra került, a rendek tehát új királyválasztásra készültek. A szabad királyválasztás pedig új veszedelmet zúdított az országra. Az idegen jelöltek nagy vesztegetést kezdtek, s a szegény nemesek szívesen fogadták az idegen pénzt, ami alkalmat

Hatalmának
hanyatlása.

Lengyel nemes kíséretével. Della Bella metszetéről.

adott a külső hatalmaknak, hogy beavatkozzanak az ország ügyeibe. II. Miksa császár a Habsburgoknak akarta megszerezni a lengyel trónt, de a rendek Báthory Istvánt (1576—1586), Erdély fejedelmét választották meg. István király erélyes kézzel ragadta meg a gyeplőt, de a belső bajokat ő sem tudta orvosolni, mert erejének nagy részét a külső politika, különösen dicsőséges orosz hadjáratai kötötték le. A svéd Wasa-ház uralma alatt (1587—1668) az ország ismét elgyöngült. A 17-ik században már a szomszédok is észrevették a hanyatlást. A svédek és a törökök javukra fordították a kedvező helyzetet és megtámadták Lengyelországot. Gusztáv Adolf ellen a lengyelek nem tudtak védekezni (80. l.); X. Károly támadása idején az volt a szerencsésük, hogy már Svédország is hanyatlott, és hogy a dánok megindították Károly ellen a háborút. Akkor azonban Poroszország használta föl az alkalmat, hogy függetlenítse magát (126 l.). Csak egyszer tündöklött még a lengyel dicsőség, a hős II. Sobieski János (1674—1696) alatt, aki a törökökön fényes diadalokat aratott.

A belső bajok.

Liberum veto.

Konföderáció.

Társadalmi és gazdasági bajok.

Az orosz beavatkozás.

A belső bajok abból származtak, hogy a rendek nagy szabadságait úgy értelmezték, hogy azok az egyesek jogai. A lengyel nemesek államukat büszkén köztársaságnak nevezték, ahol az egyes nemes akarata nélkül semmi sem történhetik. A 16. században már azt vallották, hogy az országgyűlés rendelkezései csak akkor érvényesek, ha egyhangú határozattal hozták. A 17-ik század közepe óta, ha egy követ ellentmondott (liberum veto), az egész országgyűlés működése meghiúsulhatott, mert egy-egy országgyűlés határozatai egy törvényt alkottak s a veto az egész törvényt megdöntötte. Ilyenkor a követek határozat nélkül szétszözltek. Minthogy az országgyűlés követei gyakran szegények voltak, a külföldi hatalmak vesztegetéssel megakadályozhatták, hogy a nekik nem tetsző törvényjavaslatok törvényerőre emelkedjenek. A baj orvoslására azután divatba jött a rendek fegyveres konföderációja. Az ilyen szövetség társadalmi úton jött létre, a célja pedig az volt, hogy az országot valamely javaslat elfogadására kényszerítse. Ha legyőzték, vagy nem tudott sikert aratni, semmi hatása sem volt. Sokszor azonban a konföderáció igen hatalmassá nőtt. Ha azután a királyt is megnyerték, országgyűléssé alakultak és javaslatukat törvényerőre emelték. Az ilyen hatalmas mozgalmakkal a kisebbség nem mert szembeszállani. Csakhogy a konföderáció épen olyan veszedelmes intézmény volt, mint a liberum veto, különösen, ha idegen hatalom állott mögötte.

Ez a rendszer tehát anarchiát teremtett, amely a komoly törvényhozást, a reformokat gyakran lehetetlenné tette. Pedig a reformokra nagy szükség volt, mert néhány gazdag főnemes kivételével a nemesek is szegények és műveletlenek voltak, a parasztság meg állatias sorsban élt. Gazdasági élet sem fejlődött, ipar már azért sem, mert a külföldi iparcikkek vámmentesen jöttek az országba. Középosztály alig volt, az sem élvezett semmi jogot. A német származású kereskedők tehát csak addig maradtak lengyel földön, amíg meggazdagodtak, azután megint kivándoroltak.

Fokozódott a veszedelem, amikor a 18. században az elgyöngült Svéd- és Törökország helyett Lengyelországnak új és sokkal veszedelmesebb versenytársai támadtak: Oroszország és Poroszország, amelyeknek katonai ereje jóval hatalmasabb ellenséggel is megmérkőzött. Sobieski után a szász választófejedelemet, II. Ágostot választották meg lengyel királynak (1697—1733). Az ő nagyralátó terveit XII. Károly keményen megbosszúlta (131. l.), a trónjától megfosztott király helyére Leszczyński Szaniszlót választatta meg (1704). Azóta a belső torzsalakodásnak vége-hossza nem volt és Nagy Péter elérkezettnek látta az alkalmat a beavatkozásra. II. Ágost visszatérése után 25.000 főnyi szász haddal akarta hatalmát megszilárdítani, a rendek nagy része

azonban tiltakozott ellene. Nagy Péter akkor orosz seregeket küldött Lengyelországba és kényszerítette II. Ágostot, hogy szász hadait vigye ki, hogy 23.000 katonánál többet ne tartson, és hogy az alkotmányon ne változtasson. Ezek után az orosz beavatkozást már nem lehetett megtörni. II. Ágost halála után az újra megválasztott Leszczyński helyett az orosz hadak VI. Károly segítségével III. Ágostot (1733—1763) ültették a trónra, azután II. Katalin cárnő szintén fegyveres beavatkozással Poniatowski Szaniszlót (1764—1795) választatta meg.

Orosz parasztok. II. Katalin korában. Le Prince rézkarca.

A lengyelek akkor már maguk is fölismerték alkotmányuk bajait s a Czartoryskiak vezetésével reformot terveztek. Oroszországnak azonban nem állott érdekében, hogy Lengyelország egészségesebben fejlődjék, II. Katalin cárnő tehát a reformot meghiusította. A beavatkozásra az ürügyet a disszidensek adták. Így nevezték a lengyelek a nem katolikusokat, a többnyire német származású protestánsokat és orosz görögkeletieket. A lengyelek a disszidensektől minden alkotmányos jogot megvontak, amire a görögkeletiek Katalinhoz fordultak támogatásért. Katalin tehát azt kívánta az országgyűléstől, hogy a reformokkal kapcsolatosan adjanak jogokat a disszidenseknek. Az országgyűlés ezt a kívánságot visszautasította, amire az orosz csapatok Repnin vezetése alatt körülfojták az országgyűlést és kieroszakolták

A disszidensek
ügye.

a határozatot, amely olyan elkeseredést keltett, hogy a déli katolikus rendek Barban konföderációt kötöttek ellene (1766).

II. Katalin első török háborúja. Lengyelország első fölosztása. Katalint akkor a török háború (1768—1774) vonta el Lengyelországtól. Déli hódításaival azonban — a Dunáig terjedő területeket foglalta el — magára haragította Mária Teréziát, aki Oroszország terjeszkedését nem akarta eltűnni. Hogy a háborút elkerüljék, II. Frigyes azt ajánlotta, hogy Katalin adja vissza az elfoglalt török területeket és kárpótolja magát Lengyelországban. Mária Terézia ehhez a tervhez nem akart hozzájárulni, de amikor látta, hogy Orosz- és Poroszország a fölosztást mégis végrehajtja, bele kellett egyeznie. 1772-ben tehát hatalmas területeket ragadtak el Lengyelországtól: Oroszország Litvániát a Dunáig és a Dnyeperig, Mária Terézia a magyar korona jogán Galiciát és Lodomeriát, Poroszország pedig Nyugat-Poroszországot Danzig és Thorn kivételével.

A kucsuk-kajnardzsii béke. Oroszország hatalma ezzel lényegesen megnőtt, az egyensúly azonban nem bomlott föl, mert szomszédai is jelentékeny területeket kaptak. A két évvel később (1774) megkötött kucsuk-kajnardzsii békében pedig Oroszországnak a megállapodás értelmében vissza is kellett adnia moldvai és oláh hódításait, csak a Dnyeper mellett és a Krim félszigeten szerzett kisebb területeket és a krími tatárokat szakította el a török fönnhatóság alól. A tatárok felszabadítása különben csak arra való volt, hogy Oroszország a Krim-félszigetet bekebelezze (1783).

II. Katalin és II. József török háborúja. Az annektálás következtében Törökországgal újra kitört a háború (1787—1792). II. Katalin akkor II. József császárral szövetséget kötött a törökök ellen, József seregei azonban szerencsétlenül küzdöttek, elégtelen országaiban veszedelmes belső mozgalmak támadtak és Poroszország, Hollandia és Anglia is állást foglaltak ellene. József halála után tehát öccse, II. Lipót (1790—1792) Szigetvárnál békét kötött a törökökkel (1791), amelyben Orsovát kapta, majd a Poroszországgal támadt ellentétet is elsimította. Katalin csak egy évvel később kötött békét Jassyban, amelynek értelmében megkapta a Fekete-tenger partvidékét a Dnyeszterig.

Svédország. A keleti politika tehát komoly bonyodalmakkal fenyegette Európa békéjét. Hasonló mély hatással volt különben Európára Lengyelország fölosztása is. A lengyelek komoly reformokra gondoltak. Svédországban pedig III. Gusztáv (1771—1792) államcsinnyel megtörte a civakodó nemesek hatalmát és a török háború idején megtámadta Oroszországot, hogy a Keleti-tenger mellett elvesztett svéd birtokokat visszaszerezze. A svédek vitézül is küzdöttek, de a háború mégis eredménytelenül végződött (1788—1790).

A svéd-orosz háború.

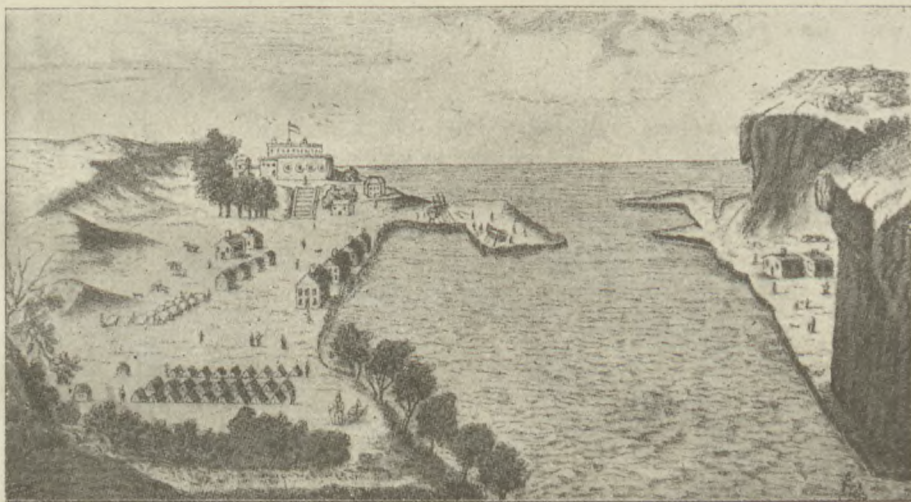
Az északamerikaiak szabadságharca. A nyugati népeket a keleteurópai események akkor csak politikai, hatalmi szempontból érde-

kelték. Annál nagyobb érdeklődéssel nézték azt a mozgalmat, amely egy évvel Lengyelország fölöstása után a távol Amerikában indult meg. A fölvilágosodás korában, amikor az állam és a társadalom kérdéseivel annyit foglalkoztak és különösen Franciaországban a titkos egyesületek és a művelt körök a fönnálló rendszer ellenségei voltak, természetes is volt ez a nagy érdeklődés. Fokozta ezt az érdeklődést, hogy Amerika földjén az Óvilág hagyományai és tekintélyei nem szorították meg a társadalom és az állam fejlődését, hogy ott a társadalmi hajlam szabadabban érvényesülhetett.

Az első angol telepítések Észak-Amerikában Erzsébet idejében kezdődtek, nagyobb méretekben azonban az angol gyarmatosítás csak

Az angol
gyarmatosítás.

Amerikai telep. Egykorú rézmetszetről.

I. Jakab idején indult meg. A telepeseknek ott nagy nehézségekkel kellett küzdeniök, a franciák gyarmatosító törekvései (Arx Carolina, 1565) hajótörést is szenvedtek. Az angolok szerencsésebbek voltak, mert olcsó eszközökért megvették a földet az indiánusoktól és megmunkálásával megszilárdították uralmukat. Jakab idejében két kiváltságos társaság (a virginiai és a plymouth) vette kezébe az ügyet. Az új telepeket főképen az üldözött felekezetek tagjai keresték föl. Keletkeztek közöttük svéd és hollandus telepek is, amelyek később beleolvadtak az angol gyarmatokba. Az új gyarmatállamok nagyon szabadon fejlődtek. A király szabadságlevelet adott nekik, s az államhatalmat csak az egyes államok élére küldött helytartók képviselték. Minthogy az anyaállam a gyarmatokért nem akart áldozatokat hozni, s a közigazgatás költségeit is a telepesek fizették, a gyarmatállamok széleskörű önkormányzatot sze-

reztek: tartományi gyűléseket tartottak és a kormányzóknak is ez a gyűlés ajánlotta meg a szükséges pénzeszközöket.

Az amerikai
államok élete.

Az egyes államok viszonyai egymástól nagyon elütöttek. Közöttük két nagyobb csoport különböztethető meg. A déliekben sok nemes telepedett meg, akik nagy ültetvényeket alapítottak, kényelmesen éltek, fiaikat Angliában neveltették, földjeiket pedig eleinte deportált elítéltekkel, később néger rabszolgákkal műveltették. Ezek az államok (Georgia, a két Carolina, Virginia, a hollandus eredetű New-York és New-Jersey és a svéd eredetű Delaware) arisztokratikus jellegűek voltak: Az északiakban szegény nép telepedett meg, amely kis birtokát maga művelte vagy halászatból élt. Életmódjuk nagyon egyszerű volt: anyagi eszközök híján rabszolgákat nem tarthattak s az anyaországgal sem érintkezhettek, tehát jobban el is váltak tőle. Ezek (Maryland, Pennsylvania, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut, New-Hampshire) demokratikus irányban fejlődtek. A vallásos kérdésekben is maguk a gyarmatállamok határoztak. A legtöbb csak egy-egy felekezetnek adott jogokat. 13 közül csak négy állam fogadta el a szabad vallásgyakorlat elvét. A quäker Penn Vilmos alapította Pennsylvania még az indiánusoknak is adott jogokat; ez volt a legszabadabb elvű.

Anglia gyarmat-
politikája.

A merkantil felfogás értelmében az anyaállam csak a gazdasági ügyekkel törődött: megakadályozta ott az ipar fejlődését és kényszerítette a gyarmatosokat, hogy más államok iparcikkeit ne vegyék és hogy nyersterményeiket másoknak, mint angoloknak, el ne adják. Amióta azonban a 17. században a franciák a szárazföld belsejében alapítottak gyarmatokat (100. l.), az anyaországnak nagy áldozatokat kellett hoznia gyarmatai védelmére. XIV. Lajos és III. Vilmos királyok ellenségeskedései óta valahányszor Európában háború tört ki, Francia- és Angolország közt is kitört a küzdelem a gyarmatokért. Épen ezért a hétéves háború után az angol miniszterium azt kívánta, hogy a gyarmatállamok is járuljanak hozzá a hadügyi költségekhez.

Az adókérdés.

A gyarmatok megadóztatása azonban nagy nehézségekbe ütközött. Az anyaállam ugyan szabad választást engedett gyarmatainak, hogy ezt az adót miként akarják fizetni, de a gyarmatosok azt kívánták, hogy követeket küldhessenek a parlamentbe, ami leküzdhetetlen ellentéteket keltett. Az anyaállam ugyanis nem akarta követeiket a parlamentbe befogadni, hogy az angolok féltve őrzött többsége meg ne inogjon; a gyarmatosok viszont azt hangoztatták, hogy az angol polgár törvényes hozzájárulása nélkül nem adóztatható meg. Először bélyegadóval tettek kísérletet, de ezt senki sem fizette. A kormány tehát a nehézséget úgy akarta megoldani, hogy adó helyett vámot vetett rájuk, nevezetesen a teára, a papírra, a festékre, a bőrre és az üvegre. Ez ellen azonban a bostoni kereskedők indítottak kemény harcot, amelyben

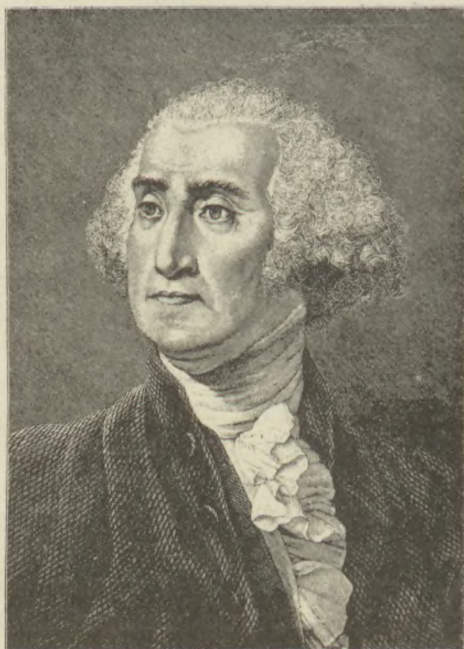

Massachusetts állam a többi államot is csatlakozásra szólította. Amikor 1773-ban az első megvámolt teaszállítmány megérkezett, a bostoniak, indiánusoknak öltözve, elsüllyesztették.

Ezzel kitört a szabadságharc. Anglia a merényletért bosszút akart állani és Bostont körülzárta. Ez az amúgy is már nagyon fölizgatott amerikaiakat végleg elkésztette. Az adóügyben a 13 állam már korábban is tartott közös tanácskozásokat Philadelphiában. Boston körülzárása után követek kongresszusra gyűltek össze, amelyen a többi állam Massachusetts ügyét magáévá tette és kijelentette, hogy a támadás ellen fegyverrel fognak védekezni.

Boston
ellenszegülése.

Önkéntes seregeket tobozoztak, amelyek élére Washingtont állították, aki Bostont felszabadította (1775). A közös veszedelem bizonyos összetartást teremtett, de a belső kormányzás nagy különbségei miatt alig lehetett szó arról, hogy egységes állammá tömörüljenek. A kongresszus ugyan mindenkinek kötelességévé tette, hogy az ellenállást folytassa, de a déli arisztokratikus államok nagybirtokos polgárai, sőt a nagy városok kereskedői sem igen lelkesedtek a küzdelemért. Ezeket loyalistáknak nevezték, ellenőrizték, megfigyelték és lefegyverezték, amiért sokan az angol táborba menekültek és az angolokkal küzdöttek. A függetlenség eszméje is csak akkor merült föl, amikor az angolok német zsoldosokat vittek a harctérre. Elsőnek Virginia szakadt el, amely köztársasággá alakult. Végre a kongresszus is kijelentette az Egyesült-Államok függetlenségét (1776 július 4).

Washington. Felsing metszete.

A háború.

A háború azonban mindkét részről nagy nehézségekkel járt. A kongresszus az adóügyben következetes akart maradni, adót nem vetett ki és papírpénzzel akarta megoldani a pénzügyi kérdést, de ez rohamosan veszítette az értékét. Katonái is csak önkéntesek voltak, akik közt laza volt a fegyelem; felszerelésük fogyatékos volt, ellátásukban szükségét szenvedtek. Ez gyakran elkedvetlenítette őket, úgyhogy

Nehézségei.

elszéledtek és alig lehetett néhány ezer embert együtt tartani. Az amerikaiak azt remélték, hogy Anglia ellenségei meg fogják őket segíteni, Franklin járt is az európai udvaroknál, de eleinte még Anglia legelkeseredettebb ellensége, Franciaország sem merte őket nyíltan támogatni. Egyelőre tehát csak a külföldi önkéntesek (Lafayette, Kosciuszko) hoztak segítséget, amely azonban a helyzeten nem változtatott. Az angolok elfoglalták New-Yorkot és Philadelphiát. Szerencsésebben csak a szárazföld belsejében küzdöttek ellenük, ahol a terep nehézségei, az ismeretlen nagy erdők az angolokra kedvezőtlenek voltak.

Saratoga.

Szövetség
Anglia ellen.

Fegyveres szö-
vetség a tenger
semlegességének
védelmére.

A háború vége.

Versaillesi béke.

Az Egyesült-
Államok
alkotmánya.

A döntő fordulat akkor következett be, amikor Gates, amerikai tábornok 1777-ben Saratogánál az erdőségben az angol sereget fegyverletételre kényszerítette. Erre a hírré Franciaország szövetkezett az amerikaiakkal, és Spanyolország is követte példáját. Ez a két hatalom már korábban is együtt küzdött Anglia ellen és a párisi békében (1763) fontos gyarmatokról volt kénytelen lemondani. Spanyolországnak még a tengeri kereskedelme is egészen elpusztult a háborúban. A háború tehát Európára is áttérőldött. Ennek nagyjelentőségű következményei voltak. Oroszország ugyanis, hogy a tengeri kereskedelmet megvédelmezze, Dániával és Svédországgal fegyveres szövetséget kötött a tenger semlegességének védelmére. A semleges hatalmak hajóinak szabad közlekedést biztosítottak; a hadviselő felek és vagyonuk is, a hadiszerek kivételével, a semleges hajókon teljes biztonságot élveztek. Francia- és Spanyolország elismerte a semlegességet, Anglia azonban Hollandia ellen háborút indított, hogy a szövetségbe be ne léphessen. Az eszme az angolok ellenére is gyorsan diadalmaskodott: a szövetségbe Ausztria-Magyarország, Poroszország és Portugália is beléptek. Anglia csak a tengeren volt erősebb ellenfeleinél; valamennyiükön diadalt aratott. 1781-ben azonban az amerikaiak francia segítséggel Yorktownnál az angolokat megint körülfojták, amire francia közvetítéssel létrejött a versaillesi béke (1783), amelyben Anglia elismerte az Egyesült-Államok függetlenségét.

A békekötés után az amerikai államokat új veszedelem fenyegette. A legnehezebb kérdés az államadósság rendezése volt. Minthogy a polgárok középponti kormányzatról hallani sem akartak, függetlenségüket komoly veszedelem fenyegette. Ez a válság két esztendeig tartott, amíg Washington buzgólkodására nagynehezen mégis elfogadták azt az alkotmánytervezetet, amelyet az új kongresszus kidolgozott. Az Egyesült-Államok ennek az alkotmánynak az alapján alakultak meg. A belügyek intézését minden állam magának tartotta fenn; tehát mindegyiknek külön törvényhozása és külön törvényei vannak és polgárainak választó jogáról is maga intézkedik. A középponti kormány csak kifelé képviseli a szövetséget, tehát a pénz-, had-, kereskedelmi- és vámügyekben

határoz és a diplomáciai alkudozásokat vezeti. A középponti törvényhozás kétkamarás: a képviselők házába az egyes államok követeiket a lakosság arányában küldik; a szenatusba minden állam törvényhozása két-két tagot küld. A végrehajtó hatalmat a négy évre választott elnök — elsőnek Washingtont választották meg — gyakorolja államtitkáiraival. Ez a kormány nem felelős, de a kongresszust sem el nem napolhatja, sem föl nem oszlathatja. A megszavazott törvényeket az elnök vissza is küldheti a kongresszusnak; ilyenkor csak úgy emelkednek törvényerőre, ha kétharmad többség szavazza meg. Minden alkotmányváltoztatáshoz pedig a kongresszus mindkét házában a tagok kétharmad részének szavazata és az államok háromnegyed részének hozzájárulása szükséges.

A NAGY FORRADALOM ÉS A FRANCIA HÁBORÚK KORA.

A társadalmi baj.

A forradalom okai és előzményei. A fölvilágosult eszmék hatása alatt egész Európában megindult a reformtevékenység, csak Franciaországban nem változtattak a régi intézményeken. A 18. század végén csekély változtatásokkal, még mindig ugyanaz a rendszer állott fenn, amelyet több mint egy századdal előbb XIV. Lajos léptetett életbe. Az ő rendszere pedig veszedelmes bajok kútforrása lett. Az alkotmányos testületeket megszüntették, az udvari nemesség elvesztette függetlenségét, a vidékit gyanús szemmel nézték, s így a kormányzatnak nem volt kritikája. A társadalomban pedig elsimíthatatlan ellentétek támadtak. A nemesség télen elemmé lett, amely szertelen pazarló életmódjával csak a minden terhet viselő osztályok irigységét és gyűlöletét keltette föl (104. l).

A polgárság.

Közte meg a polgárság és a parasztság közt a gyűlölet egyre fokozódott. A polgárság ugyan nem volt rossz helyzetben, a nemesség nagy része is az utolsó két században a polgárságból emelkedett nemesi rangra, de az a megkülönböztetés, amelyet a polgárnak szerencsésebb társaitól el kellett tőnie, nemcsak társadalmilag, hanem érzelemben és gondolkodásban is elválasztotta őket egymástól. Gazdaságilag a polgárság még kedvezőbb helyzetben is volt. Ha meggazdagodott, kezébe vette az államügyeket: hitelezett és szállított az államnak, bérbevette az adókat, a vámokat és a monopoliumokat és többnyire bejutott az előkelő társaságokba is, különösen, ha a nemeseknek is hitelezett. Ez azonban csak átmeneti állapot volt. A gazdag polgár, hogy bejusson a hivatali nemességbe (noblesse de robe), valamelyik bíróságnál hivalt vásárolt. Az ilyen hivatal örökös volt, s aki nemesi földet is szerzett, a nemesi címet is megszerezhetette. A polgárság tehát állandóan ostromolta a nemesség sáncait. Akik céljuk eléréséhez közeledtek, elidegenedtek a polgárságtól; akik ezt a célt nem tudták elérni, annál heve-

sebben támadták a nemesek kiváltságait. A fölvilágosult irodalom leginkább az ő soraikban hódított.

A parasztok elkeseredését azonban nem a fölvilágosodás szellemi mozgalma, hanem rettenetes nyomoruk táplálta. Földesuraik költségeinek következtében a földesuri szolgáltatások nőttön nőttek. Az udvar pazarlása és a nemeseknek fizetett évjáradékok következtében állami terheiket állandóan emelték. A nemesség csak fejadót és huszadot (jövedelmi adó) fizetett; birtokai, amelyeket maga művelt, a földadó alól mentesek voltak, sőt a huszadot is rendszeresen potom pénzen váltotta meg; a polgárság is megváltotta magát, a papság pedig csak önkéntes ajándékokat ajánlott meg. A paraszt azonban fizetett az államnak földadót, fejadót és huszadot, urának földbért és terményadót, köteles volt ura malmát és prését használni és ezért használati díjat fizetett; ura jogszolgáltatása alá tartozott, aki nagy pénzbüntetéseket rótt rá, és robotban dolgozott. Gazdálkodását még a földesúr vámjai és vadászójoga is akadályozták. A vad ellen pl. nem védekezhetett, ha a vadat bántotta orvvadászatért bebörtönözték; a vad érdekében többnyire még azt is meghatározták, hogy milyen napokon szabad földjén dolgoznia. Igaz, hogy a paraszt földjét földesurától megválthatta, de állami kötelezettségei azért megmaradtak, s az olyan parasztot, aki földjének tulajdonosa volt, az állam adószedői még könyörtelenebbül szorongatták.

A paraszt terhei a forradalom előtt tartományonként igen egyenlőtlenek voltak, de átlag jövedelme felét vitték el (Picardiában $\frac{5}{6}$ -át, Champagneban $\frac{7}{9}$ -ét). Hogy tönkre ne tegyék, szükségesnek tartotta, hogy az adót ne fizesse meg idejében. Befogadta a végrehajtó katonákat, élelmezte őket, csak hogy ne higgyék róla, hogy könnyen fizet. Félt, hogy különben még jobban emelik adóját. A közvetlen adók mellett pedig a közvetettek is sok bajt okoztak, különösen a szeszadó (aide) és a sóadó (gabelle). Sőt pl. mindenkinek évenként 7 fontot kellett fogyasztania, rendkívüli célokra azonban még külön kellett venni s a

A parasztság.

A színházban. Rokokó divat.
Moreau képe után.

Nyomora.

rendkívüli használatra külön engedélyt is kellett szerezni. A szegénység Colbert után folyton nőtt. Néhol vetőmag híján — sokszor fufangból is — nagy területek műveletlenek maradtak. Sok helyen a néptömegesen kivándorolt. Rossz termésű években meg éhínség pusztított és zavargásokat okozott, amelyek 1750 után az uralkodó körök figyelmét sem kerülték el. Az éhezők, az orvvadászok, a titkos sófőzők és a csempészek rablóbandákat alakítottak, amelyek néha még a községeket is megtámadták.

A nemesség.

A nemesség azonban, amely csak ritkán kereste föl birtokait, nem ismerte a bajt és nem törődött vele. A vidéki nemesség sem segíthetett rajta, mert XIV. Lajos bizalmatlansága miatt kisiklott kezéből a

Az államháztartás baja.

Énekóra. Chodowiecki rézmetszete.

vezetés, a polgár-hivatalnokokkal pedig állandó ellenségeskedésben élt. A nemességhez vonzódott a noblesse de robe is, valamint a főpapság. A nagy jövedelmet hajtó főpapi állásokat csak nemesek kapták, akik épen olyan világias életmódot folytattak, mint a többi nemesek. Némely vagyonosabb szerzetesrend tagjai is nagyrészt a nemességből kerültek ki, s egyes monostorokban valóságos szalonélet folyt. Az udvari nemesség pazarló, tétlen életmódja pedig XIV. Lajos korában már annyira meggyökerezett, hogy a régi szokásokon változtatni nem tudtak. A régens és XIV. Lajos ki nem állhatták a szertartásokat, de nem szakíthattak velők.

A fényes udvartartás pedig az államra nézve is nagy baj volt. Az állami

jövedelem negyedrészt az udvartartás emésztette meg. A hercegek, a főhivatalnokok, a külföldi követek olyan fénnel léptek föl, hogy 200,000 livre körül járó fizetést kaptak, nem számítva a nekik utalványozott rendkívüli összegeket. Hasonló bőkezűséggel szórták a kegydíjakat is. Emellett a pazarlás mellett az udvarnak mindent sokszorosan az áron fölül kellett megfizetnie. A pénz nagy része a házi tolvajok zsebébe jutott, akik mellékesen meghusszorozták jövedelmüket. XIV. Lajos már 1200 millió államadósságot hagyott hátra, az államháztartás baja pedig a társadalmi bajokat is elmérgesítette.

A régens.

XIV. Lajos halálától a forradalomig a kormányok főképp ennek a bajnak az orvoslására szentelték erejüket, de az összes kísérletek meghiúsultak. Akkor a napkirály unokája, XV. Lajos (1715—1774) került a trónra. Helyette az orleansi herceg vezette a kormányzást, aki nem

akarta kimondani az államháztartás bukását. A pénzügyet egyik kegyencére, a skót Lawra bízta. Law, hogy az adót emelhesse, nagy pénzforgalmat akart teremteni; ezt pedig papírpénz kibocsátásával és egy új kereskedelmi társulattal vélte elérhetni. Bankját, amely megkapta a papírpénzkibocsátás jogát, csakhamar államosította, a kereskedelmi társaság (Compagnie d' Occident) pedig megszerezte a dohánymonopóliumot, a pénzverést, az indirekt adók szedését és összevásárolta az adószedők állásait. Politikája helyes volt és nagy bizalmat keltett, de a határtalan üzérkedés elsöpörte. A társaság részvényei három év alatt 500 livrerről 18,000-re emelkedtek. A vidékről tehát úgy tódultak az emberek, akik részvényt akartak vásárolni, hogy a postakocsikon a helyeket hónapokkal előre le kellett foglalni. Az osztalék azonban nem felelhetett meg a szédületesen fölvert árnak; akik későn vásároltak, nem kapták meg tőkájük kamatait, amire a hangulat megfordult. A papírpénz értéke hanyatlott és csak kényszerrendszabályokkal lehetett forgalomban tartani. Ez egészen aláásta hitelét, a nép megrohanta a bankot, és a bukást ki kellett mondani (1720). Franciaországra ez annál nagyobb baj volt, mert a közönség már hallani sem akart papírpénzről s így a baj orvoslásának legtermészetesebb módja lehetetlenné vált.

XV. Lajos kormányzása (1723 óta) a bajt még inkább fokozta. A király csak vadászott és mulatott, az államügyekkel azonban semmit sem törődött. Helyette kegyencek kormányoztak és kegyencnők (Pompadour márkinő, du Barry grófnő) szoltak bele a legfontosabb államügyekbe. Külpolitikája is szerencsétlen volt. Az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban szerencsétlenül küzdött. Különösen azt vették rossz néven, hogy Pompadour márkinő rábeszélésére II. Frigyes ellen Mária Teréziával szövetekezett. Sok háborújával csak Lotharingiát (125. l.) és a Genova fönnhatósága ellen föllázadt Corsicát szerezte meg az országnak.

Viszálya a parlamenttel pedig új és erős ellenzéki szellemet teremtett. Ennek a testületnek a jogait a régens állította vissza, mert a kormányt XIV. Lajos végrendelete ellenére ragadta magához, és így kormányzását a parlamenttel akarta törvényesíteni. Az új ellentét a jansenisták (105. l.) ügyében támadt, akiket a pápa kiátkozott, akiknek azonban a párisi polgárság és a parlament pártjukat fogták. Ettől az

Law politikája.

Az 1720. krízis.

XV. Lajos.

Menuette. Chodowiecki rézmetszete.

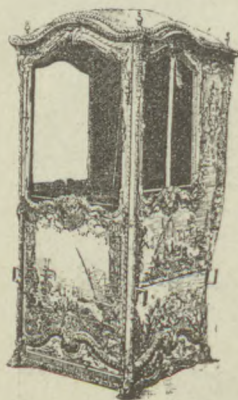
Viszálya a parlamenttel.

időtől a vallási ügyekben és a pénzügyi kérdésekben elkeseredett küzdelem támadt a király és a parlament közt. Amióta a fölvilágosodás a magasabb körökben hódított, a hivatalnokok a tiltott munkák terjedését elnézték, a parlament pedig szintén magáévá tett egyes tételeket. Tiltakozott a rendeletek ellen, alaptörvényeket emlegetett, hangoztatta, hogy a királyt tanácsosai rosszul tájékoztatják, fölülbíráló jogot követelt magának és az állami zárószámadásokat is meg akarta vizsgálni. A rendelkezéseket természetesen csak késleltetni tudta, az erőszak előtt meg kellett hajolnia. A parlament ellen alkalmazott megtorló intézkedések azonban az elégtelenséget nagyon fölszították. Az elfogott bíráknak a többiek is pártjukat fogták: nem hoztak ítéletet, tömegesen lemondtak; a közvélemény pedig nem ismerte el az új bírakat és lelkes tüntetéssel fogadta a száműzetésbe küldött parlamentet. XV.

Lajostól a nép annyira elhidegült, hogy uralkodása végéfelé már forradalomról rebesgettek.

Az irodalom.

Gyaloghintó

XV. Lajos korából.

Ezek között a viszonyok között a közönség móhon kapkodta a fölvilágosult irodalom termékeit, az irodalom pedig mind szélsőbb irányba terelődött. Jellemző sajátsága, hogy a hagyományokat gyűlölte, tehát forradalmi irányba esapott. Nem értette meg, hogy a régi intézmények egykor megfeleltek a kor viszonyainak, és hogy csak később romlottak meg. A francia racionalismus gyakran általános igazságok fölállítására ragadtatta az írókat, anélkül, hogy törődtek volna vele, vajjon az új tétel a való életben megállhatja-e a helyét. Gyűlölete az egyház ellen végre annyira ment, hogy az egész keresztény kultúrát megvetették és vele szemben az antik társadalomra fordították a figyelmet. Az ókori műveltség új renaissancet élt meg. A társadalomtudományokra a természettudomány módszerét alkalmazták, ami egészen elterelte figyelmüket a történetről, a fejlődés elvéről. Mindenütt azt hirdették, hogy vissza kell térni a természet-

Rousseau.

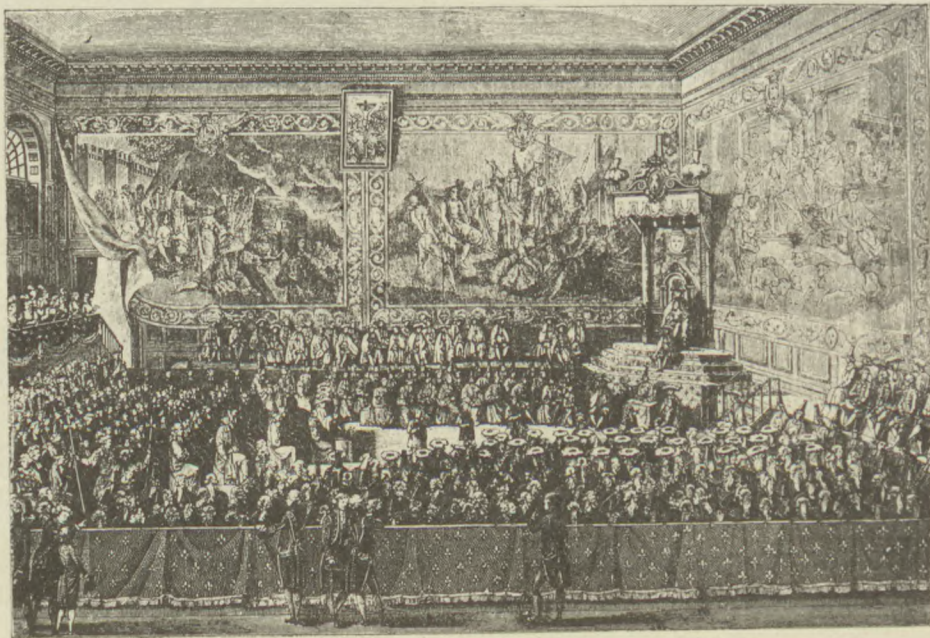
hez. Ennek az irányzatnak legkiválóbb egyénisége Rousseau (1712—1778). Már első művében azt hirdette, hogy az ember boldognak született, de a civilizáció megrontotta. «Emil» c. művében bemutatta egy olyan gyermek nevelését, akit a társadalomból kiragadottnak képzelt, s aki egyedül a természet hatása alatt nőtt föl. A Contrat social-ban pedig, az államrendet és a kormányzat szerveit bírálgatva, csak az ókor demokratikus államait nevezte szabadoknak, ahol néphatározatokkal kormányoztak. Követői nagyrészt az ő elveit visszhangozták, amelyek a ponyván is terjedtek. Ez az irodalom azonban már elvesztette higgadságát, az egyes tételeket kiragadták összefüggésükből, ferde világi-

tásba helyezték, szertelenségekbe csaptak és azt hirdették, hogy minden kormányzat bűnös.

XVI. Lajos (1774—1793) trónrajutásakor azt remélték, hogy az új király a bajokat orvosolni fogja. Nagy örömet keltett, hogy a régi tanácsosokat elbocsátotta és a parlament hatalmát is visszaállította; azonban a király minden jóindulata kárbaveszett, mert természete és nevelése következtében sem a kellő erély nem volt meg benne, hogy akarátát az akadályok ellenére is megvalósítsa, sem az orvoslás módját nem tudta.

XVI. Lajos.

Lit de justice. 1776. Girardet képe után.

A király is, a nemzet is Turgotban bízott, a fiziokrata iskola egyik kiváló tagjában, aki mint intendáns kerületében mintaszerű reformokat léptetett életbe. A király meghívta miniszterének és három évig minden támadás ellen megvédte. Reformjait azonban épen a polgárság és a parasztok hiusították meg. Különösen két intézkedése keltett viszatartást. A gyakran ismétlődő éhségek és nyomor megszüntetésére el akarta törölni a különböző vámokat. Az egyes tartományokat ugyanis még mindig vámok választották el, az éhségeken pedig, amelyek helyi jelenségek voltak, épen azért nem tudtak segíteni, mert a gabonát a vámok miatt nem lehetett jótérmetű vidékekről az éhezőkre szállítani. A parasztok azonban azt hitték, hogy a gabona szabad szállításával még inkább ki lesznek téve az éhség veszedelmének, föllázadtak és

Turgot politikája.

Versaillest is megostromolták. A kiváltságos polgárokat pedig a céhrend-szer eltörlésével zudította maga ellen. A parlament is ellene fordult és 1777-ben megbukott.

A nemesség
megadóztatása.

Utódai intézkedéseit visszavonták. Minthogy azonban az évi kiadások 22 millióval nagyobbak voltak, mint a bevételek, az adósság nőtt. Necker miniszter azzal akarta a közvéleményt megnyugtatni, hogy nyilvánosságra hozta az állam mérlegét. Ezzel azonban elárulta, hogy az udvar 28 milliót költ kegydíjakra, amiért megbukott. Utóda, Calonne, földadót akart kivetni a nemesi birtokra. Hogy ezt megtehesse, összehívta a notablok gyűlését (41. l.), de ennek erős ellenzéke megbuktatta. Az ő utóda Brienne (1887—1888) is főntartotta ezt a javaslatot, majd új hitelt akart igénybe venni, amire a parlament az követelte, hogy hívják össze a rendek általános gyűlését. A parlamentet ezért megint száműzték, majd két tagját el akarták fogni, végre lit de justice-szel

kényszerítették a rendeletek beiktatására. Mindez nagy zavar-gások közt történt és a kincstár mégis üres volt, úgyhogy Brienne végre maga is azt ajánlotta a királynak, hogy hívja össze a rendek gyűlését.

A három rend képviselőinek ruházata.

A rendek általá-
nos gyűlése.

Az alkotmányozó nemzet-gyűlés. A rendek gyűlését már nem Brienne, hanem utóda, Necker hívta össze. A célja az volt, hogy megtörje a nemesség ellenállá-

sát az adókérdésben. Minthogy ez a gyűlés 1614 óta nem volt együtt, szervezetére új intézkedéseket kellett életbeléptetni, Necker tehát a harmadik renddel (tiers état, polgárság és parasztság) 600 követet választatott, annyit, amennyi a másik két rend követeinek együttes száma volt. A nemesek és a papok a kerületek középpontján gyűltek össze követeik megválasztására. A harmadik rend közvetve választott, az egyes községek választókat küldtek a kerület középpontjába, akik utasításuk szerint tartoztak a követ választásában résztvenni. A követek megbízóiktól szintén utasításokat (cahier) kaptak, amelyekben a megbízók bajaikat sorolták föl és főbb kívánságaikat foglalták össze.

A választás.

Az utasítások.

Az utasításokból azonban kitűnt, hogy a rendek korántsem elég-szenek meg az adókérdés tárgyalásával, hanem egyöntetűen azt kíván-ják, hogy követeik az országnak alkotmányt dolgozzanak ki. Hogy ez milyen legyen, abban természetesen a legellentétebb fölfogások állot-tak egymással szemben. A parasztság általánosan a hűbéri jogok eltör-lését kívánta, a nemesség pedig azt a kívánságát hangoztatta, hogy az

állami börtönül szolgáló Bastillet rombolják le. Ennek a várnak igen rossz híre volt. Régebben oda zárták be azokat, akiket egyszerű elfogatási parancs (lettres de cachet) alapján zártak el. Akkor a személyes gyűlölködés gyakran visszaélt ezzel az eszközzel, és egy botrányos pör föltárta a börtön borzalmait. Azóta azonban a rendszer enyhült és a Bastilleban csak néhány politikai fogoly volt, de a gyűlölet az intézmény iránt nem szűnt meg.

A rendek összehívásával nem is sikerült az izgatottságot lecsillapítani, sőt a választások alkalmat szolgáltatottak az izgatásra. Röpiratok, szónoklatok és választógyűlések a legszélsőbb elveket terjesztették el a műveletlen parasztok közt is. Ez pedig annál veszedelmesebb

Az éhség.

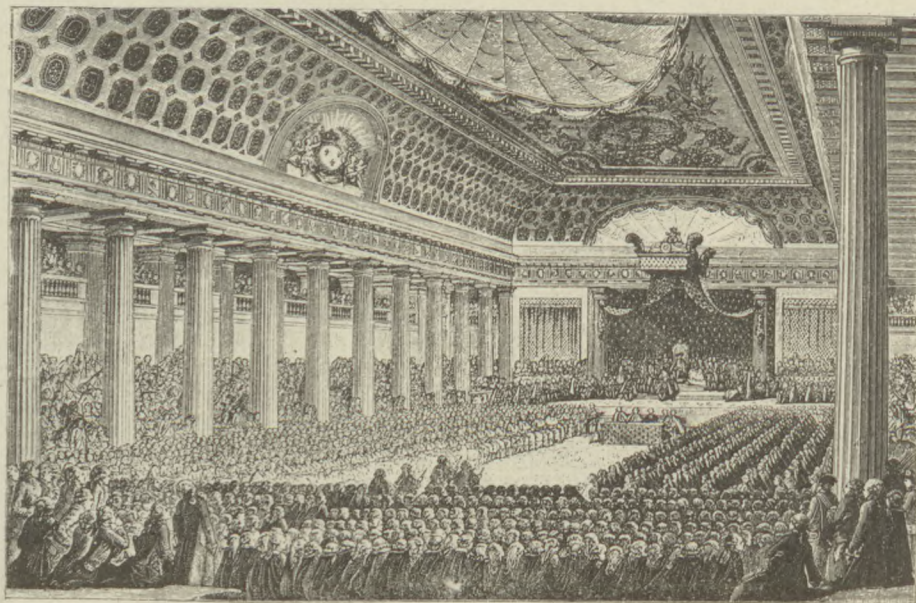
A Palais Royal kertjében. Egykorú metszet.

volt, mert az utolsó évek rossz termése és elemi csapásai következtében már 1787 óta nagy éhínség dühöngött az országban. Ezzel a veszedelemmel szemben a kormány tehetetlen volt. Egyes földesurak és szerzetek százaknak adtak élelmet, a kormány is mindent megtett a baj enyhítésére, de a gabona elszállítását az éhező vidékekre a nép erőszakkal akadályozta meg. Ilyenkor még meg is vádolták az udvart és a nemeseket, hogy a nyomorból nyereszkedni akarnak. Sok nyomorgó télire elmenekült a földjéről és a városokba húzódott, ahol könnyebben tengethette életét. Legnagyobb számmal természetesen a fővárost keresték föl.

Párisban pedig az izgatást különösen az az ellentét táplálta, amely a király és Fülöp orleansi herceg közt fejlődött. A herceg azt hitte, hogy az ellenzéki mozgalom esetleg trónra segítheti; hogy népszerű

legyen, az Egalité nevet vette föl. Párisi palotáját, a Palais Royalt, amelyre a rendőrség hatásköre nem terjedt ki, megnyitotta a népnek. Korábban az előkelő társaság találkozott a kastély parkjában és mulatóhelyein, akkor a fákat kivagdosták, mindenféle népies bizottságoknak fabódékat és szőszékeket ácsoltak össze; a csőcselék, a gyanus alakok ott gyülekeztek, az ő soraikban az izgatók, akiket a herceg állítólag pénzzel is támogatott, hálás közönséget találtak. Ez a csőcselék már a rendek összeülése előtt zavargott, üzleteket és gyárakat megostromolt és kifosztott.

A nemzetgyűlés megnyitása. Monnet képe után.

A harmadik rend.

A kormányt ez gondolkodóba ejtette. Szó volt róla, hogy a rendek tanácskozásait meg kell védeni a csőcselék beavatkozásától, végre Versaillesben nyitották meg gyűlésüket (1789 máj. 5). Erről a veszedelemről ugyanis egyelőre egy másik fordította el a kormány figyelmét, hogy a követek utasításai általánosan alkotmányt sürgettek, és hogy a harmadik rend fenyegető állást foglalt. Sieyès apát, akit a harmadik rend követének választottak meg, még a választások idején röpiratot írt, amelyben nyíltan kimondta, hogy a vezetést a harmadik rendnek kell a kezébe vennie. 600 követével erre meg is volt a kellő hatalma. Követelődző föllépése miatt azonban az udvar megriadt és a harmadik rend erejét gyöngíteni akarta. Azt kívánta, hogy minden rend külön tanácskozzék és szavazzon; tehát két rend szavazata dön-

tött volna a harmadik fölött. A fejenkénti szavazást csak bizonyos esetekre korlátozták volna.

A szavazás kérdése heves összeütközésre adott okot. A harmadik rend már a mandátumok igazolásánál azt az álláspontot foglalta el, hogy annak a három rend előtt kell történnie, majd kijelentette, hogy a hatalmat a másik két rend nélkül is gyakorolni fogja, és bele akart fogni az alkotmány kidolgozásába. Junius 20-án azonban ácsokat találtak a teremben, akik átalakították. Ez nagy izgatottságot keltett; 1614-ben az utolsó rendi gyűlést hasonló módon oszlatták föl (94. l.). A követek tehát a lapdaházba vonultak és megesküdték, hogy mindaddig szét nem oszlanak, amíg Franciaországnak alkotmányt nem adtak, és kijelentették, hogy tanácskozásait nemzetgyűlésnek tekintik. Három nappal később a király személyesen megjelent a gyűlésen és a lit de justic-ek szokásai szerint fölszólította a rendeket, hogy vonuljanak külön termeikbe. A harmadik rend azonban nem mozdult, és Mirabeau gróf, szintén a harmadik rend követe, kijelentette, hogy csak a szuronyoknak engednek, és hogy megbízásuk következtében sérthetetlenek. Csatlakozott hozzájuk a papság egy része is, az alsó papság, amelynek helyzete szintén sanyarú volt, és így érzelmeiben a harmadik rendhez vonzódott. A király tehát kudarcot vallott, jun. 27-én maga rendelte el az együttes tanácskozást. Eredménytelen állásfoglalása a szavazás kérdésében azonban a közvéleményt a király személyétől is elidegenítette.

A szavazás kérdése.

A lapdaházi eskü.

Az udvari körök és a közvélemény kölcsönös bizalmatlansága egyre nőtt. Az udvart különösen a párisi zavargások nyugtalanították, annál is inkább, mert a csőceselékhez már katonák is csatlakoztak, s a francia gárdában már nem lehetett megbízni. Hogy az esetleges mozgalmak a kormányt készületlenül ne találják, Páris körül a határról hozott katonaságot összpontosították. Ezzel azonban a párisiakat fölizgatták. Julius 11-én a király a népszerű Neckert is elbocsátotta. Ezt a harmadik rend törekvéseire és az alkotmányra veszedelmes fordulatnak tartották. Versaillesben a nemzetgyűlés a miniszterek felelőségét hangoztatta, a Palais Royalban pedig Desmoulins Camille fegyverre szólította a népet. 13-án a nép megrohanta és kifosztotta a fegyveres boltokat és az invalidusok fegyverraktárát. Még ágyukat is szereztek. 14-én reggel a St.-Antoine és St.-Marceau városrészekben, ahol a céhmentes ipari munkások, tehát a legnyomorgóbb néposztály lakott, félreverték a harangokat, és a nép a fegyelmetlen ezredek legénységével megrohanta a Bastillet. A küzdelem nem volt komoly. Kívül rakoncátlan, fanatikus tömeg lövöldözött, benn csak csekély őrség volt, az is nagyrészt rokkant. A sikert az magyarázza, hogy az őrség a parancsnok tudta nélkül az ostromlók vezéreivel

A Bastille ostroma. Jul. 14.

alkudozni kezdett és, szabad elvonulást biztosítva magának, föladta a várat. Csakhogy a vezetők sem voltak a tömeg urai, az egyezségről kevesen tudtak, s a védők közül sokan a berohanó fölkelőknek áldozatul estek. A parancsnokot is megölték. A nép azután a városháza elé vonult, útközben még néhány gyilkosságot követve el.

A nemzetőrség.

Ezalatt Páris választói is összeültek. A párisiak azt az elméletet fejtették ki, hogy a választók követeknek új utasításokat adhatnak és ellenőrizhetik őket. A választások idején összeült testületek tehát

A Bastille ostroma. Egykorú festményről.

tovább működtek. Párisban új községtanácsot választottak, amely a rend fönntartására nemzetőrséget állított föl. Ez a polgárság kívánsága volt a közbiztonság érdekében, a nagy zavarban azonban sok olyan elem jutott beléje, amely inkább arra törekedett, hogy ezt a fegyveres erőt a kormány ellen fordítsa. A nemzetőrség parancsnoka Lafayette lett, az amerikai szabadsághős, aki csak nagynehezen tartott fegyelmet soraiban.

A vidék
forrongása.

A párisi mozgalom hírére pedig a vidéken is kitört a forrongás. Ott a kormányzatot és a nemességet támadták, a kastélyokat és a községházákat fosztogatták és különösen a levéltárakat pusztították

nagy dühvel, hogy a földesuri jogoknak minden emlékét eltöröljék. A személy és a vagyonbiztonság egészen megszűnt. Az éhezők rablóbandái új támadásokat kezdtek és iszonyatos rémületet keltettek.

Ennek a mozgalomnak megvolt a hatása a nemzetgyűlésre is. Az augusztus 4-iki lázas éjjeli gyűlésen a nemesség és a papság lemondott kiváltságairól és eltörülte a földesúri jogokat. Reménye, hogy ezzel lecsillapítja a parasztlázadást, hiú volt; néhol a nemzetgyűlés határozatai a népet új támadásokra ösztönözték, s valahányszor Páris népe megmozdult, a vidéken is itt vagy amott új mozgalmak törtek ki. Karhatalmat nem akartak igénybe venni, és így lassanként az egész országban elterjedt az anarchia. A nemzetgyűlés azután még augusztusban mindenki előtt megnyitotta a hivatalokat, kimondta a vallásszabadságot, amerikai mintára összeírta az emberi jogokat és megállapította az alkotmány

alapelveit. Javaslatát október elsején terjesztette a király elé, aki azonban néhány pont szentesítésére nem tudta magát elhatározni.

Ez az újabb ellentét adott alkalmat arra, hogy a párisi nép a nemzetgyűlést is hatalma alá hajtsa. Azt hangoztatták, hogy a király rosszakaratú tanácsadók közt él. Követelték tehát, hogy a nemzetgyűléssel együtt költözzék Párisba. A mozgalom október 5-én reggel tulajdonképen az inség miatt tört ki. Az asszonyesőcselék a pékboltokat fosztogatta és azután azért vonult Versaillesba, hogy kieszközölje a kenyér árának leszállítását. Csak könnyű sikerük bátorította őket új követelésre, és Lafayette nem tudta megvédeni a királyt, mert a nemzetőrség nem engedelmeskedett.

Az átköltözés pedig új bajokat tárt föl. A párisi nép érvényesíteni akarta hatalmát. A karzat beleszólt a nemzetgyűlés tárgyalásaiba, a kerületek követségeket küldtek a gyűlésbe, kéréseket, indítványokat terjesztettek elő, úgyhogy a tárgyalások higgadt jellegüket elvesztették, s a követek jó része a nép izgatásai miatt elmaradt a tárgyalásokról. A nemzetgyűlés védekezni akart és Marat-t, aki akkor a Palais Royal népét vezette és lapjának, az Ami du peuple-nek izgatásaival újabb zavargásokat okozott, le akarta tartóztatni. Ez a terv azonban

A kiváltságok
eltörlése.

Forradalmi küldöttség kérvényt visz
a nemzetgyűlésbe. Egykorú metszet.

Okt. 5.

A nemzetgyűlés
Párisban.

nem sikerült, mert a külvárosok asszonycsöcseléke és a nemzetőrség Marat-t megvédelmezte.

Az 1791.
alkotmány.

A féktelen izgatás az alkotmány kidolgozása elé nagy akadályokat gördített, a kész alkotmányt újra tárgyalás alá vették, úgyhogy végkép csak 1791 őszén készült el. Alapjai: a népfelség elve és Montesquieu elmélete a hatalom három ágának szétválasztásáról. Az örökös királyság hatalmát az alkotmánnyal korlátozták. A király a neki nem tetsző törvényeket csak két nemzetgyűlés, vagyis négy év tartamára vethette vissza. Ha egymásután három nemzetgyűlés megszavazta ugyanazt a törvényt, a király már nem gyakorolhatta vetojogát. A háború és a béke ügyében is a nemzetgyűlés döntött. A végrehajtó hatalmat a király minisztereivel gyakorolta. Ezek a parlamenten kívül állottak, akkor t. i. Angliában hevesen támadták Walpole minisztert, aki engedelmes többségét vesztegetésekkel tartotta össze, s ezért Franciaországban azt hitték, hogy a parlamenti kormány korrupcióra vezet. A centralizált közigazgatást decentralizálták. A községek és a kerületek tisztviselőit mindenütt a közönség választotta, még a bírákat is. A régi tartományi beosztást eltörölték és, tekintet nélkül a történeti hagyományra és az egyes területek különböző jogviszonyaira, az országot 83, területükre nézve körülbelül egyforma départementra osztották be. Az igazságszolgáltatás nyilvános és ingyenes lett, esküdtszékeket állítottak, a büntetéseket enyhítették és megkezdték a kodifikálást. A közvetett adókat eltörölték, a közvetleneket mindenki egyenlőn fizette. A törvényhozó hatalmat az egykamarás nemzetgyűlésre ruházták. A nemesség eltörlése után nem akartak örökjogú törvényhozókat elismerni, az egykamarás rendszerrel azonban az ellentétet az uralkodó és a nép közt kiélesítették és állandósították. A költségvetés és a zárószámadás megszavazását a nemzetgyűlés hatáskörébe utalták. A királynak külön civillistát rendeltek. A követek választása közvetett volt. Minden 25 évnél idősebb férfi, aki legalább három munkanap jövedelmének megfelelő adót fizetett (citoyen actif), résztvett a választók (électeur) választásán. 140 polgár választott egy választót. Csak a szolgáknak nem adtak választójogot, mert nem függetlenek.

A föderáció.

Az 1789. októberi napok után békésebb korszak következett. Azt lehetett volna hinni, hogy az egyetértés a király és a nemzet közt helyreállt. 1790-ben a Bastille bevételének első évfordulóján a Champ de Marson nagy testvérisülési ünnepet tartottak, amelyen a király, a nemzetgyűlés, a nemzetőrség s az egész ország küldöttei letették az alkotmány már szentesített alapelveire az esküt. Az alkotmány további tárgyalásainál azonban a Párisban alakult politikai egyesületek még gyökeresebb változtatásokat követeltek. Ezek az egyesületek rendszeren az alkotmány barátainak nevezték magukat és valamely elhagyott

Az alkotmány
barátai.

monostorban üléseztek, amiért később székhelyük szerint nevezték őket (cordelier, jakobinus). Összetartásukkal jelentékeny hatalmat szereztek és a kisebbség akaratát sokszor ráerőszakolták a többségre. Ezzel azonban javarészt az ellenkezőt érték el, mint amit akartak, s a király meg is volt győződve róla, hogy a közvélemény megfordul és nyugodtan várta ezt az időpontot. Környezetének egy része, különösen ifjabbik öccse, Artois grófja, ellenben minden változtatásnak heves ellensége volt és a rokon gondolkodású urakkal elhagyta az országot. Az emigráltak az idegen fejedelmeknél kerestek támogatást és fegyveres beavatkozásukat is ki akarták eszközölni.

Az emigráció.

Az ő ügyük és az alkotmány egyházi rendelkezései azután végzetes ellentétet keltettek. A párisi nép az emigrált hercegeknek elutazásukat sem akarta megengedni, de akkor még győzött az az álláspont, hogy szabad elhatározásukat nem lehet korlátozni. Később azonban az emigránsokat meggyűlölték; a konzervatív elemeket viszont az egyházi birtokok lefoglalása keserítette el. A birtoklefoglalás eszméje Talleyrandtól származott, aki a négy milliárd értékű egyházi birtok lefoglalásával akarta az államháztartást rendezni. A birtokokat eladták, s addig is, amíg a pénz befoly, papírpénzt (assignat) bocsátottak ki. Ugyanakkor alkotta meg a nemzetgyűlés az egyház polgári alkotmányát is: kivonta Róma fönnhatósága alól, a papoknak állami fizetést rendelt, valamennyiüket a választókkal választatta és kötelezte őket, hogy tegyenek esküt az alkotmányra.

Az egyház
polgári
alkotmánya.

Ezt az intézkedést a király csak habozva és kényszerűségből szentesítette. Tulajdonképen ez Páris diadalát jelentette. A vidék azonban nem tudott belenyugodni a lelkiismereti szabadság korlátozásába. A papok kétharmadrésze megtagadta az esküt. Helyükbe a nemzetgyűlés újakat választatott, a vallásos nép azonban a régi paphoz ragaszkodott. Az új és a régi papok közt valóságos háborúság tört ki, s a vidék nagy része a régi papokért fölvette a harcot.

A király elérkezettnek látta az időt, hogy erélyesen lépjen föl. Az volt a terv, hogy az ország határáról seregekkel vonuljon a főváros megfékezésére. Párisból azonban titkon kellett megszöknie, mert a nép húsvétkor már abban is megakadályozta, hogy az ünnepekre St. Cloudba menjen. 1791 jún. 20-án elhagyta a Tuileriákat, de nehézkesen utaztak, útközben a királyt fölismerték, eléje vágattak és, mielőtt katonái közé ért volna, Varennesben föltartóztatták.

A király szökése.

Elutazásakor Párisban levelet hagyott hátra, amelyben tiltakozott az új alkotmány ellen. A bizalom a király iránt ennek következtében megingott. Visszatérésekor az addig elfojtott köztársasági irányzat utat tört magának. A tömeg bevonult a politikai társaságok helyiségeibe és kényszerítette őket, hogy fogalmazzanak föliratot, amelyben a köz-

Köztársasági
izgatás.

társaság föllállítását kérik. Ennek aláírásával azonban a nagy izgalomban újabb gyilkosságok történtek, amire Bailly polgármester és Lafayette szétverték a tömeget (júl. 17), s a nemzetgyűlésben is viaszszoritották a radikálisokat. A királyt szept. 14-én visszahelyezték méltóságába, a nemzetgyűlés pedig az alkotmány szentesítése után föloszlott (szept. 30).

A törvényhozó
gyűlés.

A törvényhozó gyűlés és az 1792-iki hadjárat. Az alkotmányozó nemzetgyűlés még föloszlása előtt megvédelmezte a királyt a republikánus izgatás ellen. A nemzetgyűlés akkor már fölismerte azt a veszedelmet, amellyel a túlzók és az utcai csöcselék, a sans-culotte, az állam rendjét fenyegették. Ez a magyarázata, hogy ámbár a király menekülése után nagyon népszerűtlen volt, hatalmát mégis visszaállították. A helyzet azonban okt. 1-én, a törvényhozó gyűlés összeülésével újra megváltozott. Az alkotmányt a radikálisok ellenjavaslatai ellen már az alkotmányozó gyűlés is csak nehezen védelmezte meg. A törvényhozó gyűlésben, amely az új választási rend alapján ült össze, már csak a harmadik rend volt képviselve. Az alkotmányozó gyűlés még azt is kimondta, hogy tagjait nem lehet újra megválasztani. Egészen új gyülekezet ült tehát össze, amely önmagát sem ismerte. A választások épen a király menekülése után folytak le, tehát a legizgatottabb kedélyhangulatban. Akkor a legtekintélyesebb politikai egyesület, a jakobinus is megoszlott; a köztársasági izgatás miatt az 1791-iki alkotmány hívei kiváltak és új egyesületet (feuillant) alakítottak. A többség ugyan az ő soraikból került ki, de sok radikális és köztársasági érzelmű férfit is választottak. A szellemi erő ezeknek a részén volt; Brissot, Vergniaud, Condorcet, Danton, Desmoulins vezették őket. A feuillantokat megbénította, hogy az alkotmány megalkotói hiányzottak soraikból. A legnagyobb tömeg pedig ide-oda ingadozott, rendszeren a feuillantokkal szavazott, de ha az utca megmozdult, legalább is tartózkodott s így a jakobinusokat segítette diadalra.

A párisi
községtanács.

Még nagyobb baj volt, hogy amikor a törvényhozó gyűlés maga is arra törekedett, hogy az 1791. alkotmányt újjal helyettesítse, akkor a községi választásoknál még szélsőbb irányzat diadalmaskodott. A községtanács tehát a baloldalt támogatta, amely a girondei képviselők szaván indult.

Az emigránsok
és az esküt nem
tett papok ügye.

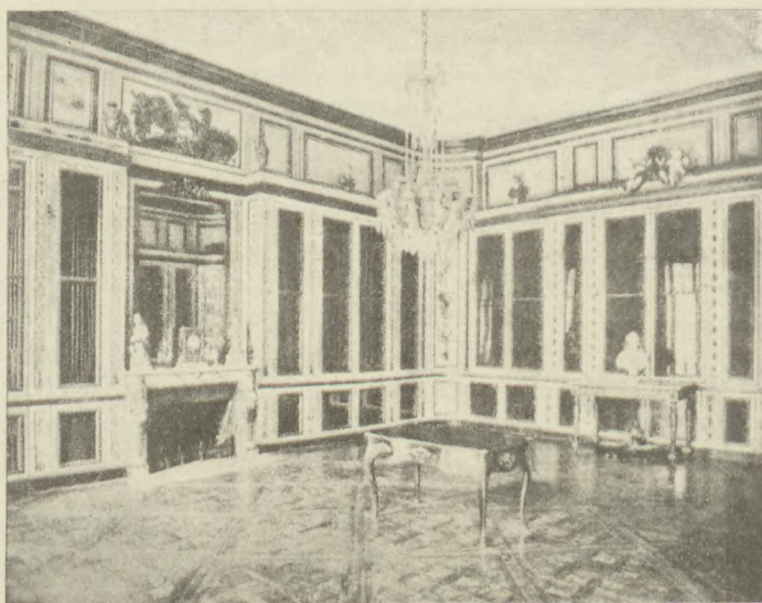
Az ellenzék az ellentétek kiélesítésén dolgozott. Erélyes rendszabályokat kívánt az esküt nem tett papok és az emigránsok ellen. Jól tudták, hogy a királyt ezzel ingerlik leginkább, és hogy a közönséget is ezzel fordíthatják ellene. Azokat a papokat, akik az esküt megtagadták, megfosztották állásuktól és őrizet alá helyezték. Az emigránsokat pedig visszatérésre akarták kényszeríteni. A király kérte is testvéreit, hogy térjenek vissza, de hiába. A nemzetgyűlés tehát elkövetta az emigránsok birtokait. A király ezek ellen az intézkedések ellen vetőjogával élt, amire a girondeiak a háborúra törekedtek, hogy a királyt

az ellenség szövetségesének tűntethessék föl és a királyságot megszüntethessék.

Ennek a tervnek az általános európai helyzet is kedvezett. Európában az alkotmányozó nemzetgyűlés idején II. József császár és II. Katalin török hadjárata kötötték le a hatalmak figyelmét. Poroszország, Anglia és Hollandia szövetséget kötöttek Törökország védelmére. Poroszország azonban József utódával, II. Lipóttal (1790—1792) csakhamar az egyezkedés útjára tért. Reichenbachban létrejött a megegyezés, de azért még maradtak nagy ellentétek is, mert Poroszország Oroszország hatalmát akarta megtörni és ehhez Lipót hozzájárulását is meg akarta nyerni.

Az európai
helyzet.

XVI. Lajos könyvtára.

Poroszország különösen Lengyelországban dolgozott az orosz befolyás ellen. Szövetkezett a konföderált rendekkel, akik még 1788-ban alkotmányozó gyűlést hívtak össze. Új alkotmányuk Montesquieu elvei szerint szervezte az országot. A királyság örökössé lett, a vetőt eltörölték, a polgárságnak jogot adtak, a hadsereget és a pénzügyet újjászervezték. Poroszország ezért a támogatásért Danziggal szeretne volna az 1772-ben kapott területet kikerekíteni. Lipót azonban hallani sem akart Poroszország újabb megerősödéséről és a porosz tervek kedvéért nem akarta elhagyni orosz szövetségesét. Így azután Poroszország oroszellenes politikája meghiusult. Legelőször Anglia hagyta cserben, amely kibékült Oroszországgal. Ez a fordulat a II. Lipót és II. Frigyes Vilmos (1786—1797) közt fönnálló ellentéteket is elsimította, a két uralkodó Pillnitz-

A pillnitz
találkozás.

ben találkozott, és találkozásuk megteremtette egyetértésüket (1791 aug. 27).

Az emigránsok
fáradozása.

A pillniti találkozás azonban új bonyodalmat is keltett. Artois grófja hivatlanul odajött és kierőszakolta a két uralkodó biztosítását hogy a francia király sorsa iránt érdeklődnek, ügyében egyetértenek és seregeiket fegyverben fogják tartani. Ezt a nyilatkozatot az emigránsok a maguk javára magyarázták. Pedig a császár nem helyeselte politikájukat és XVI. Lajos és Mária Antoinette kérésére a többi uralkodókat is lebeszélte támogatásukról; különösen II. Katalint, akitől az emigránsok azt kívánták, hogy III. Gusztáv svéd királyt támogassa, hogy a királyság védelmére Franciaországba bevonulhasson. A német fejedelmek azonban

A német
fejedelmek.

Francia

gyalogos. 1767.

egészen másként gondolkoztak, mint a császár. Az új francia alkotmány, a birodalom Franciaországhoz került területein az ő földesúri jogaikat sértette. A legnagyobb sérelmet a trieri érsek szenvedte Elsass-Lotharingiában. Ő és a rajnamenti fejedelmek tehát határozottan támogatták az emigránsokat, akik ott csapatokat szerveztek. Ezért a nemzetgyűlés már háborúval fenyegette a trieri érseket.

A hadtizenés.

A német fejedelmeken kívül pedig Katalin cárné is támogatta az emigrációt, hogy elterelje a figyelmet Lengyelországról. Ott 1791-ben elfogadták az új alkotmányt, de a régi rend hívei Targovician konföderációt kötöttek ellene. Oroszországnak tehát jó alkalom kínálkozott, hogy Lengyelország megerősödését megghiusítsa. A helyzet csakhamar ki is élesedett: Lipót Poroszországgal szövetségre lépett (1792), a francia és a bécsi kormány között pedig éles jegyzékeket váltottak, amelyek hatása alatt XVI. Lajos kénytelen volt Dumouriez vezetésével sansculott kormányt alakítani, amely kényszerítette, hogy a császárnak háborút üzenjen (1792 ápr. 20).

Lengyelország
második
fölosztása.

Ebből Katalin húzott hasznót. Seregei bevonultak Lengyelországba a régi alkotmány védelmére és megszállották Lithvánia nagyobbik felét. Poroszország is magához ragadta Posent, Danzigot és Thornt. 1793-ban a cárnő Grodnoban az országgyűlés elé terjesztette a második fölosztást, azonkívül azt kívánta, hogy az új alkotmányt töröljék el és ne tartsanak 15.000 főnél nagyobb sereget. Orosz ágyúk közt húsz napig ültek együtt a rendek, végre senkit sem bocsájtottak ki, de a követek nem szólaltak meg, amire az elnök kijelentette, hogy a javaslatot elfogadták (a néma országgyűlés).

Az 1792-iki
hadjárat.

A háborút apja halála után már Ferenc császár (1792—1835) indította meg; a felek közül azonban egyik sem volt elkészülve. A francia rendes katonaság az emigráció következtében nagy veszteségeket szen-

vedett: tisztjei majdnem mind elhagyták, a legénységből is sokan; a nemzetőrség pedig gyakorlatlan és fegyelmezetlen volt és a rendes katonasággal rossz lábon élt. Sőt még a közönség sem lelkesedett a háborúért, úgyhogy a toborzások alkalmával nem tudták elérni azt a létszámot, amelyet a nemzetgyűlés megszavazott. Dumouriez még az ellenség támadása előtt el akarta foglalni Belgiumot, de terve nem sikerült. A szövetségesek 30.000 embere Belgiumban volt lekötve, a főszereg, 75.000 ember II. Frigyes öreg tábornokának, Braunschweigi Ferdinándnak a vezérlete alatt júliusban Coblenzből Verdun irányában támadt. A franciák is 90.000 emberüket két körülbelül egyforma seregre osztották.

Időközben a párisiak már a belga kudarc hatása alatt új forradalomra készültek. Azt követelték a királytól, hogy a gárdát oszlassa föl, Páris védelmére összpontosítson 20.000 embert és fogassa el az esküt nem tett papokat. A király csak a gárda föloszlatásához járult hozzá. Ez szolgáltatta az ürügyet, hogy a nép június 20-án megtámadja a Tuileriákat. A mozgalmat a községtanács is támogatta, de céljukat ez alkalommal még nem érték el. Braunschweigi Ferdinánd azonban épen a június 20-iki forradalom hatása alatt kiáltványt intézett ellenfeleihez, amelyben kijelentette, hogy az ellentállókat lázadóknak tekinti, ha pedig a királynak vagy családjának baja történik, Párist elpusztítja. Erre a kiáltványra a királyság ellenségei azt hirdették, hogy a király a külső ellenséggel tart. A községtanács új forradalomra készült. A vidékről nemzetőr csapatok jöttek Páris védelmére, akiket a párisiak lassanként szintén megnyertek maguknak. Erre azután azt követelték a nemzetgyűléstől, hogy augusztus 9-ig mondja ki Lajos trónvesztését. Amikor a törvényhozó gyűlés ennek ellenszegült, éjjel kitört a forradalom: a községtanácsból kitaszították az alkotmány híveit, másnap pedig megtámadták a Tuileriákat.

A király családjával a nemzetgyűlésnél keresett védelmet. A nép a svájci testőrökkel tűzött össze, amire azok tüzeltek és visszaverték a támadást; de a király azt a parancsot küldte, hogy ne használják fegyvereiket. Erre a tömeg fölkoncolta a svájciakat, majd fegyveresen kényszerítette a nemzetgyűlést, hogy a királyt méltóságától függessze föl és hívjon össze új nemzetgyűlést. Lafayette a királyt meg akarta menteni és seregeit a határról a párisi község háza ellen akarta vezetni, de katonái megtagadták az engedelmességet, amire az osztrák táborba menekült.

A királyság
bukása Francia-
országban.

Jun. 20.

Svájci testőr
köznapi
ruhában. 1786.

Aug. 10.

A szeptemberi
mészárlás.

A választások alatt ideiglenes kormány vezette az államügyeket; élén Danton, az igazságügyminiszter állott. A királyt családjával együtt börtönbe vetették; az esküt nem tett papokat száműzték; a gyanúsakat: a nemeseket és a királpártiakat elfogták; a sajtószabadságot eltörölték. Szeptember másodikán érkezett a hír Párisba, hogy Verdun elesett. A fölízgatott tömeg erre megrohanta a börtönöket s négy nap alatt körülbelül ezer embert gyilkolt meg. A mészárlást a kormány sem tudta megakadályozni.

A szövetségesek
visszavonulása.

Csak a harcterről érkező kedvezőbb hírek csillapították le a szenvedélyeket. Verdun eleste után az északi francia hadsereg visszavonul-

Danton. Bonneville képe.

lásának útja el volt vágva. Braunschweigi Ferdinánd azután a Valmy közelében összevont francia hadak háta mögé került. Komoly csata azonban nem fejlődött. A herceg a szeptember 20-iki ágyúharc után tárgyalást kezdett és, szabad visszavonulását biztosítva, a Rajna felé indult. A szövetségesek azt remélték, hogy a lakosság őket fogja támogatni, és hogy a francia sereg szétszűllött; ehelyett kemény ellentállásra találtak, amelynek következtében Braunschweigi Ferdinánd seregét nem találta elég erősnek az előnyomulásra. Visszavonulása következtében a császári seregnek is abba kellett

A francia
hódítás.

hagynia Lille ostromát. A kocka erre megfordult. Dumouriez a császári sereg hosszúra elnyújtott hadvonalát áttörte (Jemappes) és elfoglalta Belgiumot, Custine a Rajna balpartját hódította meg; amikor pedig a sardiniai király is csatlakozott a szövetséghez, Montesquieu megszállotta Savoyát és Nizzát.

A konvent.

A konvent és a rémuralom. Az új nemzetgyűlés, a konvent, a valmyi ágyúharc napján ült össze (1792 szept. 20). A választásokon, a szeptemberi mészárlásokat követő napokon csak kevesen vettek részt; a higgadtabbak tartózkodtak. Minthogy pedig ez alkalommal a cenzust is eltörölték, a konventben a girondiak voltak a mérsékeltek, akik időközben szintén meghasonlottak a jakobinusokkal, s mint egykor a feuillantok, kiváltak soraikból. A girondeiak ugyanis augusztus 10-ével befejezettnek tekintették a forradalmat s a köztársaság föllállítása után

megint rendezett viszonyokat akartak teremteni. Ez a törekvésük azonban összeütközött a községek kormányzatával, akik a nemzetgyűlésnek sem igen engedelmeskedtek és önálló köztársaságokként viselkedtek. Legélesebben a párisi község tanáccsal kerültek szembe, amelynek nem akarták megengedni, hogy rendkívüli hatalmat gyakoroljon, és hogy az államügyekbe beleszóljon.

Erejüket a király pörében mérték össze először a jakobinusokkal, akik a legszélsőbb túlzókkal a montagne-nyal szövetkeztek. Szept. 21-én eltörölték a királyságot és a köztársaság első napjától új évszámítást kezdtek. A király ellen a pört hazaárulás és a szabadság ellen

A király pöre.

Kávéház a 18. század végén. Saint-Aubin képe.

való összeesküvés címén indították meg. A bűnösséget egyhanguan mondták ki. A girondeiak tovább nem akartak menni, s hogy a király kivégzésével a külföldet bosszúra ne ingereljék, azt ajánlották, hogy az ítéletet bocsássák a nép jóváhagyása alá. Amikor ez nem sikerült (424 szóval 283 ellen leszavazták őket), a halálos ítélet elhalasztását ajánlották, de ezt a javaslatukat is elvetették (380 szóval 310 ellen), és XVI. Lajos 1793 január 21-én a guillotine alatt halt meg.

Ezek után a polgárháborút nem lehetett elkerülni. A girondeiak és a jakobinusok ádáz küzdelemre szálltak egymással. A vidék különben is megunta már Páris erőszakos uralmát, és amikor a jakobinusok fölülkerekedtek, ők is állást foglaltak a párisi sans-culotte ellen. Danton és a jakobinusok azonban Párisnak követelték az uralmat, amelyről azt állították, hogy lakossága mind a 83 département polgáraiból alakul,

A girondeiak
bukása.

s így a vezetés méltán megilleti. A párisi népet pedig azzal izgatták a girondeiak ellen, hogy amerikai mintára szövetséges állammá akarják Franciaországot átalakítani. A nagy izgatás miatt a girondeiak pörbe fogták Marat-t és a szeptemberi mérsárlás többi vezetőit, de a nép megvédelmezte őket. A községtanács fegyveres erőt is szervezett magának. A konvent Párisban már nem volt független, a girondeiak tehát föl akarták oszlatni a községtanácsot, a konventet pedig Bourgesba szándékoztak áttenni. Ezt a szándékukat azonban már nem hajthatták végre. A párisiakat a haretérről érkező rossz hírek is fölizgatták, 1793 május 31-én, majd június 2-án ismételten megrohanták a konventet és 29 girondei képviselő fölfüggesztését követelték. A második támadás alkalmával ágyúkat szögeztek a tanácskozókra és így kierőszakolták kívánságuk teljesítését.

A polgárháború. A girondeiak bukását középállásuk siettette. A jakobinusokkal szemben mérsékelték voltak, de amikor ellenük a harcot fölvették, a jakobinusok többi ellenségei: az 1791-iki alkotmány hívei és a királypártiak nem támogatták őket föltétlenül, mert az augusztus 10-iki forradalmat és a szeptemberi mérsárlásokat nem tudták nekik megbocsájtani. A Vendée ugyan már előbb fegyvert fogott az esküt nem tett papok érdekében, majd az ország északkeleti részén is föllázadt a lakosság, de ezek határozottan királypárti lázadások voltak. A girondeiak bukása után elmenekült társaik a délvidéket is fölláztatták képviselőik érdekében, de ez a mozgalom is királypártivá fejlődött. A veszedelem annál nagyobb volt, mert a fölkelők — az ország kétharmad része — a külső ellenség segítségét kérték.

Az első koalíció. A király kivégeztetésének hírére ugyanis nagy szövetség alakult Franciaország ellen. A császár, Poroszország és Sardinia szövetségéhez Anglia is csatlakozott. Anglia egy évszázad óta küzdött a gyarmatokban a francia törekvések ellen, a franciák állásfoglalását az északamerikai szabadságharcban el nem felejtette. Pitt miniszter pedig már régebben ellenséges szemmel nézte a francia eseményeket, különösen azt, hogy a jakobinusok Angliában is forradalmat akartak szítani. Azután Spanyolország, Oroszország és több kisebb állam is csatlakozott a szövetséghez.

Az 1793-iki hadjárat. A franciák ugyan kedvezőbb föltételek közt kezdték meg a harcot, mint az előző évben, de előnyeiket nem tudták javukra fordítani. Az ellenfelek közül t. i. csak Poroszország és Ausztria állt készen, a franciák pedig időközben seregeiket jobban szervezték. A régi katonaság a nemzetőrséggel összeszokott, a nagy fegyelmetlenséget: a tábori gyűléseket, szónoklatokat és az ellenszegülést megtörték. Az előző év nélkülölése után a sereg a hódított területeken kipihent és jól élt. Csak a toborzás nem járt a kívánt eredménnyel. Dumouriez ebben a hely-

zetben meg akarta előzni ellenfeleit és már februárban meg akarta szállani Hollandiát. A vállalat azonban nehézségekbe ütközött és a hadügy-miniszter visszarendelte Dumouriezt, aki elkeseredésében Neerwinden-nél megtámadta az osztrákokat. Támadását visszaverték (márc. 18), amire ő Páris ellen akart vonulni, hogy visszaállítsa a monarchiát. A konvent akkor biztosokat küldött hozzá és maga elé idézte. Ezeket Dumouriez elfogatta és kiszolgáltatta Cobourg hercegnek, a császáriak fővezérének. Terve azonban nem sikerült, katonái ellene fordultak és neki Cobourg táborába kellett menekülnie (ápr. 4). Árulása után a franciák elveszítették Belgiumot, a szövetségesek ostrom alá fogták Valenciennest, Braunschweigi Ferdinánd pedig Custinet szorította vissza és Mainzot ostromolta meg, sőt az angolok is hozzáfogtak Dünkirchen ostromához. Ezek az események és a vidék forrongása érlelték meg a párisiak új forradalmát.

A girondeiak bukása után a jakobinusok jutottak uralomra. Kormányzásuk idejét a rémuralomnak nevezik (1793 júniustól 1794 július végéig). Az uralom a párisi sans-culotte kezeiben volt. Ezek már korábban is, mint nemzetőrök, lándzsával jártak és a párisi választókerületek gyűléseiből terrorizálták a tanácsot és a nemzetgyűlést. Uralomra jutva, az 1791-iki örök időkre hozott alkotmányt eltörölték. 1793-iki alkotmányukkal hatalmukat akarták biztosítani. Az emberi jogok új fogalmazásában kijelentették, hogy a nemzetnek és minden egyes részének legszentebb joga a fölkelés. Általános szavazatjogot léptettek életbe közvetlen szavazással; a képviselőket csak egy évre küldték, határozataik pedig csak akkor emelkedtek törvényerőre, ha a népszavazás is jóváhagyta. Franciaország 25 millió lakosa közül azonban csak 1,023.298 szavazta meg az új alkotmányt. A mérsékeltek a terrorizmusz miatt egészen félrevonultak; az alkotmány ellen csak 11,610 szavazatot mertek leadni. A sans-culotte azzal is biztosította hatalmát, hogy állandóan üléseket tartott. Ezeken természetesen csak ők vehettek részt, a békés foglalkozásukat űző polgárokat dolgaik visszatartották az üléseztől és a többnyire hirtelen eltökélt szavazásoktól.

Az 1793-iki alkotmány azonban nem lépett életbe. A vidék is képviselőket küldött, hogy megint ünnepélyes esküvel léptessék életbe az új alkotmányt, de Robespierre már másnap kijelentette, hogy a háborús viszonyok között az alkotmány életbeléptetése csak az ellenség helyzetét könnyítené és rendkívüli intézkedésekre kért fölhatalmazást. A középponti hatalmat akkor két bizottság gyakorolta: a kilenc-tagú jóléti bizottság, a tulajdonképeni kormány, és a közbiztossági bizottság, amely a rendőri hatalmat ellenőrizte. Dumouriez árulása óta a jóléti bizottságot Danton vezette, Robespierre azonban az ő békés természetű politikájával nem értett egyet és júliusban maga ragadta kezébe

A rémuralom.

Az 1793-iki alkotmány.

A rendkívüli intézkedések.

a kormányt. A rendkívüli intézkedések diktátori hatalmat ruháztak a jóléti bizottságra. A köztársaság védelmére megszüntették a szabadság érdekében hozott intézkedéseket és fölfüggesztették a forradalom leg-sarkalatosabb elveit. Megszűnt a Montesquieu-féle elv a hatalom három ágának szétválasztásáról. A konvent minden hatalmat a maga kezében összpontosított. Határozatai törvényerejűek voltak, ítélkezett a politikai vádlottak ügyében és maga vezette az ismét központosított köz-igazgatást. Ítéleteiben a legkegyetlenebb volt. A király után maga elé idézett mindenkit, akit a jakobinusok meggyanusítottak; saját tagjait is. A kerületek és a községek joga, hogy tisztviselőiket maguk válasz-

Nemzeti biztos
a konvent idejéből.

szák, megszünt. A községtanácsokból kikergették a nem jakobinusokat és új tagokat neveztek ki helyökbe többnyire a vidéki jakobinus-klubok tagjaiból. A kormányzat és az alattvalók lelkületének megfigyelésére ügynököket küldtek ki, akik titkos jelentésekben számoltak be tapasztalataikról. A kerületekbe, a veszélyeztetett pontokra és a hadvezérek mellé nemzeti biztosokat küldtek. Ezek majdnem korlátlan hatalommal intézkedtek: házkutatást tartottak, felelősségre vonták az embereket tetteikért, olvasmányaikért, gondolataikért és ruházatukért; bárkit elfogathattak és kivégeztethettek, de őket magukat is bármikor visszaszólíthatták, s ha elvesztették a konvent bizalmát, őket is hasonló sors érte. Megszüntették a sajtószabadságot is, a jakobinus újságokat azonban pénzzel támogatták és ezerszámra osztották szét, hogy «jó lelkületet» terjesszenek.

Az üldözés és a
kivégeztetések.

Törvényt hoztak a gyanúsak ellen és mindenütt bizottságokat állítottak föl, hogy a gyanúsakat a háború tartamára börtönbe vessék. Ezek a népies bizottságok, műveletlen vad emberek, házmotozásokat tartottak, amikor a lakókat bántalmazták, vagyonukat megrongálták, az értékes dolgokat elvitték. A jó módot is bűnnek tekintették és nyíltan hirdették, hogy a vagyonosoktól el kell venni a fölösleget. Időnként a nép megrohanta a boltokat és kirabolta őket. A nemzeti biztosok és vezetőférfiak egy része, maga Robespierre is, tüntettek igénytelen szegényes életmódjukkal. Mások úgy léptek föl kerületeikben, mint a fejedelmek, kényszerítették a lakosságot, hogy hódoljon nekik, és a legpazarabb életmódot folytatták. Önkényeskedésük nem ismert határt. Rendkívüli rögtönítélő törvényszékeket állítottak föl, amelyekből nem volt föllebbezés. Párisban a jakobinusok ellenségeit, a vidéken a fölkelőket a legkérlelhetetlenebb kegyetlenséggel mészárolták, Párisban

állandóan két guillotine működött, amelyek alatt a rémuralom idején több mint 2600 ember vérzett el. Kivégezték a királynét, Égalité Fülöp orleansi herceget, számtalan nemest és papot. Dumouriez árulása után a nemes tisztek ellen fordultak; Mainz eleste után kivégezték Custine és Beauharnais tábornokokat. Azután a girondeiak kerültek sorra, majd követték őket mindazok, akik az ő elfogatásuk ellen tiltakoztak, köztük egy girondei leány, Corday Sarolta, aki bosszúból Marat-t meggyilkolta. Még kegyetlenebbül jártak el a vidéken. Egynémely nemzeti biztos személyesen gyönyörködött a kivégzésekben. Asszonyokat, 12—13 éves gyermekeket is kivégeztettek. A legcsekélyebb ok miatt halálra küldték

Forradalmi törvényszék. Fragonard képe.

az embereket. Viselkedésük kihívó volt, hogy a vádra ürügyet találjanak. A fölkelő helyeknek még a nevét is eltörölték. Lyonban közköltéségen leromboltatták a gazdag polgárok városrészét. Ilyen helyen a guillotine nem dolgozott elég hamar. Toulonban 200 embert halomra lőttek. Lyonban 1682-öt végeztek ki; az elsőket csoportosan agyonlőtték (fusillade), utóbb kartácstűzzel végeztek velük (mitrailleade). Nantesban összekötözve hajóra rakták az elítélteket és a hajót elsüllyesztették (noyade).

Még a lelkiismereti szabadságot is elfojtották. Hébert üldözöbe vette a katolikus papságot. Aki közülük nem házasodott, azt gyanusnak nyilvánították. Több templomukat elfoglalták, és Hébert az Ész kultuszát rendezte be bennök. A keresztény évszámítást már a köz-

A forradalmi kultusz.

társaság fölállításkor elvetették. A naptár egész csillagászati alapját, mert keresztény intézményt láttak benne, fölforgatták; a hónapok neveit természeti elnevezésekről vették; mind 30 naposak voltak s az év végén volt 5 vagy 6 beszúrt nap, a sans-culotteidák. A hétbeosztás helyett a hónapot három tíznapos decasra osztották.

A pénzügy.

A legfontosabb állami ügyek: a pénz- és hadügy szervezésében azonban a jakobinusok kérlelhetetlen erélyessége meghozta a kívánt sikert. Az assignat-k, amelyeket az egyházi javak lefoglalása után kibocsájtottak, épen azért, mert töméntelen mennyiségben adták ki, értéküket hamar elvesztették, a konvent tehát progresszív adórendszert léptetett életbe, majd a gazdagoktól külön egy milliárdot hajtott be. Az assignat-k

baján pedig úgy segítettek, hogy amikor értékük már nagyon hanyatlott, halálos büntetést szabtak mindazokra, akik teljes értékükben el nem fogadták. A közönség azután úgy segített magán, hogy az árúk árát szöktette föl, de erre meg maximális tarifában szabályozták, hogy a legfontosabb árúkért legföljebb mennyit szabad kérni.

A hadügy.

Carnot. Bonneville képe.

Még nagyobbak voltak sikereik a hadügyi téren. A hadügyet a jóléti bizottságban Carnot intézte, aki kitűnő szervező tehetség volt. Amikor az önkéntesekkel nem sikerült a katonaság számát akkorára emelni, amilyen számot óhajtottak volna, a

jakobinusok a harctérre vitették azokat, akikben nem bíztak; majd Carnot életbe léptette az általános hadkötelezettség elvét minden 18 és 40 év közötti nőtelen polgárra. Ezzel mindjárt 300, a következő évben már 600 ezerre emelkedett a katonák száma, akik mind az önkéntesek kék ruházatát öltötték föl, úgyhogy a királyi seregek fehér egyenruhája eltűnt. Fölszerelésükről szintén lefoglalással gondoskodtak. Egyes helyeken minden kék ruhadarabot lefoglaltak, másutt cipőt, ruhát, fegyvert, kocsikat és lovakat foglaltak le a háború céljaira. Az új sereg ugyan gyengén volt szervezve és fegyelmezve, de nagy előnye volt óriási száma. Igaz, hogy a gyakorlatlan katonákat nem lehetett úgy, amint akkor szokásban volt, széles, csak néhány ember mélységű sorokban rohamra vezérelni, és a keskeny mély hadoszlopokban az ellenség tüze sok kárt is tett, de ezek a mély hadoszlopok jóval nagyobb erővel intézték a rohamot, mint ellenfeleik. A konvent és nemzeti biztosai pedig tábor-

nokait mindig csak támadásra tüzelte, ami a franciákra szintén előnyös volt, mert a szövetségesek még a lassú pozíciós, várostromló harcmodort folytatták. Különben is a nemes tisztek távozása után a tehetőség előtt nyitva állt a pálya, s aki kitüntette magát, gyorsan emelkedhetett. Carnot már csupa fiatal tábornokot állított a sereg élére: Pichegrut, Jourdan, Hoche.

1793 őszén már mindenütt a franciák támadtak. A Rajna vidékén Pichegru és Hoche kényszerítették Wurmsert és Braunschweigi Ferdinándot, hogy seregeiket visszavonják. Dünkirchen fölmentésére Houchard sietett, aki Handschootenál meg is verte az angolokat (szept. 8), amire Dünkirchen alól elvonultak. Houchardot azonban lefejezték, mert nem vágta el az angolok visszavonulásának útját. Utána Jourdan vette át a vezérletet, akinek wattigniesi diadala (okt. 15—16) után Coburg is visszavonult. 1794-ben már Franciaország egész északkeleti határán a tengertől Strassburgig szakadatlan láncban álltak a francia seregek. Pichegrunek Belgiumot kellett támadnia, de serege nem volt elég erős és így eleinte mindkét fél várostromokkal és fölmentésekkel töltötte el idejét. Carnot tehát északra küldte seregeivel Jourdan is, aki ostrom alá vette Charleroit. Erre Coburg Jourdan ellen fordult. Széles arcúval állt szemben a két sereg. Jourdan ismételt támadott, de mindig visszaverték; végre Carnot is megjelent a harctéren és Fleurusnál újra támadtak. Minthogy Coburg időközben értesült Charleroi elestéről, elrendelte a visszavonulást (jun. 26). Ezzel az osztrákok elvesztették Belgiumot. Jourdan Cölnig üldözte seregeiket, Pichegru pedig, fölhasználva a téli fagyot, Hollandiát is meghódította. Közben a déli városok, nevezetesen Toulon, amely angolokat fogadott be, is elesett, és a francia fegyverek csak a tengeren nem tudtak eredményt fölmutatni.

A külső veszedelem már 1794 tavaszán elmúlt. Időközben Hoche is pacifikálta a Vendéet, Danton tehát békésebb politikára törekedett. A girondeiak kivégzése óta már a konvent tagjai is állandó veszedelemben voltak. Az általános bizalmatlanság miatt már sokan véleményüket sem merték nyilvánítani. Különösen Hébert és Cuthon féltelenségei keltettek visszatetszést. Ezek még szigorítani akarták a rémuralmat és a konvent ellen fegyverbe szólították a népet, de Danton vád alá helyezte, és a konvent kivégeztette őket (1794 márc. 24).

A hadjárat
1793 őszén.

1794-ben.

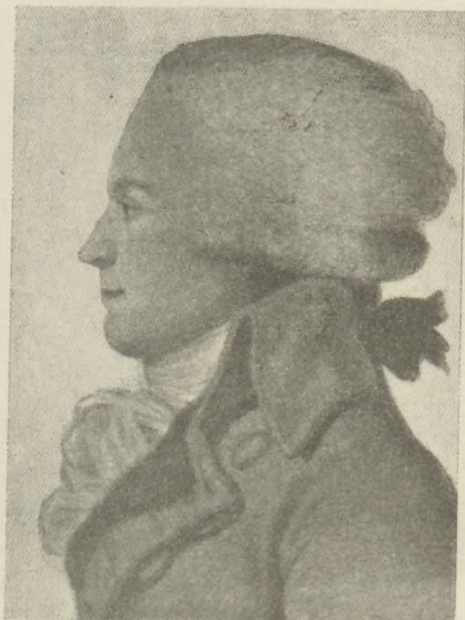
Katona a forradalmi hadseregből. Egykorú metszetről. 1794.

A rémuralom
vége.

Robespierre azonban, aki Héberttől szintén szabadulni akart, maga is úgy gondolkozott, hogy a nemzetet még nem tisztította meg a gyanús elemektől, s néhány nap múlva Danton és a mérsékeltek ellen fordult, akiket szintén a guillotine alá küldtek (ápr. 5). Akkor Robespierre lett az úr, aki az erény uralmát hirdette, de csak magát tartotta erényesnek és szüklátkörű elveit akarta megvalósítani. A forradalmi törvényszéket szigorította és a terroristák ellen fordult. A vádlottaknak már meg sem engedte a védelmet. 49 nap alatt 1376 halálos ítéletet hajtottak végre. A terroristák azonban őt is megbuktatták; a

A thermidori
államesiny.

Robespierre.

A visszahatás.

mérsékeltekkel szövetkezve, a fleurusi diadal után St. Juste-tel és többi társaival elfogatták (jul. 27, thermidor 9). A városi tanács ugyan védelmére kelt és kiszabadította, de a konvent éjjel seregeket szerzett, bevette a városházát és a következő három napon Robespierret hiveivel (104) együtt kivégeztette.

A direktorium és az 1796/7-iki hadjárat. Robespierre bukásával teljes visszahatás indult meg. A terroristákat vád alá helyezték, és pörük uralmuk minden borzalmát nyilvánosságra hozta. Párisban a vagyonos osztály ifjúsága tüntetéseket rendezett a jakobinus klub ellen, amelyet a konvent be is záratott

(1794 nov. 12); a vidéken pedig a királypártiak vad gyűlölettel mészárolták bukott zsarnokaikat (fehér rémuralom). Marat hamvait kidobták a Pantheonból. A még élő girondeiakat és hiveiket visszahívták a konventbe.

Lengyelország
harmadik
főosztása.

A külpolitikában is kedvező fordulat állott be. A lengyelek az orosz beavatkozás ellen fegyvert fogtak és Kosciuszko vezetésével kiűzték az orosz hadakat. Oroszország tehát új foglalásra készült, aminek következtében Ferenc császár és Poroszország is hadakat küldött Lengyelországba. Maciejowicénél az oroszok leverték a lengyeleket, Kosciuszko sebesülten fogságba került, majd Varsó is szörnyű borzalmak közt az oroszok kezébe esett. A hatalmak tehát főosztották Lengyelországot még független területeit: Ferenc császár megkapta a Galiciától a Nyemenig fekvő területet, Oroszország, amit Lithvániából még el

nem foglalt, és Kurlandot, Poroszország a Bugig és a Nyemenig terjedő részt (1795). A lengyel ügy tehát elvonta a szövetségeseket a francia harctérről. A franciáknak különösen az kedvezett, hogy Poroszország épen ezért Baselban békét kötött (1795 ápr. 5), amelynek értelmében lemondott a Rajna balpartján elvesztett területekről, azzal a kikötéssel, hogy a jobbparton kárpótlást kapjon. Példáját Spanyolország, Portugália és Nápoly is követték (hágai béke).

A baseli és a hágai béke.

A veszedelem elmúltával tehát életbe kellett volna léptetni az 1793-iki alkotmányt, az új többség azonban a vagyonos polgárostállyal szövetkezett a rend helyreállítására és új alkotmány kidolgozásába fogott. Mint az előző alkotmányokat, úgy ezt is az emberi jogok vezették be, amelyekhez azonban hozzáfűzték az állampolgári kötelességeket is. A törvényhozás kétkamarássá lett: a képviselők egyharmadát (250) ugyanis az öregek tanácsába delegálták; ezeknek legalább 40 éveseknek kellett lenniük. A sans-culotte hatalmának megtörésére a választást megint cenzushoz kötötték, a szolgákat és az írástudatlanokat pedig egészen kizárták a választásokból. A köztársaság és a konvent érdekében megvonták a szavazatjogot azoktól is, akik egyházi fogadalmat tettek, akik royalista mozgalomban résztvettek, az esküt nem tett papok és az emigránsok rokonaitól. Minden esztendőben a képviselők egyharmadát választották újra. A végrehajtó hatalmat pedig öt direktorra bízta, akik közül évenként egy vonult vissza. Helyét az alsóház tíz jelöltje közül az öregek tanácsa töltötte be.

Az 1795-iki alkotmány.

A direktorok hivatalos öltözte. Egykorú metszetről.

Csak hogy a direktorium nem tudott megküzdeni a forradalom óta meggyökeresedett bajokkal. A forradalom a gazdasági életet tönkretette. A sok zavar és a közbiztonság teljes hiánya miatt Franciaországban a forgalom jórészt szünetelt. Ebből azonban a nagyvárosokra az a baj hárult, hogy nem tudták őket élelmezni. Különösen Páris élelmezése volt nehéz. A közönség soha sem tudta, hogy a következő napra szükséges élelmi szerek idejére meg fognak-e érkezni. A kereskedelem a boltok kirablása miatt majdnem egészen megszűnt. Az élelmiszerek beszerzéséről tehát a hatóság gondoskodott és a szegényeknek ingyen osztotta ki. Az izgatott tömeg hosszú sorai azonban órákat töltöttek el a várakozással, megrohanták a szállítmányokat és sokszor egymással is harcra keltek, hogy húshoz vagy kenyérhez jussanak.

A gazdasági baj.

A jómóduaktól meg magas árakat kívántak. Az élelmet a biztosok nagyrészt erőszakkal hozták a városba. A vidék lakosságát karhatalommal kényszerítették aratásra vagy más munkára, a lakosság azonban ennek következtében az ipari és a mezőgazdasági munkát is csak ellenszenvvel végezte. A vagyonos polgárosztály törekvése tehát az volt, hogy ezt a bajt megszüntesse és rendezett békés viszonyokat teremtsen.

Belső ellentétek.

Csak hogy a direktorium ennek a föladatnak nem tudott megfelelni. Az új alkotmány sem a royalistáknak, sem a sans-culottenak nem kellett. Az ő támadásaik következtében a direktorium hol ehhez, hol ahhoz a párthoz közeledett. 1795-ben három forradalommal kellett megküzdnie: először a külvárosok népe fogott fegyvert kétszer egymás után (ápr. 1 és máj. 20) az 1793. alkotmányért, majd a királypártiak keltek föl (okt. 6, vendémiaire 13). A választásoknál egyharmadrész új tag helyett kétharmadrészt választottak, a konvent tehát megsemmisítette a választásokat és önkényesen egészítette ki magát. A következő évben a jakobinusok a vagyonszétosztást hirdető Babeuffel szövetkeztek az 1793-iki alkotmány visszaállítására. 1797-ben a választásokon megint a királypártiak diadalmaskodtak, és a direktorium csak államesinnnyel szabadult többségüktől.

A kormányzat.

Ezek között a viszonyok között tehát a direktorok továbbra is rendkívüli eszközöket alkalmaztak. A házkutatás, elfogatás közönséges dolog volt, sok volt a kivégzés is, de az elítélteket inkább deportálták. A személyes és a vagyonszétosztás sérelmei a gazdasági életet még mindig megbénították és elkésztették a polgárságot. E tekintetben különösen a pénzügyi baj adott okot sok panaszra. 1796-ban a 100 frankos assignat már csak 30 centimeot ért és a direktorium 24 milliárdot megsemmisített. Helyettük mandatkat bocsátottak ki, de ezeknek az értéke is mindjárt hanyatlott. Haragudott a polgárság azért is, hogy Ausztriával és Angliával tovább folyt a háború. Franciaország azonban nagy seregét a rossz gazdasági viszonyok közt nem élelmezhetette otthon, a háborúra tehát szüksége volt. A forradalom elején ugyan a franciák azzal a jelszóval kezdték hódításaikat, hogy visszaadják a népek szabadságát, de azután a háború árát a hódított területekkel fizettették meg. A direktorium is folytatni akarta ezt a hódítást, de szerencsétlen háborúi csak új ellentéteket keltettek.

Az 1796-iki
németországi
hadjárat.

1795-ben egyik fél sem tudott komolyabb hadműveleteket kifejteni. Eleinte a franciák manőverei kényszerítették a császáriakat, hogy a Rajnán át visszavonuljanak, de azután Clerfaut és Wurmser elfoglalták a Pfalzot. 1796-ban mind a két fél támadó háborúra készült. Carnot három hadsereget indított útnak: Jourdan a Majna, Moreaut a Duna vonalán, Bonapart pedig Itálián át, mindhármuknak Bécsset

tűzve ki célul. A császáriak a Pfalzból akartak Páris ellen vonulni. Elükre sok kísérletezés után végre kiváló hadvezér került, Ferenc császár öccse, Károly főherceg. Ő is erélyes támadást tervezett, amelyről azonban le kellett mondania, mert Bonaparte itáliai sikerei következtében Wurmsert 25,000 emberrel elvonták tőle. Először Jourdan kelt át a Rajnán. Előnyomulására Károly főherceg Wetzlarhoz vonult és visszaverte őt (jun. 15); az északi seregtől azonban csakhamar a délinek segítségére kellett sietnie, mert Moreau, Latourt megtévesztve, Desaix fedezete alatt Strassburgnál szintén átkelt (jun. 24). Ott azonban a főherceg támadásával nem ért célt; az ellenség megkerülő mozdulata következtében vissza kellett vonulnia. Minthogy időközben Jourdan az északi sereget is visszaszorította, Károly főherceg a Dunának vonult vissza, hogy az északi sereggel egyesítse erejét és úgy akadályozza meg a két francia hadsereg egyesülését. Neresheimnél eldöntetlen ütközetet vívott Moreauval (aug. 11), amellyel azonban elérte

Ágyú 1795-ből. Egykorú metszet.

hogy Moreau néhány napig tétlenül maradt. Ezt az időt használta föl Károly főherceg, hogy az északi sereggel egyesüljön. Moreauval szemben csak Latour hadosztálya maradt. A főherceg először Bernadotte hadosztályával került szembe (aug. 22), amire Jourdan is visszavonult. A két egyesült császári sereg azután újabb ütközetekkel kényszerítette a franciákat a visszavonulásra, akik Düsseldorfnál átkeltek a Rajnán; időközben pedig fölmentette Mainzot és Mannheimot is. Erre Moreaunak is vissza kellett vonulnia Bajorországból. Ügyes visszavonulásával jó hírnevet szerzett magának, de miután Károly főherceg a Rajnánál kétszer is megverte, neki is vissza kellett térnie a Rajna mögé.

Csak a déli harctéren. Itáliában alakult a helyzet a franciákra kedvezőbben. A döntés is ott következett be, mert a 27 éves Bonaparte Napoleonban a franciák zseniális vezért kaptak. Addig Sardiniát nem tekintették veszedelmes ellenfélnek, ámbár Lombardia szomszédságában az ott folyó hadi események az osztrák érdekeket a legközvetlenebbül érintették. Bonaparte tábornok már ismételt memorandumokkal és hadi tervekkel hívta föl a hadvezetőség figyelmét ennek a harctérnek a fontosságára, és hogy a hadjáratban mire kell törekedni. Tervét azonban

Az itáliai
hadjárat.
A vezér és a
sereg.

lerongyolódott, kiéhezett, elégedetlenkedő és fegyelmetlen sereggel kellett megvalósítani. Tábornokai is irigységgel és duzzogva fogadták új, fiatal hadvezéröket, aki sem dicsőségre, sem hadi tapasztalatokra nem hivatkozhatott. Vasszigorral, kérlelhetetlen büntetésekkel kellett a fegyelmet helyreállítani, az engedelmességet megteremteni, szakadatlan munkával a szervezet és a korábbi vezetés hiányait és bajait megszüntetni. Bonaparte azonban hamar népszerű lett: a tábornokok fölismerték tehetségét és erélyét és méltányolták fáradhatatlan tevékenységét, a legénységnek pedig azt ígérte, hogy nélkülözései után elviszi Európa legtermékenyebb síkjára, azután felszerelésükről is gondoskodott.

A piemonti
hadjárat.

A hadi műveleteket körülbelül 37.000 emberrel a tengerpartról kezdte meg. Célja az volt, hogy ott, ahol a hegyek a legalacsonyabbak, ahol az Alpok és az Apenninek érintkeznek, Colli 25.000 főnyi piemonti serege és Beaulieu 35.000 osztrákja közé vonuljon és, Torinot veszélyeztetve, Sardiniát békére kényszerítse. Még mielőtt Bonaparte megindult, Beaulieu már támadott. A császáriak Voltrinál (ápr. 10) és Montenottenál (ápr. 11) vissza is szorították a francia hadtesteket. Bonapartet ez nem zavarta tervében. Minthogy a császáriak két részben vonultak föl, de a hegyek miatt nem érintkezhetek, Argenteau északi hadosztálya ellen fordult és megkerülő mozdulattal visszavonulásra kényszerítette (ápr. 12). Ezzel kezébe került annak a két útnak a találkozási pontja, amelyen a császáriak és Colli érintkezhetek volna. A következő nap (ápr. 13) Degot is elfoglalta. Már Colli ellen akart fordulni, amikor a császáriak Massenát Degoból kiszorították. Napoleon személyes megjelenése után azonban a helységet újra visszafoglalták. Beaulieu akkor Aquinál akarta összevonni haderejét, de a sardiniaiak, még mielőtt Collinak segítséget vihetett volna, békét kötöttek. Ellenük Bonaparte három oszlopban vonult föl, mialatt az osztrákok felé Massena fedezte. Azzal, hogy gyors előnyomulásával Colli visszavonulásának útját fenyegette és egyenesen Torino felé tartott, kierőszakolta a fegyverszünetet (ápr. 28). Erre a hírré Beaulieunek el kellett állania attól a gondolattól, hogy kisebb erejével támadjon, és a Pó mögé vonult. Bonaparte, hogy Beaulieut megtévessze, a fegyverszünetben biztosította, hogy Valenzánál ő is átkelhessen a folyón, de seregének egy része megrohanta Piacenzát és ott biztosította az átkelést. Ezzel megelőzte Beaulieut, aki csak közvetlen a franciák érkezése előtt kelt át Lodinál az Addán. A franciák az átkelést ott is kierőszakolták. Bonaparte a hídert folyt küzdelemben maga is résztvett és mély hadoszlopaival ismét győzött (máj. 10). Ez önbizalmát is fokozta, a Mincionál áttörte Beaulieu hosszúra elnyújtott gyenge hadvonalát. Megkerülő mozdulatai elől a császári sereg kivonult az országból, a franciák pedig elfoglalták Milanót, majd ostrom alá vették Mantovát.

Lombardia
elfoglalása.

Lodi.

A direktorium akkor úgy határozott, hogy újabb csapatokat küld Itáliába, de ottani haderejét két részre osztja, amelyek közül Bonaparteé Róma és Nápoly ellen vonuljon. A győztes tábornok erélyesen tiltakozott ezek ellen a tervek ellen és keresztül is vitte, hogy az egész itáliai sereg az ő parancsnoksága alatt maradjon. Az itáliai fejedelmeket nem tartotta veszedelmeseknek és egy déli oldalmozdulattal tőlük is kieroszakolta a fegyverszünetet.

Nehezebb föladat volt a császáriak fölmentő kísérleteit visszaverni. Bonapartenak nem csak Mantovát kellett megvédenie, hanem a Mincio vonalát, Lombardiát. Wurmser első fölmentő hadjárata (jul. 29 — aug. 5) nagy zavarba hozta. A két oszlopban a Chiese és az Adige völgyében előnyomuló sereg mindkét oldalon visszaverte előretolt hadosztályait. Az ostromot abba kellett hagynia, az ostromszereket elpusztítani. Bonaparte akkor egész erejét a nyugati sereg ellen fordította és, hosszan kiterjeszkedő sorait áttörve, vissza is verte. Időközben Wurmser elérte és a szükségességekkel ellátta Mantovát és a franciákat hátba támadta; őt Bonaparte körülfogó csatarendje kényszerítette, hogy Tirol felé visszavonuljon. Szeptemberben azonban Wurmser második kísérletet is tett (szept. 4—15). Két hadteste akkor az Adige és a Brenta völgyében vonult Verona felé, hogy ott egyesüljön. A nyugatit még Roveretonál visszaverték, azután Bonaparte Wurmser ellen a Brenta völgybe fordult, Bassanonál leverte, de Wurmser 12.000 emberrel mégis bejutott Mantovába. A harmadik fölmentő hadat Alvinczy vezette (nov. 2—17). A támadók Trient és Friaul felől megint Veronának vonultak. A vár nagyszámú őrsége miatt Bonaparte nem távozhatott messzire. Az Adige völgyében a franciákat állandóan viaszorították. Bonaparte maga Alvinczy ellen fordult, de már a Brentánál vissza kellett vonulnia túlnyomó ereje elől. Amikor Alvinczyt nem tudta föltartóztatni, vakmerő megkerülő mozdulattal az arcolei mocsaras terepre csalta, ahol Alvinczy nagyobb tömegei nem érvényesülhettek, mert csak a töltéseken küzdhettek. Három napig folyt ott a harc (nov. 16—18), a franciák különösen az arcolei hidért vívtak. A fővezér zászlóval maga is a hidra sietett, komoly veszedelembé jutott s csak a kórházból elősiető Lannes tábornoknak köszönhette megmenekülését. Mint-hogy épen e döntő napok alatt a második császári hadtest tétlen volt, összeműködésüket nem tudták megteremteni, és Alvinczy kimerült seregeivel visszavonult. A negyedik kísérlet már 1797-ben történt (jan. 9—16). Alvinczy maga Trient felől támadt, két hadosztály a Brenta felől. Bonaparte, amikor fölismerte, hogy a főhaderő az Adige völgyében van, egész erejével odafordult, de Rivolinál megint csak kemény kétnapos ütközet után kényszeríthette Alvinczyt a visszavonulásra, amire Wurmser febr. 2-án föladta a várat, amelyben az élelem

Mantova
ostroma.

Fölmentő
kísérletek:
az első,

a második,

a harmadik,

Arcole,

a negyedik.

Rivoli.

elfogyott. Hősies védekezéséért Bonaparte tábornokarával együtt szabadon bocsátotta.

Az 1797-iki
hadjárat.

Ezt az eredményt Bonaparte arra használta föl, hogy gyorsan Bécs felé nyomuljon elő, ott is kieroszakolja a békét. Mindjárt Mantova eleste után Róma ellen fordult és a pápát kényszerítette békére. Amikor pedig Franciaországból segítő csapatokat kapott, március közepén három hadoszlopban indult meg: Joubert az Adige és Dráva völgyében, Massena a Piave völgyében Tarvis felé, ő maga az osztrák főhad-erő ellen Friaulon át. A császáriak vezetését akkor Károly főherceg vette át, aki már a Rajnánál aratott diadalai után Bonaparte ellen akart fordulni, de akkor más utasítást kapott. Várostromokkal kellett idejét tölteni s csak akkor került az itáliai seregek élére, amikor Napoleon sikerei a katonák önbizalmát is megingatták. Seregét két részre kellett osztania, hogy Tirolt is védelmezhesse, és így fokról fokra vissza kellett vonulnia a franciák elől. Komolyabb csatározások csak Tarvis körül voltak. Napoleon előnyomulása a bécsi udvart békére hangolta. Maga Bonaparte is óhajtotta a megegyezést, mert összeköt-tesét nem tudta kellőképpen biztosítani. Április 7-én Leobennél létrejött a fegyverszünet. A békét Campoformioban kötötték meg. Ferenc császár lemondott Belgiumról és Lombardiáról, kárpótlásul azonban megkapta a velencei köztársaság egész területét Istriával és Dalmáciával együtt. Velence ugyanis a franciák háta mögött elle-nük fordult, amiért Napoleon elfoglalta. A békében a Rajna balpart-ját is elismerték francia területnek és hozzájárultak ahhoz az elvhez, hogy a német fejedelmeket a jobboldalon kárpótolják (191. l.). Ezt a föl-adatot a rastatti kongresszusnak kellett megoldani.

A campoformiói
béke.

A második
koalíció
alakulása.

A második koalíció és a brumairei államcsiny. A campofor-mioi béke után Franciaország már csak Angliával hadakozott, ennek a háborúnak a szinterét is Bonaparte Egyiptomba tette át. A direk-torium azonban nem hosszú ideig élvezte a békét. Már a jakobinusok arra törekedtek, hogy elveiket Európaszerte diadalra juttassák és min-denfelé agitáltak, a direktorium pedig a kezébe került területekből csupa köztársaságot alakított. Hollandia batáviai köztársaság lett (189. l.), Genova ligúr, Lombardia, Modena és Parma cisalpin köztársa-ság; 1798-ban elfoglalták a Svájcot és helvét köztársasággá alakítot-ták, majd megszállták Rómát, amely szintén köztársaság lett. A köz-társasági eszmének ez a terjesztése különösen a bécsi és a pétervári udvarban keltett nyugtalanságot. Ehhez járult, hogy a francia kor-mány a pápa elfogatásával is magára haragította a hatalmakat. Angolország, Bécsben pedig Thugut miniszter tehát mindent elkövet-tek, hogy új koalíciót szervezzenek Franciaország ellen. I. Pál cár (1796—1801) is a háborút kívánta. A szövetséget még meg sem kötöt-

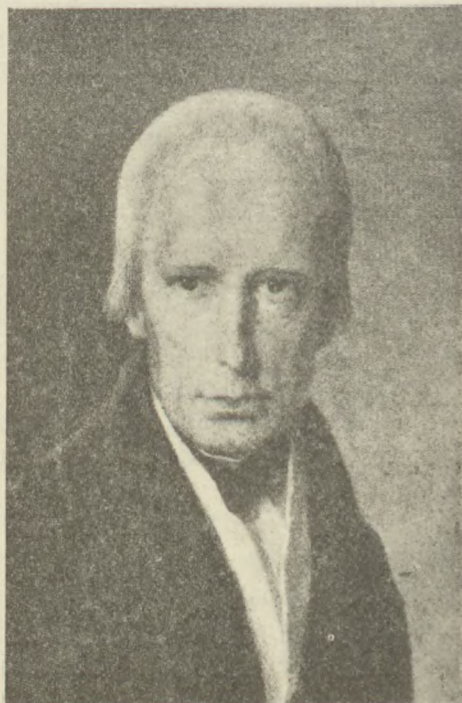

ték, amikor az osztrák Mack tábornok Nápolyból betört a római köztársaságba. Vállalkozása nem sikerült; a nápolyi forradalmárok fölláztak és francia segítséggel ezt az országot is parthenopei köztársassággá alakították. Erre Ferenc császár föloszlatta a rastatti kongresszust, és a koalíciót megkötötték.

Az új háborúval a direktorium újabb kudarcot vallott. Seregeit csakhamar minden oldalon visszaszorították. Nápolyban az ellenforradalom a szövetségesek segítségével véres bosszút állt a fölkelőkön és a franciákon. A Duna vonalán Károly főherceg Jourdan két diadalmas ütközet (Ostrach márc. 23, Stockach márc. 25) után visszakergette. A tirol határról előnyomuló osztrákok elől Massénának Zürichhez kellett visszavonulnia. Felső-Itáliában Bellegarde osztrák és Szuvarov orosz hadai Massénát Piemontba szorították. Macdonald ugyan délről segítségére sietett, de a Trebbia folyónál súlyos vereséget szenvedett (jun. 18). A két francia tábornok csak nagynehezen egyesíthette hadait a tengerparton. Vezetésüket akkor Joubert vette át, akit azonban Novinál, ahol Szuvarov őt is megverte (aug. 15), elesett. Augusztus végén ugyan a franciákra nézve a helyzet kedvezőbben alakult, de ezt csak annak köszönhették, hogy a szövetségesek hadvezetésében nagy

bajok támadtak. A hadjáratot ez alkalommal Bécsből Thugut igazgatta. Ez nem volt szerencsés választás. Károly főhercegnek ennek következtében Jourdan fölött aratott diadalai után két hónapig tétlenül kellett maradnia. Amikor azután Zürichnél Massénát is megverte (jun. 4), de ez ismét erős állást foglalt, Thugut a Rajnához küldte a főherceget, mielőtt Szuvarov, akit segítségére rendelt, megérkezett volna. A helyzetet különben az is bonyolította, hogy Szuvarov és az oroszok restaurálni akarták a nápolyi királyságot, Thugut pedig ezt ellenezte. Ezért az oroszokat Svájcba küldte és Itáliában csak osztrák sereget hagyott. Szuvarov nagy fáradtsággal átkelt a Szent-Gotthárdon (aug. 25). Amikor azonban Massena erről

Az 1799-iki
hadjárat.

Ferenc császár. Egykorú metszetről.

értésült, megtámadta a vele szemben álló Károly főherceg távozása óta csak csekély számú osztrák-orosz hadat és Zürichnél megverte (aug. 26). A magára maradt Szuvarov így a legkellemetlenebb helyzetbe került, csak nehezen vágta át magát a Svájcra, amiért a cár megharagudott Thugut hadvezetésére és Szuvarovot visszaszólitotta. Októberben ugyan az angolok Hollandiában a koalíció segítségére siettek, és a lakosság örömmel is fogadta őket, de ők is vereséget szenvedtek.

Belső elégtelenség Franciaországban.

Ez a kedvező fordulat azonban már nem segített a direktoriumon. A belső elégtelenség folyton folyvást fokozódott. Már 1797-ben is csak annak köszönhetette fennmaradását, hogy a törvényhozásból a királypárti képviselőket kizárták, hogy két direktort — az egyik Carnot volt — méltóságuktól megfosztottak, és hogy ehhez az államesínyhez Bonaparte Itáliából fegyveres segítséget küldött. A választásoknál mind több királypárti győzött, a direktorium maga is meghasonlott, és egyik tagja, Sieyès államesínyre készült, hogy a kormányzás formáját megváltoztassa. Erre a célra azonban hadseregre volt szüksége és figyelme természetesen Bonapartera irányult, akit az egész francia nép örömujjongással fogadott, amikor egyiptomi hadjáratából visszatért (okt. 9). Ő a direktoriumot már kétszer mentette meg, s a szerencsétlen hadi események után a direktorok megint csak tőle várták a dolgok jobbrafordulását.

Bonaparte Napoleon ifjúsága.

Bonaparte Napoleon olasz családból származott. Apja Ajaccióban, Corsica szigetén ügyvéd volt. Szegénysége miatt nyolc gyermekét lehetőleg államköltségen neveltette. Napoleon katonaiskolába került, ahol kiváló képességeit hamar fölismerték. Az akkori katonai iskolák azonban tulajdonképpen nem készítették elő a növendékeket a katonai pályára, és Napoleon is ismereteit csak a csapatnál szerezte. Erős akaratú, világos és gyors gondolkodású ifjú volt, akinek keblét nagy becsvágy és önszeretet hevítette. A csak nem régen leigázott Corsica fia ifjú éveiben corsicai szabadsághősnek készült. A nemzetgyűlés megnyitása után ismételten hosszab ideig volt Ajaccióban szabadságon. Majd megválasztatta magát az ottani nemzetőrségbe alezredesnek. A corsicai politikai bonyodalmak azonban elterelték eredeti tervétől. Amikor Paoli, a sziget öreg szabadsághőse visszatért száműzetéséből és Corsicát megint függetleníteni akarta Franciaországtól, Napoleon fölismerte tehetetlenségét; az 1791-iki alkotmányban szerzett nagy önkormányzati jogokkal is megvolt elégedve és a francia párthoz csatlakozott. Katonai szereplése azonban elidegenítette tőle honfitársait, amire családjával együtt elköltözött Franciaországba. A gyöngye szervezetű, sovány kis ember tisztí pályája elején sokat nélkülözött. Családja kedvéért, különösen Lajos öccse nevelése érdekében mindent megvont magától. Katonai pályája Toulon ostrománál kezdődik. Ott a tüzérségnél szolgált és ő figyel-

meztette a vezért és a nemzeti biztosokat, hogy az angolokra a kikötő a legfontosabb, azokat a pontokat kell tehát elfoglalni, ahonnan a kikötőt lövethetik. Az ifjabb Robespierre, aki az ostromban mint nemzeti biztos vett részt, nagyon megszerette; Robespierre bukása után azonban épen ezért bajba került és szabadságolták. Amikor reaktiválták, a vendéi sereghez, a gyalogsághoz akarták küldeni, amit nem fogadott el. Akkor dolgozta ki itáliai terveit és a direktoriumot memorandumaival ostromolta. A vendémiairei fölkelés alkalmával Barras nem merte a csapatokat maga vezetni, tehát Bonapartét ajánlották neki. Akkor tünt föl neve először. Carnot figyelmét azonban itáliai terve is megragadta, és így reá ruházták az itáliai fővezérséget.

Itáliában Bonaparte nemcsak jó vezéri hírnevet szerzett, hanem a politikai hatalmat is kezébe vette. Béke és háború ügyében nem engedelmeskedett a Párisból kapott parancsoknak, hanem önállóan, a saját belátása szerint cselekedett. Gazdag képzelőtehetsége már ott festette eléje jövő nagy terveit. Ámbár a direktoriumot 1797-ben újra megmentette, a direktorok visszatérése után mégis bizalmatlanul nézték. Bántotta őket a politikai ügyekben tanúsított nagy jártassága és nagy népszerűsége. Akkor már csak Anglia folytatta a háborút, oda akarták tehát küldeni. Bonaparte készülődött is, de hamarosan belátta, hogy ez lehetetlen terv. Franciaország a tengeren tehetetlen volt, Angliában elvághatták összeköttetését és a sereget veszedelembé sodorhatták. Hoche később mégis elküldötték Írországba, de ez a kísérlet kudarcot vallott. Bonapartét pedig régóta keleti ábrándok foglalkoztatták; a direktorium figyelmét tehát Egyiptomra terelte. Kifejtette, hogy Angliát a gyarmataiban kell megtámadni; legérzékenyebben Indiában lehet sújtani, erre pedig Egyiptom jó hadi alapul kínálkozik. A direktorium hozzájárult a tervhez. Bonaparte színlag tovább is Anglia ellen készült. Ezzel meg is tévesztette az angol flottát, amely Nelson alatt Gibraltárnál várakozott. Átkelés közben elfoglalta Maltát és elvette a lovagrend vagyonát. Nelson későn értesült, hogy a franciák Egyiptomnak indultak. Utánuk hajózott, Siciliától keletre egy nappal a franciák után haladt át útvonalukon, de Bonaparte előbb még Krétában kötött ki, Nelson tehát, amikor az egyiptomi kikötőkben nem találta meg, a kisázsiai partok átkutatására indult.

Az egyiptomi hadjárat terve.

A francia sereg Alexandriánál szállt partra (1798 júl. 2). A hadjárat azonban rettenetes akadályokba ütközött. Bonaparte kiváló vezéreket és kitűnő tudósokat vitt magával, de az ország iszonyatos szegénysége és szokatlan éghajlata a csapatokat a legnagyobb nélkülözéseknek és szenvedéseknek tette ki. A forradalmi kék egyenruha sem volt ez alá az éghajlat alá való. A mameluk vezérek, akik Egyiptomot a szultán főnhatósága alatt kormányozták, elmaradt szervezetükkel természetesen nem állhat-

A hadjárat.

tak ellent. Csak lovas seregeik voltak, amelyek a franciák négyszögben fölállított csapatai közé nem tudtak betörni és a piramisok alatt döntő vereséget szenvedtek (jul. 21). A franciák jelentékeny veszteségek nélkül az első vízesésig nyomultak. A baj azonban az volt, hogy a legénység a forró éghajlat alatt elkeseredett, sokan öngyilkosokká lettek, a fegyelem is lazult, a leigázottak pedig minduntalan ellenszegültek, lázongtak, úgyhogy csak kegyetlen tömeges kivégeztésekkel lehetett őket féken tartani. A visszatérésnek pedig a reménye is eltűnt, amióta Nelson az abukiri kikötőben a francia hajóhadat mesgemmisítette (aug. 1). Mindehhez a táborban a pestis is kitört, és Törökország Anglia támogatásával Szíria és a tenger felől támadásra készült. Bonaparte, hogy ezt a veszedelmet elhárítsa, maga támadta meg a Szíriában gyülekező törököket, elfoglalta Gazát, Jaffát, de St.-Jean d'Acre ostroma nem sikerült, és a seregnek vissza kellett térni Egyiptomba. Ott Bonaparte a partra szállott török hadat Abukirnál szétverte (1799 aug. 25) és azután a Franciaországból érkezett hírekre leghívebb embereivel titokban visszatért hazájába. Az abukiri diadal babéraival érkezett meg; seregét Kléber tábornokra bízta, akit azonban meggyilkoltak. A sereg később az angolokkal úgy egyezett meg, hogy kivonulnak az országból, ha az angolok őket hazaszállítják.

Bonaparte
hazatérése.

Az államesíny.

Bonaparte a direktórium parancsát, hogy térjen vissza, nem kapta meg; a francia hírek hatása alatt maga határozta el a visszatérést. Már akkor az volt a szándéka, hogy a hatalmat magához ragadja. Párisban azonban még egy hónapig visszavonultan élt, mintha a politikával nem is törődne. Sieyésvel hamar egymásra akadtak, de Bonaparte rideg volt vele szemben és nem igen bízta. Az államesínyt jól előkészítették. Az öregek tanácsa, Talleyrand külügyminiszter és a rendőriminiszter egyetértett velük; a direktorok közül is ketten, kettőt őrizet alá helyeztek. Az ötszázak tanácsának az elnöke Napoleon öccse, Lucien volt. 1799 november 9-én (brumaire 18) az öregek tanácsa a párisi főparancsnokságot Napoleonra bízta, aki fényes vezérkarral vonult be a két kamarába, beszédet mondott a köztársaság és a közérdek védelméről és kimondatta, hogy a törvényhozást St. Cloudba helyezik át. Ott akarták másnap a hatalmat a három konzulra ruháztatni. A termeket, a palota vidékét katonaság szállta meg, de a gyűlésben heves jelenetek folytak le; amikor Bonaparte közbelépett, megtámadták, és végre is az ötszázak gyűlését a katonaság kergette szét. A három konzult (Bonaparte, Sieyés és Roger Ducos) csak az öregek tanácsa proklamálta.

A konzuli
alkotmány.

A konzulátus és a császárság Az alkotmány kidolgozása nehezen ment. A kiküldött bizottság és Sieyés munkálatait Bonaparte nem fogadta el; végre is maga dolgozta ki. Ő lett az első konzul, a másik kettőnek csak alárendelt szerep jutott. Mellettük állott az államtanács,

a szenátus, amelynek feladata volt a törvényhozás tagjainak és a hivatalnokoknak a kijelölése és a törvények előkészítése. A választások általánosak maradtak, de a polgárok befolyása mégis nagyon megcsökkent. A választók csak az arrondissement listáját állították össze, amelybe tizedrészüket választották meg. Ennek a listának a tagjai tizedrészükből a département listáját, ez hasonló módon a nemzeti listát alkotta meg. Az államtanács azután a nemzeti listából választotta ki a középponti igazgatás hivatalnokait és bírait, a département listájából a megyék, az arrondissement listájából pedig a járások és községek hivatalnokait és bírait. A közigazgatást tehát megint kinevezett tisztikar végezte, a helyi tanácsok hatalma megszűnt, a központosítás szigorúbban érvényesült, mint a királyság idején. A törvényhozó testületek tagjait is a nemzeti listából nevezték ki. A törvényhozás kétkamarás maradt. Kezdeményező joga azonban csak az államtanácsnak volt. Javaslatait a tribunátus csak megvitatta, de nem szavazhatta fölöttük. A szavazás joga a tulajdonképeni törvényhozó testület joga volt, de ez viszont nem vitatkozhatott.

Az államcsíny sikerét Napoleon annak köszönhette, hogy a békét, a rendezett állandó viszonyokat Franciaország szerte általánosan óhajtották. A háború azonban még folyt és semmi kilátás sem volt arra, hogy döntő ütközet nélkül elfogadható békét lehessen kötni. Napoleon tehát békeajánlatot tett, amikor pedig a tárgyalások nem vezettek sikerre, a maga igazolására közzétette az aktákat. Csak Pál cár kötött békét, akinek Napoleon előzetesen minden ellenszolgáltatás nélkül visszaküldte az orosz hadi foglyokat, s aki szövetségeseire az előző év eseményei miatt úgyis neheztelt. A nemzet nagy lelkesedéssel is készülődött a döntésre. Napoleon mint első konzul a törvény értelmében nem vehette át a hadvezetést, a döntést azonban mégis maga akarta kivívni. A fődolog az lett volna, hogy a németországi harcúterén, ahol Kray alatt 80.000 ember állott a Rajnán túl, a császári sereget viasszaszorítsák. Moreau alatt Napoleon 120.000 embert is állított szembe Krayjal. Napoleon is ott akart beavatkozni és Dijon táján tartaléksereget szervezett, amelynek parancsnokául engedelmes vezérkari főnökét, Berthiert tette meg, aki azután csak az ő parancsait foganatosította. Moreau azonban nem akart Napoleon alatt szolgálni és a hadvezérségtől megfosztani sem lehetett. Ehhez járult, hogy Moreau a Napoleon hadi tervét, hogy heves támadással Kray bal szárnyát támadja meg és összeköttetéseit Itáliával elvágja, megvalósítani nem merte és nem tudta. Napoleonnak ennek következtében Itáliában kellett a döntést meghoznia, pedig ott Massénának csak vagy 50.000 embert adtak rendelkezésére, akiket Melas viasszaszorított és nagyrészt Genovában ostrom alá vett. Napoleon tehát a körülbelül 30.000

Az 1800-iki
hadjárat.

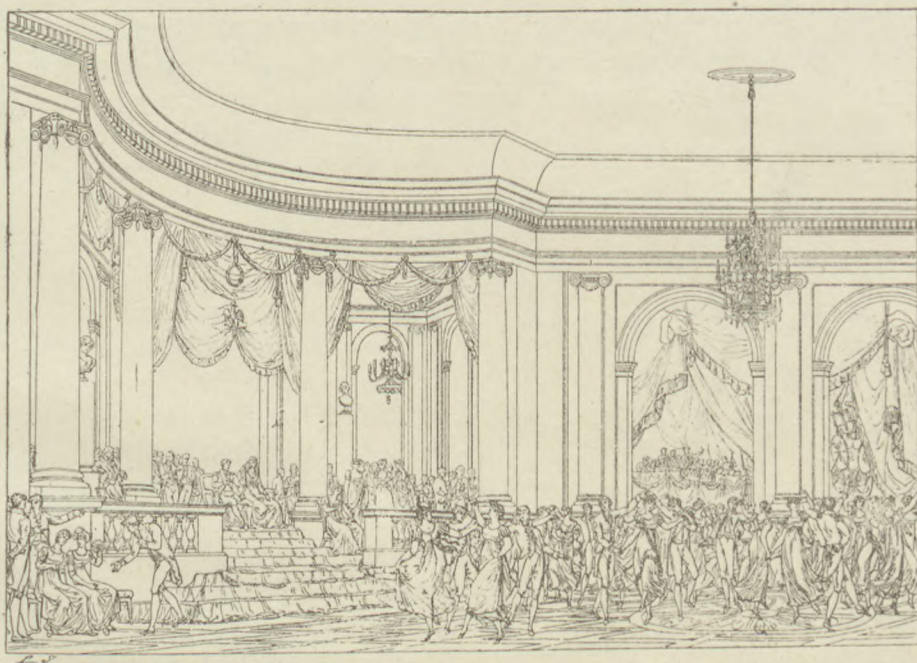

főnyi tartalékkal a Simplonon vagy Szent-Gotthárdon át akart Melas háta mögé kerülni, hogy Genovát fölmentve, Melast Itáliából kiűzze. Ezt a tervet sem valósíthatta meg, mert Moreau nem nyomult előre, s így ő sem mehetett annyira nyugatra. A Szent-Bernáton kelt tehát át nagy fáradsággal, Moreautól pedig 25,000 embert a Szent-Gotthárdon át vont magához. Az átkelésnél (máj. 15—20) Lannes vezette az elővédet, visszaverte a császári őrseregeket, de Bard várát nem tudta megvenni. A gyalogságot kerülő hegyi utakon, a tüzéséget éjjel csellel Bard alatt kellett elvezetni. A völgyben azonban már nem volt komolyabb ellenállás. A seregek Milanónak tartottak, Lannes jobbról fedezte útjukat, Bernadotte pedig Piacenzáig vonult nyugatra. Melas későn értesült az átkelésről, majd Torinohoz várta a franciákat. Csak amikor a franciák a Pón átkeltek, koncentrált seregeit Alessandriára. Közben Genova elesett, de Massena seregével szabadon elvonulhatott. Napoleon ez alkalommal hadait szokása ellenére szétdarabolta. Már a Bormida folyó mellett állott, amikor Desaix is elszakította a seregtől, hogy Melas északabbra se tudjon átkelni. A császáriak támadása Marengonál (jun. 14) váratlanul érte, szétdarabolt seregei eredménytelenül küzdöttek és déli egy óra után az egész vonalon visszavonultak. Melas csapatai sűrű hadoszlopokban nyomultak utánuk, amikor Desaix Napoleon parancsára négy óra tájt megérkezett. Desaix megrohanta őket, a franciák újra kezdték a csatát és a vonuló hadoszlopokat könnyen zavarba hozták és visszaverték a Bormida mögé. A császáriak útja el volt vágva és másnap lemondtak Lombardiáról. Desaix halálával váltotta meg a diadalt. Napoleon hálás volt érte, azt mondta: olyan tiszteletben részesítem, amilyen embernek nem jutott: az Alpok talapzatára helyezem és a Nagy-Szent-Bernát szerzeteseit állítom őreiül. Marengo után Kraynak is vissza kellett vonulnia, Moreau elfoglalta Bajorországot és a tél elején, amikor János főherceg készült támadásra, Hohenlinden. Hohenlindennél őt is visszaverte (dec. 3). Minthogy ezek után Bécs A lunevillei béke. felé az út nyitva állt a franciáknak, Ferenc császár Lunevilleben megújította a compoformiói békét (1801). A köztársaságok a helvét kivételével megszűntek, a nápolyi királyt restaurálták. 1802-ben Amiensben Anglia is békét kötött, elismerte Franciaország hódításait és Ceylon kivételével az elfoglalt gyarmatokat kiadta, de Napoleon is lemondott Egyiptomról.

A nagy reformok. Marengo megszilárdította az új rendet. Napoleont visszatérése után lelkesen ünnepelték. Az alsó nép körében már legendák keletkeztek személye körül (petit corporal). Azután konzuli programjához híven megindult a belső szervezés munkája. Préfetk és hadsegédek járták be az országot, hogy meggyőződjenek róla, hol mire van szükség és az első konzul utasításai szerint irányítsák a munkákat. Páris

annyi idő után visszakapta régi képét, a társadalmi élet visszatért a rendes nagyvárosi mederbe. Napoleon a köztársaságiakat és a királypártiakat egyaránt maga köré csoportosította és szolgálatába fogadta; az emigránsokat is visszahívta. Az egyházzal is kibékült, a concordatum 1801-ben elsöpörte a forradalmi naptárt és kultuszt mindennel együtt, ami vele összefüggött. A pénzügyet is rendezte. A régi papírpénzt megsemmisítette (45 milliárd), a tőkepénzesekkel pedig megalapította a Banque de Franceot (1804), amelyet a bankjegykibocsátás jogával ruházott föl. A gazdasági élet, ipar, kereskedelem újra föl-

Bál a császárság idejében. Lix képeről.

virágzott, és az első konzul a gyarmatpolitikát is erélyes kezekkel irányította. Legnagyobb érdeme azonban a kodifikálás. Kodifikáltatta a polgári és a büntető törvényeket, külön kereskedelmi törvényt alkotott és összegyűjtötte a polgári és a bünvádi perrendtartás szabályait. Európa többi országai is jó ideig a Code Napoleon hatása alatt álltak.

Az új alkotmány természetesen nem vert könnyen gyökeret. A jakobinusok és a királypártiak mozgolódtak, összeesküvéseket szőttek és merényleteket terveztek, pokolgéppel is el akarták pusztítani az első konzult (1800 dec. 24), de Marengo, a béke és a belső reformok a közvéleményt Napoleon pártjára terelték. A pokolgép-merénylet után az államtanács Napoleonnak a konzulságot élethossziglan ajánlotta föl

Az élet-
hossziglani
konzulság.

A császárság.

(1802 ápr. 4) és megadta neki azt a jogot is, hogy utódját maga nevezhesse meg. 1804-ben pedig a királypártiak új összeesküvése, amelyben Pichegru is részes volt, és amelyről Moreau is tudott, alkalmat adott a monarchia visszaállítására. A királyi címet el akarták kerülni, Nagy Károly hagyományait újították tehát föl, és a tribunatus császárrá kiáltotta ki Napoleont (1804 máj. 18). A forradalom ezzel visszatért oda, ahonnan kiindult, Napoleon parancsoló egyénisége visszaállította az abszolutizmuszt. Az új rend makacs ellenségei semmi elnézésre sem számíthattak. A merényletek után sok jakobinust deportáltak. A királypártiakat azzal riasztotta el, hogy összeesküvésük után a Franciaország közelében, de német területen lakó Enghien herceget elfogatta és főbelövette. Pichegrut börtönében megfojtották, Moreaut száműzték. Azokat a katonákat, akikben Napoleon nem bízott,

Ellenségeinek büntetése.

a gyarmatokba küldte, ahol nagyrészt a sárgaláznak estek áldozatul.

A kormányzat.

Ujoncok tanítása a császárság idején.
Egykorú metszetről.

A merényletek után, különösen a császárság idején, a kormányzat szellemében is reakció következett be. A rendőrség mindenkit figyelemmel kísért, sokan rendőri ellenőrzés alatt éltek. A császár megújította a politikai börtönök intézményét; az ő uralkodása alatt is gyakoriak az el-

fogatások és deportálások. A sajtószabadságot megszüntette, egész sereg lapot eltiltott, a neki nem tetsző szerkesztőket elmozdította. A népoktatásnak sem volt barátja, szántszándékkal elhanyagolta s az ingyenes oktatás kérdését, amelyet a köztársaság fölvetett, elejtette. Erről a kérdésről úgy terelte el a figyelmet, hogy a felső oktatást, a tudományt és a művészetet karolta föl. Abszolutizmusát azonban enyhítette, hogy Franciaország újra virágzott, hogy a császár fényes hadi dicsőséget szerzett, és hogy egyénisége a nemzet nagy részét valósággal megbűvölte.

Munkássága.

Mint uralkodó, Napoleon, minden iránt érdeklődött, az államtanács ülésein személyesen elnökölt, minisztereivel tárgyalt és idejének java részét államügyek intézésével töltötte. Első sorban természetesen a hadsereg érdekelte.

A hadsereg.

A hadakozás a forradalom idejében egészen átalakult. Az 1793-ban kimondott általános katonakötelezettségen ugyan 1798-ban változtatnak, amennyiben a 18 és 40 év közöttiekről a 20 és 25 év között

levőkre korlátozták és sok kivételt is megengedtek, de Napoleon még ezzel a rendszerrel is 250.000 embert tudott fegyverben tartani. Seregének nagy előnye az volt, hogy a legénység fele még a királyság vagy a forradalom idején került katonasorba, tehát harcedzett volt. Igaz, hogy a köztársasági seregben sok volt az ellentét, s a fegyelem is laza volt, de Napoleonnak később a boulognei táborban sikerült az egységet megteremteni és a fegyelmet is helyreállítani.

Reformjaiban azokra az újításokra is figyelemmel kellett lennie, amelyek a sztratégiában épen az ő föllépésével következtek be. A forradalom első hadjárataiban még ugyanaz a pozíciós haremodor volt divatban, mint a hétéves háborúban: a háború célja az ellenfél kifárasztása volt. Közelebbi célul egyes tartományok megszállását, raktárak és várak elfoglalását vagy fölszabadítását tűzték ki, a csatát azonban kerülték. Napoleon mindig a politikai célt tartotta szem előtt és ezért, az ellenség főerejét választva ki, annak teljes megsemmisítésére törekedett. Az ő hadviselésében a döntő csata a fontos, minden egyéb mellékes. Föllépése tehát mindig támadó. A sikert pedig csak a nagyobb tömegtől várta. Mindig arra törekedett, hogy nagyobb tömeget állítson szemben az ellenféllel. Ezért ellensége a koncentrikus előnyomulásnak és koncentrikusan előnyomuló ellenféllel szemben mindig hadseregének zömével az ellenfél különböző hadtesteit és hadosztályait egyesülésük előtt külön-külön iparkodott leverni. A saját serege megoszolva vonult, hogy megélhessen, de egyesült hogy megütközhessenek. Épen ezért az ütközetben is azon a ponton gyűjtötte össze a legnagyobb tömeget, ahol a döntést várta, az ellenfél egy-egy gyöngye pontján. A mellékesre sohasem fordított gondot, a csatában is azt a szányat, amelyet mellékesnek tartott, gyakran földőzta. Ütközet előtt azonban minden rendelkezésre álló erőt összevont. Az elért siker után pedig kérlelhetetlenül üldözte a legyőzöttet, hogy hadserege egészen fölbomoljék.

A tömegek méltatása következtében azonban a hadműveletek és a csata színtere igen nagy lett, a sereget tehát tagolni kellett. Korábban az ilyen tagolást nem ismerték, a hadvezér az egész vezetést egy kézben összpontosította, az alvezérek nagyon függő helyzetben voltak. A sereg hosszú, egyenes, nehézkes sorokban támadott, közepén a gya-

A hadviselés
átalakulása.

Francia császári gyalogos.

A hadszervezet.

logság, a két szárnyon a lovasság, minden zászlóalj három csatarendben. Napoleon kisebb föladatokban seregének minden részétől teljes önállóságot követelt. Hadseregét hat különböző nagyságú hadtestre osztotta. Mindegyiknél minden fegyvernem képviselve volt. A sereg magva a gyalogság, de igen nagy gondot fordított Napoleon a lovasságra és a tüzérségre is. A lovasságot, amely a forradalom idején megromlott, újjászervezte s a földérítő és fedező szolgálatban és az üldözésben nagy föladatokat rótt rá. A tüzérséget az ezredekől a hadosztályokhoz központosította. A forradalmi seregek tömött hadosztályai előtt lassanként rendetlen csatársor fejlődött, amely, fedett helyekről lövöldözve, iparkodott az ellenséget megingatni; hogy tüzelése a hadoszlopban a roham

alkalmával ne okozhasson nagy kárt. Ennek következtében azonban az ezredütegek már céltalanok voltak és Napoleon inkább nagy tömegben támadásra használta ágyúit.

A vezetés azért Napoleon kezében maradt; a hadjárat, a csata tervét ő dolgozta ki. A hadtestek vezéreinek szigorú parancsokat adott, megjelölte a célt, amelyre törekedniök kell, és kérlelhetetlen szigorral bírálta működésüket. A hírszolgálatra, a parancsok kézbesítésére és a levelezésre külön vezérkari iroda támadt. Az emberek megválogatásában konzervatív volt; hadvezéreit is, akik beváltak, állandóan ugyanannál a hadtestnél hagyta. A császár

Marsall.

A hadvezetés.
A tábornok.

ennek következtében jól ismerte a rendelkezésére álló erőket, gyors és pontos összeműködést ért el velük. Kitűnő tábornokot szervezett maga körül, amely megszokta, hogy Napoleonnal együtt működjék: a vezér személye bizalmat öntött alvezéreibe, az alvezérek kiválósága következtében pedig a császár olyan föladatokat is róhatott rájuk, amelyek megvalósítása nagy nehézségekbe ütközött. Hadjáratainak sikerét természetesen nagyrészt saját zsenialitásának köszönhetette: hogy mindig kész volt támadni, hogy a helyzetet gyorsan áttekintette, és hogy a változott viszonyokhoz villámgyorsan alkalmazkodott. Lángelméjére azonban csak válságos pillanatokban bízta magát, különben mindent gondosan előkészített. Előnyomulás alkalmával újabb hadi alapjait védelmi karba helyezte és raktárakat helyezett el bennük. Csak gyors vonulások alkalmával élelmezte seregét kizárólag rekvirálással, a raktárak azonban

A fővezér.

ilyenkor sem kötötték meg nagyon a mozdulatait, amelyeknél nagy gyorsaságra törekedett. Saját összeköttetéseinek őrzésére igen nagy gondot fordított, az ellenféllel szemben pedig mindig arra törekedett, hogy összeköttetéseit elvágja. A csatában nagy nyugalommal intézkedett,

Napoleon. Delaroche festménye.

óvakodott attól, hogy erejét idő előtt elfogyassza, és hidegen mérlegelte, hogy mikor érkezik el a pillanat, amikor egy-egy veszedelemben forgó csapattestnek segítséget kell küldeni.

Nagy része volt a sikerekben Napoleon egyéniségének is. Ellentmondást nem tűrő, parancsoló föllépése tiszteletet és engedelmességet

Napoleon
egyéniisége.

teremtett, de bárminő szigorúan is tartotta fönn tekintélyét, megnyerő szíves modorával szorosan magához fűzte az embereket. Akikre szüksége volt, azokat, ha néha ki is fejezte rosszalását, különben kegyeivel és kitüntetéseivel egészen lekenyerezte, még olyanokat is, akik nem voltak vele egy politikai véleményen (Bernadotte). Csak később a császárság idején sértette az embereket fönnhézázó, csipkedő és kihívó modora, amelyet azonban nagyrészt csak ellenfelei éreztek meg. Akik neki szolgálatot tettek, azokkal mindig érezte háláját. Csak családja nem volt megelégedve Napoleonnal és testvérei telhetetlen kapzsisága és nagyravágyása sok gondot okozott a császárnak. Tetteit mindig számító megfontolás előzte meg; annyi politikai köpönyegforgatásnak volt tanúja, őt magát is mértéktelen dicsvágy és önzés kozmányozta, hogy az eszmék harcában és az önzetlenségben nem hitt, de politikáját mégis érzelmi tényezőkre alapította.

Az udvar.

Francia császári
gárdatengerész.

A császárság föllállítása után alvezéreit mindjárt marsallokká nevezte ki. Az udvar környezetében új arisztokratia támadt, amelynek legelőkelőbb része a régi arisztokratákból alakult. Katonái részére rendjelet is alapított: a becsületrendet. Az emberek hiúságát ezekkel az intézményekkel könnyen megnyerhette. Fényes, pazar udvart tartott. Az ünnepségek vakító pompája elbűvölte a párisiakat. Az ókori művészetet utánozva, a császárság korának külön sajátos művészi ízlése támadt: az empire. Háborúi alkalmával rengeteg hadisarcot fizettetett az országnak és megmérhetetlen értékű mükincset és

történelmi emléket hordott össze Párisba. A napkirály udvarának fénye újra föltámadt, de kevesebb külsőséggel és több belső tartalommal.

Napoleon
hatalma
Európában.

Rastatti
kongresszus.

A harmadik koalíció és Poroszország megalázása. A lunevillei és az amiensi béke után Európa államjogi viszonyai egészen újjáalakultak. A cisalpin köztársaságból Napoleon olasz királyságot csinált, amely a félsziget keleti felén a nápolyi királyságig terjedt. Piemont, Genova, később Etruria és Róma közvetlenül Franciaországhoz került. Svájcnak Napoleon új alkotmányt adott és francia védnökség alá helyezte. A kis német fejedelmeket pedig a rastatti kongresszuson (1803) nyerte meg magának. Minthogy Ausztriától el akarta őket szakítani, nagy kárpótlásokkal kötötte őket magához. Poroszország háromszor annyit kapott, mint amit elvesztett, Baden nyolc négyzetmérföldért hatvanat, Württemberg és Bajorország is nagy területeket, úgyhogy későbbi nagy-

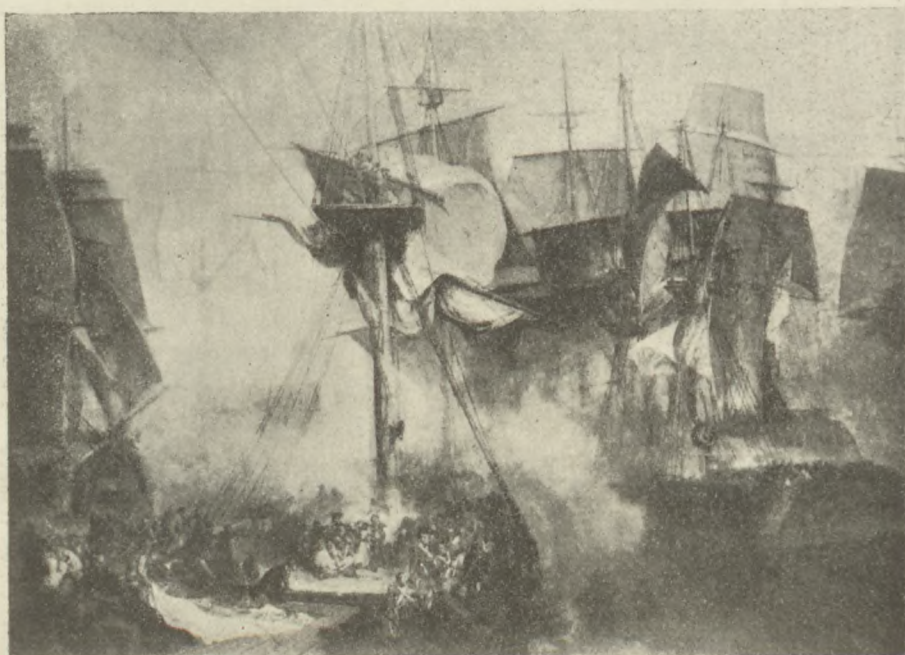

ságuk alapját akkor vetették meg. Kárpótlásukra egész sor egyházi fejedelemség és szabad birodalmi város önállóságát szüntették meg. A császár hatalma ezzel Németországban annyira megingott, hogy Ferenc 1804 augusztus 11-én fölvette az osztrák császári címet.

Az osztrák
császárság.

Európa tétlenül nézte ezeket az alakulásokat, csak Anglia nem törődött bele a helyzetbe. Az amiensi békét végre sem hajtották. A béke értelmében ugyanis Angliának ki kellett volna adnia Maltát, amelyet Nelson az egyiptomi hadjárat idején foglalt el, de erre nem volt hajlandó. Az angol kapitalisták is a háborút kívánták, mert az angol ipar-

Háború
Angliával.

Nelson halála Trafalgarnál. Turner festménye.

cikkek kiszorultak Franciaországból és Napoleon Franciaországban és a szövetséges államokban vámpolitikájával következetesen az angol ipar és kereskedelem kiszorításán dolgozott. Az ellenségeskedés 1803-ban újra ki is tört. Napoleon akkor megszállotta Hannovert, az angol királyok szárazföldi birtokát, majd azzal fenyegetődött, hogy seregével átkel Angliába. Erre a célra Franciaország északi partjait megerősítette és seregét a boulognei táborban összpontosította.

A tengeren a francia haderőt a spanyollal egyesítette, mert Spanyolország szövetséges volt, de még ez az egyesült hajóhad sem mérkőzhetett az angollal. A francia admirális nem is mert támadni, csak amikor Napoleon le akarta tenni, hagyta el a cadizi kikötőt. A fran-

Trafalgar.

ciák hajói nehezebbek voltak, tüzéségük nagyobb számú, de az angolok jobban mozogtak és egyszerűbb taktikájuk volt. A vitorlásokra ugyanis nagyon fontos volt, hogy melyik fél fordíthatja hasznára a szelet. Ha egymás közelébe értek, megindult az ágyúharc: a franciák az árbocokra ágyúztak, hogy leszereljék a vitorlákat, ami azonban a tenger mozgása miatt is nehéz dolog volt; az angolok a hajó testét vették célba, hogy elsüllyesszék az ellenséges hajót. A harc rendesen hosszú sorban kezdődött, mert a hajóknak oldalukkal kellett az ellenség ellen fordulni, hogy ágyúikat használhassák. Amint azután közeltek, a hajók fedélzetéről megindult a puskaharc. Ha két hajó egymás mellé ért, a legénység át is ugrált és kézi tusát folytatott. Erős orrú hajók az ellenséges hajót zúzótaktikával elsüllyeszthették. Október 21-én Nelson Trafalgarnál megtámadta a franciák szárnyát és utóvédjét. Heves támadással rontott nekik, amelyben saját hajói is sokat szenvedtek, ő maga is elesett, de az ellenséges hadsort áttörte és hajóit csekély kivétellel elfoglalta. Másnap az elmenekült elővédet is elfogták az angolok.

A harmadik
koalíció.

Az 1805-iki
hadjárat.

Ulm.

A háború tehát szerencsétlenül indult meg. Anglia, hogy a veszedelmet elhárítsa magáról, új koalíciót hozott létre. Pitt miniszterelnök tetemes pénzsegélyt ígért azoknak a hatalmaknak, amelyek jelentékeny erővel támadnak; I. Sándor cár (1801—1825) tehát két hadsereg kiállítására kötelezte magát. Károly főherceg ellenezte a háborút: a hadsereg reformjait még nem hajtották teljesen végre, a küzdelmet tehát időszerűtlennek tartotta, de Ferenc császár augusztusban mégis megkötötte a szövetséget. Ennek következtében Napoleonnak is el kellett ejtenie az angol hadjárat eszméjét. Gyors elhatározással, még mielőtt a szövetségesek a háborúra elkészültek, megindította hadát, azt a hadsereget, amelyet ő maga grand-arméénak nevezett, s amelyről azt mondta, hogy olyan szép serege még senkinek sem volt. Támadását ismét Itáliában várták, Károly főherceg tehát 150 ezer emberrel oda indult. 50 ezer ember Tirolba ment. A Duna vonalán Mack tábornok vonult előre, még mielőtt az oroszok megérkeztek. Főadata az volt, hogy Bajorországot lefegyverezze, de a bajorok kitértek, amire Mack Ulm és a Bodentó közt állította föl seregeit, hogy az oroszokat beárja. Napoleonról az a hír érkezett táborába, hogy Strassburgnak tart. Mack tehát a tirolai és az itáliai harcterről segítséget vont magához. Állása azonban fedezetlen volt, hírei rosszak. Napoleon a szövetségesek jobb szárnyának összeköttetéseit akarta elvágni. Hat hadtestje széles vonalban, Mainztól Strassburgig elhelyezve, kelt át a Rajnán és nagy félkörívben gyorsan, élelmiszereit a földeken szerezve, vonult a Dunához, ahol Donauwörth és Ingolstadt közt a különböző hadtestek már összeműködhettek. Mack összeköttetéseit elvágták és néhány kisebb

csata után Ulmban okt. 17 megadásra kényszerítették. Soha azelőtt olyan nagy sereg olyan kis területen nem manőverezett. Csak Ferdinánd főhercegnek sikerült egy kis csapattal még idejekorán kimene-
külnie a franciák körülzáró övezetéből és északnak visszavonulnia.

Ez után a siker után Napoleon gyors menetekben Bécsnek folytatta útját. Katonái azt mondták, hogy a hadjáratot nem szuronyaikkal, hanem lábaikkal nyeri meg. Itáliában 50 ezer emberrel Massenát állította szembe Károly főherceggel, Tirolba Neyt és Augereaut küldte hadmozdulatai fedezésére. Kutuszov, aki időközben az egyik orosz had-
dal az Innél egyesült az osztrákokkal, a franciák elől visszavonult, hogy újabb csapatokat vonjon magához. A visszavonulás biztosítására csak kisebb ütközeteket vívott. Napoleon Passaunál várta ellentállásu-
kat. Ezért Davout-t déli irányban küldte előre, Marmont-t pedig Leobenhez rendelte, hogy a déli hadak ellen fedezze magát. Kutuszov azon-
ban Kremsnél átkelt a Dunán és Morvaország-
nak vette útját. Csak Mortier hadtestét, amely a Duna balpartján vonult, támadta meg Dürrensteinnél, s a vakmerően előnyomuló tábornok érzékeny vereséget is szenvedett tőle. Napoleon azután Murat-t küldte előre Bécs megszállá-
sára. A szövetséges had Olmütznél gyüleke-
zett, ahol Ferenc császár és Sándor cár is találkozott. A franciák Brünntől keletre tábo-
roztak. Kutuszov félkörben meg akarta kerülni Napoleon hadállását és december 2-án Austerlitz felől jobb szárnyára heves oldaltámadást inté-
zett. Napoleon azonban átlátott tervén és Kutu-
szov elől elfoglalta a pratzei magaslatokat, ahonnan a jobb szárnyat támadó orosz csapatokat oldalba fogta és az oroszok jobb szárnyát is visszaverte. Kutuszov csatarendje át volt törve, csapatai súlyos vesz-
teségeket szenvedtek és Magyarország felé menekültek. A mellékhadak egyhamar nem hozhattak segítséget; János főherceg a Dráva vonalán vonult vissza, hogy Károly főherceggel egyesülhessen aki azonban mielőtt visszavonulását megkezdte, Massenát Caldieronál (okt. 30—31) meg-
verte. Ferenc császár tehát Napoleonnal személyesen megegyezett a béketárgyalás pontjait illetőleg. A békét Pozsonyban kötötték meg. Ferenc császár lemondott a campoformiói békében kapott területekről (196. l.) az olasz királyság, Tirolról Bajorország javára, kárpótlásul pedig a salzburgi érsekség területét kapta (dec. 26).

Ez a diadal Napoleon helyzetét még jobban megerősítette. A német-
római szent birodalom fölbomlott. Bajorország és Württemberg királyság

Kutuszov
visszavonulása.

Osztrák gyalogos. 1805.

A három császár
csatája
Austerlitznél.

A pozsonyi béke.

A rajnai
szövetség.

Napoleon
hatalma
Itáliában.

lett, Hessen és Baden nagyhercegség, a Rajna alsó folyásánál Napoleon bergi nagyhercegséget szervezett sógora, Murat számára és mindezeket a fejedelmeket a saját protektorátusa alatt a rajnai szövetségben egyesítette, amely háború esetére Napoleonnak 60.000 főnyi segítséget ígért. Ferenc császár le is mondott a római császári címről (1806 aug. 6). Velence és az Adria partvidéke is francia uralom alá került, a nápolyi királyt pedig, aki angol és orosz hadakat fogadott be, Napoleon Schönbrunnból trónvesztettnek nyilvánította. Nápolyi királynak bátyját, Józsefet tette meg, öccsét Lajost pedig Hollandia trónjára ültette.

Az 1806/7.
porosz hadjárat.

Azután Poroszország ellen fordult, amelynek békés szándékaiban nem bízott. Poroszország

Francia császári gyalogos
tábori öltözetben.

Jena és
Auerstädt.

ugyan 1795 óta semleges volt, de 1805-ben Sándor cáρ személyesen fölkereste III. Frigyes Vilmost (1797—1840), hogy csatlakozzék a koalícióhoz. A porosz király akkor elküldte Napoleonnhoz Haugwitz minisztert egy jegyzékkel, amelyben följajánlotta a békeközvetítést és kijelentette, ha Napoleon azt el nem fogadná, megüzeni a háborút. Haugwitz a brünni táborban találta Napoleont, megvárta a csatát és Austerlitz után nem adta át a jegyzéket. Napoleon azonban már nem bízott Poroszországban és elszigetelésére törekedett. Hannovert ígérte oda neki, amire Anglia Berlinben háborúval fenyegetődött. Hasonlóképpen szembeállította a többi hatalommal is. Amikor Poroszországban ezt a politikát megértették, mindenki a háborút kívánta. A francia seregek akkor még a Majnánál álltak. Mire Poroszország az oroszokkal szövetekezett, Napoleon már elkészült a támadásra. A hadjáratot Bambergből indította meg, ahonnan seregei a Saale és az Elster közt nyomultak előre olyan szorosan, hogy 48 óra alatt egy ponton egyesíthesse őket. A Rajna vonalát csak egy hadtest védte. A poroszok haboztak és hosszú ideig vesztegeltek Erfurtnál, úgyhogy Napoleonnak sikerült összeköttetéseiket elvágni. Amint Saalfeldnél porosz csapatokra bukkant, az egész francia sereg e körül a sarok körül a Saalehoz fordult; ott ütközött meg Davout a braunschweigi herceg főhadával Auerstädtnél, Napoleon Hohenloheval Jenánál. A porosz sereg mind a két helyen egyszerre súlyos vereséget szenvedett (okt. 14). A császár II. Frigyes hírének hatása alatt a porosz sereget a császárnál erősebbnek tartotta, de ebben csalódott. A csata után a porosz sereg egészen fölbomlott. Napoleon szakadatlanul üldöztette és egyes

részei külön-külön megadták magukat. Murat pl. Stettinig és Lübeckig folytatta az üldözést. Napoleon bevonult Berlinbe, majd a tél beállta előtt Lengyelország felé fordult az oroszok ellen. Téli szállásait Varsónál ütötte föl és fölszólította a lengyeleket, hogy dolgozzák ki új alkotmányukat és állítsák vissza szabadságukat. Az oroszok január végén meg akarták kerülni, hogy Danzigot fölszabadítsák. Napoleon erre maga támadt, de az oroszok értesültek szándékáról és visszavonultak. Így az összeütközés Eylaunál nagy hóviharban hamarabb történt, mint Napoleon várta: csapatjait még nem vonhatta össze, a csata folyamán maga is veszedelmes helyzetbe jutott, de állásait megtartotta (febr. 8). Az oroszok visszavonultak, amire rövid üldözés után a franciák a Passarge folyón túl új téli szállást vertek. Csak júliusban indultak meg újra a hadműveletek. Bennigsen az oroszok élén támadni készült, de újra visszavonult. A franciák követték. Napoleonnak azonban ez alkalommal nem sikerült visszavonulásuk útját elvágni, mert hogy Königsbergtől elvágja őket, az Alle balpartján vonult előre, az oroszok pedig friedlandi vereségük (jun 14) után a Nyemen felé folytatták a visszavonulást.

A francia sereg a lengyel erdős, mocsaras terepen, a rossz utakon télen nagyon sokat szenvedett, az oroszokat pedig nem sikerült megsemmisíteni. Napoleon tehát Tilsitnél a Nyemenen, egy bárkán találkozott Sándor cárral és II. Frigyes Vilmoszal, hogy megindítsák a alkudozást. Napoleon egészen megnyerte magának a cárt: föláldozta neki Svédországot, amelytől a cárt azután Finnországot elragadta. A törököket azonban Napoleon megvédelmezte az orosz törekvések ellen, a cárt Moldvát és Oláhországot, amelyeket már megszállt, kiűritette. Annál súlyosabban alázza meg Napoleon Poroszországot. Rajnamenti birtokaiból westfáliai királyságot csinált, amelynek királya öccse, Jeromos lett, lengyel birtokaiból pedig a varsói nagyhercegséget szervezte, amelyet a szász királynak adott. Poroszországot tehát körülvették Napoleon szövetségesei. Az ország súlyos sarcolt fizetett. Egyelőre a francia seregek benn is maradtak a porosz városokban, s a poroszok 42.000 főnél nagyobb sereget nem tarthattak.

Napoleon
Lengyelország-
ban.

Eylau.

Friedland.

I. Sándor cár. Bourbon képéről.

A tilsiti béke.

Napoleon
zsarnoksága.

A nemzeti küzdelmek és az 1809-iki hadjárat. A tilsiti béke után Napoleon ura volt egész Nyugat-Európának. Ami nem állott közvetlen uralma alatt, az függött tőle és engedelmeskedett neki. A cár szövetségese volt, a szultán pedig barátja, mert Napoleon megvédte az angol és az orosz törekvések ellen. A sok siker azonban elkábította. Csapongó fantáziája mindig nagyszerű tervek megvalósítására ösztönözte, a nagy sikerek után tervei szertelenekké, önbizalma határtalanná lett. Úgy viselkedett, mintha az egész Európa engedelmességgel tartoznék neki. Viselkedése kihívó, gyakran vérlázító volt. A politikában a lehetőségeket már nem mérlegelte kellő megfontolással, mint korábban, és nem várta meg a megvalósításra alkalmas időpontot, hanem türelmetlenkedni kezdett. Ez annál nagyobb baj volt, mert a háborúban viszont ugyanakkor megcsappant régi erélye. Új tervei veszedelmes bonyodalmakba sodorták, türelmetlen politikájával nagy hatalmát is aláásta.

A kontinentális
zárlat.

Angol
gyalogos tiszt.

Engesztelhetetlenül gyűlölte Angliát, amely állandóan folytatta ellene a küzdelmet. Trafalgar óta nem gondolhatott már arra, hogy a szigetországba tegye át a háború színterét. Hogy nagy erejét megtörje, gazdaságát, iparát és kereskedelmét akarta tönkretenni. Azokat a tiltó rendszabályokat, amelyeket Franciaországban már az amiensi béke után életbe léptetett, mindinkább szigorította és a szövetségeseikkel is elfogadtatta. Tilsitben a cárt is meggyőzte, hogy Anglia közös ellenségük. Sándor cár és Poroszország is hozzájárult tehát a kontinentális zárlathoz, amely az egész szárazföldön megtiltotta a kereskedést Angliával és az angol árúk forgalomba hozatalát. Az angolokra ez nagy csapás volt, amelynek meghiusítására azt követelték, hogy a semleges országok vessék alá hajóikat az ő vizsgálata-

tuknak; sőt mert azt hitték, hogy Dánia Napoleon pártjára állt, Kopenhágát meg is ostromolták (1807). A hatalmak egyik része tehát félt Angliától is, de a zárlatot gazdasági szempontból sem lehetett szigorúan végrehajtani. Európa már nem tudott ellenni a gyarmatárúk nélkül, amelyeket az angolok hoztak Európába. A vegyészek ugyan Napoleon utasítására pótcikkekét kezdtek készíteni (répacukor, cigoria kávé), de ezek nem ízlettek. A gyarmatárúk és az angol posztó hiánya még Franciaországban is bajt okozott. Végre Napoleon monopoliumként megengedte egyes kereskedőknek árúsításukat, de ezzel és szigorú vámvizsgálataival a kereskedőket is elkésérítette.

Nemzeti
ellenhatás.

Még sokkal élesebb volt az ellentét azokban az országokban, amelyektől Napoleon föltétlen engedelmességet követelt. Európa népei

még a rémuralom idején elfordultak a forradalomtól. Napoleont ugyan sok helyt új reményekkel fogadták, de hamar meggyőződtek, hogy zsarnokságban ő sem marad el a jakobinusok mögött. A rajnamenti fejedelmek érdekeit egyidőre hozzáfűzhette a saját sorsához, de a népek csakhamar állást foglaltak az idegen hódító ellen. A nápolyi királyságban bátyjának, Józsefnek elkeseredett ellenzékkel kellett küzdenie. A porosz tisztek a tilsi béke után ismételten katonaforradalmat támasztottak.

1807-ben Portugália okozott új bonyodalmat. Gazdasági érdekei Angliával szorosan összeforrottak, az angolok tehát meg akarták védeni a kontinentális zárlat ellen. Amikor azonban Napoleon meghallotta, hogy Lissabonban seregeket akarnak partra szállítani, maga vonult be seregeivel, úgyhogy a Braganzák Braziliába menekültek előle. Ez az ügy Spanyolországra is hatással volt, amely addig Napoleont Anglia ellen hajóhadával támogatta. Napoleon a visszavonulás fedezésének ürügye alatt Észak-Spanyolországot megszállotta, majd a civakodó IV. Károly királyt (1778—1808) és Ferdinánd trónörökösét maga elé idézte, a tróntól megfosztotta és bátyját, Józsefet tette meg spanyol királynak, akinek a helyét Nápolyban Murat foglalta el. Napoleon azt hitte, hogy Spanyolország erőivel így szabadabban rendelkezhetik, de a nép Ferdinánd trónörökös pártjára állt és elkeseredett küzdelmet kezdett a franciák ellen, úgyhogy Napoleon erejének javarészét lekötötte.

A Braganzák
elűzése.

Spanyolország
megszállása.

A spanyolok a franciákat nemcsak mint idegeneket, hanem a forradalom óta mint a kereszténység ellenségeit is gyűlölték. A nép fanatikus gyűlölete, a szokatlan éghajlat, a gyarló utak a hadviselést nagyon megnehezítették; és a spanyolok angol támogatásra is számíthattak. Minden tartományt külön kellett megszállani, de József Madridban sem volt az ország ura. Dupont hadteste a Tajonál a spanyolok előtt, Junot Portugáliában az angolok előtt kénytelen volt a fegyvert lerakni, amire Madridot és a Tajo vonalát föl kellett adni. Erre a balszerencsére Napoleon személyesen avatkozott be. A spanyolok szervezetlensége megkönnyítette föladatát. A spanyolok is két seregre szakították erőiket. Napoleon a kettő között egyenesen Madridnak vonult. Azalatt Soult a spanyol balszárnyat Asturiába szorította vissza; a jobbszárny Palafax vezérlete alatt álló részét Lannes áttörte, Ney pedig ugyanazon a napon Castaños visszavonuló seregét is hátba támadta és szétverte (november 23). A hadjáratot tehát Napoleon megint fényesen fejezte be. Madridból még Lisszabon felé fordult az angolok ellen, akik északnak kitértek és visszavonultak. A siker azonban korántsem volt biztosítva. A spanyolok újra összegyűjtötték szétvert hadaikat, és guerillaharcuk az angolok támogatása miatt veszedelmes volt. Először történt, hogy Napoleon a politikai célt, amelyet maga elé tűzött, a hadjáratral nem biztosíthatta.

Az 1808-iki
spanyol hadjárat.

Károly főherceg
hadügyi
reformjai.

Ez Európászerte új reményeket keltett, különösen a németek között. Ausztriában Stadion külügyminiszter elérkezettnek látta az alkalmat, hogy az ország régi hatalmát helyreállítsa. A gyűlölet Napoleon ellen fokozódott, a sereg is, újjászervezve, szép reményekkel kecsegtetett. 1805 és 1809 közt Károly főhercegnek a haditanácsot is alárendelték és a főherceg szervező munkásságával még hadvezéri babérainál is nagyobb érdemeket szerzett. Megszüntette a régi rendszert, amely szerint a katona élethossziglan maradt katonasorban, amelynek következményeként azonban a seregben sok volt az elaggott és a kedvetlen, szökésre hajló katona. 1802-ben Ausztriában a katonai kötelezettséget

Károly főherceg. Egykorú metszetről.

a 17 és 40-ik év közötti időre állapították meg, a szolgálat alól azonban még sokakat fölmentettek. A sorkatonákat a 18 és 26 évesek közül sorsolták, szolgálati idejüket pedig a különböző fegyvernemeknél 10 és 14 év közt állapították meg. Magyarországon az országgyűlés 55.000 embert szavazott meg, a megyék útján azonban még 115 ezret soroztak. A határőrvidék 90.000 főt szolgáltattott. Ehhez járult a magyar nemesi fölkelés átlag 50.000 emberrel. 1808-ban pedig a főherceg Ausztriában még honvédséget (Landwehr) is állított föl, amelyet összeírással szereztek és vasárnaponként tanítottak. 1809-ben tehát 400.000

sorkatonára és 200.000 főnyi könnyű sereg (fölkelő nemes, Landwehr) számíthattak. A földerítésre, az előcsatározásra és megszállásokra ez utóbbiakat használták. A haretéren körülbelül 350.000 embert lehetett az ellenséggel szembeállítani. Ezeket a főherceg 11 hadtestbe (2 tartalék) osztotta be. A sereg szelleme is átalakult. A büntetéseket enybitették. Francia mintára a csatársort is meghonosították, a főherceg pedig különösen a tisztképzés, a tudományos katonai irodalom föllendítésén és a vezetés újjáalakításán fáradozott. Ő maga a háborúra még nem látta elérkezettnek az időt: a reformok még nem gyökeresedtek meg, és a németek támogatásában sem bízott. A cárral azonban megígérte, hogy csak lanyhán fogja Napoleont támogatni. Bécsben tehát

Károly főherceg az asperni temető ellen vezeti seregét.

elhatározták a háborút és a németeket is föl hívták, hogy vívják ki szabadságukat.

Az 1809-iki
hadjárat.

Kitzdelmek
Regensburg
körül.

Aspern.

Károly főherceg három helyen is gyors támadást tervezett: maga Csehországból Németországba készült 200.000 emberrel, János főherceget Itáliába küldte, a harmadik sereg pedig a varsói nagyhercegségbe ment. Napoleon Itáliában mostohafiát, Beauharnais Eugen alkirályt, Lengyelországban Poniatowskit állította velük szembe. Németországban a rajnai szövetség seregein kívül két francia hadtest állott Bamberg és Ulm környékén, Bernadotte pedig két hadosztállyal az Elba torkolatvidékén. Napoleon a császáriak készülődésére Berthiert küldte Németországba és elrendelte, hogy a csapatokat Regensburg vidékére vonják össze, hogy a Duna jobb partján, ahol hátát a folyó védi és a közlekedést is biztosítja, intézze támadását Károly főherceg ellen. Károly főherceg ennek következtében Csehországból szintén a Duna vonalához sietett és átlépte az Innt (ápr. 10). Gyors készülődései következtében Napoleon úgy utasította Berthiert, hogy Donauwörth és Ingolstadt vonalára összpontosítsa a sereget, de Berthiert megzavarták a hírek és császára haremodora ellenére Davout-t Regensburgra toltta előre, míg Massena Augsburgnál maradt. Károly főherceg ezt a hibát föl is akarta használni és gyors menetekben sietett, hogy behatoljon a két sereg közé. Ezen törekvése közben azonban seregében rés támadt. Viszont Napoleonnak sikerült két nap alatt Berthier hibáját helyrehozni és seregeit össze onni. A hadfelek közül egyik sem volt tisztában a helyzettel, csak három napi csatározás (ápr. 19—21) után került Eggmühlnél döntő ütközetre a sor (ápr. 22). Károly főherceg kénytelen volt visszavonni csapatait, de minthogy már előbb elfoglalta Regensburgot, és a franciák nagyon ki voltak merülve, visszavonulása biztosítva volt, és Napoleon szokása ellen nem vette üldözőbe. Regensburgtól Napoleon a Duna balpartján egyenesen Bécsnek vette útját. Útjában Hiller hadosztálya tartóztatta föl, amely azonban előnyomulását csak késleltethette. Károly főherceg Csehországon át sietett Bécshez, amelyet a franciák a belváros bombázása után megszállottak (máj. 13). Napoleon azután Lobau szigetén át hidakat veretett a Dunán és a morva síkra kelt át. Károly főherceg hadai a sík mögött a dombsoron álltak. A franciák tehát Aspern és Essling felé nyomultak elő, hogy a császáriakkal szemben foglaljanak állást. Itt folyt a csata két napon keresztül. Aspernt el ő nap Károly főherceg seregei foglalták el. Esslinget a franciák megtartották. A csata második napján Aspernt az ellenfelek ismételtén kiragadták egymás kezéből, végre a franciák foglalták el. Az osztrák csapatok már megingottak, amikor Károly főherceg a Zach ezred zászlajával a kezében a rohamot megnyitotta. Ugyanakkor sikerült eleresztett bárkákkal a lobaui hidat elrontani, Napoleon tehát a

küzdőknek nem hozhatott segítséget és kénytelen volt visszavonulni. Ez volt az első veszített csatája (máj. 21—22). Az ütközet nagyon véres volt, a vezérek közt is pusztított; Károly főherceg 17 tábornokot vesztett el, Napoleon Lannest, akinek lábait egy ágyúgolyó elütötte. Holttestét a császár Franciaországba vitette, ahol nagy tiszteletadással, fényes pompával temettette el.

Aspern után mind a két fél erősítést várt. Napoleon Lobau szigeten elsáncolta csapatait. Az itáliai hadakat már Regensburg után mindketten Bécshez rendelték. János főherceg, aki diadalmasan haladt előre, Körmendnek tért vissza; Beauharnais Eugen a Semmeringen át vonult föl. Onnan Győrhez kellett mennie, ahol János főherceg a magyar nemesi fölkeléssel egyesült. Kemény küzdelem után János főherceget Komárom felé vetette vissza (jún. 14), maga pedig Bécs felé sietett. Július első napjaiban tehát Napoleon átkelt összevont seregeivel a Dunán. János főherceg még nem érkezett meg. Az osztrák előőrsök visszavonultak a franciák előtt, főhaderejük Wagram vonalában állott. Napoleon nyugatnak megkerülte a Roszbach mögött álló csapataikat, de támadásait az első napon visszaverték (júl. 5). Második nap Károly főherceg a francia szárnyak megkerülésére törekedett. Északon Davouttal szemben ez nem sikerült, ott a franciák nyomultak elő, délen azonban a franciákat a Duna hídjától is elvágták, és Massena hadteste egészen fölhomlott. Napoleonnak csak nagynehezen sikerült erős ágyútűzzel a császáriak támadását megállítani, hogy új csapatokat állíthasson velük szembe. Délben Károly főhercegnek el kellett rendelnie a visszavonulást (júl. 6). Napoleon Znaimig utána vonult, de azután békealkudozást kezdett.

Wagram.

A bécsi békében Ferenc császár elvesztette Galicia jó részét: egy kis területet belőle Oroszország kapott, a többit a varsói nagyhercegséghez csatolták. Elveszett Salzburg, Karinthia, Krajna és Magyarország a Szávától délre fekvő területe is. A békében kiszolgáltatták a tiroliakat is, az egyetlen népet, amely a fölhívásnak engedett és föllázadt a bajor-francia uralom ellen. A kis hegyi nép bámulatosan szervezte a forradalmat, amelynek élén Hofer András koreszmáros állott. Háromszor kergették ki a franciákat, akik Regensburg és Wagram után újra megszállották az országot. A béke után azonban a franciák mégis leverték őket és Hofert Mantovában agyonlőtték.

A bécsi béke.

A tiroliak
szabadságharca.

Az orosz hadjárat és a főlzabadtó háború. Aspern Napoleon első veszített csatája; hatalmának alapjai már megingottak. A hadvezér kiváló tulajdonságai: támadó kedve, az a szokása, hogy mindenről személyesen győződjék meg, hogy a veszedelmes helyeken maga intézze a csata sorsát, hogy a legyőzött ellenfelet a megsemmisülésig üldözze, már elhalványulófélben voltak. Serege sem az már, ami volt az 1805—

A hanyatlás
okai.

1807-iki hadjáratokban. Amióta a császár személyesen keveset törődött vele, visszaélések harapódtak el: katonák, tisztek és tábornokok kegyetlenkedtek és harácsolnak, a fegyelem meglazult. 1807 óta az összeírás már nem szolgáltatott elég katonát, hogy a háború áldozatait a rendes korosztályokból pótolni lehessen; a következő évek katonaköteleseit előre igénybe vették, majd a régebbi korosztályok föl nem használt anyagát is besorozták. Ezzel azonban a sereg színvonala süllyedt. Pedig Napoleon politikája éppen akkor tűzött a hadsereg elé nagyobb föladatakat, amikor már sem a vezér, sem a katonák nem tudtak ezeknek a föladatoknak megfelelni. Napoleon elfelejtette, hogy trónját a béke jelében foglalta el. 1805-től szakadatlanul folyt a háború. A folytonos háborúskodás azonban nem volt népszerű. A Lengyelországban töltött tél és a spanyolországi hadjárat szörnyű szenvedéssel jártak és alvezéreinek erejét is megőrölték. A haldokló Lannes óva intette a császárt a céltalan hadakozástól, amelyért végtelen áldozatokat hoz, és hízlegő környezetétől, de hiába.

Franciaország
gyarapodása.

Napoleont a bécsi béke még inkább elvakította. Hogy dinasztiaja sorsát biztosítsa, nőül vette Ferenc császár leányát, Mária Lujzát. Franciaországhoz is új területeket csatolt: Hollandiát, ahol a kontinentális zárlat miatt szembe került öccsével, Lajossal, a német partokat az Elbáig, az Ausztriától és Magyarországtól elvett tengerparti vidéket (illyr provincia). A kontinentális zárlat foglalkoztatta leginkább, pedig éppen ez a kérdés szólította fegyverbe ellene a Pyrenéi-félsziget népeit, akikkel olyan szerencsétlenül küzdött. Portugália és Andalusia elveszett, Massena veszedelmes helyzetbe került, és Soult is csak nehezen ért el némi eredményt.

Feszültség
Oroszországgal.

Mindazonáltal a császár új háborúra készült. Az ókor ázsiai hadjáratait és Oroszországot tanulmányozta. Az orosz szövetség bomlófélben volt. A cár rossz néven vette, hogy Napoleon a varsói nagyhercegséget erősítette, s ezzel mintegy gátat vetett Oroszország terjeszkedése elé. Igaz, hogy röviddel a tilsiti béke után szabad kezét kapott Oláhországban, ahol meg is kezdte a háborút a törökök ellen, de ezzel nem elégedett meg. A kontinentális zárlat is sértette az oroszok gazdasági érdekeit, mert nyersterményeiken Anglia megtorló rendszabályai következtében nem tudtak túladni. A cár tehát már 1809-ben lanyhán támogatta Napoleont, 1810-ben a zárlatot is elejtette és nagy adókat vetett a francia árukra, 1812-ben pedig nyíltan szakított Napoleonnal.

A háború.

Napoleon gyors támadásra és teljes megalázásra gondolt. Spanyolországban és az annektált területeken azonban közel félmillió katonára volt szüksége, mindent föl kellett tehát használnia, hogy tekintélyes erőt indíthasson Oroszországba. A német államok, a varsói nagyher-

cegség, Itália, Poroszország és Ferenc császár segítségét is igénybe vette. Ennek következtében június 23-án 450.000 harcossal állott a Nyemen mellett Tilsit—Kovná—Grodno vonalában. Az oroszok, akik nem tudták, hol fog támadni, hasonló szélességben, három seregre oszolván, álltak föl. 60.000 emberüket a török háború kötötte le, tehát csak 230.000 katonát állíthattak föl a franciák ellen. Napoleonra a legnagyobb akadály az élelmezés nehézsége volt; épen ezért mentől hamarabb döntő csatát kívánt vívni, de a jó alkalmat elszalasztotta. Amikor Vilna felé támadott, Barclay visszavonult előtte, hogy Bagrationnal egyesüljön. Ez az utóbbi Davout és Jeromos király seregei között nagy veszedelembe jutott, de őt is elmulasztották körülfogni. A két orosz sereg ezek után Szmolenszknél akadálytalanul egyesülhetett, mert Napoleon kénytelen volt seregének Vitebszknél hosszabb pihenőt adni. A nagy forróság, a rossz élelmezés a seregben sok bajt okozott, a katonák szűtek és öngyilkosokká lettek; Napoleonnak tehát katonáira is tekintettel kellett lennie. Végre augusztus közepén Szmolenszk előtt a két sereg csatára készült. Napoleon áttörte az oroszok bal szárnyát és hátuk mögött ostrom alá fogta Szmolenszket (aug. 18). Szmolenszk azonban tartotta magát, amíg az oroszok a Dnyeperen átkeltek, és Napoleon nem aknázza ki diadalát. A diadal nem is volt jelentős, a császárnak tehát folytatnia kellett a háborút. Ez azonban igen veszedelmes dolog volt: 150.000 emberrel kellett az ellenséget Moszkva felé követnie, mert, hogy a visszavonulást biztosítsa, jelentékeny erőket hagyott hátra. Az oroszok csak három hét múlva Borodínónál fogadták el a csatát (szept. 7), amelynek elvesztése után Kutuszov Moszkvát is föladta. Napoleon nem üldözte. A fáradt sereg Moszkvában vélt kipiheenni, de a menekülő lakosság folygújtotta a várost. Egy hónapig várta ott Napoleon Sándor cárra békeajánlatát. Helyzete mind rosszabbra fordult: a kiélt vidék már nem nyújtott menedéket, a hadi alaptól 900 kilométerre volt, visszavonulását csak gyöngén biztosította. Messze mögötte mindkét oldalon tekintélyes orosz hadsereg állott, amelyeknek száma növekedett, amíg a velük szembeállított Schwarzenberg és Oudinot hadtesteik fogytak. Okt. 15-én elrendelte a visszavonulást. Szmolenszktől délre akart elvonulni, hogy Kutuszovot visszavonulásra kényszerítse, és hogy seregét könnyebben élelmezhesse, de az oroszok a malo-jaroslavec-i harcra kényszerítették, hogy ugyanazon az úton menjen, amelyen jött. Közbe beállott a

A bevonulás
Oroszországba.

Orosz gránátosok.

Borodino.

Moszkva.

A visszavonulás.

fagy, azután november elején a hó. Az emberek megfagytak, éhen haltak, a vezér és a sereg elvesztették önbizalmukat, az oroszok pedig, seregeiket egyesítve, mind nagyobb számban és hevesebben üldözték őket. Ney csak nagy áldozatokkal fedezhette a visszavonulást. Az oroszok eléjük akartak kerülni, hogy a francia sereget egészen megsemmisítsék, csak hogy Napoleont híre még mindig megvédelmezte Kutuszov ellen. Csak a Berezina folyónál támadt komoly veszedelem. Az északról és délről előnyomuló orosz hadak el akarták zárni a visszavonulás útját. Nagynehezen sikerült őket megtéveszteni, a zajló folyón két hidat vertek, és a sereg roncsai, 30.000 fegyveres és 50—60.000 fegyvertelen menekülő átkeltek (nov. 27—28). Ez a sereg azonban már nem volt harcképes: a büszke nagy hadsereg megsemmisült.

Berezina.

Forrongás
Párisban.Poroszország
elpártolása.

Stein. Egykorú rajz.

Ez az esemény nagy hatással volt: minden lappangó gyűlölet Napoleon ellen fölszabadult. Párisban egyik tábornoka összeesküvést szőtt a császárság megbuktatására. Napoleon elhagyta seregét, hogy Párist féken tartsa. A megalázott Poroszország is cserben hagyta a visszavonuló császárt. York, a porosz segélyhad tábornoka, még a visszavonulás idején megegyezett az oroszokkal, hogy semleges marad. A porosz közvélemény is erélyesen követelte, hogy üzenjenek háborút Napoleonnak, amire a király

Boroszlóban Sándor cárral szövetségre lépett. Hozzájuk csatlakozott Svédország is, ahol Napoleon egyik marsallja: Bernadotte, mint trónörökös vezette az ügyeket. A svéd királynak ugyanis nem voltak utódai, s a svédek Bernadotteot, aki korábban Svédországban követ volt, választották meg trónörökösnek. Bernadotte azután még az orosz hadjárat idején Oroszországhoz csatlakozott, hogy megnyerje a cárt annak a tervnek, hogy a svédekett Finnországgért Norvégiával kárpótolják.

A negyedik
koalíció.Poroszország
újjasztitése.

Ez az új koalíció Napoleont új háborúra kényszerítette. Seregét azonban egészen újra kellett szervezni, az oroszországi veszteségek után katonái csupa tapasztalatlan újoncok voltak, lovassága a téli visszavonulásban egészen elpusztult. A folytonos hadakozásban erőit kimerítette s a szervezést, a továbbfejlesztést elhanyagolta. A szövetségesek viszont sokat tanultak a franciáktól. A tilsiti béke után Orosz- és Poroszország is újjaszervezte haderejét. Poroszország különben is való-

sággal újjászületett. Napoleon ellenségei, a nemzeti eszme harcosai a többi német fejedelemségből oda gyűltek és néhány év alatt az ország ügyeit gyökerestől átalakították. A nagy munka Stein báró műve volt, aki Poroszországban is diadalra juttatta a forradalom nagy vívmányait és szabadelvű intézkedéseivel nemcsak a porosz nép lelkesedését nyerte meg a kormánynak, hanem a többi német fejedelemség lakosainak rokonszenvét is. Hadügyminisztere, Scharnhorst behozta az általános katonakötelezettséget s a katonákat csak kiképzésük ideje alatt tartotta fegyverben. Így 42.000 embernél többet nem tartott, de amikor a háború kitört, mégis ötszörannyit tudott síkra állítani.

Amikor 1813 márciusában a poroszok a koalícióhoz csatlakoztak, az Oroszországból visszavonult sereg már az Elba vonaláig föladta a megszállott területeket. Eleinte Murat csak az Odera mögé vezette vissza a vert hadat, de az oroszok új támadásaira, különösen amikor látták, hogy Poroszország is el fog pártolni, Beauharnais Eugen Halle vidékére hátrált. Onnan indította meg a császár új hadjáratát. Akkorára Napoleon új sereget alakított és 250.000 emberrel indult a csatába. Ezek azonban tapasztalatlanok, tanulatlanok voltak. Különösen nagy baj volt, hogy a szövetségesek 28.000 lovasával szem-

ben csak 5000 lovassal rendelkezett. A számarány általában kedvezőtlen reá nézve. Emellett azonban még nagyobb baj, hogy a császár habozó, határozatlan. Oroszország óta betegeskedett, kedélye nyomott és kedvetlen volt, ami többnyire elért sikereinek a kiaknázásában is megakadályozta. A küzdelem helyén már nem jelent meg, sokszor az egész napot egy helyben töltötte. Első dölga az Elba vonalának biztosítása volt. Davout-t nagy sereggel küldte Hamburgba, mostohafiát Magdeburg ellen, maga pedig Ney lützeni diadala (máj. 2) után Drezdát szállotta meg, majd Bautzennél elsáncolt hadállásából is kiszorította az orosz-porosz hadat (máj. 21) és Boroszlóig nyomult elő. Ezzel a föllépéssel biztosította a rajnai szövetség és a szász király hűségét. Oroszország és Poroszország érdekei viszont, hogy hogyan folytassák a háborút, akkor elváltak, és a koalíciót már komoly veszedelem fenyegette,

Scharnhorst. Bury képéről.

Az 1813-iki
tavaszi hadjárat.

amikor Ferenc császár közbelépett. Ferenc császár fegyveres erővel békére akarta kényszeríteni a hadakozó feleket és Schwarzenberg hadait Csehországba küldte. Napoleon erre fegyverszünetet kötött, amely alatt Metternich kancellár megkísérelte a kibékítést. Napoleon azonban nem békülhetett, trónja megszilárdítására szüksége volt a diadalra. Lovassága újjászervezésére fordította tehát az időt.

Az őszi hadjárat.

Az ellenségeskedés csak ősszel indult meg ismét. A császári sereg Schwarzenberg vezérlete alatt, aki már az orosz háborúban kitűnt, 250.000 emberrel Csehország északi részében állott föl, Blücher porosz-orosz hada, 110.000 ember Sziléziában, Bernadotte porosz-svéd-orosz serege, 125.000 ember pedig Berlin vidékén. Napoleon ezzel a nagy

Porosz gyalogos.
1813.

Drezda.

erővel szemben a belső vonal előnyeit akarta a maga javára fordítani és az Elba védelmére szorítkozott. Bernadotte ellen Oudinot-t, Blücher ellen Neyt állította síkra; maga az ellenség viselkedése szerint külön-külön akart az egyes csapatok ellen fordulni. Ez a terv azonban meghiúsult a szövetségesek óvatos eljárásán, akik azt határozták, hogy Napoleonnal komoly ütközetbe nem bocsátkoznak, hanem a másik két sereg előnyomulásával állják útját, hogy Napoleon a visszavonulót üldözhesse. Napoleon akkor is hibázott, amikor először a leggyengébb Blücher ellen fordult. Ezzel Schwarzenberg időt nyert, hogy Drezdát megtámadja. Napoleon ugyan heves küzdelem után visszaszorította az Érchegység mögé (aug. 26), de üldözését elmulasztotta, Blücher pedig ugyanakkor Katzbachnál visszaverte Macdonaldot, majd arról érkezett hír, hogy Oudinot támadását Berlin ellen (aug. 23) Bernadotte Gross-Beerennél szintén meg-

hiúsította. Napoleon újabb kitöréseivel már nem tudta az ellenséget visszaszorítani, a kör körülötte mind szűkebbre szorult, s végre is több mint egy hónapi erélytelen kísérletezés után kénytelen volt Lipcsébe visszavonulni, mert Schwarzenberg délről, Blücher pedig északról megkerülték. Három napig vívták ott a «népek csatáját» (okt. 16–18). Az első nap Napoleon Schwarzenberg megkerülő serege ellen fordult, de egyikük sem ért célt. 17-én megérkezett Bernadotte is az északi sereggel. A csata főképp Probstheyda körül folyt. A döntést a szászok és württembergiek elpártolása hozta meg. 19-én Napoleon elrendelte a visszavonulást, amely nagy rendetlenségben történt. A hátvédet az ellenség elfogta. Kezébe került a szász király is. Hanaunál újabb csatát kellett vívni, hogy a vert sereg Franciaországba juthasson. A rajnai szövetség elhagyta Napoleont; Németország tehát fölszabadult.

Lipcse.

A bécsi kongresszus és a száznapos uralom. Lipcse után a szövetségesek új békeajánlatokat tettek Napoleonnak, amelyek értelmében megtartotta volna Franciaországot a Rajnáig, de Napoleon elutasította. 1814 elején tehát a szövetséges hadak koncentrikusan bevonultak Franciaországba. A főhaderő: Schwarzenberg, Blücher és York a Rajna felől támadtak, egy másik sereg Belgium felől, Wellington pedig, aki sok meghiusult kísérlet után Spanyolországban győzött, onnan a Garonnenak vette útját. Napoleon alig 70.000 emberrel szállt szembe a nyugati ellenséggel, amelyet tábornokai föltartóztatni nem tudtak. Február elején ismételten megtámadta és visszaverte Blüchert, de közbe megint habozott, késedelmezett, különösen Schwarzenberggel szemben, aki a főhaderőt délről vezette Páris ellen. Néhány kétségbeesett ütközetben győzött is, de a szövetségesek jól megfontolt tervét kis haderejével meg nem hiusíthatta. Végre Schwarzenberg háta mögé került, de ez a csele sem sikerült, a szövetségesek Páris alá vonultak és március 31-én nagyobb nehézség nélkül bevonultak a városba.

A háboru alatt a szövetségesek diplomatái kísérték hadseregeiket és még egy ajánlatot tettek Napoleonnak, hogy Franciaországot az 1792-iki határokkal (182. l.) meghagyják neki. A császár ezt sem fogadta el; még mindig bízott, de az orosz hadjárat óta mindig kedvezőbbnek tartotta a helyzetet, mint amilyen tényleg volt. Fontainebleauban marsalljai is ellene fordultak. Az utolsó évben a császár már nagyon türelmetlen, kiméletlen volt velük szemben, s a vezérek megunták a folytonos háborút. Kényszerítették tehát, hogy írja alá lemondását. Ápr. 6-án Napoleon lemondott fia, a római király javára. A szövetségesek azonban a római király jogait nem vették figyelembe és Sándor cár ajánlatára a Bourbonokat restaurálták. Franciaország megtartotta az 1792-iki határokat és új alkotmányt (charta) kapott.

A hatalmakra azonban még nagyobb föladat is várt. Sándor cár már a háború elején megígérte, hogy Poroszországot régi nagyságában fogja visszaállítani; Metternich pedig azt az elvet hangoztatta, hogy vissza kell állítani a viszonyokat úgy, ahogy a francia háborúk előtt voltak. Az európai fejedelmek követeit tehát Bécsbe kongresszusra hívták. A kongresszus nagy ünnepségek között folyt le, a kis fejedelmek követeit azonban nem vonták be a tanácskozásba, mert közben az

Az 1814-iki
hadjárat.

Schwarzenberg. Steinla metszete.

Napoleon
lemondása.

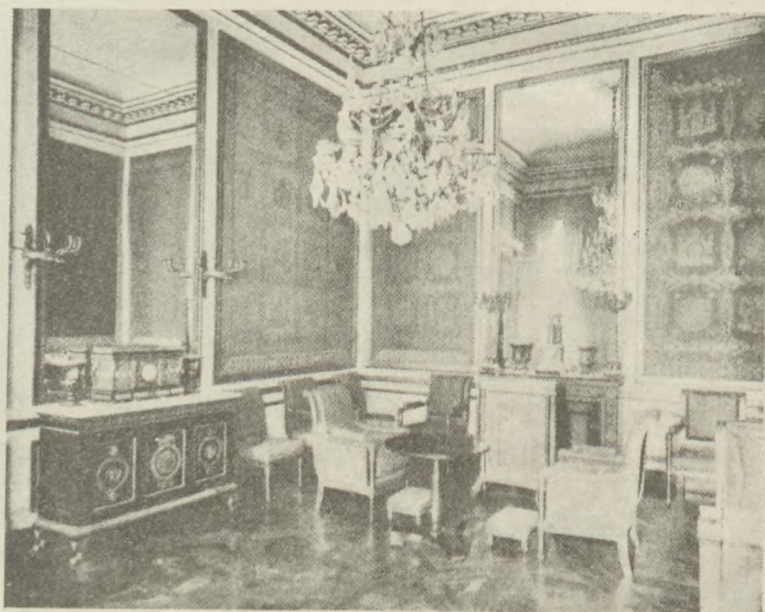
A bécsi
kongresszus.

az elv diadalmaskodott, hogy a fejedelmeket kárpótolni kell azokért az áldozatokért, amelyeket a háborúban hoztak, s ezt csak a kisebb fejedelemségek érdekeinek fölládozásával lehetett megvalósítani. Az érdemleges tárgyalást az öt szövetséges: Ferenc császár, Sándor cár, Porosz-, Svéd- és Franciaország követei folytatták.

A hatalmak új csoportosulása.

A kárpótlás módján ők is meghasonlottak. Oroszország ugyanis a varsói nagyhercegséget magának követelte és Poroszországot a szász-királysággal akarta kárpótolni. Poroszország erősödése Csehország határán viszont Ausztria érdekeibe ütközött. Talleyrand ezt az ellentétet arra használta föl, hogy Ferenc császárral és Angliával szövetkezzék

A szoba, amelyben Napoleon lemondott.

A száznapos uralom.

Sándor cár és III. Frigyes Vilmos ellen. Viszályukból Napoleon is új reményt merített. A hatalmak Elba szigetére küldték, amelynek fejedelme lett. Ez a szűk hatáskör természetesen nem elégítette ki. Az új bonyodalmat trónja visszaszerzésére akarta fölhasználni. Tudta, hogy a franciák a Bourbonoktól idegenkednek, hogy félnek a velük visszatért emigránsok megtorló intézkedéseitől, hogy elégtelenkednek, amiért a külsőségekben a régi rendet állítják vissza. Főképp pedig a katonaság támogatásában bízott, mert a Bourbonok felerészüket a szolgálatból elbocsátották. Titokban körülbelül 1000 emberrel kikötött Cannesban. Az ellenséges déli vidéken úgyszólván átlopódzott. A katonák, akiket ellene küldtek, hozzácsatlakoztak, és Napoleon kardcsapás nélkül eljutott Párisba. Onnan megnyugtatta a hatalmakat, hogy nincsenek hódító

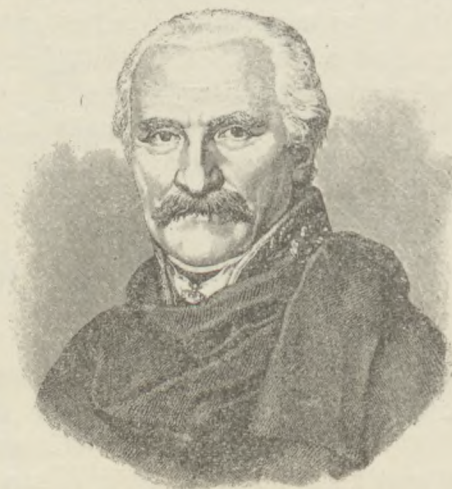
szándékai, a franciáknak pedig több alkotmányos jogot adott, mint a charta. A szövetségesek azonban nem tárgyaltak vele, Wellington az angol, Blücher a porosz seregekkel Belgium felől mindjárt megindultak ellene. Napoleon támadott, hogy a két sereg egyesülését megakadályozza. Lignynél megverte Blüchert (jun. 16), de üldözését elmulasztotta, és így Blücher Wellington állása felé vonult vissza. Két nap múlva Napoleon Belle Alliance és Waterloo közt Wellingtonnal is megütközött, de csak estére ért el némi eredményt, akkor pedig oldalában megjelentek a pihent porosz hadak, és uralma újra romba dőlt. Ismét fia javára mondott le, majd angol hajóra szállt abban a reményben, hogy személyes szabadságát meg fogják védeni. Az angolok azonban államfogolynak nyilvánították és Szent-Ilona szigetére deportálták, ahol 1821 május 5-én meghalt.

Napoleon második, száznapos uralma a nagyhatalmak megegyezését is siettette. Oroszország megtartotta Finnországot és megkapta a varsói nagyhercegséget, amely alkotmányos lengyel királyság lett. Poroszország visszakapta Posent, és a westfáliai királyság egy részével és a szász királyság felével kárpótolták. Svédország megkapta Norvégiát, amelyet Dániától szakítottak el. Anglia tengeri uralmát biztosította Maltával, Helgolanddal, Ceylonnal és a Fokfölddel. Hollandia

és Belgium németalföldi királyság néven egyesült. A spanyol és az itáliai dinasztiákat restaurálták. Csak Murat tartotta magát egy ideig, de azután a Bourbonok is visszakapták Nápolyt, Murat-t pedig főbelőtték.

Ferenc császár lemondott Belgiumról, de visszakapta Tirolt Krajnát, Karinthiát, Galiciából azt, amit az első fölosztáskor kapott, valamint a magyar tengerpartot. Kárpótlásul Velencét, Istriát, Dalmáciát és Salzburgot adták neki. Németország fejedelmei közül megint ő lett az első, az új német szövetség vezető fejedelme. A délnémet fejedelmek hatalma azonban azóta megnőtt, mert megtartották új területeiket és a királyi címet is.

Az egész emberiséget érdeklő határozatok, hogy a tengert és a több országon át haladó folyókat semlegesnek nyilvánították, és hogy a néger rabszolgakereskedést eltiltották.

Blücher. Gröger képéről.

Ligny.

Waterloo.

A bécsi
kongresszus
határozatai.

A LEGÚJABB KOR.

A visszahatás.

A szent szövetség. Amióta a fölszabadító hadjárat megindult, Európában mindenütt egyetértettek abban, hogy a forradalomnak, amely nemcsak a területi viszonyokat, de az intézményeket is gyökeresen fölforgatta, véget kell vetni. A fejedelmek ebbeli törekvéseit népeik is támogatták. A forradalomtól már a rémuralom idejében elfordultak, Napoleon pedig önkényeskedéseivel lázította őket maga ellen. A forradalomnak azonban voltak jótékony hatásai is, az intézményekben a fölvilágosult abszolotizmusz munkáját folytatta; a fölvilágosodás és az egyéni szabadság eszméit már nem lehetett elfojtani, és általános volt az az óhajtás is, hogy a kormányzást alkotmányos alapon kell berendezni. A restauráció munkájában tehát nehéz volt a kellő alapot megtalálni, kormány és kormányzottak ismét szembekerültek, s a következő félszázad küzdelmei ebből az ellentétből fejlődtek.

A szent szövetség.

Sándor cár különösen vallásos téren hirdette a visszatérést a régi állapotokhoz. Ferenc császárral és a porosz királlyal szent szövetséget kötött, hogy népeiket egy keresztény népesalád tagjainak tekintetik és hitük parancsolatai szerint kormányozzák. Ez a szövetség a felekezeteket közelebb hozta egymáshoz, mert a három uralkodó a három legnagyobb keresztény felekezetet képviselte; a vallásos élet tehát új táplálékot nyert, anélkül, hogy a felekezeti gyűlölködést fölszította volna. A szövetségbe később külön fölszólításra az apróbb államok, sőt Angol- és Franciaország is beléptek. Nagy hibája azonban az volt, hogy tulajdonképen nem volt pozitív tartalma.

Metternich.

Írányát később Ferenc császár kancellárja: Metternich herceg adta meg. A herceg a forradalmat és Napoleont szívből gyűlölte; küzdött minden ellen, ami reájok emlékeztetett. Politikája épen ennek következtében nem találta meg a kellő határt. Mint előtte Napoleon, ő is a szellemi mozgalmakban látta a forradalom legerősebb tápláló erejét. A monarchikus rend érdekében föltétlen engedelmisséget kívánt az abszolút kormányrendszer iránt, az abszolotizmusz legveszedelmesebb ellenségeül pedig a fölvilágosult mozgalmat tekintette. Napoleon

kormányrendszerét követte, de intézkedéseit olyan ridegen léptette életbe, hogy a közvéleményt fölizgatta velök. Megszorította az oktatást, megakadályozta a szabad véleménynyilvánítást, előleges cenzurát léptetett életbe, megtiltotta a gyülekezéseket és titkos rendőrségével az egész polgárságot ellenőriztette. A leveleket hivatalból fölbontották, akiket fölforgatóknak hittek, elfogták és bebörtönözték. Rendszere tehát szembekerült a személyes szabadság eszméjével. Ez pedig annál nagyobb elkeseredést keltett, mert Metternich az írókat, a tudósokat, az ügyvédek és a tőkepénzeseket tartotta a fölforgatóknak, s így a legműveltebb körök ellenállását keltette föl.

A rendszer nem is érvényesült mindjárt mindennél. Csak Itália államai és Spanyolország fogadták el habozás nélkül. Itália különben is egészen osztrák befolyás alatt állott, Spanyolországban pedig, ahol a nép a franciák elűzése után maga hívta vissza Ferdinándot (215. l.), a visszahatás széles körök rokonszenvét keltette föl. Leghatározottabban eleinte Sándor cár szállt szembe Metternich irányzatával. A cár egyáltalán nem zárkózott el a szabadelvű mozgalmaktól: a bécsi kongresszuson ő védelmezte meg Franciaország alkotmányosságát. Lengyelországnak is alkotmányt adott, s a balkáni keresztény államok elegületlenei is körüle csoportosultak és azt remélték, hogy az ő segítségével vívhatják ki függetlenségüket. Kettejük között az volt a különbség, hogy a cár új intézményekkel akarta megerősíteni a monarchikus rendet, Metternich pedig csak a fönnálló rend fönntartására törekedett. Végre azonban Metternich addig ijesztgette Sándor cárt a forradalom remével, hogy ő is elfogadta rendszerét. 1818-ban ugyanis Franciaország váratlanul kifizette a hadisarcot és követelte, hogy az idegen hadakat vonják ki az országból. Ez a kívánság érthető megdöbbenést keltett. Új forradalomtól tartottak, s Metternich ezt az alkalmat hasz-

Metternich. Lawrence festményéről.

Rendszerének diadala.

Az aacheni kongresszus.

nálta föl, hogy Sándor cárt is meggyerje politikájának. Hogy Franciaországgal szemben a hatalmak egyetértését bizonyítsák, Metternich Aachenbe kongresszust hívott össze, amelyen a hatalmak elhatározták, hogyha a franciák forradalmat szítanának, fegyveresen fognak beavatkozni a rend fönntartására. Metternich ezzel azt az elvet juttatta diadalra, hogy a hatalmak az egyes országok belső ügyeibe is beavatkozhatnak, ha fejlődésüket a monarchikus rendre veszedelmesnek tartanák.

Németország.

Legelőször Németországban érvényesítették ezt az elvet. A német fejedelmek ugyanis a főlzabadító háború idején alkotmányt ígértek népeiknek, hogy a küzdelemre föllelkesítsék őket. A bécsi kongresszus után több állam az alkotmányosság útjára is tért. A fejedelmek közül a szászweimari nagyherceg volt a legszabadabb elvű, aki alattvalóinak szólás- és gyülekezési szabadságot is adott. Metternich és rendszerének többi hívei azonban ezt rossz szemmel nézték, annál is inkább, mert az abszolutizmusz ellenségei többnyire Jenába menekültek, ahol az egyetem tanárai és ifjúsága a szabad haladásért szálltak síkra és tüntető ünnepségeket rendeztek. Metternichnek tehát kapóra jött, hogy 1819-ben egy fanatikus, beszámíthatatlan elmeállapotú diák Kotzebue író, akiről azt mondták, hogy a cár titkos szolgálatában áll, meggyilkolta. A kancellár akkor Karlsbadba új kongresszust hívott össze, amelynek határozatai előtt a szászweimari nagyhercegnek is meg kellett hajolnia. A sajtószabadságot eltörölték, az egyetemeket pedig ellenőrzés alá helyezték. Még azt is kimondták, hogy az elveik miatt elbocsájtott tanárokat vagy kizárt diákokat más egyetemek sem fogadhatják be. Sok kiváló tudóst fosztottak meg hivataluktól, és külön bizottságot küldtek ki, hogy a forradalmárokat összefogja és elítélje.

A karlsbadi kongresszus.

A szabadelvű irányzat.

A huszas évek alkotmányos mozgalmi. A művelt körök természetesen sehogy sem tudtak megbarátkozni a reakcióval, és mint-hogy nyíltan a fölvilágosult eszmékért síkra nem szállhattak, titkos társulatokban tömörültek, hogy reformokat készítsenek elő. Helyzetük természetesen nem volt könnyű, s eleinte nem is értek el semmit, mert a konzervatív kormányzat még Angliában is minden újításnak útját állta. Európa legszabadabb országa akkor Norvégia volt. Ott 1814-ben elismerték királyul Bernadotteot, de a törvényhozás egészen a storting hatalmába jutott, a király vetojoga is csak föltételes volt, sőt a nemességet is eltörölték.

A szabadelvűek tehát különösen Németországban Norvégia intézményeiért hevültek. A szent szövetség rendszere ellen pedig az elégtelenség oly nagy volt, hogy minden helyi mozgalom egész Európát lázba ejthette. Elsőnek 1820-ban Spanyolország mozdult meg, aminek következtében Európa déli részeiben mindenfelé kitört a forradalom, és a fölkelők mindenütt a spanyol alkotmányért fogtak fegyvert.

Ezt az alkotmányt a spanyolok 1812-ben Cadizban dolgozták ki, amikor angol segítséggel Napoleon ellen küzdöttek. A trónra akkor előzőtt trónörökösüket, VII. Ferdinándot (1812—1833) emelték, aki az 1812-iki alkotmányra meg is esküdött, de azután mindenben a régi állapotot állította vissza. Népe ugyan nem hevült a szabadelvű alkotmányért, amelyen a gyűlölt francia hatást látta, de Ferdinánd környezetének önkényeskedései otthon is, a gyarmatokban is elégtelenséget keltettek. Különösen az inquisitio visszaállítása miatt haragudtak, amely a szabadelvű elemeket a legkegyetlenebb módon üldözte.

Ez az elégtelenség pedig, különösen a gyarmatokban igen veszedelmes volt, mert a francia háborúk idején az angolok meglazították azokat a kapesokat, amelyek a gyarmatokat az anyaállamhoz fűzték. Amikor a kormány a gyarmatosok szabadságát az anyaállam javára korlátozta, a gyarmatok föllázadtak. Először a déli gyarmatokban tört ki a mozgalom, Argentina (és a később tőle elvált Uruguay és Paraguay) már 1816-ban elszakadt. Egy évvel később Chile (akkor még Bolivia is hozzá tartozott, elvált 1825) is követte példáját, 1819-ben pedig Kolumbia (akkor még Venezuela és Ecuador is hozzátartozott) szakadt el. Szóval néhány év alatt a spanyolok összes délamerikai gyarmatai föllázadtak, csak Peru maradt hű, azt azonban a chileiek szállották meg.

A gyarmatok
elszakadása.

1820-ban a kormány a föllázadt gyarmatosok ellen, új csapatokat akart Amerikába küldeni. A seregek azonban megtagadták az engedelmességet és a forradalom az anyaországban is kitört (jan. 1). A mozgalom élére Riego tábornok állott, s a csapatok az 1812-iki alkotmányért fogtak fegyvert. A fölkelők elfoglalták Madridot, amire Ferdinánd király újra megesküdött az alkotmányra.

Az 1820-iki
forradalom

Ez a váratlan siker az olaszokra és a portugálokra nagy hatással volt. Itáliában különösen a nápolyi Bourbonok (I. Ferdinánd 1759—1825) uralma keltett nagy ellenszenvet. A carbonarik titkos társulata nagy izgatást folytatott kormányrendszerük ellen, de az elégtelenségnek még nem volt programjuk. A spanyol hírek hatása alatt azonban kitört a forradalom. Ezt a forradalmat is a hadsereg csinálta, és Pepe tábornok néhány nap múlva, július elején már bevonult Nápolyba és kényszerítette Ferdinándot, hogy fogadja el az 1812-iki spanyol alkotmányt.

A nápolyi
forradalom.

Ugyancsak ezért az alkotmányért szálltak síkra a portugálok is, ahol a forradalom a spanyol hírek hatása alatt épen olyan váratlanul tört ki. A portugálokat főképen az sértette, hogy dinasztiajuk, amióta Napoleon elűzte (215. l.), Braziliában tartózkodott. VI. János (1816—1826) a spanyol gyarmatok elszakadása miatt nem is akarta elhagyni Amerikát, hogy Braziliát el ne veszítse. A portugálok azonban kényszerítették a visszatérésre és az új alkotmány elfogadására.

A portugál
forradalom.

A troppai
kongresszus.

Ezekkel az egymást gyorsan követő forradalmakkal szemben Metternich újabb kongresszussal akarta bizonyítani a fejedelmek egyetértését. A kongresszus 1820 őszén Troppauban ült össze, de nem tudott megegyezni, mert Metternich a forradalmak leverésére érvényesíteni akarta a hatalmak fegyveres beavatkozását, ehhez azonban sem Francia-, sem Angolország jóváhagyását nem tudta megszerezni. Csak a következő év elején Laibachban összeült kongresszus fogadta el a kancellár indítványát, amire az osztrák seregek bevonultak a nápolyi királyságba. Komoly ellenállásra nem találtak, mert Szicília függetlenítette magát Nápolytól, és a carbonarik ellenségei is szívesen fogadták az idegen sereget, amely egyelőre a trón védelmére Nápolyban maradt.

A laibachi
kongresszus.

A piemonti
forradalom.

A fegyveres beavatkozás azonban már nem ijesztette el a közönséget a forradalmaktól. Piemontban az osztrák beavatkozás után tört ki a forradalom. I. Viktor Emánuel királyt (1802—1821) lemondatták és rokonára, Károly Albert hercegre bízta a kormányt. Az osztrákok azonban csakhamar beavatkoztak és visszaállították az abszolutizmuszt.

A francia
beavatkozás
Spanyolország-
ban.

Metternich 1823-ban még a francia kormánynál is keresztülvitte, hogy avatkozzék be Spanyolország ügyeibe. A francia fegyverek dolga ott éppen olyan könnyű volt, mint az osztrákoké Itáliában. A liberálisok ugyanis megoszlottak, a hatalmat a túlzók (exaltados) ragadták a kezökbe, amire a mérsékeltek (moderados) elfordultak tőlük. Teljes visszahatás állott be; az 1820-iki mozgalom vezetőin véres bosszút álltak, Riegot főlakasztották.

A gyarmatok.

Az alkotmányos törekvéseket tehát mindenütt elfojtották. Egyelőre csak az amerikai gyarmatok arattak sikert. A spanyol bonyodalmak alatt Mexiko is elszakadt az anyaországtól (1821), a portugál király visszatérése után pedig Brazília függetlenítette magát: 1822-ben János király fia, Dom Pedro alatt önálló császársággá lett. A fölszabadult gyarmatok belső fejlődése azonban nem volt szerencsés. A legtöbb függetlenségének kivívása után több részre szakadt. A nagy belső ellentétek miatt pedig egymást érték a forradalmak. Columbiában 57 év alatt 53 forradalom volt. 1890-ben Brazília is köztársasággá lett (II. Dom Pedrot elűzték), és azóta a belső egyensúly ott is megingott.

A görög szabadságharc. Közvetlenül a piemonti események után a forradalom a Balkánon is lángra lobbant. Ott az eseményeknek másképp kellett alakulniuk, mert a legitim uralom a törököké volt, akiknek önkénykedéseivel szemben azonban az európai népek rokonszenve mindig az elnyomott keresztényeknek fogta pártjukat.

A török
birodalom bajai.

Európa mindig törökellenes politikát folytatott, csak 1790 óta, az orosz törekvések ellensúlyozására merült föl az a gondolat, hogy az elgyöngült Törökországot az egyensúly kedvéért fönnt kell tartani. Törökországot akkor a belső zűllés már egészen aláásta. A politikai

szervezet a 19. század elején is hiányzott (44. l.). A szultán a jövedelmekből a legfontosabb szükségleteket sem tudta fedezni. A hadsereg mindig lázongott (110. l.). Egyes basák függetlenítették magukat. Egyiptomot az albán származású Mehemed Ali ragadta magához (1811); a mamelukok hatalmát megtörte és francia tisztekkel európai jellegű hadsereget és hajóhadat szervezett. Önállóságra törekedtek az albánok is a janinai pasa vezetésével.

Természetes tehát, hogy a leigázott keresztény lakosság fölhasználta a törökök gyöngeségét, hogy fölszabadítsa magát. Legtöbb reményük a moreai görögöknek és az oláhoknak lehetett, akik megtartották önkormányzatukat. Nemzeti ügyük szolgálatára bandák alakultak, amelyek, a kedvező alkalmakat fölhasználva, a kormánynak komoly gondokat okoztak. Küzdelmeikben az orosz politika is bátorította őket. Már II. Katalin azt követelte, hogy a szultán ismerje el görög-keleti alattvalói protektorának. Ezzel természetesen csak ürügyet akart szerezni, hogy az ország belső ügyeibe avatkozassék. Akkor ugyan a hatalmak Törökország mellé álltak, Napoleon is egyidőben védelmébe vette a szultánt, de a tilsiti béke után Oroszország megint szabad kezet kapott a Balkánon.

A keresztény népek.

Az első komolyabb mozgalom Szerbiában indult meg. A szerbek Karagyorgye és Obrenovics Milos vezetése alatt az oroszok titkos támogatásával 1804-ben megindították a küzdelmet és 1807-ben már a nemzetgyűlést (szkupstina) is összehívták. 1810-ben Sándor cár az oláh városokat is megszállotta. Akkor azonban Napoleon hadjárata visszaszólitotta az orosz sereget. I. Sándor cár Bukarestben békét kötött a törökkel, amelynek értelmében a szultán csak Besszarábiáról mondott le (1812). A törökök tehát Szerbia ellen fordultak, hogy a fölkelésért bosszút álljanak. Karagyorgye vérengzéseik elől elmenekült. Obrenovics azonban 1815 után ismét diadalmasan küzdött, amiért a szerbek elismerték fejedelmüknek; a törökök pedig önkormányzati jogot adtak az új fejedelemségnek.

A szerb fejedelemség alakulása.

Ez a siker és az 1820-iki forradalmak szólították sorompóba a görögöket. Az ő helyzetük kedvezőbb volt, mint a szerbeké, mert Velence hanyatlása után a levantei kereskedelmet ők közvetítették s így vagyoniilag megerősödtek és műveltségük újjáébresztésén is buzgón fáradoztak. Az ő körükben is alakultak titkos társulatok (hetairia), amelyek a régi görög birodalom visszaállítását tűzték ki céljukul. Ügyüket Sándor cár egyik minisztere, Capodistria is támogatta. 1821-ben azután föllázadt a janinai pasa. Ezt az alkalmat használta föl Ypsilanti Sándor, a hetairia feje, hogy az orosz beavatkozás reményében betörjön Moldvába és Oláhországba és megindítsa a fölkelést. Sándor cárt azonban ez a fordulat fészélyezte, mert Ypsilanti az ő

Ypsilanti támadása.

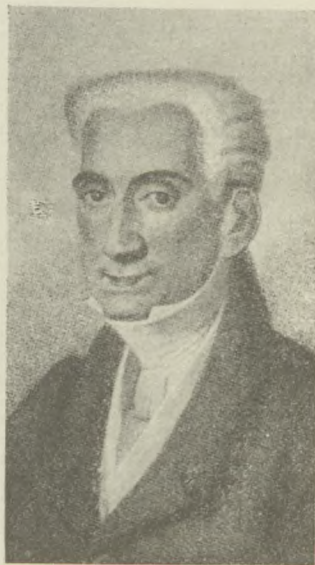

szolgálatában állott, és határozottan a fölkelés ellen nyilatkozott. Ypsilanti seregeit tehát megverték, unokaöccse a sereg roncsaival egy monostorban levegőbe röpítette magát, őt magát menekülése közben Metternich elfogatta és bebörtönözte.

A filohellén
mozgalom.

Ebben az esetben azonban Metternich nem küzdhetett sikeresen a legitimitás elve mellett, mert a törökök a fölkelésre borzalmas kereszténymészárlással feleltek. Irtózatás vérengzésük az egész Európa rokonszenvét megszerezte a görögöknek. A szabadság és a kereszténység ügyének tekintették a görög szabadságharcot. Liberálisok és egyháziak, tudósok, írók és diákok fölolvasásokkal izgattak érdekükben, gyűjtöttek számukra és önkéntes csapatokat szerveztek (Byron). Az angol kormány pénzsegítséget is küldött a fölkelőknek.

A szabadságharc.

Capodistria.
Bolt rézmetszetéről.

A szabadságharc az első években szerencsésen folyt. A görögök gyűjtőgályáikkal súlyos csapásokat mértek a török flottára, Kolokotronis Tripolicánál körülfogta a török sereget s a várat is elfoglalta. A nemzeti-gyűlés tehát Maurokordatos elnökletével kimondta az ország függetlenségét (1822 jan. 13). A következő években azonban elvesztették Epirust, Thessaliát és Krétát, 1825-ben pedig végzetes fordulat állott be. A szultán megnyerte Mehemed Ali segítségét, mert neki ígérte Moreát. Az európai mintára szervezett, de barbár kegyetlenséggel garázdálkodó hadak ellen a görögök már nem voltak elég erősek. Missolonghi, amelyet a törökök addig biába ostromoltak, elesett.

A hatalmak
beavatkozása.

Anglia ezek után nyíltan sikra szállt a görögök mellett. Vele szemben Metternich magára maradt. Anglia terveit Franciaország is helyeselte, az új orosz cár I. Miklós (1825–1855) pedig hajlandó volt fegyveresen is beavatkozni. Ámbár trónralépése alkalmával Pétervárott forradalom tört ki, Metternich mégsem győzhette meg a cárt, hogy a görög szabadságharc leverése az uralkodók közös érdeke. Miklós cár elérkezettnek látta az időt, hogy a Balkánon az oroszok újra beavatkozzanak. A három hatalom tehát a görögök érdekében jegyzéket intézett a portához, de a szultán minden követelésüket elutasította. Erre hajóhadaik Navarinónál körülfogták a török hajókat; a törökök támadtak, amire egész hajóhadukat elsüllyesztették (1827). Az oroszok Ázsiában is új területeket hódítottak, de a szultán mégis hajthatatlan maradt.

1828-ban tehát az orosz seregek átkeltek a Prúton, megszállották az oláh fejedelemségeket és Várna ellen vonultak. A hadjáratnak azonban az első évben nagy akadályai voltak, úgyhogy lanyhán folyt. Djebics tábornok csak a következő évben támadott erélyesebben. Először Szilisztriát vette ostrom alá. A törökök Sumlából három támadást is intéztek az oroszok ellen, de mindig vereséget szenvedtek. Djebics bevonult Drinápolyba majd Konstantinápoly felé vette útját. A szultán még mindig bízott, mert a főváros védelmére az angolok elküldték hajóikat, és Albániából is új csapatok érkeztek; de amikor az orthodox muzulmánok is összeesküdtek ellene, Drinápolyban megkötötte a békét. Időközben Mehemed Alinak is ki kellett vonnia seregeit Moreából; a szultán tehát Görögország függetlenségébe is beleegyezett.

Az orosz
hadjárat.

A kérdést véglegesen a londoni kongresszus rendezte. Oroszország megkapta a Duna torkolatát és egy kis területet a Fekete-tenger keleti partjain. Görögország (Közép-Görögország, Morea, a Jón- és az Egei-tenger szigetei) független lett, sőt Oláhország és Moldva is csak névleg maradtak még török uralom alatt. Ez volt az első diadalmas szabadságharc, amely a többi népeket is föllelkesítette. Görögországban azonban mindjárt polgárháború tört ki, amelynek Capodistria is áldozatul esett. A hatalmak erre a bajor király fiát, Ottót (1832—1862) tették meg királynak, hogy az örökös monarchiával a belső ellentéteket lecsillapítsák.

A londoni
kongresszus.

Franciaország a restauráció korában és a juliusi forradalom. A siker, amelyet a görögök elértek, egész Európára nagy hatással volt. Hatását először Franciaország érezte meg, ahol még 1830-ban kitört a forradalom a Bourbonok ellen. Franciaország belső egyensúlyát ugyanis a nagy forradalom teljesen megingatta. A szent szövetség korában ugyan a franciák élvezték a legnagyobb szabadságot, de az ellentétes politikai irányzatok küzdelmében a belső egyetértést nem tudták visszaállítani, a győztes pártok hatalmukat nem gyakorolták kellő mérséklettel, s a pártok között a gyűlölet gyakran elemi erővel tört ki.

A restauráció.

A Bourbonok helyzete a restauráció után nagyon nehéz volt. A közönség nagy része, amely a forradalom intézményeinek hódolt, csak azt látta, hogy velük az ancien régime újul meg. A száznapos uralom sikereit is az magyarázza, hogy a Bourbonok a forradalom előtt fönnállott intézményekhez tértek vissza, és különösen a külsőségekben a régi rendet ujították meg. Helyzetüket az is nehezítette, hogy a saját híveik fékezhetetlen dühvel fordultak a száznapos uralom emberei ellen. A délvidéken megújultak a fehér rémuralom (190. l.) borzalmi, több tábornokot is (Ney stb.) kivégeztek. Az első képviselőház (chambre introuvable) túlságos buzgalmában pedig rendkívüli intéz-

kedéseket léptetett életbe: ítélet nélkül fogatta el azokat, akik a király tekintélyét támadták, kényszermunkára ítelt mindenkit, aki forradalmi jelszavakat kiáltott, és rendkívüli bíróság elé állította a forradalmi érzületűeket.

XVIII. Lajos
kormányzása.

XVIII. Lajos (1814—1824), XVI. Lajos öccse, nem helyeselte a túlbuzgó royalisták (ultrák) politikáját. Szolgálatkész képviselőházát, amely a kormánynak szemére vetette, hogy az ellenpártokkal szemben mérsékeltebb állást foglal el, mint a kamara többsége, fölöszlatta. Dinasztiája sorsát új intézményekkel akarta megszilárdítani. Az 1814-ben kiadott charta szélesebb körű jogokat biztosított a franciáknak, mint császárság, és arra törekedett, hogy a köztársaságiak ellen-szenvét is elnémitsa. A vallásszabadság, az egyenlőség a törvény előtt, az általános hivatalképesség a charta sarkalatos pontjai voltak. A törvényhozásban a lakosság közvetlenebbül vett részt, mint Napoleon idejében; a törvényhozás kétkamarás lett, a felsőház örökös tagjait a király nevezte ki, az alsóház képviselőit a polgárság választotta. A király vetojogát enyhítette, hogy nem a törvény megszavazása után gyakorolta, hanem felelős minisztereitől megkívánta, hogy javaslataikat már előzetesen bemutassák neki. Az új alkotmány tehát elsimíthatta volna a fönnálló ellentéteket; hiszen a charta még azt is megígérte, hogy az egyháztól és az emigránsoktól elvett nemzeti javakat államtulajdonnak tekinti, és hogy a sajtószabadságot törvénnyel fogja biztosítani. XVIII. Lajos hű is maradt elveihez. 1817-ben megszavaztatta az új választási törvényt, amely ugyan magas cenzust tartott fönn (300 fr. egyenes adó a választóra, 1000 fr. a választhatóra), s ezzel az alkotmányos jogok gyakorlását a vagyonos osztályra korlátozta (30 millió lakos közül 110 ezer volt választó), de a szavazóknak közvetlen szavazati jogot adott. A sajtószabadságot pedig úgy rendezték, hogy ez a törvény a többi országoknak is mintául szolgált. Az előzetes ellenőrzést eltörölték; csak a visszaéléseket: a fölbujtást, az állam- és erkölesellenes, a rágalmazó és a bűnre ösztönző közléseket üldözték s a sajtóvétségek elbírálását esküdtszékre bízták. Csak az ujságokkal szemben léptek föl szigorúbban: hogy terjedésüket korlátozzák, magas kauciót követeltek tőlük és magas bélyegdíjjal drágították meg árukat, számonként való árulásukat pedig egészen eltiltották.

Az ultrák.

XVIII. Lajos liberális kormányzása azonban a Bourbonokra szintén veszedelmes volt, mert az independensek pártját erősítette, akik részben köztársaságiak, részben bonapartisták, titkon a Bourbonok ellenségei voltak. XVIII. Lajos a kamara középső pártjával kormányzott; csak hogy az ultrák és az independensek küzdelmeiben ez a párt megoszlott. Az aacheni kongresszus óta egyik része az ultrákkal szavazott. Az ultráké volt a jövő, mert vezérük maga a trónörökös, a

király öccse volt. Akik tehát a hatalom felé fordultak, az ő kegyeit iparkodtak megszerezni. XVIII. Lajos különben is betegeskedett, és így a trónörökös mind nagyobb hatalomra tett szert. 1820-ban meggyilkolták a fiát, amire XVIII. Lajos kezéből egészen kisiklott a vezetés. Az ultrákkal azonban szélső párt került az uralomra, s a remény, hogy az ellentétek elsimulnak, eltűnt. 1823-ban az ultrák megszavazták, hogy a francia csapatokat beküldjék Spanyolországba (232. l.), a következő évben pedig meghalt Lajos, és öccse X. Károly (1824–1830) került a trónra; az ultrák diadala tehát teljes volt.

X. Károly és az ultrák kormányrendszerre csak izgalmat keltett. Már a spanyol ügy tárgyalásánál viharos jelenetek játszódtak le, s a kamarát föloszlatták. Az ultrák azután a választójogot is megszorították, mert az adókat csökkentették (akkor 90 ezer választó volt), a vagyonos osztály hatalmát pedig azzal erősítették, hogy az 1000 francnál több adót fizetőknek azt a jogot adták, hogy a rendes képviselőkön kívül még külön képviselőket is küldhessenek. Az elégtelenség akkor tört ki, amikor a király az emigránsok kárpótlására 30 millió frankot szavaztatott meg (1825). X. Károly akkor már szembehelyezkedett a chartával, sőt 1829-ben Polignacot tette meg miniszterelnökének, aki annak idején tiltakozott a charta ellen. Ezekkel az intézkedésekkel a közvéleményt annyira elkésérítették, hogy a kormány és az ultrák a huszas évek közepén elvesztették a többséget. Polignac kormányelnöksége pedig éppen akkor keltett új izgalmat, amikor a görög szabadságharc sikerei új bizodalmat ébresztettek. Még a mérsékeltabb royalisták is a köztársaságiakkal szöveterkeztek és az Orleansoknak készítették elő a talajt. Guizot és Thiers, a mozgalom vezetői, az 1688-iki angol forradalom (94. l.) példájával izgattak, amely szintén az uralkodóház ifjabb ágát ültette a trónra.

Károly az ellenkező kamarát föloszlatta. Éppen akkor foglalta el Algériát és bízott benne, hogy ez a dicsőség kedvezően fogja hangolni a választókat. A választásokon azonban az ellenzék győzött. Erre X. Károly 1830 jul. 26-án négy rendeletet adott ki, amelyekkel a kamarát összeülése előtt föloszlatta, a képviselők számát megszorította, a választójogot a legalább 1000 fr. egyenes adót fizetőkre korlátozta és az előzetes cenzurát visszaállította. A juliusi ordonnanceok azonban megmozgatták az egész társadalmat. Írók és képviselők hirdetményekben tiltakoztak a rendeletek ellen, amelyeket törvényteleneknek jelentettek ki. A nép és a diákok pedig fegyvert fogtak, barrikádokat emeltek és három napos utcai harc után a kimerült kisszámú

X. Károly.

Francia
gyalogos. 1827.

A juliusi
forradalom.

katonaságot kiszorították a városból. A király nem sokat törődött a mozgalommal, Rambouilletban vadászott; amikor azonban a nemzetőrség kocsikon elindult a kastély ellen, elvesztette lélekjelenlétét és lemondott unokája, Chambord grófja (V. Henrik) javára. A polgárság nem törődött a lemondással; a vezetés Thiers és Lafayette kezébe került, akik az Orléansokat emelték a trónra: a híres Égalité Fülöp fiát, Lajos Fülöp herceget. Az új király elfogadta a népfenség elvét, megerősítette a chartát, a szavazók cenzusát pedig 200 francra szállították le (a szavazók száma 200.000 lett).

A nemzeti eszme.

A nemzeti mozgalmak. A 19. század azonban nemcsak a szabadság eszméjéért szállt síkra. Az a szabadság, amelyet a franciák fegyverekkel terjesztettek el Európában és terrorizmussal tartottak fenn, senkinek sem kellett. Napoleon zsarnoksága fölkelte a népek ellenállását. A spanyolok, a tiroliaiak, a németek nemzeti küzdelmet indítottak ellene. A 19. század küzdelmeiben ennek következtében fontos szerep jutott a nemzeti eszmének. A balkáni népeket is, főképp a görögöket ez az eszme vitte a harctérre.

A belga
forradalom.

A juliusi forradalom hatása alatt két nemzet ragadott fegyvert önállósága érdekében: a belga és a lengyel. A belgákat a bécsi kongresszus a tőlük fajra, nyelvre, vallásra és foglalkozásra nézve különböző hollandusokkal (51. l.) egy országba egyesítette. Királyuk Orániai I. Vilmos (1815—1840) lett, aki mindenütt hollandusokkal kormányzott. Vilmos király nem volt figyelemmel a történeti multra és Belgiumra is kiterjesztette a hollandus törvényeket és hivatalos nyelvet. Az elégtelenség a párisi forradalom hírére váratlanul tört ki, mint-hogy azonban a hollandus katonaság is a nemzeti mozgalom szolgálatába állt, könnyű szerrel aratott diadalt. Orosz- és Poroszország meg akarta segíteni Vilmos királyt, a belga seregek meg is indultak Hollandiába, Anglia és Franciaország azonban a belgák pártját fogták, a hollandusokat Belgiumból kiűzték és a londoni kongresszuson elismertették az ország függetlenségét. Belgium trónjára a kongresszus határozata alapján I. Lipót coburgi herceg került (1831—1865).

A lengyelek
forradalma.

A lengyelek is nemzeti önállóságukért fogtak fegyvert. Sándor cártól ugyan alkotmányt kaptak, amely azonban nem hosszú ideig volt érvényben. A cár helyett Konstantin nagyherceg kormányozta az országot, aki önkénykedéseivel különösen a varsóiakat ejtette kétségbe. Miklós cár lengyel királlyá koronázásakor még inkább elidegenítette magától a lengyeleket. Az ifjuság és a katonaság köreiben titkos társaságok alakultak, amelyek a párisi hírek hatására forradalomra készültek. Orosz katona kevés volt az országban, a mozgalom épen a katonai iskolából indult ki, és Konstantin nagyhercegnek menekülnie kellett. Az arisztokraták azonban nem helyeselték a mozgalmat, az

alkotmány látszatát is becsülték és a varsói forradalom után békülni akartak a cárral. Tárgyalásaik megakasztották a forradalmi párt működését. A vidék ugyan szintén fölkel, de a katolikus lithvánok föllázítását az arisztokraták megakadályozták.

A tárgyalással az oroszok időt nyertek, és Djebics 1831 elején 100,000 emberrel vonult az országba. A lengyelek vitézül küzdöttek ellenük és az apró guerillaharcokban szép sikereket értek el, de főhadserégük kénytelen volt az oroszok elől visszavonulni és Varsó szomszédságában, Grochownál vereséget szenvedett (febr. 25). Djebics azonban az élelmezés és a szállítás nehézségei miatt a Visztulánál megállott. Az átkelést csak egy hónap múlva délebb tervezte, de időközben a lengyelek Skrzynecki vezérlete alatt megtámadták Rosen különvált hadtestét és két ütközetben (ápr. 1.) visszaverték, majd az orosz gárda ellen vonultak, amely északról Mihály nagyherceg vezetésével közeledett Djebics felé. Mihály nagyherceg vissza is vonult előttük, de csatát nem vívott. Csak amikor Djebics segítségére jött, ütköztek meg Skrzyneckivel Ostrolenkánál (máj. 23), ahol nagy erejük újabb diadalt aratott. A hadjáratot azonban csak a nyár végén Paskievics fejezte be, aki Djebics terve szerint nyugatra, a porosz határhoz vonta seregeit és onnan indult Varsó ellen, amelyet a szeptember 6-án és 7-én vívott ütközetek után elfoglalt. Diadalát siettetten a lengyelek meghasonlása is; Varsóban a legválságosabb napokban forradalom döntötte meg a kormányt. A lengyelek Varsó eleste után még ellentállottak egy ideig, de az oroszok nagy kegyetlenséggel, birtokelkobzásokkal és számos kivégzéssel megtörték őket: az ország önállósága megszűnt, s az oroszok nemzeti jellegét is eltörölték.

A nemzeti eszme azonban egyebütt is hatalmas átalakulásokat készített elő. Különösen Magyarországon, Németországon és Itáliában volt feltűnő a nemzeti eszme rohamos hódítása.

Magyarországon a rémuralom után a nemzet elfordult a francia forradalom eszméitől és különösen a nemesség buzgón támogatta Ferenc király kormányát. Metternich rendszere azonban a nemzet önállóságának elfojtására törekedett. Amikor az osztrák államadósság felét Magyarországra akarta hárítani, az országgyűlés ezt a kívánságot visszautasította (1812), amire Metternich tizenhárom évig nem hívta össze az országgyűlést. Csak az olaszországi beavatkozás költségei szorították rá, hogy 1825-ben az alkotmányos útra visszatérjen. A nemzet művelt elemei akkor már belátták, hogy az ország a nyugati államok mögött az intézmények terén is elmaradt s a nemzeti állam megerősítését korszerű reformokkal akarták biztosítani. Nagy reformmozgalom indult meg, amely — élén Széchenyi István gróffal — Magyarországot gazdasági és társadalmi téren újjá akarta alakítani.

A fölkelés
elfojtása.

Magyarország.

Metternichnek ez a mozgalom nem tetszett, a reformok elé nagy akadályokat gördített; mentől nagyobbak voltak azonban az akadályok, annál inkább csoportosította a nemzetet a reformok táborában.

Itália.

Magyarországon az idegen kormány akadékoskodásai és önkénykedése, Itáliában és Németországban az olasz és német nemzet szakadozottsága táplálták a nemzeti mozgalmat. Itália az újkorban is darabokra volt tépve. A renaissance szellemi mozgalmára ez a fölaprózottság kedvező volt (I. 220. l.), káros politikai következményeit azonban akkor is érezték. Az újkor nagyhatalmasságai közt Itália jelentősége teljesen elveszett; Napoleon sem egyesítette, a bécsi kongresszus után pedig a félsziget ügyeinek vezetése Ausztria kezeibe került. Metternich kormánya elfojtott minden szellemi mozgalmat és még azt is megakadályozta, hogy egyesek szép álmáról, az egységes Itáliáról, szélesebb körök szerezzenek tudomást. Az osztrák uralom népszerűtlen volt, s Metternich rendszere még azokban az államokban is, amelyek előbb nyugodtan hajtottak fejet az osztrákoknak, nagy elkeseredést keltett. Lombardiában már 1820-ban összeesküvést szöttek az osztrákok ellen. Az összeesküvők börtönbe kerültek, de a huszas évek mozgalmainak elfojtása nyomában Itáliában mély gyűlölet gyökerezett meg. A juliusi forradalom hatása alatt ismét kitört az elégtelenség, amelyet Metternich akkor is fegyverrel fojtott el.

Németország.

Hasonló nemzeti törekvések törtek maguknak utat a német államokban. A németeknek az olaszokkal szemben megvolt az az előnyük, hogy őket a császárság intézménye legalább névleg mégis összekötötte. A francia háborúk egy időre meglazították ezeket a kapcsokat, de a nemzeti érzés azután annál hatalmasabban tört elő. A bécsi kongresszus megint a régi birodalomhoz hasonló állapotokat teremtett. A német-római szent birodalmat ugyan nem állította vissza, de az újonnan alakult szövetségben ismét a Habsburgoknak, illetve Ausztriának jutott a vezető szerep. A kötelékek pedig, amelyek a németeket összefűzték, szorosabbak voltak, mint a birodalom idejében, mert a szövetség már csak 36 önálló államból állott (1648-ban még 238, 107. l.) A szövetség kormányzása a szövetségi tanács (Bundestag) dolga volt, amelyen a fejedelmek képviseltették magukat. A középponti hatalom természetesen ilyen körülmények között nem lehetett erős, mert a szövetségi tanács fontosabb ügyekben csak teljes egyetértéssel cselekedhetett, tényleges hatalma a fejedelmekkel szemben alig volt és a tárgyalásokat végtelenül elhúzta. Az egység látszata is elterelte a közönség figyelmét a belső bajról, amiért Németországban a nemzeti mozgalom nem lépett föl olyan erővel, mint Itáliában. Különben a németeket belső ellentétek is elválasztották. A Rajna vidéke és a déli államok lakossága a francia eszméknek hódolt, alkotmányért és szabadságért küzdött,

s a juliusi forradalom hatása alatt több fejedelemtől ki is erőszakolták az alkotmányt; az északi államok, különösen Poroszország abszolút kormányrendszerét megvetették és azokért a nemzeti jelszavakért, amelyeket az északi vidékek lakossága hangoztatott legbuzgóbban, nevezetesen a nemzeti egység gondolataért, nem igen lelkesedtek.

Csak lassan tört magának utat az a fölfogás, amely a német államok szövetségét szorosabb szövetséges állammá (Bundesstaat) akarta átváltoztatni. A békés együttműködést Ausztria és Poroszország ellenlábaskodása is zavarta. Minthogy Ausztria a régi formák fönntartására törekedett, az egyesítés eszméjét a poroszok karolták föl. A hagyomány, a legitimitás Ausztria mellett szólottak; Poroszország tehát a maga érdekeit más tényezőkkel akarta diadalra juttatni. Minthogy Ausztria a gazdasági téren arra törekedett, hogy saját külön érdekeit megvédelmezze, Poroszország a gazdasági egyesítés gondolatát vetette föl. A vámokat már 1818-ban a porosz terület határára tolta és néhány év múlva több apró szomszédos fejedelmet is kényszerített, hogy vele vámszövetségbe lépjen. A szövetség (Zollverein) jövedelmén a fejedelemségek a lakosság arányában osztozkodtak. A többi államok ugyan eleinte ellenséges szemmel nézték a porosz politikát és ellenszövetségeket alakítottak, de ez a versengés csakhamar megszűnt, és 1833-ban a déli államok is csatlakoztak a Zollvereinhez.

A Zollverein.

A gazdasági és a társadalmi élet átalakulása. A szabadság és a nemzeti eszme mellett, a 19. század küzdelmeiben végre még egy harmadik mozgató erőnek is nagy szerep jutott; a társadalmi harcnak. A szociális kérdést a gazdasági átalakulás vetette föl. Az újkor pénzgazdálkodása a tőkének nagy hatalmat biztosított és nagy üzemeket honosított meg. A szövő-fonó iparban már az újkor elején az a szokás gyökerezett meg, hogy a nyersanyagot a vállalkozó vásárolta és a megmunkálás különböző mozzanataiban különböző otthon dolgozó munkásoknak adta ki, akik a végzett munka után csak bizonyos munkabért kaptak. A bányászat is, ahol gondoskodni kellett, hogy a munkások felülről levegőt kapjanak, hogy az esetleges talajvizet elvezessék, hogy a termelt anyagot kiemeljék, nagy befektetésekkel járt és nagy üzemet igényelt. Más vállalkozók a vízerő fölhasználásával más iparágakban is nagyüzemű vállalatokat (malom, papírmalom, fűrészmalom) rendeztek be. Az individualisztikus tanok pedig, a gazdaság szabadságát hangoztatva, szintén ezt az irányzatot segítették diadalra. Elmes emberek a szövőiparban mechanikus szerkezeteket találtak ki, amelyek a gyárpar alapjait vetették meg. 1756-ban James Watt új hajtóerőt is kényszerített az emberiség szolgálatába, a gőzt. A gőzgép nagyon kelendő volt, úgyhogy Watt néhány év múlva már gépgyárat alapított.

A nagyüzem fejlődése.

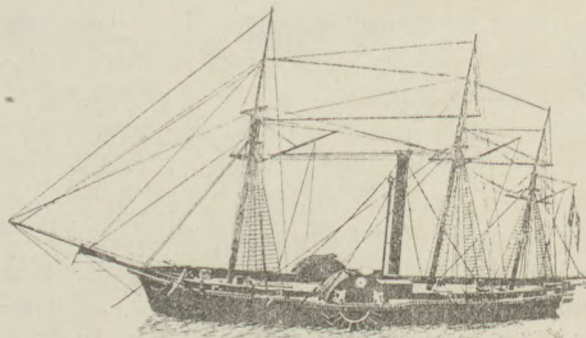
Angolország ipara a 19. század elején egészen gyárparrá alakult

át. Nyomában haladt a kontinensen, Franciaország. A termelésnek ez az új szervezete azonban a munkásságnak kárára vált, nagy része elvesztette keresetét, elszegényedett, nyomoruk és függésük pedig mindenféle mozgalmakra adott okot.

A közlekedés
átalakulása.

A gyáripari termeléshez természetesen nagy tőkék kellettek, amelyeket csakis a kapitalisták teremthettek elő. Nekik viszont érdekükben állott, hogy terményeiket, amelyeknek tömegét nem a szükséglet határozta meg, raktáraikból messze földre is elvihessék. Szállításukat eleinte csak a hajóépítés haladása könnyítette meg, de az új találmányok később a közlekedést is gyökereiben átalakították. Az óceánokon már a 16. század óta hatalmas nagy hajók váltották föl a középkori kereskedők kis hajócskáit. A 19. században pedig szakképzett férfiak, akik, a természettudományok eredményeivel fölfegyverezve, kísérleteztek, láttak hozzá, hogy bizonyos meghatározott irányban tőkéletessé

A «Sphinx». Az első hadi gőzös. 1829.

tesítsék az emberiség eszközeit, a közlekedéseket is. Fulton már 1807-ben a gőzerőt hajók hajtására is felhasználta. A tengeren 1815-ben indult útnak az első gőzhajó, 25 év múlva pedig Európa és Amerika közt már rendszeres gőzhajójárat létesült. Akkor még kerek

kes szerkezetű hajókat használtak, de a hajóépítés gyorsan fejlődött, és a kerek rendszer 1840 körül már fölváltotta a csavar. Még nagyobb változással járt a szárazföldi közlekedésben a vasút föltalálása. A szárazon a gőzt először Stephenson hajtotta a közlekedés szolgálatába (1825). Az első vasút 1827-ben nyílt meg Manchester és Liverpool közt; óránként 30 km. sebességgel haladt, de még csak kevés utast és még kevesebb árut szállíthatott. A példát csakhamar Francia- (1832) és Németország (1839) is követte. Leggyorsabban Poroszország dolgozott vasúti hálózatának kiépítésén, amelynek a negyvenes évek végére már Németország minden részével voltak vasúti összeköttetései.

A kapitalizmus.

Az új és a régieknél jóval olcsóbb szállítási eszközökkel a raktár áruát ott lehetett értékesíteni, ahol szükség volt rá. A világkereskedelemben a nagykereskedelem lett a fontos, amely tömegesen hozza forgalomba az árut, a fogyasztás közvetítése tehát szintén a kapitalisták kezébe jutott. A szükséges tőkék előteremtésére részvény-

társaságok alakultak, a megnövekedett pénz-üzletet pedig új bankok bonyolították le.

A forradalmi mozgalom, az individualisztikus tanok, a gazdaság átalakulása tehát nem a gyengébb munkásosztálynak, hanem a kapitalistáknak kedvezett. A vagyon eloszlásában nagy ellentétek állottak elő, amelyek a munkás-ságot, amikor látta, hogy a gép hogyan fosztja meg korábbi keresetétől, elkésértették. A kisiparosok tönkrementek, a gyárakba tóduló munkások a gyakran megújuló krízisek alkalmával kereset nélkül maradtak, úgyhogy a városokban a proletariatus nőttön nőtt és elégtelenkedett.

A baj okát kutatni kezdték, vizsgálói a társadalmat találták rossznak és igazságtalannak, és egyesek kifejtették, hogy a társadalmat hogy lehetne átalakítani, sőt meg is kísérelték terveik megvalósítását. Az angol Owen (1771—1858) a vállalkozók versenyében látta a baj okát és a termelőket is, a fogyasztókat is szövetségekben akarta egyesíteni, hogy egymással közvetlenül érintkezve, megvédhessék érdekeiket. A francia Saint Simon (1760—1825) azt hitte, hogy a bajok: a verseny, a háború, a tétlenség akkor fognak megszűnni, ha az egész társadalom az ipari munkára egyesül. Fourier (1772—1837) úgy vélte, hogy a különböző foglalkozásokat legarányosabban 1620 emberről álló fallanxokban lehet elosztani, ilyen fallanxokban akarta szervezni az embereket, akik közös lakóházban (phalanstère) laknának. Proudhon (1809—1865) úgy akarta megoldani a kérdést, hogy a termelést és a fogyasztást bankok szabályoznák, amelyekben a munkás a beszolgáltatott munka arányában kapná azokat a termékeket, amelyekre szüksége van. Valamennyiüknek a törekvése tehát az volt, hogy a kisipart és a kisbirtokot védelmezzék. A munkások lelkesültek is ezeken a tanokon, de első küzdelmeikben a tőke ellen még nem voltak szervezve. A céltudatos küzdelmet Proudhon

A szocializmusz.

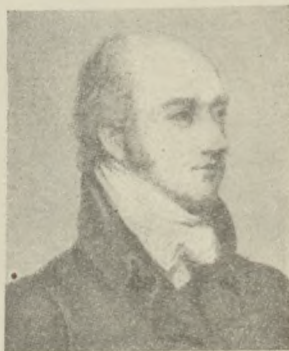
A liverpool-manchesteri vasút. 1827.

indította meg, aki a tulajdon elvét támadta meg. Ezzel kezdődött a szocialisták szervezkedése. Addig csak az elkeseredett munkások rohanták meg a gyárakat és pusztították el a gépeket, amelyek munkájukat elvették, Proudhon óta a munkásság szervezésével a küzdelem osztályharccá lett.

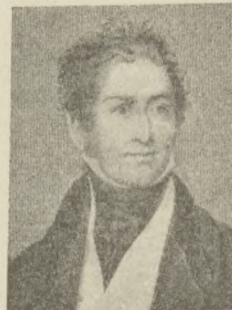
Gazdasági
bajok.

Az angol reformmozgalom. A gazdasági és a társadalmi bajt a század elején Anglia érezte meg legjobban. A legnagyobb baj a francia háborúk idején fenyegette az országot. A háború és a kontinentális zárlat következtében az ipar és a kereskedelem válságos helyzetbe jutott és fontos területeket veszített el. A bécsi kongresszus után az angol kereskedők megkísérlették, hogy visszaszerezzék az európai piacokat, de a kontinens államai maguk is ipart akartak fejleszteni és védővámokat állítottak föl. A gyárosok tehát minduntalan

Canning. Bendigsen rajzáról.

kénytelenek voltak az üzemet beszüntetni, sok gyár megbukott. A béke után a földművelés is sokat szenvedett, mert a kontinensről beözönlő olcsó gabona az amúgy is gyöngye angol földművelést a végromlás veszedelmével fenyegette, úgyhogy a kormány csak tekintélyes gabonavámmal védelmezhetette meg.

Peel.
Lawrence rajzáról.

A nyomor.

A gabonavám azonban az életet drágította, tehát új bajjal járt. Anglia akkor súlyos válságba került. A földbirtokos földjét bérbe adta, a bérlő pedig rosszul fizetett napszámosokkal műveltette. A gyáros is, hogy a kríziseket kiheverje, olcsó gyermek vagy női munkaerővel dolgoztatott. A bérek annyira hanyatlottak, hogy a nép nagy tömegei szörnyű nyomorba süllyedtek. A nyomorgók megsegítésére külön adót kellett kivetni, de Írországból, ahol a protestáns angol birtokosok az ír parasztságot teljesen elnyomták, ezzel a rendszabállyal alig érték el valamit. Az irek gyűlöletét a nemzeti és a vallási ellentét is fokozta, ami azután gyilkolásban, gyújtogatásban, a jószág elpusztításában nyilvánult meg.

Konzervatív
politika.

A baj orvoslása annál nehezebb volt, mert a francia háborúk idejében Angliában is konzervatív politika diadalmaskodott. A háborút Pitt konzervatív hívei vezették, s a siker az ő hatalmukat szilárdította meg. A bécsi kongresszust követő években a kormány minden

újítás elől elzárkózott és mindig arra hivatkozott, hogy az angol intézmények mintaszerűek. A whig párt megkísérelte az orvoslást, de mint-hogy kisebbségben volt, meg kellett elégednie azzal, hogy reformjavaslatok pusztá benyújtásával agitált tervei mellett. A súlyos krízisek és a növekvő nyomor hatása alatt azonban radikális párt is alakult, amely újságokban, gyűléseken, tüntetésekkel kérlelhetetlenül támadta meg a fönnálló viszonyokat és az újítások érdekében nagy izgatást fejtett ki. IV. György (1820—1830) rendkívüli intézkedései, amelyekkel az

Radikális
irányzat.

Angol választás. 1757. Hogarth metszete.

agitációt el akarta fojtani, általános megdöbbenést keltettek. Így azután a tory párt is változtatott politikáján. A miniszterek közül Canning és Peel belátták, hogy reformokra szükség van, és maguk indítványozták őket.

Az első nagy reform a test-act eltörlése volt, amely különösen az íreket sértette, akik mind katolikusok voltak. Az agitációt a test-act ellen közöttük O'Connell kezdte meg, aki 1828-ban megválasztatta magát képviselőnek. Mint katolikus azonban a parlamentben helyet nem foglalhatott. Végre Peel nagynehezen rávette a királyt, hogy egyezzen bele a test-act eltörlésébe, a parlament megszavazta Peel javaslatát, és a katolikusok ellen hozott intézkedések megszűntek.

A test-act
eltörlése.

A választás
reformja.

Ezt követte a választás reformja. A választás rendje Angliában még a középkorból származott. Azóta a juhtenyésztés elterjedése és az északi érc- és szénbányák fölfedezése következtében (64. l.) a népese-
dési viszonyok megváltoztak. A déli és a keleti sík vidék elnéptelene-
dett, az északi hegyvidéken meg sűrű lakosság zsufolódott össze néhány
gyorsan föllendült városban. A délvidék elnéptelenedett községei még
mindig külön képviselőt küldtek, az északi nagy városok: Manchester,
Liverpool ellenben egyáltalában nem voltak képviselve a parlamentben.
A választásoknál pedig nagy visszaélések történtek: a földesurak kény-
szerítették a lakosokat, hogy az ő jelöltjeikre szavazzanak, sőt el is
adták községeik képviseletét; másutt meg a nép napokon át húzta
a választást, hogy a jelöltek mentül drágábban vásárolják szavaza-
taikat. Ezeknek a visszás állapotoknak a megszüntetésére a whig párt
szövetkezett a radikálisokkal. 1832-ben lord Russel javaslata győzött
is, a kerületeket újra osztották be: a délvidéken 143 régi kerületet
megszüntettek és mandátumaikat az északi városoknak adták. A reform-
mal 220.000 ember nyert szavazati jogot, amely különben továbbra
is csak az ingatlanok birtokosait illette meg.

Az új választási
törvény hatása.

A választási reform következtében a birtokos-osztály hatalma csök-
kent, s a parlamentben az ipar és a kereskedelem érdekei nyomultak
előtérbe. Amióta az északi városok polgársága is képviselve volt az
országgyűlésen, az ő követek a whig-pártot juttatták többségre. A polgár-
ság akkor különösen arra törekedett, hogy olcsóbb munkabéreket teremtsen
és ezért a gabonavám ellen fordult. Cobden vezetésével gabonavám-
ellenes liga (anti-cornlaw-ligue) alakult, amely különösen az északi
iparosvárosok lakossága körében fejtett ki nagy munkásságot. Az 1846-iki
nagy éhség meg is szerezte a mozgalomnak a diadalt: a gabonavámot
eltörölték. Ennek az újításnak a nyomában pedig Anglia egészen
szabad kereskedelmi politikára tért át. Azt hitte, hogy ezzel a kontinens
piacai megint megnyílnak előtte. Ez a reménye nem vált be, de ipara
mégis új virágzásnak indult.

A polgárkirályság és az 1848-iki forradalom. Angolország
forradalom nélkül oldotta meg a fölmerült nagy kérdéseket. Francia-
országban azonban az 1830-iki forradalom után sem tudták az ellentéteket
enyhíteni. 1830 még nem hozta meg a szabadelvű eszmék diadalát;
a harmincas és a negyvenes években mindenfelé nagy belső küzdelmek
folytak, amelyek 1848-ban majdnem minden népnek megint kezébe
adták a fegyvert.

A polgár-
királyság.

Panaszra a franciáknak lehetett legkevesebb okuk. Lajos Fülöp
(1830—1848) eleinte népszerű uralkodó volt. Apja kivégzése után
(187. l.) Svájcba menekült és óraadással kereste kenyerét; egyszerű
életmódját azonban akkor is megtartotta, amikor birtokait visszakapta.

Ez az egyszerűség szerezte meg neki a népszerűséget. Polgárkirálynak nevezték, mert polgári öltözetben, esernyővel szokott Páris utcáin sétálni és a polgárokkal elbeszélgetni. A Bourbonok, a Bonapartek és a köztársaság hívei közt azonban Lajos Fülöpnek igen nehéz helyzete volt. A külföld az akkor fönnállott szabad francia intézményekért lelkesült, de a francia pártok nem méltányolták azt a nyugodt virágzást, amely akkor megindult, hanem — különösen a köztársaságiak — arra törekedtek, hogy Lajos Fülöp trónját megdöntsék. A Bourbonok hívei (legitimisták) nyugaton kezdtek mozgalmat V. Henrik érdekében (1832), a köztársaságiak pedig titkos egyesületeikben új forradalmat terveztek, és a párisi és a lyoni munkások közt többször ki is tört a forradalom (1831, 1832, 1834). Minthogy a köztársaság hívei legnagyobb számban ennek a két gyárvárosnak a munkásai közt voltak, a kormány végre tömeges pört indított ellenük. Erre a köztársaságiak merénylettekkel akarták céljukat elérni, s a király 1835-ben pokolgépüktől csak véletlenül menekült meg. A király védelmére tehát meg kellett újítani azokat a rendkívüli intézkedéseket, amelyeket a forradalmi kiáltások, a csoportosulás és az egyesületek ellen a Bourbonok életbe léptettek.

Lajos Fülöp. Winterhalter képéről.

Az igazi veszedelem azonban csak akkor állt be, amikor az orleanista királyság hívei is meghasonlottak. Ez a párt már 1830-ban sem volt egységes. Egyik része a munkások érdekében nagy reformot tervezett és a lengyel és belga fölkelőket is meg akarta segíteni. A kormány nem az ő kezükbe került: a külpolitikában a békét hirdette, az országban pedig a kapitalistákra támaszkodott. Amikor azonban a király a gyakori összeesküvések és merényletek után arra törekedett, hogy az ügyek vezetését maga vegye a kezébe, a saját pártjának nagy részét is elidegenítette magától. A Guizot-miniszterium t. i. mindenben teljesítette a király akaratát s a kormányt tényleg az ő kezeibe adta; a választásokon pedig vesztegetett, s hogy többségét megtartsa, a képviselőket is jövedelmező állásokkal kenyerelte le.

A küzdelem tehát a parlamentáris kormányzás elve körül keletkezett. Thiers szembeszállt a király személyes kormányzásával és azt hangsúlyozta: Le roi régne et ne gouverne pas. A parlamentáris kor-

A parlamentáris kormányzás elve.

A februári forradalom.

mányzás híveit később főképp a Guizot-féle korrupció keserítette el, úgyhogy javaslatot nyújtottak be, amely megtiltotta a képviselőknek, hogy állást vállaljanak, a választói jogot pedig ki akarta terjeszteni. A javaslatok érdekében reformvacsorákat rendeztek, amelyeken azonban a köztársaságiak kiragadták kezükből a vezetést. A mérsékelt jel-szavaknak nincs nagy agitációs erejük; amikor az ellentét megvolt, a közönséget a parlamentáris kormányzás elve már nem elégítette ki. A kormány látta a veszedelmet és az 1848 február 22-ére tervezett lakomát épen ezért betiltotta. A kitűzött helyen mégis nagy kíváncsi tömeg verődött össze. Ott ugyan nem történt semmi, de éjjel a munkások barrikádokat kezdtek emelni. Erre Guizot lemondott, hogy a

zavargások élet elvegye. A tömeg az ő bukása után már csak örömeiben tüntetett, de a külügy-minisztérium előtt a katonaság útját állta, sőt zavarában lőtt és 52 tüntetőt megölt. Ezt a véletlen eseményt a köztársaságiak fölhasználták a királyság ellen. Február 24-én a tömeg megrohanta a Tuileriákat. A katonaságot az előző napok forradalmi kimerítették, nem tudta föltartóztatni a rohamot. A király tehát lemondott unokája, a párisi gróf javára és elmenekült.

Lajos Fülöp trónjával azonban a királyság is összeomlott. A tömeg berontott a kamarába és követelte, hogy kiáltsa ki a köztársaságot. Lamartine fölszólalására héttagú ideiglenes kormányra bízta az ügyek vezetését. Ugyanakkor a forrongó munkások is választottak négy képviselőt és azt kívánták, hogy fogadják be őket a kormányba. Ezzel a szocialisták az új köztársaságban nagy hatalmat nyertek; a kormányban azonban belső ellentét támadt, amely újabb összeütközésekre adott okot.

Francia nemzetőr. 1848.

A második
köztársaság.

A szocialisták.

A munkások elkeseredését Franciaországban, nevezetesen Párisban és Lyonban is a gazdasági válság szította. Köreikben eleinte Saint Simon, majd Baboef kommunista (192. l.) tanai terjedtek. Az ipari krízisek idején Louis Blanc körül csoportosultak, aki azt óhajtotta, hogy a vállalkozásokat az egyesektől az állam vegye át. Az ő terve szerint a gyárak államiak lettek volna és bennök mindenkinek jutott volna munka. Legnagyobb hatást épen az a munkája ért el, amelyben a nagy ipari válságok után azt hirdette, hogy mindenkinek joga van hozzá, hogy dolgozzék. Az ideiglenes kormánynak ő volt a legtevékenyebb tagja, aki a munkások érdekében több reformot is vitt keresztül. Bevették őket a nemzetőrségbe, amelynek tagjai addig csak jómódúak

lehettek, és megengedték, hogy egyesületeket alapítsanak. A nemzetőr-séggel, az egyesületekkel és a hírlapokkal nagy hatalom került kezeikbe. A kamara elfogadta az általános szavazati jogot (a választók száma 9 millió lett), a képviselőknek pedig napidíjat rendeltek, hogy mindenkinek megnyissák a kamarát. Végre Louis Blanc nemzeti műhelyeket állíttatott a munkátlanoknak, ahol napi 2 francért foglalkoztatták őket.

A szociálisták hatalma azonban nem tartott sokáig. Ők maguk nem voltak megelégedve az elért eredményekkel. A nemzeti zászlót a maguk vörös zászlajával akarták elcserélni. Követelődző föllépésük megrémítette a polgárságot, sokan új rémuralomtól féltek és menekültek Párisból. Ezzel a féktelenséggel azonban a munkások csak magukat sújtották, mert a menekülő gyárosok beszüntették a munkát, s a munkátlanok száma rövidesen megnégyszereződött. Ilyen körülmények között pedig a nemzeti műhelyek sem feleltek már meg hivatásuknak. A munkást csak két napon foglalkoztathatták, a többi napokon pedig csak egy francal segélyezték. Még így is haszontalan munkákat végeztek, pl. fölásatták a Mars mezejét; a műhelyek termelését pedig nem tudták értékesíteni. Végre, hogy a munkátlanokat fizethessék, az adót 45%-kal emelték.

A szociálisták maguk is belátták, hogy a közvélemény ellenük fordul, s a vidéket szerették volna megnyerni maguknak. Ezért késleltették az új alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. Májusi zavargásaik azonban már kudarcra jártak, mert a nemzeti műhelyeket bezárták. Juniushan újabb forradalmat szítottak, amelyet a kormány csak ötnapos harccal tudott elfojtani. Ez a vereségük súlyos volt: 4000 fölkelőt deportáltak. Az alkotmányozó gyűlésre pedig alig néhány szociálistát választottak meg. És még inkább kitűnt a szociálisták bukása az elnökválasztáson. A közvélemény a monarchia mellett volt, ezt bizonyította Bonaparte Lajos Napoleon herceg megválasztása (5 $\frac{1}{2}$ millió szóval), míg Cavaignac csak másfélmillió, a szociálista jelölt pedig 370.000 szavazatot kapott. Az új alkotmány elismerte a személy, gondolat, szólas, sajtó és gyülekezés teljes szabadságát, de a munka joga már nem került szóba.

A juniusi
forradalom.

Az 1848-iki mozgalmak. A februári forradalomnak hatását épen úgy, mint 1830-ban a júliusinak, egész Európa megérezte. A harmincas és a negyvenes évek a szabadság eszméit jelentékenyen megértelték, de az 1848-iki mozgalmaknak legjelentékenyebb mozgató ereje a nemzeti érzés volt. Épen ezért 1848-ban ott támadtak a leghevesebb mozgalmak, ahol a nemzeti eszme még nem aratott teljes diadalt: Magyar- és Németországban és Itáliában.

Közvetlenül a februári napok hatása alatt megmozdult a délnémet államok népe. A legjelentékenyebb a badeniak forradalma volt febr.

A badeni
forradalom.

27-én. A nép alkotmányt, sajtó- és gyülekezési szabadságot kívánt és azt követelte, hogy a német államok a nemzeti egység érdekében központi parlamentet állítsanak föl. Más apró fejedelemségekben is kitört a forradalom, amely ez alkalommal mindenütt a Lajos Fülöp Franciaországának szabad intézményeiért küzdött és francia mintára, nemzet-örsséggel akarta biztosítani az elért eredményeket.

Itália.

Itália államaiban ezeket az eredményeket részben már az előző esztendőben kivívták. Rómában, Toscanában és a sardiniai királyságban már 1847-ben szervezték a polgárörsséget. 1848 január 18-án pedig a siciliaiak keltek föl, hogy az 1820-iki alkotmányt visszaállítsák. A fölkelők nyolc nap alatt kiűzték Ferdinánd király seregeit, aminek hatása alatt a sardiniai király és a toscanai nagyherceg népének alkotmányt adott.

Ausztria.

A legkomolyabb mozgalmakkal az osztrák kormánynak kellett megküzdenie. A Habsburg birtokok különböző nemzetek lakta területekre terjedtek ki, s a magyarok, az olaszok, a németek és a szlávok nemzeti törekvései összeütközésbe kerültek Metternich kormányának központosító politikájával. A németek az összes németiség, az olaszok az egész Italia, a szlávok minden szlávok egyesítéséért küzdöttek. Az ellentétet kiélesítette a kormány abszolutizmusza, és hogy minden korszerű reform elől elzárkózott. II. József óta semmi sem történt a jobbágyság érdekében s a polgárságot a külföld művelődési mozgalmaitól is elzárták. Metternichnek a régít fönntartó politikája tehát a nemzeti és a szabadság érzését egyaránt sértette. Az ellentétek így kiéleződtek, a kormány ereje azonban megfogyatkozott. I. Ferdinánd császár (mint magyar király V. Ferdinánd, 1835—1848) maga nem tudott kormányozni, az ügyek vezetésére tehát egy államértekezletet szerveztek, amely az uralkodóház tagjaiból és a miniszterekből alakult. A tagok kölcsönös bizalmatlansága és versengése ezt a testületet nagyon megbénította, a kormányzás kapkodó és következetlen volt.

Magyarország.

A bécsi kormány különben a magyar törekvéseket tekintette a legveszedelmesebbeknek, pedig Magyarország csak nemzeti önállóságának kiépítésére törekedett és korszerű reformokat akart életbe léptetni, míg az olaszok és a szlávok el akartak szakadni a monarchiától, s a pánszláv agitációt az oroszok is támogatták. Az 1825-ben megindult reformmozgalom a kormány akadékoskodásai ellen folytatott kemény küzdelem után épen az 1847/48-iki országgyűlésen befejezéséhez közeledett. Az akadályok, amelyeket Bécsből a reformok elé gördítettek, radikálisabb irányzatokat érleltek meg; Széchenyi kezéből a vezetés Kossuthéba jutott, Pesten pedig radikális párt alakult, amely Kossuth programjával sem elégedett meg. Az 1847/48. országgyűlés a földesúri jogok megszüntetéséért, az önálló felelős minisz-

teriumért, a népképviselési országgyűlésért és a sajtószabadságért küzdött. A kormány rideg elutasító magatartása miatt azonban semmit sem tudott elérni, ami csak fokozta a lappangó elkecsesedést. Ehhez járult, hogy egyes bécsi körök a magyar nemzeti mozgalom ellen-súlyozására a nemzetiségek, különösen a horvátok, a szerbek és az oláhok nemzeti törekvéseit támogatták, amivel ezeket a magyarság ellen fordították és az ellentéteket még inkább kiélesítették.

A februári forradalom hírére azután Kossuth a magyar országgyűlésen a magyar alkotmány érdekében Ausztriának is alkotmányt követelt. Ez a beszéd nagy hatással volt a bécsi közönségre. Március 13-án a tömeg a sajtószabadság és a nemzeti képviselési rendszer jelszavaival berontott a Reichsrathba. A kormány katonaságot vezényelt ki, amely azonban tehetetlen volt, úgyhogy a tömeg a Burgba is behatolt. Metternich erre lemondott, az udvar pedig fölszabadította a sajtót és összehívta a nemzetgyűlést.

A magyar országgyűlés e hír hatása alatt, még mielőtt az utca az ügyekbe beleszólhatna, gyors cselekvésre határozta el magát. Nagy küldöttség indult a királyhoz, hogy tőle az országgyűlés kívánságaihoz a szentesítést megszerezze. A király hozzá is járult óhajaikhoz és Batthyányt bízta meg az első felelős miniszterium alakításával. Időközben azonban Pesten is megmozdult a nép, március 15-én fölszabadította a sajtót és kiszabadította börtönükből a politikai foglyokat.

Néhány nappal később Itália is megmozdult. Március 18-án Milanóból kiűzték az osztrákokat, Velencében pedig Manin vezetésével március 23-án szintén kitört a forradalom. Az utcai harc az osztrákok ellen a többi olaszokat is síkra szólította, s a forradalomból nemzeti szabadságharc fejlődött. A monarchia legjobb csapatai akkor Itáliában állottak Radetzky vezetése alatt. Radetzky ki is űzte Milanóból a felkelőket, de amikor a sardiniai király, Károly Albert a segítségükre sietett, Veronáig kellett visszavonulnia. Csak a görzi tartalékhadtest megérkezésekor vehette föl a küzdelmet. A curtalonei (máj. 29) és goitói (máj. 30) dicsőséges ütközetek után azonban ismét vissza kellett

A bécsi
forradalom.

Radetzky. Raab metszetéről.

A magyar
miniszterium
alakulása:

Az 1848-iki
italiai hadjárat.

vonulnia, mert időközben Peschiera elesett, és így a veronai hadállás veszedelembbe jutott. Radetzky tehát Vicenza ellen fordult, amelyet Durando 18.000 olasszal megszállt, és június 10-én Durandot kényszerítette, hogy tegye le a fegyvert. Ez után a diadal után ismét a Minciohoz vonult, amelyen Károly Albert időközben átkelt, és a Custozza körül három napon át tartó küzdelemben a sardíniaiakat megverte (júl. 24—26). Károly Albert kénytelen volt visszavonulni és Radetzky Milanót is újra megszállotta.

A szabadságharc
kitörése.

Alig simultak azonban el a hullámok Itáliában, kitört a harc Magyarországon. A bécsi kormány Magyarország önállóságának gondolatával, különösen a hadügy és pénzügy önálló intézésével megbarátkozni nem tudott és kereste az alkalmat, hogy az 1848-iki törvények eredményeit megghiusítsa. A nemzetiségek, különösen a horvátok, élükön Jellasics bánnal, és a szerbek támogatásra találtak a bécsi kormánynál, amikor a magyarsággal szemben ők is önállósítani akarták magukat. Az első minisztérium elé leküzdhetetlen akadályok gördültek. Be kellett rendeznie az új kormány szerveket, föl kellett szabadítani a jobbágyságot és meg kellett küzdenie a radikálisok és a nemzetiségek mozgalmával. Hozzá a katonaság helyzete is viisszás volt. A törvény értelmében a nádornak és a magyar minisztériumnak tartozott engedelmes-séggel, de sokan igen jól tudták, hogy a bécsi minisztérium ezt a viszonyt ellenséges szemmel nézi, és a magyar kormány utasításainak nem engedelmeskedtek. Ez különösen akkor tűnt ki, amikor a szerbek föllázadtak (júl. 11) és a Szent-Tamás körül összpontosított katonaság semmi eredményt sem ért el a kegyetlenül pusztító szerbek ellen. A bécsi kormány új követelése, hogy Magyarország vállalja az osztrák államadósság egy részét, hogy katonáit küldje az olasz harctérre, amikor a belső ellenség a legnagyobb veszedelemmel fenyegette az országot, majd hogy az 1848-iki alkotmányt alakítsa át az «összmonarchia» érdekeinek megfelelően, az ellentéteket végkép kiélesítették. Széchenyi megörlött (szept. 9), a minisztérium lemondott, Jellasics pedig berontott az országba (szept. 11).

Jellasics
betörése.

A magyar kormány már régen látta a veszedelmet, amely az országot a nemzetiségek részéről fenyegette és 200.000 honvédet és 42 millió forintnyi hitelt szavazott meg (júl. 11). Ehhez a határozathoz azonban a király szentesítését nem tudták kieszközölni. Amikor tehát szeptemberben Jellasics betört, Kussuth elment az Alföldre katonát toborozni. Az új honvéd sereg meg is állta a helyét. Jellasics Pákozd-nál vereséget szenvedett (szept. 29) és az osztrák határ felé vonult vissza. A szakadás megtörtént. A bécsi kormány a régi állapotok visszaállítására teljhatalmú királyi biztost küldött (szept. 27), az országgyűlés pedig honvédelmi bizottmányra bízta az ügyek vezetését (okt. 8).

Bécsből már október 6-án csapatokat indítottak Magyarországra, ami azonban a bécsieknek újra kezébe adta a fegyvert. A tömeg Latour hadügyminisztert megölte, s az udvar is kénytelen volt Bécsset elhagyni, amely egészen a fölkelők hatalmába jutott. A kormány akkor Windischgrätz herceg fegyvereivel akarta a kérdést megoldani. Windischgrätz már júniusban Prága alatt kezdte a küzdelmet, ahol az akkor megtartott pánszláv kongresszus szintén összeütközésre adott okot. A herceg bombázta és elfoglalta a várost, reá bízta tehát Bécs elfoglalását is, amelyet annál inkább sürgettek, mert a magyar hadak a szakadás bekövetkezése után Moga vezérletével szintén Bécs felé közeledtek. Támadásukat azonban Windischgrätz Schwechatnál visszaverte (okt. 30), és Bécs is elesett (okt. 31).

Az októberi bécsi forradalom.

Ez után a fordulat után Bécsben a Schwarzenberg miniszterium vette át az ügyek vezetését, Ferdinánd császár pedig december 2-án lemondott unokaöccse, I. Ferenc József javára. Az új kormány az ellentéteket az egész vonalon fegyveres erővel akarta megoldani. December közepén tehát Windischgrätz megindult Magyarországra. A magyar honvéd és nemzetőrhad tulajdonképpen népfelkelés volt, amely csak kisszámú rendes katonaságra támaszkodhatott, éppen ezért a háború elején nem is volt még elég erős, hogy ellentálljon. Ami azonban a szervezetben hiányzott, azt pótolta a nagy lelkesedés. Az emberek vagyonukat ajánlották föl a háború céljaira, fegyvergyárakat állítottak, a tisztek pedig a szervezésen buzgólkodtak. Görgey egyelőre ugyan kénytelen volt Pestig visszavonulni Windischgrätz elől, de azután a bányavárosok felé húzódott vissza és, több ellenséges hadtest üldözését kikerülve, elfoglalta őket. Ez a visszavonulás azért nevezetes, mert Görgey tulajdonképpen akkor szervezte a honvéd sereget. Az osztrákok az ország minden határáról koncentrikusan Pest felé törekedtek, tervük azonban nem sikerült. Az országgyűlés Debrecenbe menekült, s így Pest megszállása nem hozta meg a kívánt eredményt. Windischgrätz nem folytathatta az előnyomulást, mert mögötte Komárom őrsége mindig készen állott a támadásra, és számos önkéntes csapat is nyugtalanította. Schlick előnyomulása Kassa felől sem sikerült, Görgey hadai Branyiszkónál megverték (febr. 5), amire Görgey és Klapkának a Tiszánál álló seregei egyesültek. Időközben Damjanich és Perczel megfékezték a rácokat, Bem pedig a székelyekkel bámulatos hőstettekkel szorította ki Erdélyből Puchner hadát és leverte az oláhokat.

A téli hadjárat.

Februárban tehát a magyar sereg a Tisza felső vonalánál egyesült és támadott. Kápolnánál ugyan Schlick oldaltámadása következtében az osztrákok győztek (febr. 26), de az üldözés nem sikerült, s amikor a magyar tábornokok a lengyel Dembinszki ellen fordultak, s a fővezérletet megint Görgey vette át, a sors megfordult. Windischgrätz

A tavaszi hadjárat.

kénytelen volt hadait kápolnai diadala után visszavonni, mert Damjanich délről támadott és Szolnoknál diadalt aratott (márc. 5). Az egyesült magyar hadak ápr. 3-án Hatvannál meg is verték Schlicket, másnap pedig Tápióbicskénél Jellásichot, sőt ápr. 6-án Isaszegnél az osztrák főhaderő is vereséget szenvedett. Windischgrätznek akkor a főváros védelméről kellett gondoskodnia, a magyar had meg Görgey alatt Komárom fölmentésére sietett. Ennek a seregnek a diadalai Vác-nál (ápril 10), Nagysarlónál (ápr. 19) és Komárom fölmentése (ápr. 26), az osztrák sereget visszavonulásra kényszerítette. Az osztrákok új fővezére, Welden kénytelen volt a fővárost is földadni s Buda védelmét Hentzi tábornokra és a helyőrségre bízta. A magyar sereget azonban Buda három hétig huzódó ostroma megakadályozta az osztrákok további üldözésében.

A márciusi
alkotmány.

A tavaszi hadjárat nagy örömet keltett az országban. Hatása alatt azonban a debreceni országgyűlés veszedelmes határozatot hozott. A kápolnai csata után, ugyanis az osztrák kormány azt hitte, hogy megalázza Magyarországot, és március 4-én új alkotmányt adott a birodalomnak, amely Magyarország önállóságát megsemmisítette, területét szétdarabolta és Ausztriába olvasztotta be. Az országgyűlés erre ápr. 14-én kimondta az ország függetlenségét és trónvesztettnek nyilvánította a dinasztíát. Ez után a határozat után a békés kiegyenlítés útja el volt vágva, ami annál veszedelmesebb volt, mert akkor Radetzky már legyőzte az olaszokat.

A függetlenségi
nyilatkozat.

Az 1849-iki
italiai hadjárat.

Itáliában t. i. az 1848-iki hadjárat fegyverszünettel végződött, amelyet azonban a magyar szabadságharc hatása alatt Károly Albert 1849 márciusában fölbontott. Csakhogy ez a hadjárat néhány nap alatt befejeződött. Radetzky színleg Pávia felé vonta vissza seregét, ahonnan azonban március 20-án támadó mozdulatot tett, 21-én Mortaránál visszaverte az ott álló hadosztályokat és 23-án Novaránál döntő küzdelemben megverte a fősereget is. Károly Albert még ugyanazon éjjelen lemondott fia II. Viktor Emánuel javára. Lombardia és Velence tehát megmaradt osztrák uralom alatt, és a régi rend az osztrák fegyverek segítségével Toscanában és Rómában is, ahol a nép 1849-ben köztársaságot szervezett, helyreállt. Siciliával Ferdinánd király idegen segítség nélkül küzdött meg.

A nyári
hadjárat.

A magyar ügyre különben az orosz beavatkozás volt döntő. II. Miklós cár északról Paskievics, délről Lüders tábornok vezetésével 120 ezer embert küldött Magyarországra. Amíg a honvédség csak az osztrák hadakkal állt szemben, az erők közt nem volt nagy különbség, a bevonuló oroszok azonban az egyensúlyt teljesen fölbillentették. A honvédek ugyan még arattak kisebb diadalokat, de Haynau osztrák hada és az oroszok előtt minden irányban vissza kellett vonulniok.

A terv az volt, hogy a Maros torkolatvidékén egyesítik a magyar seregeket, hogy az egyes osztrák és orosz hadakkal egyesült erővel küzdjenek meg. Ezt a tervet azonban nem lehetett végrehajtani. Görgey ugyan igen ügyesen vonult el Paskievics elől, de ezzel sok időt vesztett, időközben pedig az oroszok Segesvárnál megverték Bemet (jul. 31), majd Temesvárnál Bem és Dembinszki egyesült seregét. Ez után a vereség után minden remény szétfoszlott, és Görgey, akire Kossuth a diktatúrát ruházta, hogy seregét a megsemmisüléstől megmentse, Világosnál letette az oroszok előtt a fegyvert (aug. 13); csak Klapka védte még egy ideig Komáromot.

A bécsi eseményekkel párhuzamosan játszódott le a berlini forradalom is. Ott a nép már március 14-én az országgyűlés (Landtag) összehívását követelte és a katonasággal is összeütközött, de a harc csak 15-én a bécsi forradalom hírére lett hevesebb. Aznap IV. Frigyes Vilmos (1840—1861) teljesítette is a nép kívánságait, de a nyugalom csak néhány nap múlva állt helyre, amikor a király kijelentette, hogy szakít korábbi politikájával és maga áll a német nemzeti mozgalom élére. Amikor azonban Windischgrätz elfoglalta Bécsot, Poroszországban is megindult a reakció, a katonaság megszállta a fővárost, s a király csakhamar a nemzetgyűlést is föloszlatta.

A berlini
forradalom.

Az 1848-iki mozgalmak tehát nem érték el céljukat, a szabad-
elvű alkotmányos kormányzás útját azonban mégis ők törték. A követ-
kező években mindenféle nagy reformok valósultak meg: a jobbágy-
ságot fölszabadították, az egyenlőség a birtok- és a hivatalképességben,
valamint a törvény előtt is megvalósult, és sok a szabadságot korlátozó
intézkedés megszűnt. Amikor pedig a nemzeti mozgalmak diadalról-
diadalra haladtak, maguk az uralkodók mozdították elő az alkotmányos
és a szabad fejlődést.

Eredmények.

A második francia császárság. Az ötvenes években különben
még az abszolutizmus volt az uralkodó kormányforma, amely Francia-
országban is diadalmaskodott. Bonaparte Napoleon Lajos elnökké
választásával a bonapartista hagyományok újultak föl, ezekkel pedig
a császárság kormányformája forrott össze. Lajos Napoleont ugyan az
új köztársasági alkotmány értelmében csak négy évre választották
meg és újra megválasztani egyáltalában nem lehetett, de ő elnökségét
csak eszközül használta, hogy a császárságot visszaállítsa, és ehhez
meg is találta a közönségnél a kellő támogatást.

Napoleon
elnöksége.

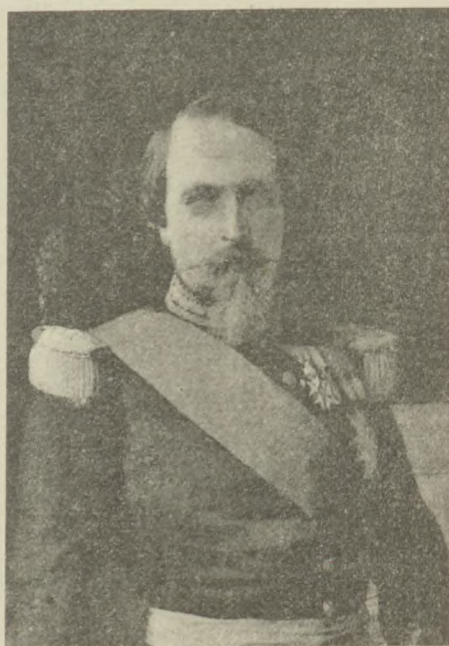
Már 1849-ben a választásoknál a köztársasági képviselők száma
annyira megfogyott, hogy a kamarának alig harmadrészét alkották,
és ők is két csoportra oszlottak. Napoleon a célját a royalistákkal
és az egyház híveivel akarta megvalósítani. Az egyház kedvéért
megengedte, hogy magániskolákat állíthassanak, úgyhogy az oktatás-

ügy nagyrészt egyháziak kezébe jutott. A köztársaságiakat pedig azzal bénította meg, hogy a szavazatjogot ahhoz kötötte, hogy az illető legalább három évig ugyanabban a helységben lakják, mert a köztársaságiak nagyjából munkások voltak, akik sűrűn változtatták lakóhelyüket. A politikai eliteltől egészen megvonta a szavazatjogot. A klubokat bezáratta, a gyűléseket eltiltotta, az újságok megjelenését pedig magas kaucióval (1849-től 24.000, 1850-től 50.000 fr.) akadályozta.

Az államesély.

Így előkészítve a talajt, 1851-ben módosítani akarta az alkotmányt, hogy újra megválaszthatassák. A törvényhozás vonakodott kérését

III. Napoleon. Flandrin festményéről.

A császárság és az 1852-iki alkotmány.

teljesíteni, amire december 2-án elfogatta az ellenzék képviselőit és népszavazás elé vitte az ügyet: hogy tíz évre ruházzák rá a hatalmat. Eljárása új forradalmi mozgalmat keltett: a képviselők tiltakoztak, a külvárosokban barrikádokat építettek, s a délvidék is lázongott, de Napoleon a helyzet ura maradt. Kihirdette az osztrómállapotot; 27 ezer embert elfogatott, akiket száműztek, deportáltak (10.000) vagy internáltak. Ezek természetesen elvesztették szavazatjogukat, s a népszavazás Napoleonra kedvezően végződött (7.740 ezer szavazat 646 ezer ellen), mert a megrémült választók nem mertek ellene állást foglalni.

Napoleon azonban a népszavazáshoz nemcsak azt a kér-

dést intézte, hogy a hatalmat 10 évre megkapja, hanem hogy az alkotmányt is megváltoztathassa. Az új alkotmányhoz azután alapul nagybátyja intézkedéseit vette. A minisztérium nem volt parlamentáris, a kezdeményezés az elnök joga volt. A törvényhozás csak azokat a törvényeket szavazhatta meg, amelyeket a miniszterek s a kormánytól kinevezett államtanács előterjesztett. A szenátus is csak akkor élhetett azzal a jogával, hogy törvényeket elvethet, ha erre az elnök fölszólította. Ez a testület különben 1852 dec. 2-án Napoleont megkínálta a császári címmel. A monarchia tehát ismét győzött, az 1848-iki mozgalom azonban Franciaországban sem érte el a célját: a parlamentáris kormányzás nevében indult meg, de az 1852-iki alkotmány sza-

kítt a parlamentarizmussal s a kormányt korlátlanul az uralkodó kezébe adta. Lajos Fülöp uralmának nevezetes szabadságai is megszűntek. A választásokon a kormány hivatalos jelölteket állított, akiknek érdekében a közigazgatás minden eszközt megmozgatott. A választási bizottságok alakítását, a gyűléseket eltiltották, még a választások alkalmából szokásos nyomtatványok kiadót is sajtóvétségért megbüntették. A sajtó pedig egészen elvesztette szabadságát: a lapok főszerkesztőit a kormány nevezte ki; a nem tetsző cikkekért első esetben a szerkesztőt megintették, másodszorra egy időre a lapot fölfüggesztették, harmadszorra betiltották.

Ezt az abszolutizmuszt III. Napoleon úgy akarta elburkolni, hogy a műveltség és a munkásosztály érdekeit fölkarolta. Fényes udvart tartott, humánus intézeteket alapított, különösen a munkások érdekében. Hogy munkát adjon nekik, Párist újra építtette. I. Napoleont utánozta abban is, hogy legnagyobb sikereit a hadi dicsőségtől várta. Nagy gondot fordított a hadsereg tökéletesebb fölszerelésére és mindenben katonafejedelemnek mutatta magát. Európában olyan uralkodó szerepre vágyott, mint Napoleon, majd utána Metternich. Ámbár Napoleon kiváló képességei nem voltak meg benne, mégis nagy tekintélyt szerzett.

III. Napoleon
belső
kormányzása.

Ebben nagy része volt első háborújának. I. Miklós cár Törökország fölcsúszására törekedett; azt hirdette, hogy Törökország beteg ember s a Lengyelországban bevált politikával (157. l.) az ország belső ügyeibe is be akart avatkozni. Azzal a követeléssel állt elő, hogy a szultán ismerje el az összes keresztény alattvalók protektorának. Miklós cár és Napoleon közt azonban nagy volt a feszültség, s így III. Napoleon Franciaország régi ellenségével, Angliával szövetséget kötött, hogy az orosz terveket megghiúsítsák. Törökország az ő biztatásukra elutasította a cár kívánságát, amire az orosz seregek 1853-ban bevonultak Moldvába és Oláhországba. Csakhogy Goresakov előnyomulása az osztrák érdekeket is veszélyeztette, amire Ausztria a magyar határon jelentékenyebb csapatokat mozgósított. A hadjáratnak ez a része épen azért nagyobb ütközetek nélkül folyt le. Ausztria és Oroszország hosszú diplomáciai alkudozást folytattak, amely Angol- és Franciaország beavatkozása után az oroszokat arra indította, hogy seregeiket a megszállott országokból kivonják. Oda akkor az osztrákok vonultak be. Anglia és Franciaország azonban meg akarta törni az oroszok hatalmát és kivonulásuk után a Krim félszigeten támadták meg őket, ahol az oroszok leghatalmasabb déli erődítménye: Szebasztopol állott, ahol legjobb kikötőjük és arzenáljuk volt. Mencsikov megkísérelte, hogy támadásukat megakadályozza, de sikertelenül. A szövetséges török, angol, francia hadak északról támadták a várat. Helyzetük nem volt könnyű, mert Mencsikovnak a félsziget keleti részében álló hadai ellen

A krími háború.

is kellett küzdeniök, Tottleben pedig kitünően védte a várat. A háború igen véres volt; amikor az osztrák-orosz feszültség enyhült, az oroszok az osztrák határról új erősítéseket hoztak; s az ostrom csak akkor sikerült, amikor Pelissier került a szövetséges sereg élére (1855 máj. 16), aki délről is megtámadta a várat. Szeptember 8-án négy napi véres küzdelem után elfoglalták a Malakov erődöt, amire az oroszok kivonultak Szebasztopolból. Ausztria közvetítésével azután megkötötték a békét. Minthogy a háború a Balkán-kérdéssel függött össze, a hatalmak Párisban kongresszust tartottak. Ennek határozatai értelmében biztosították a török birodalom területi épségét; Oroszország visszaadta a Duna deltáját és a Prút bal partszegélyét, úgyhogy a Dunán a hajózás is szabaddá lett. A Fekete-tengert semlegesnek nyilvánították és kimondták, hogy egy hatalom sem tarthat rajta hajórajt.

A párisi kongresszus.

A lombardiai háború és az olasz egység. Kevesebb siker koronázta Napoleon politikáját a lombardiai háborúban; a háború ugyan sikerült, de a nyomában járó békekötés s a vele kapcsolatos bonyodalmak megingatták a hatalmas császár tekintélyét.

Risorgimento.

Az olasz nemzeti mozgalom ugyanis a harmincas és a negyvenes években nagyon megerősödött. Ezt a korszakot nevezzük Itália újjáébredésének (risorgimento), amelyben különösen egy titkos társaság, amelyet a köztársasági érzelmű Mazzini Itálián kívül szervezett, ért el nagy sikereket. Az olaszok az eszközökben nem voltak válogatósak, összeesküvéseikkel és merényleteikkel azonban keveset használtak az ügynek. Az «Italia unita» eszméje az irodalomnak köszönhetett legtöbbet; az utat illetőleg különböző vélemények merültek föl: Mazzini köztársaságot akart, Gioberti a pápa fönnhatósága alatt szerette volna egyesíteni az országot, a célra nézve azonban mindenki megegyezett. Az 1847—1849-iki mozgalmak is ebből a szellemből fakadtak. Akkor került a vezetés a sardiniai király kezeibe. Azzal, hogy az egyesítésért fegyvert fogott (251. l.) olyan népszerűséget szerzett magának, hogy az új velencei köztársaság Manin javaslatára csatlakozott a sardiniai királysághoz.

Cavour.

1849-ben ugyan az olasz mozgalmakat leverték és az abszolút kormányzást visszaállították, de Sardinia hű maradt politikájához. II. Viktor Emánuel (1849—1878) igazi katonakirály volt, aki már az 1848/49. háborúban is kitűnt és egész tevékenységét a hadseregnek szentelte. Mellette a politikát 1850 óta Cavour, az olasz egység lelkes híve, irányította, aki körülbelül azon az úton haladt, mint egykor Stein Poroszországban (223. l.), és Sardiniának Itáliában olyan szerepet szánt, mint Stein Poroszországnak a főlsszabadító háborúban. Szabadelvű reformjával Sardiniára fordította honfitársai figyelmét és megnyerte neki rokonszenvűket, még a köztársaságiakat is. Így alakultak Itáliaszerte titkos társulatok a sardiniai politika támogatására.

Cavour Sardiniát egymagában nem tartotta elég erősnek tervei megvalósítására. Hogy III. Napoleon segítségét megnyerje, már a krími háborúban 15.000 emberrel segítette. Ez Sardinia tekintélyét emelte, Napoleont pedig lekötölte. Egy fanatikus olasz (Orsini, 1858) rettenetes bombamerénylettel hívta föl Napoleon figyelmét, hogy az olaszok mit várnak tőle. Akkor azonban már a diplomáciai tárgyalások is megindultak Cavour és Napoleon közt. Cavour titkon Plombièresben megkötötte Franciaországgal az egységet, amelynek értelmében Napoleon azt ígérte, hogy elfoglalja Észak-Itáliát; Cavour pedig hajlandó volt ezért a francia lakosságú Savoyát, esetleg Nizzát is átengedni Franciaországnak.

Szövetkezés
III. Napoleonnal.

A szövetségesek föllépése 1859 elejétől mind fenyegetőbb lett. Az osztrák kormány ennek következtében április 23-án ultimatumot adott át Cavournak, amelyre 26-áig választ kért. Minthogy a hatalmak általános európai bonyodalomtól féltek, közbeléptek, de sikertelenül. A tárgyalásokkal eltelt napok pedig a szövetségeseknek váltak előnyükre, mert a franciák még készületlen csapataikat a szárazon és tengeren hamar Itáliába szállították. Az osztrák hadvezetőség az itáliai csapatok fővezérét, Gyulait úgy utasította, hogy még a szövetségesek egyesülése előtt verje meg a sardiniákat. Bécsben megkísérelték azt is, hogy a német szövetséget is megnyerjék ügyük támogatására és ezzel a harcteret a Rajnához tegyék át, de ez a terv Poroszország vonakodásán hajótörést szenvedett. Ápr. 29-én tehát az osztrák hadak átlépték a Ticinot, hogy az Alessandriánál összpontosított sardiniai haderő ellen vonuljanak, ugyanakkor azonban már a franciák is Torinoba érkeztek, és Viktor Emánuel számos olasz önkéntes is segítette. Gyulai Alessandriánál támadni akart, de amikor hírért vette, hogy a franciák Genovában kikötöttek, ezt már nem merte megtenni, hanem a Dora Baltea völgye felé nyomult előre. Így elmulasztotta az alkalmat, hogy a sardiniákat a franciák csatlakozása előtt támadja meg. Amikor pedig a franciák Alessandriához vonultak, attól kellett tartani, hogy megtámadják Piacenzát. Gyulai tehát elrendelte a visszavonulást. Időközben vasúton új erősítéseket kapott és a Vercellinél csoportosuló olaszokkal szemben a Pó és a Sesia vonalánál

A lombardiai
háború.

Cavour. Desmaison képéről.

- állította föl csapatait. Egy hadosztálya Montebellónál megtámadta az ellenséget és meggyőződött nagy erejéről (máj. 20), de Gyulai nem bizott benne, hogy az olasz-francia főhaderővel áll szemben. Napoleon tehát nyugodtan tolta előre seregeit Vercelli-Novara irányában, hogy az osztrák jobb szárny megkerülésével Milanónak vonulhasson. Gyulai csak július 2-án ismerte föl a helyzet komolyságát, visszavonult a Mincion át, de 4-én Magentánál vereséget szenvedett. A francia bal szárny Mac Mahon alatt Novara felől olyan erővel verte vissza Clam atábornagyot, hogy Gyulai másnap már nem számíthatott az ő támogatására, és ennek következtében elrendelte a visszavonulást. Ez után a vereség után Ferenc József császár maga vette át a fővezérletet, két osztrák hadtestet szervezett, amelyek a Mincio mögött álltak föl. A franciák Milano elfoglalása (jun. 8) után a Garda-tótól délre foglaltak állást. Itt támadták meg őket az osztrákok jun. 23-án. A csata napján (jun. 24) azonban a franciák gyorsabbak voltak és San-Martino, Solferino és Medole irányában három oszlopban támadtak. Támadásuk az osztrák bal szárnyat érte, a jobb tehát a saját támadásával akart a bal szárnyon segíteni, összefüggéstelen támadásaiban azonban kimerült és délután kénytelen volt visszavonulni. Visszavonulását Benedek bravuros vitézsége könnyítette meg, aki S.-Martinonál erős zivatarban még egyszer visszaverte az olaszok rohamát.
- A zürichi béke. A háborúban akkor hirtelen fordulat állott be, Poroszország a Rajnánál fenyegető állást foglalt el, aminek következtében Napoleon kénytelen volt a háborút abbahagyni. Villafrancánál fegyverszünetet kötött, amelynek alapján létrejött a zürichi béke. Ausztria átengedte Napoleonnak Lombardiát (a Mincioig), Napoleon pedig átadta ezt a területet Sardiniának. A császár ezzel megmentette Franciaországot a porosz háború veszedelmétől. Sardiniával és Ausztriával szemben azonban viszás helyzetbe került. Ausztriának t. i. azt ígérte, hogy a közép-italiai fejedelmeket restaurálja és országaikat a pápa vezetésével szövetségben egyesíti. Csakhogy ezt az ígétét Napoleon nem tarthatta meg. Toscana, Parma, Modena fejedelmei már Magenta után elhagyták országaikat, és Cavour a zürichi béke után sietett, hogy Itália középső részeit még idejében egyesíthesse. Párthívei a kérdést népszavazásra bízták, amely mindenütt majdnem egyhangulag a Sardiniához csatlakozás mellett foglalt állást. Még az egyházi állam egyik tartománya, a Romagna is kimondta a csatlakozást. Cavour ezek közt a körülmények között is meg tudta őrizni Napoleon jóindulatát, akit azzal fegyverezett le, hogy Savoyában és Nizzában ugyancsak népszavazással kimondotta, hogy Franciaországhoz csatlakoznak (1860).
- A kettős Szicília elfoglalása. Még ugyanabban az esztendőben megtörtént a kettős szicíliai királyság csatlakozása is. Garibaldi, aki korábban a délamerikaiak

szabadságáért küzdött, majd önkéntes csapatával szolgálta az egységes Itália eszméjét, Cavour titkos támogatásával 1000 önkéntessel kikötött Siciliában. A lakosság mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta, a nápolyi seregek pedig ellentállás nélkül vonultak vissza előle. II. Ferenc király (1859—1860) a vörösinges önkéntesek elől Gaetába menekült, a nápolyiak Garibaldit diktátoruknak kiáltották ki, ugyanakkor pedig Viktor Emanuel seregei az egyházi állam területét: Umbriát és a markákat is megszállották.

1860-ban tehát Itália Velence és Róma területének kivételével egyesült. Az olaszok ugyan már akkor is Rómát tekintették fővárosuknak, de egyelőre le kellett mondaniok arról, hogy megszállják, mert III. Napoleon a francia katolikusok unszolására védelmébe vette a pápát. Rómába francia csapatokat vittek, az olasz királynak tehát saját hívei ellen kellett fordulnia, amikor Garibaldi 1862-ben önkénteseivel megrohanta az örök várost. A teljes egyesítés ideje különben nem soká késett: Velence az 1866-iki osztrák-porosz háború idején, Róma az 1870-iki porosz-francia háború alkalmából került az olasz királysághoz. A pápának csak a Vatikán területe maradt meg.

Az olasz közvélemény egy része még ezek után sem tekintette befejezettnek az egységet. Dél-Tirolt, Istriát, Nizzát, Corsicát, Maltát is olaszok lakják; ezeket a részeket nevezik Itália irredentának (vissza nem szerzett Itália), s az irredentista mozgalom ezeket is vissza akarja csatolni. A háború és az új berendezések azonban sok pénzt emésztettek, s az új állam az egység megteremtése után belső, különösen pénzügyi bajjaival volt elfoglalva.

Napoleon tekintélyére az 1859-iki háború azért volt káros, mert az olaszoknak tett ígéretét be nem válthatta, majd Ausztriával szemben sem tudta szavát megállni, mert az olasz mozgalom már sokkal erősebb volt, semhogy parancsszava diadalútjában megállíthatta volna. A római kérdésben pedig vagy saját alattvalóival, vagy szövetségeseivel került ellentétbe. Napoleon maga is érezte a dilemmát, amelybe jutott, és később különösen arra törekedett, hogy Ausztriát megbékítse.

1861-ben ugyanis Amerikában elkeseredett polgárháború tört ki. Az Egyesült-Államok északi és déli államait a rabszolgatartás kérdése egymás ellen fordította. Az 1815-iki bécsi kongresszus ugyan eltörölte a rabszolgakereskedést, de a gyarmatokban mégis sok volt még a rabszolga; Anglia csak 1834-ben, Franciaország 1848-ban törölte el gyarmatain a rabszolgaságot. Ezt a példát akarták követni Amerikában a demokratikus északi államok is, akik elnökké a rabszolgaság heves ellenzőjét, Lincolnt választották. A déli államok azonban, amelyeknek telepesei rabszolgaerővel dolgoztak, erre elszakadtak a szövetségtől és csak öt évi kemény küzdelem után sikerült őket kényszerí-

A római kérdés.

Itália irredenta.

Napoleon
kudarca.

Az észak-
amerikai
polgárháború.

A mexikói
császárság.

teni, hogy a szövetségbe visszatérjenek, a rabszolgaságot pedig eltöröljék (1861—1865). Ebből az alkalmából Napoleon Mexikóval került ellentétbe. Mexiko ugyanis francia bankároktól államköcsönt vett föl, de kötelezettségeit nem teljesítette. Napoleon tehát háborút indított ellene és császársággá alakította az országot, amelynek koronájával Ferenc József öccsét, Miksa főherceget kínálta meg. Napoleon azonban itt is csak új zavarokat aratott. A köztársasági párt ugyanis elkeseredetten küzdött, a francia hadakat meg egyéb bonyodalmak miatt visszahívták, amire Miksa császár fogságba került. A szerencsétlen uralkodót a köztársaságiak 1867-ben Queretaro-ban fölbelték.

A frankfurti
parlament.

Ausztria és Poroszország versengése. Németországban is újra fölmerült 1848-ban a nemzeti egység eszméje; a badeni forradalom (249. l.) vetette föl. Frankfurtba akkor össze is hívtak egy előkészítő parlamentet, majd ennek nyomában a német nemzeti parlament is összeült. Ez a testület azonban tehetetlennek bizonyult. Tagjai ugyan kiváló jogászok, tudósok, írók voltak, akik azonban nem ismerték az alkotmányos életet és elméleti szempontból kicsinyes részletességgel folytatták a vitát. Ehhez járult, hogy a délvidék általános szavazással köztársasági képviselőket küldött, akik minden monarchikus irányú törekvésnek ellenszegültek. Hosszú vita után mégis fölállították a középonti kormányt, amelynek élére császári kormányzóul a népszerű János főherceget választották meg. A középponti kormány minisztereit, akik a parlamentnek felelősek voltak, a császári kormányzó nevezte ki. Ennek a kormánynak azonban szintén nem volt hatalma, mert az egyes államok nem engedelmeskedtek rendelkezéseinek; a forradalmi mozgalom leverése után pedig tevékenysége teljesen megbénult.

A nagy- és a
kisnémet párt
versengése.

Ez a sikertelen kísérlet érlelte meg azt a gondolatot, hogy az egység csak valamelyik állam hegemoniájával valósúlhat meg. Ezzel pedig Ausztria és Poroszország régi ellenségeskedése ujult föl. A hegemoniát mindegyik magának követelte. Ausztria politikája akkor is a hagyományos föderalisztikus úton haladt, amivel meg is nyerte a fejlődelmeket, de már nem tudta megnyerni a népet. A Zollvereinnel, a gazdasági egyesítéssel (241. l.) Poroszország népszerűsége növekedett. Poroszország azonkívül a nemzeti eszmét is javára fordította. A legnehezebb kérdés t. i. az volt, hogy Ausztria hogyan vegyen részt a szövetségben? A Habsburgok összes országainak belépése Németország területét nagyon megnövelte, a hatalmat pedig Ausztriának biztosította volna, de a vezető állam lakosságának nagy többsége nem lett volna német. A poroszok tehát azzal agitáltak a nagynémet párt ellen, hogy a szövetség területe legyen inkább kisebb, de nem német országok ne legyenek a szövetség tagjai. Ebben az esetben ugyanis Ausztria csak német tartományaival lépett volna a szövetségbe, s a vezetés Porosz-

ország kezeibe került volna, amelynek lakossága Posen tartomány kivételével egészen német volt. Növelte még IV. Frigyes Vilmos porosz király (1840–1861) népszerűségét az is, hogy Schleswig-Holsteinért épen akkor háborút viselt Dánia ellen (1848). A nagynémet pártot tehát leszavazták, s a többség 1849 márc. 28-án följánlotta Frigyes Vilmosnak a császári koronát. Frigyes Vilmos azonban a koronát csak a fejedelmektől akarta elfogadni, amin azután az egész ügy meg-
hiúsult, mert Ausztria és a délnémet fejedelmek nem járultak hozzá a parlament javaslatához.

Ez a váratlan fordulat a közönséget elkésérítette; a parlament az új alkotmányt mégis életbe akarta léptetni, amire a fejedelmek visszahívták követeket. Drezdában a szász király ellen, Badenben a köztársaság érdekében forradalmak törtek ki, a parlament köztársasági érzelmű tagjai pedig tovább tanácskoztak. Poroszország is csakhamar megbánta, hogy elszalasztotta a jó alkalmat, és mindenféle erőfeszítéssel akarta a helyzetet újra a maga javára fordítani. A kisebb fejedelmek hozzá is járultak az új unio-tervekhez, de Ausztria és a délnémet királyságok ismét meg-
hiúsították, visszaállították a Bundestagot (240. l.); Ausztria pedig megalázó körülmények közt kényszerítette Poroszországot, hogy terveit ejtse el (1850).

Az eszme azonban már nem aludt el. A nemzeti törekvések I. Vilmos király. különösen a külső bonyodalmak idején vertek nagyobb hullámokat; megvalósításuk egy erőskező államférfiu következetes politikájának sikerült. 1861-ben IV. Frigyes Vilmos öccse, I. Vilmos került a porosz trónra. Akkor már 1850 óta Poroszországot, hogy elvesztett népszerűségét visszaszerezzék, alkotmányos úton kormányozták; I. Vilmos királynak azonban az alkotmányossággal nem volt szerencséje. Roon hadügyminiszterrel minden erejét a sereg újjászervezésére fordította. A porosz sereg ugyanis számra nagy volt, mert Scharnhorst óta fönmaradt az általános katonakötelezettség, de a nagyszámú katonát kiképezni nem tudták, s az ebből származó bajok elhárítására

Poroszország
kudarca.

Bismarck. 1855.

az intézményeket folytonosan változtatták. Roon ezen a bajon akart segíteni, de az országgyűlés állást foglalt ellene és megtagadta az erre a célra kért adót. I. Vilmos királyt ez a küzdelem annyira elkésé-
 tette, hogy már le is akart mondani, amikor egyik kipróbált diploma-
 tája, Bismarck vállalkozott rá, hogy a parlament ellenére fog kor-
 mányozni.

Bismarck.

Bismarck erélyes, sőt erőszakos ember volt. Vilmos király is csak a kényszerítő helyzetben fordult hozzá, mert nem szerette erőszakos természetét. A hegemoniát illetően az új miniszterelnök úgy gondolkodott, hogy Ausztriával a háborút elkerülni nem lehet, és el volt határozva, hogy tűzzel és vassal teremti meg az egységet. Négy év alatt befejezte a hadsereg újjászervezését, a schleswig-holsteini kérdés pedig csakhamar alkalmat szolgáltatott arra is, hogy Ausztria ellen nyíltan föllépjen.

A schleswig-holsteini kérdés.

Schleswig és Holstein hercege a dán király volt, a két hercegség tehát dán kormányzás alatt állott; Holstein azonban a német szövetségnek is tagja volt. A dánok viszont legalább Schleswiget Dániába akarták bekebelezni. Ezzel a törekvésükkel már 1848-ban magukra vonták a hercegségek német lakosságának és a német szövetségnek a haragját. Poroszország akkor a schleswigieknek segítségére sietett, de Anglia és Oroszország beavatkozása miatt fegyverszünetet kellett kötnie. Amikor azonban 1863-ban VII. Frigyes király (1848—1863) meghalt, a viszály újra kitört.

Az 1864-iki dán háború.

IX. Keresztély (1863—1903) mindjárt trónrajutása után engedett a dánok sürgetésének és bekebelezte Schleswiget. A németek ellenben a hercegségekben nem ismerték el a nőág örökösödését és a dán királyi család egyik mellékágának, az augustenburgi hercegnek a jelöltségét támogatták. Bismarck kapva kapott az alkalmon; nem tudta, hogy mit lehet megvalósítani, de legalább is azt akarta elérni, hogy a hercegségek Dániától elváljanak. Tárgyalt tehát az augustenburgi hercegekkel, ámbár már akkor gondolt rá, hogy esetleg Poroszországhoz csatolja a két hercegség területét. A közvélemény kívánságára Ausztria és Poroszország együtt indították meg a háborút. A dánok elmaradott hadszervezete ellen könnyen érték el sikereiket. A dánok a Danewerck sáncainál akarták útjukat állani, de Gablenz altábornagy osztrákjaival szemben nem állták meg a helyüket (febr. 3). Wrangel fővezér akkor a porosz hadtesttel, a Schlei torkolatán átkelve, akarta hadállásukat megkerülni, amire a dánok a düppeli sáncokba vonultak (febr. 7). Gablenz Jütlandig nyomult előre, majd a félszigetet is elfoglalta, a poroszok pedig a düppeli sáncokat ostromolták meg (ápr. 18). A béke azonban csak Tegetthoff hajóinak helgolandi diadala (máj. 9) és a szövetségesek Alsen szigete ellen indított támadása (jun. 29) után

jött létre. Dánia lemondott a hercegségekről, amelyeket Bismarck már csak bizonyos kikötésekkel lett volna hajlandó az augustenburgi hercegnek átadni. Azt kívánta, hogy a hercegségek katonai és közlekedési ügyeiket Poroszország hatalma alá rendeljék.

Az 1866-iki osztrák-porosz háború. Így történt, hogy Ausztria és Poroszország egyelőre közösen kormányozták Schleswig-Holsteint, ami azonban Ausztriára nagyon terhes volt. Több egyezkedési terv merült fel, de Bismarck háborút akart és ezeket a terveket sorra meghiusította, pedig a háború gondolatának királyát sem tudta megnyerni. Ausztria végre a vitát a Bundestag elé vitte, amely Poroszországnak megígizte a háborút. Bismarck azonban akkor már szövetkezett az olaszokkal, akik az osztrák had jelentékeny részét Itáliában kötötték le. Az Ausztriát támogató délnémet fejedelmek gyenge hadai a poroszoknak nem okoztak hasonló gondokat.

A háború 1866 június közepén indult meg. A Rajna és a Majna vidékén a poroszok már az első összeütközésekben eldöntötték a hadjárat sorsát. Megszállták Hannovert, majd megakadályozták a hannoveri és a bajor hadak egyesülését, amit különben leginkább ellenfeleik késedelmeskedésének köszönhettek, és megadásra kényszerítették a hannoveriakat (jun. 29).

Hasonló gyorsan fejlődtek ki az események az itáliai harcúterén. Az osztrákok: 70.000 harcos Albrecht főherceg vezérlete alatt, aki mellett John vezérőrnagy volt a vezérkari főnök, a várnégyszögben állottak föl. Az olaszok a poroszokkal kötött egyezség értelmében támadni tartoztak és, eltekintve Garibaldi önkénteseitől, akik Tirol felé fedezték az olaszokat, két hadseregre szakadtak. A gyöngébbik déli, 70.000 harcos Cialdini vezetése alatt Bologna felől a Pón akart átkelni, az erősebb nyugati pedig a király, illetve Lamarmora vezetése alatt 120.000 harccsal a Mincio felől támadt. Támadásukkal szemben Albrecht főherceg azt határozta, hogy arra a seregre veti magát, amely erre előbb ad alkalmat. Cialdini lassabb előnyomulása következtében a fősereggel került szembe. Ezt sikerült megtévesztenie. Amikor Verona felé visszavonult, az olasz főhadereg könnyelműen átlépte a Minciot, Albrecht főherceg azonban hirtelen és csendben visszavezette

A háború
kitörése.

Albrecht főherceg.

A német harcúter.

Az itáliai
hadjárat.

Custoza.

seregeit a Mincio balpartján fekvő dombos vidékre és június 24-én reggel meglepte az olaszokat. Az olasz középhadállást már reggel erős lovasroham rémítette meg. Lamarmora ennek következtében ott várta a támadást, pedig az osztrák haderő egész erejével északról az olasz balszárnyra vetette magát. Leghevesebben Custozzáért és a körülötte fekvő hegyekért folyt a küzdelem. Ezeket az ellenfelek ismételtén elragadták egymástól, de Lamarmora a csata hevében elvesztette lélekjelenlétét: seregének java részét tétlenül hevertette, amikor pedig Custozzánál már nem volt harc képes csapata, maga lovagolt segítségért, és a sereg fővezér nélkül maradt. Estefelé Albrecht főherceg bevonult Custozzába, az olaszok pedig visszavonultak. A veszített csata hírére Cialdini serege is visszatért a Pó mögé, az osztrákok pedig július elején átkeltek a Mincion.

A csehországi
hadjárat.

A döntés azonban nem itt következett be, hanem a csehországi harc téren, ahol Ausztria és Poroszország mérkőztek. A felek körülbelül egyforma erővel 300—300 ezer emberrel készültek a mérkőzésre, tehát olyan tömegekkel, amilyenek 1813 óta nem állottak szemben. Az osztrák sereg élére a népszerű Benedek tábornokot állították, aki azonban fényes sikerei után sem bízott magában és arra hivatkozott, hogy a csehországi harcot nem ismeri. A sereget Olmütz körül vonták össze, mert a támadást leginkább Szilézia felől várták. Porosz részről a király vezette a hadjáratot, aki mellett Moltke működött, mint vezérkari főnök. Tulajdonképen ő intézte a hadjárat sorsát, de akkor még alárendelt helyzetben sokszor meg kellett alkudnia a viszonyokkal. A politikai viszonyok azt kívánták, hogy a poroszok Sziléziát védelmezzék, másrészt azonban Csehország felé kellett fordulniok, hogy az osztrákok esetleg Berlin ellen ne vonulhassanak. Moltkenak tehát bele kellett egyeznie, hogy a haderőt két seregbe osszák, amelyek közül az első Frigyes Károly herceg vezetése alatt Szász- és Csehország ellen vonult, a másik a trónörökös vezérletével Sziléziában állt föl. A mozgósítás porosz részről hamarabb ment, mert a monarchiában az ezredek nem állottak hadkiegészítő kerületeikben. A porosz közvélemény, amely általában helytelenítette a háborút, a sikerben nem bízott és kárhóztatta a sereg megosztását. A császári sereg önbizalmát viszont a belső vonal előnyei gyarapították. A sereg azonban a mozgósítás, de főképp az élelmezés nehézségei miatt csak késedelemmel indult meg Olmützből Königinhof-Josefstadt felé, hogy, a két porosz had közé beékelődve, külön-külön támadja őket.

Az elő-
csatározások.

Előnyomulására a poroszok is elrendelték, hogy a két sereg Jičín irányában keresse az érintkezést. Benedek egész seregét tömör egységben harcra készen vezette előre. Előnyomulásának iránya a trónörökösrel állította először szembe. Benedek azonban azt hitte, hogy a

Albrecht főherceg bevonul Custozzába.

két sereg közül ez a gyengébbik, és azért nem gondolt támadásra, csak föl akarta tartóztatni, amíg maga nyugat felé fordul, és Clam Gallas és a szászok seregeivel egyesülve, Frigyes Károly ellen fordúl. A trónörökös föltartóztatására kiküldött hadtestek azonban a poroszok előnyomulásának mindhárom útján vereséget szenvedtek. Junius 27-én ugyan Gablenz még visszaverte őket Trautenaunál, de ugyanakkor Steinmetz Wysokow és Nachod közt megverte a hatodik hadtestet. A következő napok csatározásai mind szerencsétlenül végződtek. A poroszok hátultöltő gyútús puskája irtózatos pusztítást vitt véghez az osztrák ezredekben. A hátultöltő puska akkor már régebben használatban volt, a katonaságnál azonban meghonosítását veszedelmesnek tartották, mert attól féltek, hogy a katonák időnek előtte ellövöldözik töltényeiket. Csak a poroszok fogadták el. Három tagban fölállított

Benedek.

esapataik első sorában a legmegbízhatóbb legényeket állították, akik az ellenfelet 50—60 lépésnyire engedték magukhoz és azután indították csak meg a gyorstüzelést. Az osztrák gyalogságra ez annál nagyobb csapás volt, mert 1859 után a csatársort megszüntették és sűrű oszlopokban vezették rohamra a legénységet. A gyútús puska irtózatos pusztítása az osztrákok önbizalmát elvette. Poroszországban pedig akkor csillant föl a siker reménye, amikor a dán háborúból ismert Gablenz is

vereséget szenvedett. Benedek akkor még nagyobb erővel fordulhatott volna a trónörökös ellen, de különösen vezérkari főnökének tanácsára az eredeti tervhez ragaszkodott. Amikor azonban nyugatnak fordult már ott is elkésett. Clam Gallas nem tudta megvédeni az Iser vonalát, június 28-án Münchengrätznél vereséget és 29-én Jičinnél visszavonulásában újabb csapást szenvedett.

Königgrätz.

Ezek után Benedek Josefstadt körül vonta össze seregét. A június 29-iki Königinhofnál és Schweinschädelnél vívott szerencsétlen ütközetek után ezt a hadállást is föl kellett adni; Benedek akkor azt a tanácsot adta az uralkodónak, hogy kössön békét, majd az Elba és Bistrie közé, Königgrätz köré vonta vissza seregeit igen jó hadállásba. Ott fejlődött ki a döntő ütközet, amikor július 3-án Frigyes Károly serege, akkor már Vilmos király vezérlete alatt, Sadowa irányából támadott. A lipai és chlumi magaslatok kitűnő tüzésége egész délelőtt megakadályozta a porosz középhadállást az előnyomulásban, a bal szárnyon a szászok még elő is nyomultak. A legelkeseredettebb küzdelem a Chlumtól

északra fekvő Swiep erdőben folyt, ahova az osztrák jobb szárny csapatai lassanként eltolódtak. Benedek hiába adott parancsot, hogy foglalják el kijelölt helyeiket; amire engedelmeskedtek, késő volt: a trónörökös serege megérkezett és a chlumi magaslatig hatolt. Ilyen körülmények közt Benedek már nem rendelhette el a poroszok közép-hadállására tervezett támadást; vissza kellett vonulnia. A visszavonulást a lovasság kitűnően fedezte, a poroszok nem is üldözhatték a visszavonulókat, akik közül a beállott nagy zavarban sokan pusztultak el a Königrätz körül elterülő mocsarakban.

A lissai títközvet. Püttner festménye.

Königrätz után a sereget a Duna vonalához vonták vissza Bécs A visszavonulás. védelmére. A fővezérletet Albrecht főherceg vette át, aki diadalmas seregével szintén a Dunához sietett. Ezt Béctől Komáromig megerősítették. Ugyanakkor azonban megindultak a tárgyalások, hogy a felek fegyverszünetet kössenek. A poroszok július 22-én Pozsony közelében Lamačnál még egy kísérletet tettek, hogy a fegyverszünet előtt a Duna hídját elérjék, de a délben beálló fegyverszünetig tervüket már nem valósíthatták meg. Az olaszok kísérletei Trient ellen is megheiusultak Kuhn vezérőrnagy éberségén és vitézségén.

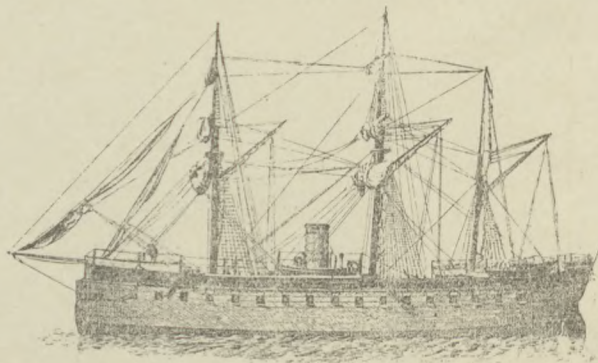
Az osztrák hajóhad azonban még a fegyverszünet előtt szép A lissai csata. diadalt aratott. Ezt előbb Velence védelmére tartották, Velence földadása után azonban Tegetthoff támadásra készült, és amikor hírül

vette, hogy az olasz hajóhad Lissa szigetét megtámadta, maga is oda sietett. Az olasz hajóhad erősebb volt, az osztrákoknak még kevesebb páncélosuk volt, de viszont régi fahajóikat jobban használták föl. Ezek az egész idő alatt vitézül küzdöttek, míg az olasz fahajók mindjárt a csata elején elvonultak a hadvonalból. Ennek következtében az osztrákok nagyobb erővel rontottak az olasz páncélosokra és hadvonalukat három részre tépték. Tegetthoff, abban a meggyőződésben, hogy a régi zúzótaktika (49. l.) a páncélos gőzösöknél is alkalmazható, erre a támadásra tanította be embereit s a Rè d'Italiát, amelyen a csata elején Persano tengernagy parancsnokolt, el is sülyesztette. Időközben egy más olasz hajót fölgyújtottak, úgyhogy levegőbe repült. Ez a két baleset eldöntötte a csata sorsát: Lissa fölszabadult, s az olaszok visszatértek Anconába.

A prágai béke.

Königrätz után ugyanis az osztrák kormány mindjárt alkudozásokat kezdett III. Napoleonnal, hogy őt a maga pártjára vonja, és

«La Gloire». Az első páncélos hajó. 1860.

átadta neki Velencét, hogy ezzel az olaszok ellenségeskedésétől is szabaduljon. Az olaszok azonban Trientet is el akarták foglalni és folytatták a háborút, Napoleont pedig Bismarck ügyes hitegetéssel tartotta. Akkor már a poroszok is óhajtották a békét, amelyet Prágában augusz-

tus 23-án végre megkötöttek. Ausztria kilépett a német szövetségből és lemondott Velencéről, Poroszország megkapta Hannover, Schleswig-Holsteint, Hessent, Nassaut és Frankfurtot; legbecsesebb vívmánya azonban az volt, hogy megszerezte a német hegemoniát. Egyelőre ugyan csak az északi német fejedelmek egyesültek a poroszok vezetésé alatt, de ugyanakkor már a délnémet fejedelmek is szövetkeztek Vilmos királlyal és megígérték, ha Németországot támadás érné, az ő főnhatósága alá rendelik seregeiket.

A kiegyezés.

A háború hatása alatt a monarchia belső ügyei lényegesen megváltoztak. 1849 után a márciusi alkotmány volt érvényben. Magyarország Haynau, majd Bach kormánya alatt szomorú napokat élt át, amelyek sok elkeseredésre adtak okot. A gyűlölet azonban, amely a kormány ellen megnyilvánult, nem terjedt ki az uralkodóra, akit látogatásai alkalmával kitörő lelkesedéssel fogadtak. Az emigránsok ugyan külső segítséggel akarták az ország önállóságát visszaállítani, de a

nemzet Deák higgadt politikáját fogadta el, amely jogokat föl nem adott, de a fegyveres beavatkozásnak sem volt híve és várta az alkalmat, hogy alkotmányát visszaszerezhesse. A lombardiai háború után a bécsi kormány 1860-ban az októberi diplomával alkotmányos útra is tért, de ez az oktrojált alkotmány, amely Magyarországot nem egyesítette és önállását sem biztosította, nem elégítette ki a magyar nemzetet. A nemzet és a bécsi kormány álláspontja közt még nagy ellentétek voltak. 1865-ben azonban Deák husvéti cikke, amelyben azt bizonyította, hogy mindig lelkiismeretlen tanácsadók intézték a támadást a magyar alkotmány ellen, és az uralkodó mély lelkiismerete állította vissza a törvényes állapotot, új alapot teremtett a tárgyalásra. A *pragmatica sanctio* (125. l.) alapján Magyarország hajlandó volt a had- és külügyet Ausztriával együttesen intézni. A nemzet a szerencsétlen 1866-iki háború után sem kívánt többet, mint 1865-ben és így a kiegyezés még 1867-ben létrejött, s az alkotmányos élet a monarchia mindkét felében újra megindult.

Az 1866-iki hadjárat az alkotmányosságra általában jó hatással volt. Poroszországban is elsimult az ellentét a nemzet és Vilmos király közt; a gyűlölt Bismarck ünnepelt államférfiú lett, az 1850-iki alkotmányt pedig helyreállították. Olaszország már keletkezése óta alkotmányos életet élt, és az 1866-iki események hatása alatt Franciaországban is heves támadások érték Napoleon abszolutizmusát.

Az alkotmányos élet.

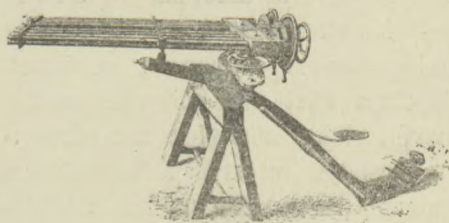
Az 1870/71-iki német-francia háború. Napoleon akkor már nem volt a régi hatalmas császár. Súlyos betegség gyötörte, amely energiáját megbénította. Külső kudarcai meg tekintélyén ütöttek csorbát. 1866-ban is kudarc érte. Azt hitte, hogy a hadjáratban mindkét fél meg fog gyöngülni, azért maga is közbelépett, hogy az olaszok a poroszokkal megkössék a szövetséget, az eredmény azonban az volt, hogy közvetlen szomszédságában katonailag erősen szervezett hatalom támadt. Bismarck a békétárgyalásoknál is megcsalta, kárpótlással hitegette és végre kijelentette, hogy Poroszország egy talpalatnyi német területről sem mondhat le. Benn az országban meg az ellenzék a mexikói háború óta folyton erősödött. Már 1860 után kivívott néhány reformot és a siker hatása alatt még hevesebben ostromolta a császár abszolút hatalmát (Ollivier, Gambetta, Thiers). Az 1868—1870 években a császár végre engedett, és az ellenzék egészen átalakította az alkotmányt. A kormányzás újra parlamentáris lett, a sajtószabadságot és a gyülekezés jogát is törvénybe iktatták. Napoleon azt hitte, hogy ezzel az alkotmánnyal biztosította dinasztiája sorsát, tényleg azonban habozó és kapkodó politikájával sokat ártott neki. Amióta 1860-ban Angliával a szabad kereskedelmi elvek alapján szerződött, a vagyonos polgárosztály is ellene fordult.

Belső bajok Franciaországban.

Napoleon
hadügyi
reformjai.

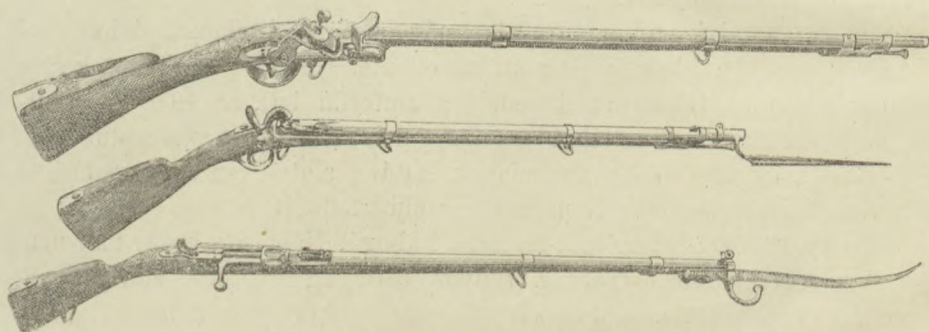
Ilyen körülmények között határozta el Napoleon, hogy Poroszország ellen háborút indít. Az ellenzék úgyis szemére vetette, hogy az olasz és a német egység elősegítésével Franciaországnak rossz szol-

Mitrailleuse. 1870/71.

gálatot tett, a császár tehát vissza akarta szerezni népszerűségét. Katonailag erősnek érezte magát. Egész uralkodásán keresztül sokat tett a hadsereg fejlesztéséért. A krími háborúban páncélos ütegeket próbált ki, amelyeknek sikere arra ösztönözte, hogy már 1860-ban páncélos hajó-

val kísérletezzon (270. l.). A következő háborúk tengeri csatáit már páncélosok vívták. Ha máshol hasznosat tapasztalt, fölhasználta: az 1859-iki hadjárat után osztrák mintára vontcsövíű ágyúkat készíttetett, az 1866-iki

Kovás (1816), gyutacsos (1840) és Chassepot-puska (1866).

után ő is hátultöltő puskával látta el seregét (Chassepot), amely még a porosznál is jobb volt, majd mitrailleuseöket alkalmazott. Ugyancsak hadügyi érdekből kiépítette az ország elhanyagolt vasúti hálózatát.

A spanyol ügy.

A surlódás különben Poroszországgal 1866 óta állandó volt. Bismarck is óhajtotta a háborút, hogy a Rajna vidékét visszaszerezze és művét befejezze. Ő azonban a hadjáratot nem indíthatta meg, mert a délnémet fejedelmek csak akkor voltak kötelesek Poroszországot támogatni, ha a németeket támadták. Végre 1870-ben a spanyol események adtak alkalmat a háborúra.

Spanyolországban a század eleje óta mindig a szélső pártok ragadták ki egymás kezeiből a hatalmat. Elkeseredett gyűlöletük a nyugodt kormányzást lehetetlenné tette. Az örökösödés kérdése pedig még növelte a zavart. VII. Ferdinándnak nem volt fia, csak külön rendelkezéssel tehetette meg örökösének leányát, Izabellát, aki helyett anyja, Krisztina kormányzott. Ellenük Ferdinánd öccse, Don Carlos, az északi

hegységek lakosai és a klerikálisok segítségével hat évig (1833—1839) viselt polgárháborút. Izabella (1833—1868) uralmát végre 1868-ban forradalom döntötte meg. Spanyolország akkor köztársaság lett, de a többség csakhamar visszaállította a monarchiát és Bismarckkal folyt tárgyalások után Hohenzollern Lipót hercegnek ajánlotta föl a koronát. A francia közvélemény fölzúdult ez ellen, Napoleon erélyesen lépett föl Berlinben, és Lipót herceg lemondott a jelöltségről. Napoleon azonban azt kívánta: Vilmos király tegyen ígéretet, hogy soha sem fogja megengedni, hogy Hohenzollern kerüljön a spanyol trónra. Ez a követelése sértő volt és, minthogy Bismarck is óhajtotta a háborút, törésre került a dolog. A francia kamara 1870. júl. 19-én a nép nagy lelkesedése között üzenté meg a háborút.

A hadüzenés.

Ez a háború már egészen más formák közt folyt le, mint az előzők. A sűrű tömegek rohama az 1866-iki tanulságok következtében megszűnt, a küzdelmet fölbontott sorokban vívták. Német részről szabadon érvényesült Moltke lángesze; 1866 után olyan nagy volt a tekintélye, hogy a vezetés az ő kezeibe jutott. A franciák támadni akartak, de erejükben csalatkoztak. A szervezetben nagy hiányok mutatkoztak, amelyeknek gyászos következményeit Franciaország már néhány nap múlva megérezte. A

Moltke.

A háború.

németek három seregben indultak Mainz és Strassburg között Bazain Metznél álló és Mac Mahon Karlsruhe irányában előnyomuló seregei ellen. Az első diadalt Saarbrückennél (aug. 2) a franciák aratták, de 6-án Mac Mahont Wörthnél nagy áldozatok árán visszaverték. Ugyanakkor vereséget szenvedett Bazain egyik hadteste is Spichernnél. Ezek a vereségek Párisban nagy megdöbbenést keltettek. A miniszterium megbukott, a két sereget pedig Chalons alá akarták vonni, hogy egysítsék. Ezt a tervet azonban már nem tudták végrehajtani. A németek 14-én Courcellesnél (Colombey) föltartóztatták a franciákat, 16-án Mars-la-Tournál Metz felé visszavetették őket, a 18-án Gravelotte és St.-Privat körül vívott véres ütközettel pedig arra kényszerítették Bazaint, hogy Metzbe vonuljon, ahol körülzárták. Mac Mahon tehát újjászervezte seregét és Napoleonnal északról akart Metz fölmentésére sietni; Moltke

Metz.

Sedan.

azonban értesült a tervről, a harmadik s a Metz körülzárása után alakított negyedik hadsereggel északnak fordult és szeptember 1-én Sedannál a franciákat körülzárta. Az iszonyatos ágyútűzben összezsúfolt sereg délután megadta magát; vele együtt Napoleon is fogságba került.

Páris ostroma.

A sedani vereség hírére a kamara Napoleont trónjától megfosztotta, a császárné menekült, a nép föllázadt, és ideiglenes kormány vette kezébe az ügyeket. Minthogy a németek mindjárt Páris ostromára siettek, a város védelme volt a fődolog. A védelmet Trochu tábornok vezette, a radikális Gambetta pedig léghajón Toursba ment és fölszólította a nemzetet Páris fölmentésére. A «nemzeti védelem bizottsága» nagy eréllyel működött. Csakhamar 800.000 ember fölött

rendelkezett, akik azonban nem voltak kellőképp kiképezve. Orleans felől fenyegették is az ostromlókat, úgyhogy a bajorok megszállták ezt a helyet. Komolyabb eredményt azonban a fölmentő kísérletekkel nem értek el, mert okt. 26-án Metz kapitulált, s az ott fölszabadult német seregeket északra és délre küldötték. Páris őrsége ismételen kitört, Orleans és Amiens felől többször megkísérleték a város fölmentését, de mindenütt visszaverték őket.

Ezek a sikerek érlelték meg a német császárság alakulását. 1871 január 18-án II. Lajos bajor király indítványára Versaillesban ünnepélyesen följajánlották Vilmos királynak a császári koronát. Az új szövetség élére a császár került, aki a szövetségi miniszteriummal, illetve a kancellárral vezeti a kormányt. A hadügy, a külügy s az ezzel összeköttetésben álló összes ügyek: szerződések, hadüzenés stb. az ő hatáskörükbe jutott. A szövetségi törvényhozás kétkamarás lett: a szövetségi tanácsba az egyes államok szigorú utasítással küldik követeiket; a

Reichstag képviselőit pedig a lakosság választja a népesség számarányának megfelelően. A vezetés természetesen a poroszok kezébe került, az egyes fejedelemségek azonban belső ügyeiket önállóan intézik, külön országgyűlésük, kormányuk, hadseregük stb. van.

Tíz nappal a versaillesi proklamáció után az éhező Páris is megadta magát. A háború csak délen folyt még egy ideig tovább, ahol Bourbaki Belfort fölmentését kísérlette meg, de febr. 1-én őt is Svájcba szorították. A radikálisok nem akartak hallani a békéről, a nemzetgyűlés azonban, amely Bordeauxban gyűlt össze, 1871 május 10-én Frankfurtban megkötötte a békét, átadta Elsasst és Lotharingia egy részét és öt milliárd hadisarc fizetésére kötelezte magát.

A végrehajtó hatalmat Thiersre bízták, aki a békekötés után a nemzetgyűlést Versaillesba tette át. A franciák nagy többsége akkor

A német
császárság
alakulása.

Francia
gyalogos.
1870.

A frankfurti
béke.

A harmadik
köztársaság.

is monarchista maradt. Csak a párisi republikánusok és szociálisták nem nyugodtak bele a viszonyokba. Fönn akarták tartani a nemzet-
 őrseget, egy részük meg az 1793-iki alkotmányért rajongott. Ez a párt
 irtózatossá várt vérengzéssel hatalmába kerítette Párist. Ez volt a Commune
 fölkelése, valamennyi forradalom közt a legvérengzőbb. Amikor legyőz-
 ték, még fölgyújtották Páris középületeit. Thiers azonban elfojtotta
 a mozgalmat és 10.000 communardot deportáltatott. A harmadik köz-
 társaság az ő és a monarchikus párt kormánya alatt szilárdult meg.
 Utána is monarchistát választottak elnökké, Mac Mahont, aki restau-
 rálni akarta a császárságot. A köztársaságiak csak 1877-ben jutottak
 többségre és vették át a kormányzást.

Ausztria-Magyarország és a keleti kérdés. Az olasz királyság
 és az új német birodalom ala-
 kulása az európai helyzetet tel-
 jesen átalakították. Franciaország
 1870-ben ugyan azt remélte, hogy
 Olaszország és az osztrák-magyar
 monarchia támogatni fogják
 Franciaország ellen, de ebben a
 reményében csalódott. Beust mi-
 niszter ugyan 1866 után bosszuló
 hadjáratra gondolt, de a magyar
 országgyűlés és Andrássy minisz-
 terelnök állást foglaltak ez ellen
 a politika ellen. Így azután a
 monarchia, amely az alkotmányos
 korszakban új virágzásnak indult,
 más utra tért. A külügyminiszter
 Andrássy Gyula gr. lett, aki sza-
 kított Beust poroszellenes irányzatával és a monarchia figyelmét nyu-
 gatról keletre, nevezetesen a Balkánra terelte.

Ennek a következménye az volt, hogy Ausztria-Magyarország és
 Németország érdekei találkoztak, s a két hatalom közeledett egymáshoz.
 Az utolsó háborúk ijesztő pusztításai különben is békés törekvéseket
 érleltek meg. Minthogy a tökéletesebb fegyver nagy előnyt biztosított,
 a technika fejlődésével a hatalmak közt nagy versengés indult meg,
 hogy felszerelésüket folytonosan tökéletesítsék. A gyors haladást leg-
 jobban az északamerikai polgárháború eseményei jellemzik, ahol Napoleon
 császár páncélos hajóinak hatása alatt az ellenfelek szintén páncélo-
 sokat építettek (272. l.). Két különböző típus: a Merrimac és a Monitor
 kerültek szembe. Néhány órai kemény küzdelemben a Monitor győzött,
 amelynek előnye az volt, hogy a hajó a víz színe alatt maradt,

Andrássy
 politikája.

Andrássy.

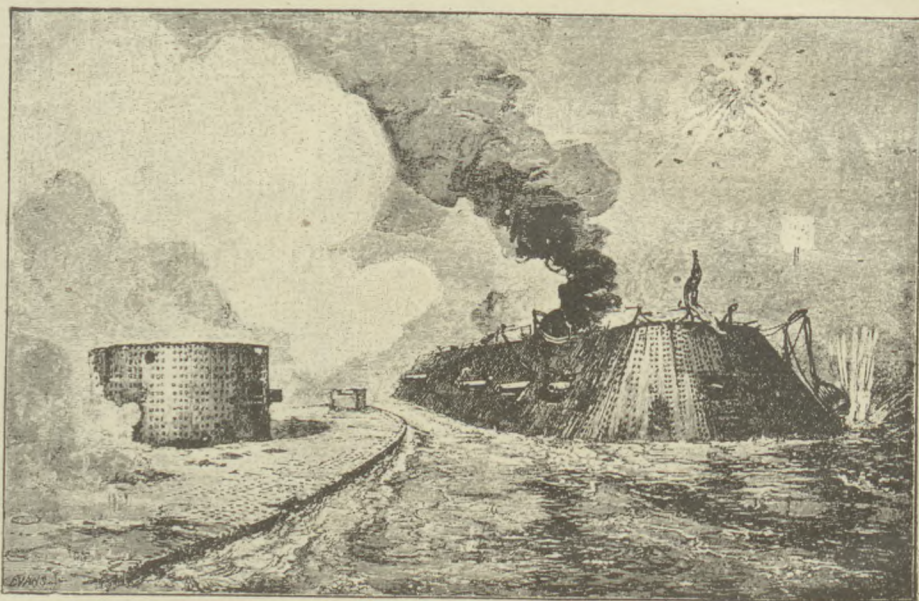
A három császár
 szövetsége.

csak egy páncélos ágyútorony emelkedett ki belőle a víz fölé, s így kevésbé lehetett sebezni, mint a közönséges páncélost. Természetes, hogy ez a tapasztalat a többi hatalmakat is kényszerítette, hogy hasznukra fordítsák; az ilyen tökéletesítések azonban olyan anyagi áldozatokkal jártak, hogy a pénzügyi szempont is békepolitikára kényszerítette a hatalmakat. A német-francia háború után tehát Auszria-Magyarország, Németország és Oroszország megkötötték a három császár szövetségét. A fegyverkezés ugyan tovább folyt, de a balkáni eseményektől eltekintve, Európa békéjét nem zavarták meg.

A Balkán.

A Balkán viszonyai az egész századon át zavarosak maradtak.

Merrimac és Monitor küzdelme. Davidson rajza.

A görög szabadságharc után Törökország tovább hanyatlott. Mehemed Ali, aki nem tarthatta meg Moreát (235. l.), Szíriát követelte és háborút indított a szultán ellen. A keresztény népek függetlenségi törekvései is erősödtek. A bomlás szemmel látható volt, s Miklós cár föl akarta használni az alkalmat, hogy hatalmát Konstantinápoly felé terjessze; a krími háború azonban tervét megghiúsította. Az európai hatalmak Oroszország ellen fönn akarták tartani Törökországot, s a keresztény lakosságot azzal akarták megnyugtatni, hogy védelmükre reformokat követeltek. Az «ifjú törökök» is ezzel a politikával akarták az országot újjáalakítani, a porta és a mohamedán lakosság azonban megghiúsította a reformokat.

Az oroszok izgatása következtében a keresztények végre mozgolódni kezdtek, 1876-ban a szerbek megindították a háborút és a bolgárok is fölkeltek. A törökök a szervezetlen fölkelőket könnyen legyőzték; Szerbiát csak Ausztria-Magyarország közbelépése mentette meg, a bolgárokat ellenben a törökök irtózatossággal mészárolták. Ennek következtében azonban Európa elfordult Törökországtól és Oroszország — élve az alkalommal — 1877-ben megindította a háborút. A hadjárat nagyrészt Plevna körül folyt le, amelyet az oroszok már júliusban ostrom alá fogtak. A törökök minden oldalról megindított fölmentő kísérletei nem sikerültek, csak a Sipka-szorosban értek el némi eredményeket (aug.). Végre decemberben Plevna elesett, és az oroszok Konstantinápoly felé folytatták útjukat, amire Törökország 1878 elején San-Stefanóban békét kötött.

Az 1877-iki orosz-török háború.

A sanstefanói béke a Balkánon Oroszországnak biztosította volna a hatalmat, Törökországnak pedig Európában csak három egymástól elszakított kis területet hagyott volna meg. Oroszországnak ezt az elhatalmasodását azonban a többi hatalmak, különösen pedig a monarchia nem nézhették tétlenül. A monarchia mozgósított, Anglia pedig hajóhadát küldte Konstantinápoly alá. Végre Berlinben kongresszuson rendezték a Balkán ügyeit. Oroszország csak a Kaukázus aljában kapott egy kis örmény területet, megkapta továbbá a Prut partvidékét, amiről a párisi kongresszuson lemondott (258. l.), a Duna torkolatai közül azonban csak egy jutott vissza birtokába. Azt már a német-francia háború alkalmával kieszközlötte, hogy a Fekete-tengeren hajóhadat tarthasson, de a Dardanellákat elzárták előle. Az orosz hatalom ellensúlyozására Ausztria-Magyarországot fölhatalmazták, hogy Boszniát és Hercegovinát szállja meg. Anglia a közbelépésért megszerezte Cyprus szigetét.

A berlini kongresszus.

A Balkán képe újjáalakult. Görögország megkapta Thessaliát és Epirus egy részét. Szerbia független lett és megkapta Nist és a tőle délre fekvő vidéket. Oláhország és Moldva már az ötvenes években függetlenítették magukat. 1861 óta Cuza fejedelemsége alatt egyesültek, majd 1866-ban Cuzát lemondatták és Hohenzollern-Sigmaringen Károly herceget emelték a trónra. Károly fejedelem 1877-ben az oroszokat támogatta s a berlini kongresszuson megszerezte a Dobrudzsát. Nagy területeket kapott a kis Montenegro is, különösen a fontos Antivári kikötőt. A háború tulajdonképeni eredménye azonban Bulgária alakulása volt. A fejedelemség a Duna és a Balkán hegység közt alakult meg, török hűbér maradt és adót fizetett a portának; a Balkán déli lejtőin alakított Kelet-Rumelia a bolgár fejedelem igazgatása alatt török tartomány maradt.

Boszniát és Hercegovinát a monarchia csapatai a következő évben Az okkupáció.

(1878) szállották meg. Boszniába a főhaderő Philippovič tábornagy vezetésével Bród felől a Boszna völgyén vonult föl. Jobbról és balról egy-egy hadosztály támogatta. A bennszülöttek elkeseredett ellenállást fejtettek ki, a hegyeken és a járhatatlan úton az előnyomulás nagy akadályokba ütközött, de három hét alatt mégis megszállták Szerajevót (aug. 19). Akkorára Jovanovič altábornagynak a tenger felől bevonuló csapatai Hercegovina fővárosát, Mosztárt is elfoglalták. A fölkelők csak az Unna-Verbász és a Boszna-Drina közén tartották magukat. Ez utóbbi oldalon Szapáry altábornagy kénytelen volt seregeit a Bosznáig visszavonni, de szeptemberben ott is elfojtották az ellenállást.

A Balkán
legújabb
fejlődése.

Az új államok közül leggyorsabban Románia virágzott föl. Károly fejedelem 1881-ben föl is vette a királyi címet. Ezt a példát a következő évben a szerb fejedelem is követte. A balkáni államok azután terjeszkedni törekedtek, hogy az egy nemzethez tartozókat egy-egy államban egyesítsék. A görögök már 1897-ben Krétát is annektálni akarták, a törökök azonban leverték őket, Kréta nemzetközi fönnhatóság alá került, és az európai hatalmak megvédték a török érdekeket. A szerb törekvéseknek a boszniai okkupáció állta útját. Legszerencsésebbek a bolgárok voltak. Ruméliát Battenberg Sándor fejedelem 1885-ben egyesítette Bolgárországgal. Emiatt ellentétbe jutott Oroszországgal, Szerbia meg hadat izent neki. A bolgárok ugyan visszaverték a támadást, de Szerbia határán Ausztria-Magyarország megállította hadaikat és békekötésre kényszerítette őket. Sándor fejedelemnek le kellett mondania, utóda Kóburg Ferdinánd azonban tovább folytatta politikáját és sok ellenségeskedés után 1908-ban függetlenítette a portától a két egyesült országot és fölvette a királyi címet. Ugyanakkor ért véget Bosznia okkupációja is a megszállott terület annektálásával.

Belső bajok.

Belső életükben azonban a Balkán államai nem voltak szerencsések. Görögországban Ottó király a belső ellentétek miatt már 1862-ben lemondott; helyét egy dán herceg, I. György foglalta el. Szerbiára az Obrenovics és Karagyorgjevics családok (233. l.) küzdelme hozott sok átkot. Belső forrongás, politikai gyilkosságok és katonai forradalmak zavarták a békés fejlődést. Ebből a sorsból különben Törökország is kivette részét, ahol az uralomra került ifjú törökök sem tudták a belső egyensúlyt helyreállítani.

A harmas-
szövetség.

Az orosz-török háború a három császár szövetségét megbontotta; Ausztria-Magyarország akkor szorosabb szövetségre lépett Németországgal. Amikor a franciák elfoglalták Tunist, Olaszország is csatlakozott ehhez a szövetséghez (1887). A hármasszövetség ellen Oroszország Franciaországgal szövetkezett (1895). Azóta ez a két szövetség tartja fenn az európai egyensúlyt.

Befejezés. A hosszú békesség az egyes államok belső fejlődésére nagyon áldásos volt. A forradalmi mozgalmak megszűntek, a kormányok a szélső törekvések ellensúlyozásával iparkodnak kormányozni. Spanyolország ügyei is békésebb mederbe terelődtek. 1870-ben Amadé olasz herceget tették meg királynak, aki azonban az áldatlan belső küzdelmek miatt három év múlva lemondott. A következő esztendőben három köztársasági elnök váltotta föl egymást, Don Carlos unokája is fegyvert fogott, az ország azonban Izabella fiával, XII. Alfonzzal a régi dinasztiát restaurálta (1874).

Békepolitika.

Különösen a gazdasági élet érezte a béke jótékony hatását. A tudományos jellegű céltudatos kutatás következtében a technikában szédületes fejlődés indult meg. A gyáripár nagy vívmányai és a közlekedés rohamos tökéletesedése nyomában a 19. század végén az életviszonyok is olyan átalakuláson mentek át, mint soha annakelőtte. Smith Adám korában még 10 munkás tökéletes munkamegosztással is napjában csak 48.000 tüt készíthetett; ma egy munkás négy gépre ügyelve, 600.000 tüt készít.

Az életviszonyok átalakulása.

A gőzerőt fölváltotta a villamosság, amely hajt és világít. A világítás néhány évtized alatt a faggyúgyertyától a villamos lámpáig haladt. A hírszolgálatot a harmincas években Gausz és Weber találománya, a telegráf tette tökéletesebbé, a hetvenes évek végén Reis és Bell még tökéletesebb találmánnyal lepték meg a világot: a telefont. A telegráf ma gyorsabban közvetíti az írást (36 ezer km. másodpercenként), mint amilyen gyorsasággal a föld pályáján előrehalad ($29\frac{1}{2}$ km. másodpercenként), a telefon pedig hamarabb viszi az élő szót (463 ezer km.), mint amilyen sebességgel a fény terjed a levegőben (305 ezer km. másodpercenként). S hogy különösen a közlekedési intézmények milyen fontosak, bizonyítja az, hogy ezen a téren egymást érik a nemzetközi megegyezések (nemzetközi távirdaigazgatóság 1868, világpostaegyesület 1878, nemzetközi vasúti teherszállító iroda 1890).

A nagyüzemű gépipar, a könnyű közlekedés azonban a kapitalistáknak kedvez. Ez az oka, hogy a 19. század második felében a szocializmus tanai széles köröket hódítottak meg. Ezeknek Marx (1818—1883) tanítása adott új irányt. Szerinte minden küzdelem csak gazdasági érdekekért folyt és folyik (történelmi materializmus), a történelem csupa osztályharc, a munkásságnak tehát szervezkednie kell, hogy a harcot a többi osztályok ellen megvívja. Erre a célra valamennyi ország munkásságát egyesíteni akarta. A szocialisták nagy része azonban elhagyta a forradalmi eszközöket és a törvényhozásban iparkodik érvényesíteni hatalmát a munkások javára, különösen az általános választójog megvalósításával.

A szocializmus.

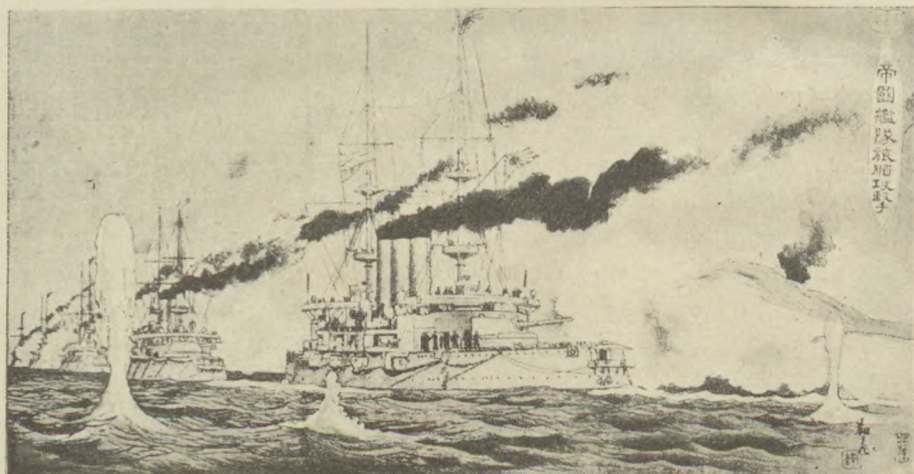

Gyarmatpolitika.

Az ipar nagy föllendülése és az európai békepolitika a kormányok figyelmét idegen világrészekre terelték. Amióta iparuknak ott keresnek új piacokat, a gyarmatosításnak egészen új korszaka kezdődött. A franciák már 1830-ban megszerezték Algériát (237. l.), nagyszabású gyarmatpolitikájukat azonban csak a harmadik köztársaság indította meg. Ezzel egyidőben, a nyolcvanas években indult meg a német gyarmatosítás is, amelyet szintén szép sikerek koronáztak, különösen Afrikában és az ausztráliai szigeteken.

Oroszország
gyarmat-
politikája.

A legnagyobb kiterjedésűek azonban az angol és az orosz gyarmatok. Oroszország Ázsia szárazföldjén át a Csendes-oceánig terjeszkedett, de ott nagy akadályokra bukkant. Kikötői télen át be vannak fagyva, s az oroszok délen kerestek jégmentes kikötőt. A japán-kinai

Japán kép Port-Artúr bombázásáról.

háború (1894/95) után bérbevették Port-Artúrt, de a japánok nem tűrték, hogy az ő érdekkörükben terjeszkedjenek, s az orosz-japán háborúban (1904/5) Mandzsuriából kiszorították őket és Szahalin szigetét is elvették tőlük, ami a távol Keleten az oroszok hatalmát nagyon megrendítette. Ez a háború különben a hadviselésre — különösen a haditengerészetre — nevezetes tapasztalokkal járt. Terjeszkednek az oroszok a Kaspi-tengertől délkeletre is, ahol Pamirban és Perzsiában az angol érdekekkel ütköznek össze.

Anglia gyarmat-
politikája.

Az angolok legnevezetesebb gyarmata India, amelyet a Keletindiai Kereskedelmi Társaság szervezett, amelyet azonban a bennszülöttek újabb lázadásai után az állam vett át és császársággá proklamált (1881). Hasonló nagy kiterjedésű Kanada. Ausztráliát, amely több gyarmatállamból áll, egészen az angolok bírják. Újabban Anglia

arra törekszik, hogy önálló gyarmatait mentől szorosabban fűzze magához: a kölcsönös védelemre közös bizottságot szerveztek és azt tervezik, hogy védővamos politikával gazdasági érdekeiket is szorosabbra fűzik. Az angol gyarmatosítás legfontosabb kérdései Afrikában várnak megoldásra. Ott az angolok megszállták Egyiptomot és északi és déli gyarmataikat össze akarják kötni. Ezért szorították mind északabbra a búrokat, akiktől végre elvették szabad államaikat (1899/1902). Tervük megvalósítását azonban a németek (Német-Kelet-Afrika) és a belgák (Kongó) terjeszkedése akadályozza.

Csak Spanyolország veszítette el nagy kiterjedésű gyarmatait. A 19. század elején még a Fülöp-szigetek, az Antillák és Cuba maradtak birtokában (231. l.), de ezeket is elveszítette az Egyesült-Államokkal vívott szerencsétlen háborújában (1898). Az Egyesült-Államok ugyanis a polgárháború után erőlyesen terjeszkedtek; Amerikát az amerikaiaknak követelték (Monroe-elv) s a Csendes-oceánig mindent birodalmukba olvasztottak. A spanyol gyarmatok megszerzésére a kúbaiak fölkelését használták föl s a spanyol hajóhadat teljesen megsemmisítették. Azóta Spanyolország már nem szerepel a nagyhatalmak sorában.

A spanyol
gyarmatok
elvesztése.

KORRENDI TÁBLA.

1486	Diaz Bertalan eléri a Jóreménység fokát.
1492	Amerika fölfedezése.
1498	Vasco de Gama eljut Indiába.
1517	Luther föllépése.
1519—1521	A föld első körülhajózása.
1521	A wormsi birodalmi gyűlés.
1526	A mohácsi vész.
	Madridi béke.
1529	A speyeri birodalmi gyűlés.
	Cambrayi béke.
1530	Az augsburgi birodalmi gyűlés.
1531	A schmalkaldeni szövetség.
1532	Nürnbergi vallásbéke.
1534	A jezsuita rend alapítása.
1538	A nagyváradi békekötés.
1541	Buda török kézre kerül.
1545—1563	A tridenti zsinat.
1555	Augsburgi vallásbéke.
1556	A Habsburgház két ágra szakad.
1571	Szent-Bertalan éj.
1579	Hollandia elszakad Spanyolországtól.
1580	II. Fülöp megszerzi Portugáliát.
1587	Stuart Máriát kivégzik.
1588	A nagy armada pusztulása.
1598	Nantesi edictum.
1606	Bécsi és zsitvatoroki béke.
1618	A csehek fölkelnek.
1619—1621	Bethlen első támadása (nikolsburgi béke).
1623—1624	Bethlen második támadása (bécsi béke).
1626—1629	A dán hadjárat.
1626	Bethlen harmadik támadása (pozsonyi béke).
1628	Petition of rights.
1629	Edictum restitutionis.
1630—1632	Gusztáv Adolf hadjárata.
1640	A rövid parlament. A hosszú parlament megnyílik.

1648	Westfáliai béke.
1649	I. Károlyt kivégzik.
1651	Act of navigation.
1654—1660	Svéd-lengyel háború (olivai béke).
1658—1660	X. Károly dán hadjáratai.
1660	Várad eleste.
	A Stuartok restaurálása.
1664	Vasvári béke.
1667—1668	Devolutió háború (aacheni béke).
1671	A Wesselényi összeesküvés tagjait kivégzik.
1672—1678	XIV. Lajos hollandi hadjárata (nymwegeni béke).
1673	Test-act.
1678	Thököly a bujdosók élere áll.
1680—1684	A visszacsatoló kamarák működése.
1683	Bécs ostroma.
1686	Buda visszafoglalása.
1687	Pozsonyi országgyűlés.
1688—1697	XIV. Lajos pfalzi hadjárata (ryswijki béke).
1688	A dicsőséges forradalom.
1699	Karlócai béke.
1700—1713	A spanyol örökösödési háború (utrechtli béke).
1711	Szatmári béke.
1700—1721	A nagy északi háború (nystadti béke).
1718	Pozsareváci béke.
1740—1742	Az első sziléziai háború.
1740—1748	Az osztrák örökösödési háború.
1744—1745	A második sziléziai háború.
1756—1763	Hétéves háború (hubertsburgi béke).
1772	Lengyelország első fölosztása.
1775—1783	Az amerikai szabadságharc.
1789—1791	Az alkotmányozó nemzetgyűlés.
1789	A jul. 14-iki és okt. 5-iki forradalom.
1791—1792	A törvényhozó gyűlés.
1792	Franciaország megüzeni a háborút.
1792—1795	A konvent.
1793	XVI. Lajost kivégzik (jan. 21). A girondiak bukása (jun. 2).
	Lengyelország második fölosztása.
1794	Hébert (márc. 24), Danton (ápr. 5) és Robespierre (jul. 24) bukása.
1795	A direktori alkotmány. Baseli béke.
	Lengyelország harmadik fölosztása.
1796—1797	Napoleon lombardiai hadjárata (campoformioi béke).
1798—1799	Az egyiptomi hadjárat.
1799	A brumairei államesíny. Konzuli alkotmány.
1801	Az itáliai hadjárat (lunévillei béke).
1802	Amiensi béke. Örökös konzulság (ápr. 4).
1804	Napoleon császár lesz (máj. 18).
	Ferenc császár fölveszi az osztrák császári címet (aug. 11).
1805	Trafalgar. Napoleon osztrák hadjárata (pozsonyi béke).

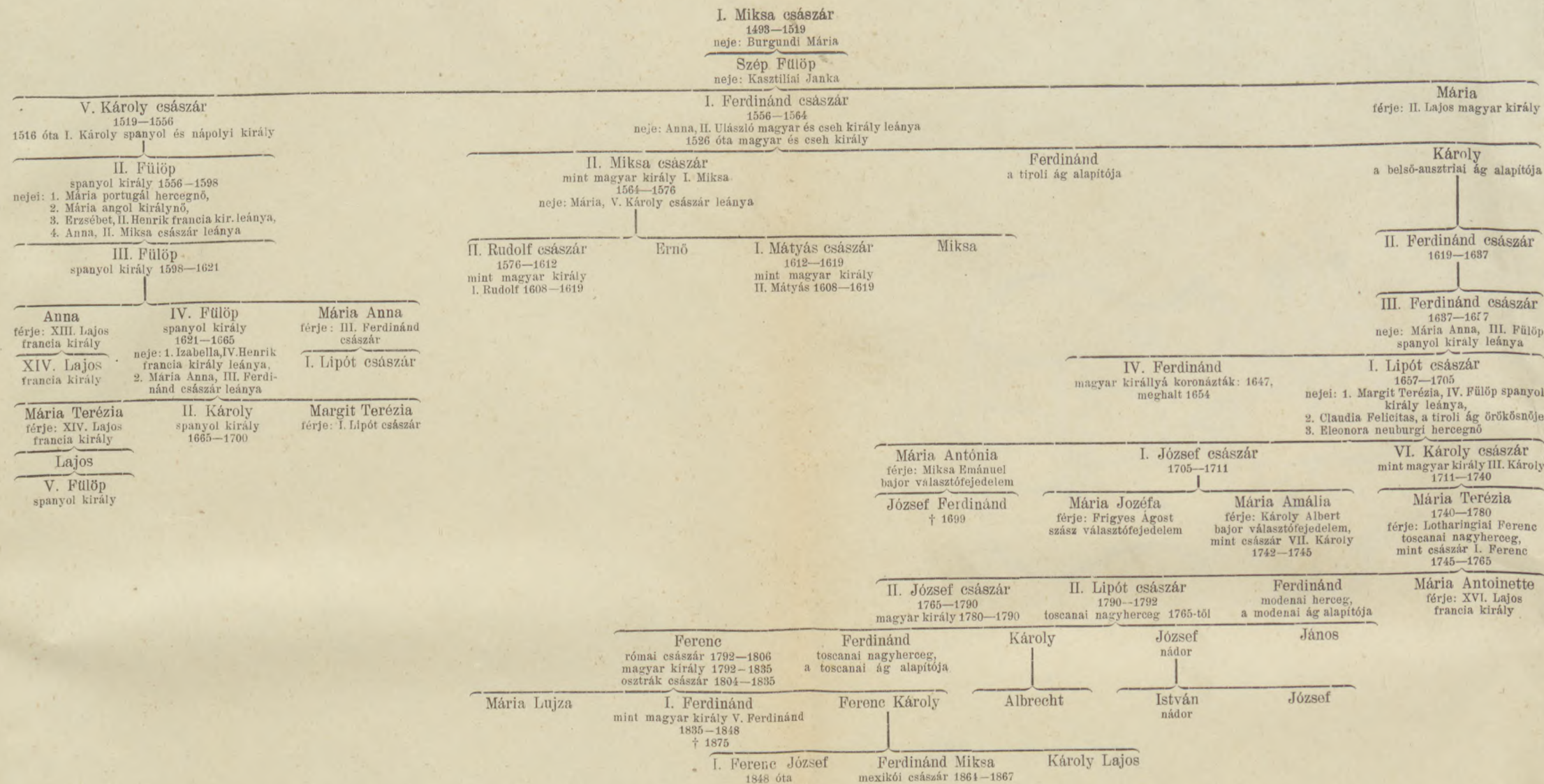

1806	Ferenc császár lemond a német-római császári címről.
1806—1807	Napoleon porosz hadjárata (tilsiti béke).
1808—1812	A spanyol szabadságharc.
1809	Napoleon második osztrák hadjárata (bécsi béke).
1812	Napoleon orosz hadjárata.
1813—1814	A felszabadító háború (párisi béke).
1815	100 napos uralom. Bécsi kongresszus.
1818	Aacheni kongresszus.
1820	Spanyol forradalom.
1821	Piemonti forradalom.
	Ypszilanti betör Oláhországba.
1822	A görögök kimondják függetlenségüket.
1828	A katolikusok emancipálása Angliában.
1829	Oroszország beleavatkozik a görög szabadságharcba.
1830	A júliusi, a belga és a lengyel forradalom.
1832	Az angol választási reform.
1846	Az angol gabonavám eltörlése.
1847	Forradalmak Itáliában.
1848	Forradalmak Párisban, Németországban, Itáliában.
1848—1849	A magyar és az olasz szabadságharc.
1852	III. Napoleon császár lesz.
1854—1855	A krími háború.
1859	A lombardiai háború.
1860	Itália egyesítése.
1861—1865	Az északamerikai polgárháború.
1861—1867	A mexikói háború.
1864	A schleswig-holsteini háború.
1866	Az osztrák-porosz háború.
1870—1871	A porosz-francia háború.
1871	A német császárság megalakul.
1877—1878	Az orosz-török háború.
1878	Berlini kongresszus.
1881	Románia királyság lesz.
1885	A bolgár-szerb háború.
1887	A hármasszövetség megalakul.
1894—1895	A japán-kinai háború.
1895	A francia-orosz szövetkezés.
1898	A spanyol-amerikai háború.
1904—1905	Az orosz-japán háború.
1898	Bosznia bekebelezése. Bulgária függetlenítése.

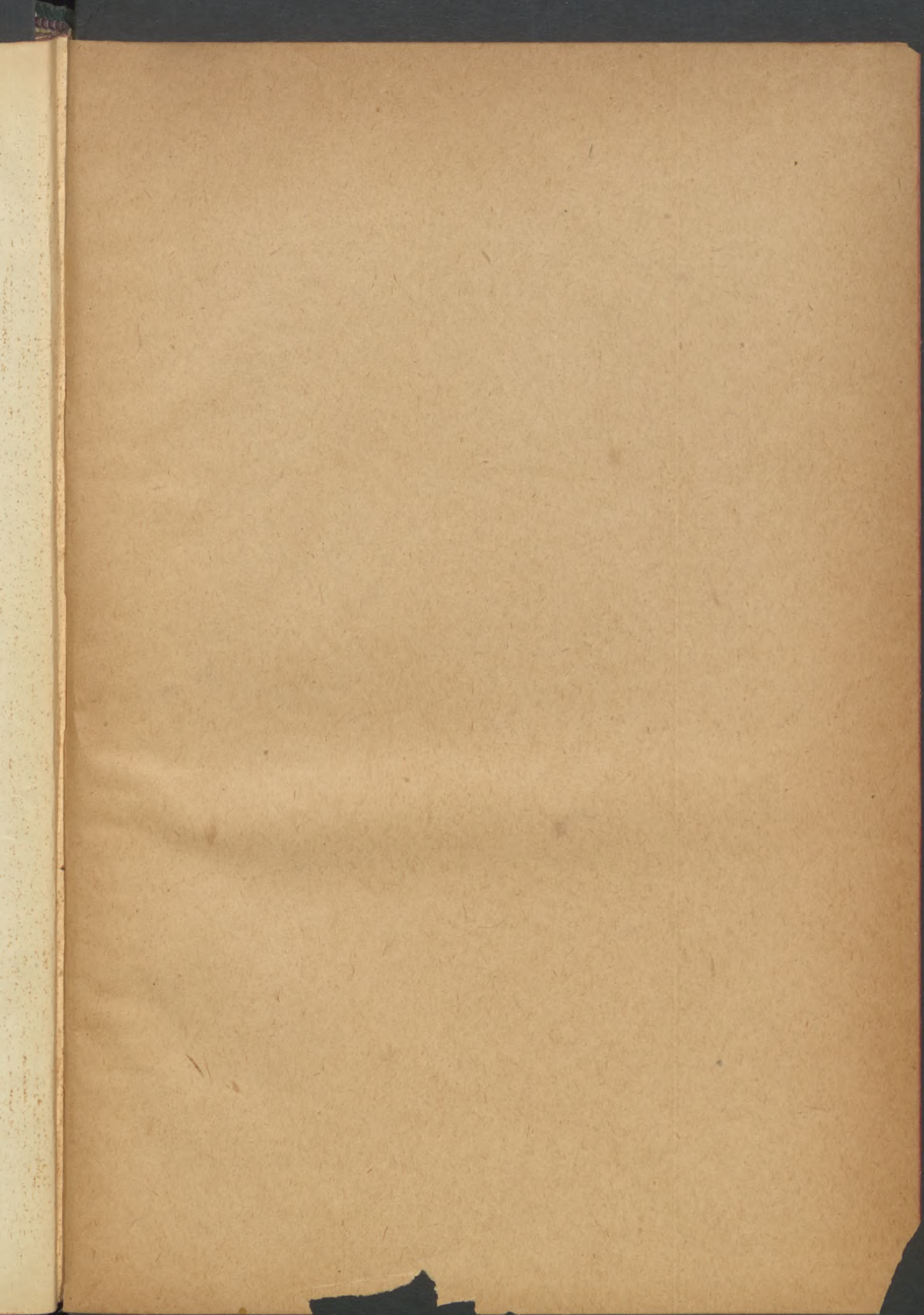
A HABSBURG URALKODÓK CSALÁDFÁJA.

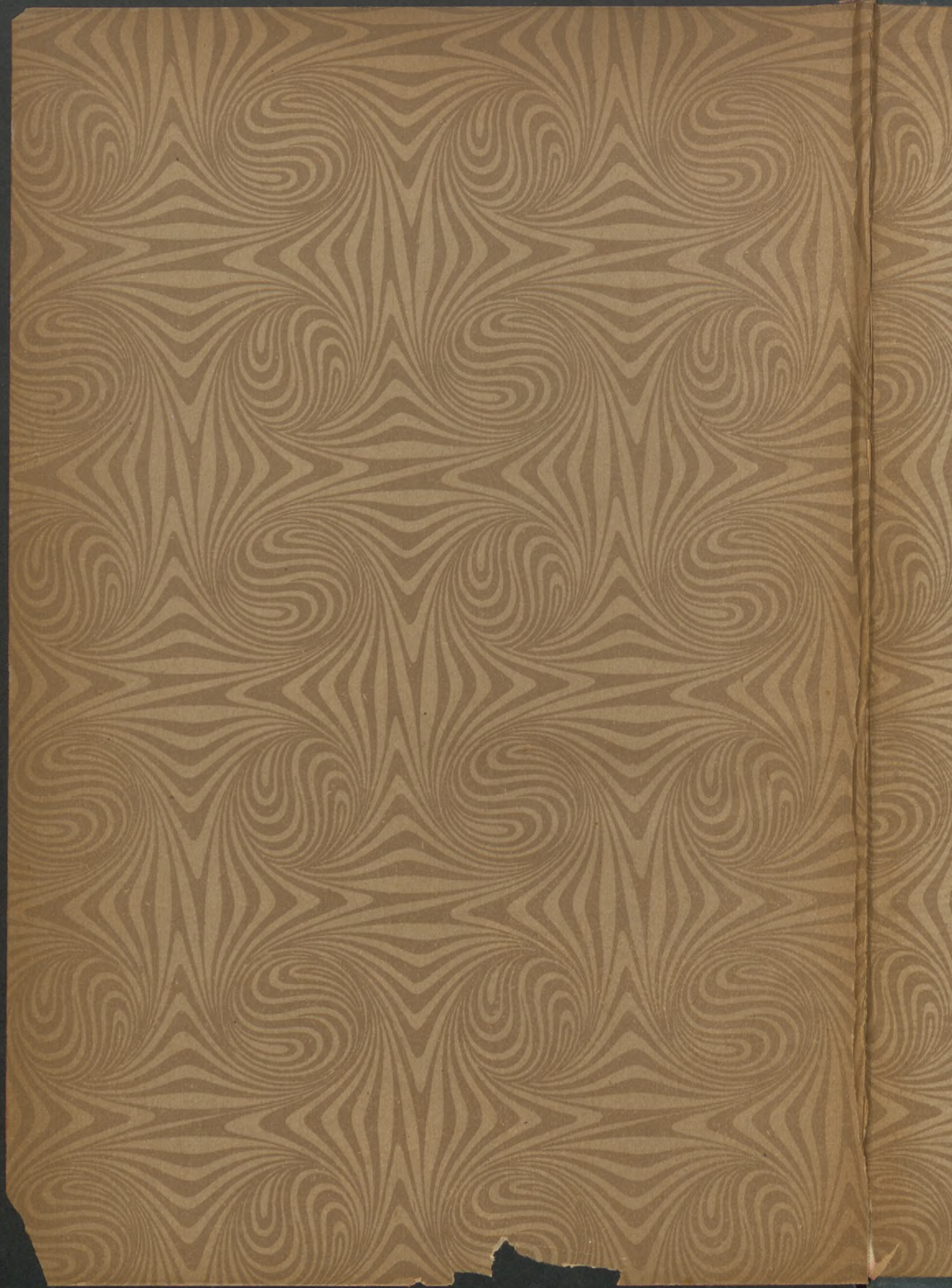

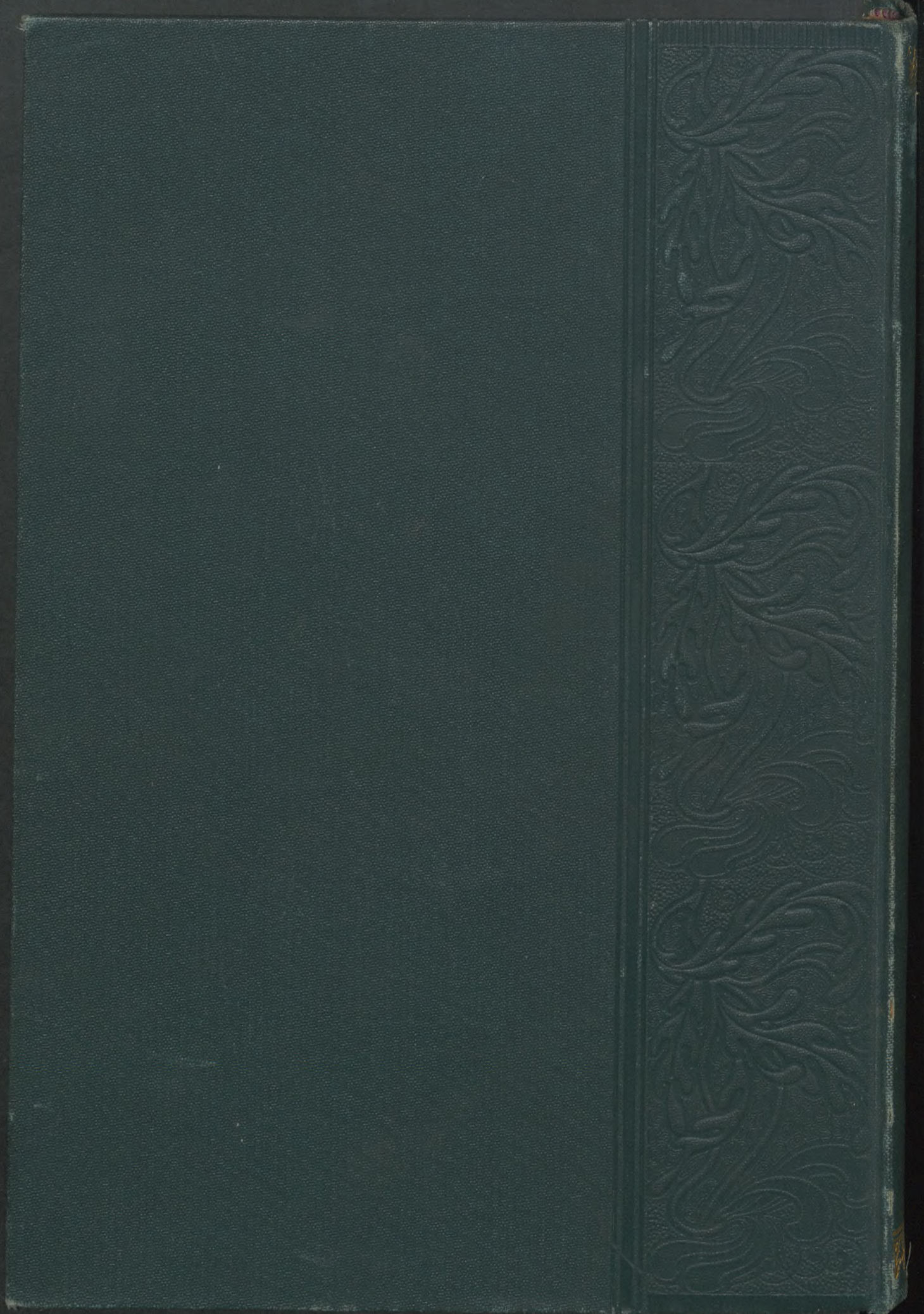

DOMANOVSKY: EGYETEMES TÖRTÉNELEM II.